

ივანე ჯავახიშვილი

ქართველი ერის ისტორია

ხუთ ტომად

ტომი V

ბამონცემლობა პალიტრა L
2012

*ივანე ჯავახიშვილის ხუთტომეული შეადგინა
და შესავალი წერილი დაურთო ჯაბა სამუშიამ*

რედაქტორი	მარგო ინასარიძე
დიზაინერი	ეთო გზირიშვილი
კორექტორი	მაგდა კვაჭანტირაძე
დამკაბადონებელი	დინარა ბენიძე
პროექტის კოორდინატორი	ნატალია ახვლედიანი

ხუთტომეულის ყდებზე გამოყენებულია ორნამენტები მანანა თევზაიას
წიგნიდან „ქართული ორნამენტი II“, 2009 წ.

ტომი I – ფასადის ორნამენტული შემკულობის ფრაგმენტი, სამთავისი, 1030 წ. (გვ. 29)

ტომი II – ფასადის ორნამენტული შემკულობის ფრაგმენტი, ლურჯი მონასტერი, თბილისი,
XII საუკ. დასასრული (გვ. 31)

ტომი III – ფასადის ორნამენტული შემკულობის ფრაგმენტი, ნიკორწმინდა, 1014-1027 წ. (გვ. 29)

ტომი IV – ფასადის ორნამენტული შემკულობის ფრაგმენტი, იკორთა, 1172 წ. (გვ. 19)

ტომი V – ფასადის ორნამენტული შემკულობის ფრაგმენტი, ბედიის ტაძარი, (ოჩამჩირე)
X-XI ს. (გვ. 39)

© გამომცემლობა პალიტრა L, 2012

მისამართი: თბილისი, იოსებბიძის ქ. 49

ტელ.: 238-38-71; E-mail: book@palitra.ge

ISBN 978-9941-19-786-4 (ხუთივე ტომი)

ISBN 978-9941-19-791-8 (ტომი V)

**ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი**

**სუთომეულები გამოყენებულია ივანე ჯავახიშვილის
თხზულებათა 1982 წლის გამოცემა**

**ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა 12-ტომეულის
მთავარი სარედაქციო კოლეგია:**

დ. ჩხიკვიშვილი (მთავარი რედაქტორი)

**ა. ბარამიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი, თ. გამყრელიძე, პ. გუგუშვილი, ი. დოლიძე,
მ. დუმბაძე, ქ. ლომთათიძე, მ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილი, ე. მეტრეველი,
ა. სურგულაძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ა. შანიძე, ა. ჩიქობავა, გ. ჩიტაია, შ. ძიძიგური,
ა. ჯავახიშვილი, გ. ჯიბლაძე**

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის მდივანი მ. ინასარიძე

საქართველო XVII საუკუნის დასაწყისში

მთელი XVI ს-ის განმავლობაში საქართველო გამუდმებულს ბრძოლაში იყო. ჯერ სპარსეთთან, შემდეგ კი ოსმალეთთან, რომელიც სპარსეთის ძლიერ და დაუცხრომელ მეტოქედ იქცა. შედარებით მყუდროებაში იყო მხოლოდ კახეთის სამეფო, სადაც ამის წყალობით და ლევანის (1520-1574 წწ.) და ალექსანდრე მეფის (1574-1605 წწ.) გამჭრიახობით ქვეყანა მოეშენა, მოსახლეობა გამრავლდა და ეკონომიურად მოღონიერდა. კახეთის ამდროინდელი ხელოვნების სხვადასხვა ძეგლებსაც ცხადად ემჩნევა კულტურული აღორძინება.

სულ სხვა მდგომარეობა იყო *ქართლის სამეფოში*. მასაც ამ დროს გულადი და ქვეყნის კეთილდღეობისათვის დაუღალავად მშრომელი მეფე სვიმონი (1558-1600 წწ.) ჰყავდა. მაგრამ, ვითარცა საქართველოს შუაგულ დედაქალაქ თბილისის შემცველი, ქართლი მტრის საომარ ასპარეზად იყო ქცეული. განსაკუთრებით ოსმალთა ძლიერი ჯარის მრავალგზისმა შემოსევამ და მათ წინააღმდეგ სვიმონ მეფის თავგანწირულმა, მაგრამ უსწორო ბრძოლამ გააოხრა და მოქანცა ხალხი. მამაცური შეუპოვრობით უწევდა წინააღმდეგობას სვიმონ მეფე საქართველოს მტრებს, ჯერ სპარსელებს, მერმე ოსმალებს; ორჯერ ბრძოლის ველზე დატყვევებულს, უაღრესად შევიწროებულს ოსმალთაგან მაინც მას ქედი არ მოუხრია და ხარკის ძლევა არ უკისრია. სვიმონ მეფემ ისე განუტევა თავისი, საქართველოსათვის ტანჯული, სული ოსმალთა ტყვეობაში, რომ ოსმალთა მოთხოვნილებაზე თანხმობა არ განაცხადა და მონობის უღელი თავის ქვეყანას და ერს არ დაადვა.

ოსმალთა ძლევამოსილებასა და საქართველოში ნავარდობას სპარსეთის *შაჰმა აბას I-მა* მოუღო ბოლო. ის დაუძინებელი მტერი იყო ოსმალეთისა და თავისი მამაცობითა და სახელმწიფოებრივი ნიჭით მან სპარსეთი იმდენად გააძლიერა და მის კულტურულ აყვავებას ისე შეუწყო ხელი, რომ სპარსეთის ოდინდელი ძლიერებისა და ბრწყინვალეობის სახელი კვლავ გამოაცოცხლა. დიდი სახელმწიფო მოღვაწის უტყუარ ნიჭთან ერთად მას თანდაყოლილი ჰქონდა პირადი ხასიათის ისეთი თვისებები, რომლებიც მას ხშირად ადამიანურ სახეს უკარგავდნენ და კაცურ ქცევას ავიწყებდნენ, შაჰ-აბბასი მცირე რამის გამოც ისეთს თავშეუკავებელს მრისხანებას იჩენდა ხოლმე, ისეთი ხშირად სრულებით უაზრო სისხლისღვრა, შემადრწუნებელი ვერაგობა და შემზარავი შურისძიება იცოდა თავის მახლობელთა წრეშიაც, რომ უნებლიეთ მისი გონებრივი ნორმალურობის შესახებ ეჭვი იბადება.

საშინელი იყო შაჰ-აბასის მეფობა საქართველოსათვის და ქართული ერისათვისაც. მისი მთელი პოლიტიკა ვერაგობითა და სისხლის გაუმად-

ღრობით იყო აღსაცეს. ქორებისა და ჯაშუშობის ქსელის მოტრფიალე ის თავის გარშემო ისეთ ჯოჯოხეთურ მუხანათობისა, ინტრიგებისა და იჭვიანობის ბუდესა ჰქმნიდა, რომ მას ხშირად თითონაც საშუალება აღარა ჰქონდა სიმართლე შეეტყუო და გაბმული მახიდან თავი დაეღწია. შაჰ-აბბასი საქართველოს, ერთის მხრით, იმიტომ გადაემტერა, რომ ქართველებმა მაჰმადიანთ მეზობელ სახელმწიფოების მძლავრების გამო თავიანთი გაჭირვებული მდგომარეობა ვითარცა ერთმორწმუნე სახელმწიფოს რუსეთის სამეფოს აცნობეს და დახმარებაც სთხოვეს. მაგრამ ამას გარდა, შინაური მტრებისა და შინათგამცემელთა მუხანათურ სისინსაც დიდს ყურადღებას აქცევდა ამბების მოყვარული შაჰი.

მრავალჯერ გამოსცადა საქართველომ აბბას I-ის მრისხანების და ვერაგობის მთელი საშინელება, მაგრამ 1614, 1616 და 1623 წწ. იყო შემზარავი. შაჰისათვის ფიცის მიცემა და გატეხა ისე ადვილი იყო, რომ მან ყოველგვარი აღქმისა და შეფიცვისდა მიუხედავად, თავისი საყვარელი ცოლის ძმაც, ქართლის მეფე ლუარსაბიცი კი¹ არ დაინდო და ჯერ დაიჭირა, შემდეგ გამაჰმადიანება მოსთხოვა და, რაკი უარი მიიღო, საპყრობილეში ჩააგდო, სადაც შაჰის ბრძანებით, მოშობილ იქნა. ამგვარადვე მან გამაჰმადიანების უარყოფისათვის აწამა კახთა მეფის, თეიმურაზ I-ის მოხუცი დედა, *ქეთევან დედოფალი*. მისი მრისხანება იმდენად ძლიერი იყო, რომ ის საქართველოს აოხრებითა და ხოცვა-ჟლეტით არ კმაყოფილდებოდა. მან განადგურებული კახეთიდან 400.000 კომლი მცხოვრები აჰყარა და სპარსეთის სხვადასხვა ადგილას დაასახლა, რომელთა ერთი ნაწილი ფერეიდანში ეხლაც შერჩენილა და დედაენაც შენახული აქვთ. ამავე დროს, შაჰ-აბბასმა სულ მთლად დაანგრევინა ქართული ხელოვნების მრავალი ძეგლი, მათ შორის, კახთა მეფეების მშვენიერი *სასახლე ქ. გრემში*.

შაჰ-აბბასის მიერ საქართველოს აოხრება იმ მხრივაც იყო საშინელი, რომ მისმა სიმკაცრემ შემოდგომის რთვილის სუსხივით დაჰკრა ახლად გამოღვიძებულ ქართული მხატვრული მწერლობის ჯეჯილს. სწორედ ამ დროს იწყებოდა ხანგრძლივ მიძინებული ქართული გონებრივი შემოქმედების მოსულიერება. ერთი მხრით, სეფევიან სპარსეთის პოეტური აღორძინების ზეგავლენით, მეორე მხრით, თვით ქართული ძველი მხატვრული სიტყვიერების მიმბაძველობითა და შესწავლით დაიწყო ეს აღორძინების ხანა. როგორც პირველადაც, ეხლა ფირდოუსის უკედავი ქმნილების ქართულად გადმოთარგმნას შეუდგნენ. ძველი თარგმანი მტრების მრავალგზისი შემოსევის დროს დაიკარგა. სპარსული საგმირო თქმულებები ქართველობას იმთავითვე შეთვისებული ჰქონდა. მის რაინდულს სულს და მისწრაფებას სპარსთა საგმირო პოეზია საუცხოვოდ ენათესავებოდა და იმდენად შეესისხლხორცა, რომ თავისადაც კი ეჩვენებოდა.

შოთა რუსთაველის დაუჭკნობელი მშვენიერებით მოსილი და ადამიანთა სიბრძნის დაუშრეტელ წყაროდ ქცეული ქმნილება იყო ის სათაყვანებე-

ლი სინმინდე, რომელსაც შეჰხაროდა და შესტროფოდა ამ აღორძინების ხანის ყოველი ქართველი მწერალი და რომლის მიუწდომელი მომხიბლავობა მათს პოეტურ აღმაფრენას ასე ძლიერად მისაბაძავად იზიდავდა. ამ გარემოებამ ქართულ მწერლობას, ახლად გამოღვიძებულს, საშუალება მისცა იმთავითვე ეროვნული შემოქმედების სფეროც გაეცხოველებინა.

ამ ხნის ერთ საუკეთესო წარმომადგენლად თვით შაჰ-აბბასის შემოსევის დროს კარგად ცნობილი, სპარსეთის დიდი მტარვალის დაუღალავი მოწინააღმდეგე კახთა მეფე თეიმურაზ I (1610-1634) იყო და ეს გარემოებაც საკმარისია, რომ ნათლად გავითვალისწინოთ ის მსახვრელი გავლენა, რომელიც უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდეც შაჰ-აბბასის შემოსევას და მძვინვარებას ქართულ გამოცოცხლებულ გონებრივ შემოქმედებისათვის. როგორ შეიძლება, რომ ხარობდეს პოეზიისა და მშვენიერების ნაზი ყვავილი იქ, სადაც ირგვლივ მტრისაგან აოხრებული ქვეყანა იყო და ომისა და სიკვდილის შემზარავი აჩრდილი დაძრწოდა. სწორედ რომ გასაოცარი და სათაყვანებელია ის მამაცური გულგაუტეხლობა და სიცოცხლისა და მშვენიერების დაუშრეტელი წყურვილი, რომელიც თეიმურაზ მეფეს და მის ქართველ თანამედროვეებს და მომდევნო თაობას ასეთ ჯოჯოხეთურ პირობებშიაც ეროვნული ხელოვნებისადმი უანგარო სამსახურის ხალისს არ უხშავდა.

მასალები XVII საუკუნის ისტორიისათვის აღმოსავლეთი საქართველო XVII საუკუნეში

ლუარსაბ II

1600 წ. „ქქსა სპჟ“ ნაბოძებს ტყავზე დაწერილს შეწირულობის წიგნში ლუარსაბი მოგვითხრობს: *„ჩვენ მეფეთა მეფემან პატრონმა (sic) ლუარსაბ მივედით მონასტერსა შინა გუდარეკისასა და ვიხილეთ მათ შინა მყოფნი და მრავალნი განაკეთები და გარჯილობა, ვიხილეთ და ვიგულისხმევით კურთხეულთა ძველთა (მეფეთა) და მეპატრონეთაგან მრავალი განაკეთები საქმეა და „ჩვენც შესანიშნავად მრავალი საქმე გვინდოდა, მაგრამ ვერ ძალ-გვედვა მათდა საკადრისად“ და მხოლოდ ალაპი გავიჩინეთ². მაშასადამე, ამ სიგელისდა მიხედვით ლუარსაბი უკვე 1600 წ. მეფედა სთვლის თავის თავს. ე. თაყაიშვილს სამართლიანად აქვს ამ საბუთის შესავალში აღნიშნული, რომ ეს არ ეთანხმება მიღებულს ქრონოლოგიას, რომლითაც ლუარსაბ მეორემ იმეფა 1605-1616 წლებში³.*

ერთი 1602 წ. საბუთი არსებობს, რომელშიაც იმდროინდელ მეფედ გიორგი ჩანს და არა ლუარსაბი. ეს სიგელი ქართლისა კათალიკოზ-პატრიარქის დომენტის ნაბოძებია და იქ ნათქვამია: *„შენ ჭარმაულს დავითს „კითხვითა მეფისა პატრონისა გიორგისითა მოგიბოძეთ“ ყმები და მამულიო⁴. ამავე წლის „ქქსა სჟ ქრისტიშობისთუეს ჴ“ დაწერილი მეორე საბუთიც მოიპოვება და იმავე მეფე გიორგის მიერ ხელმოწერილი⁵.*

1605 წ. „ქქსა სჟგ მკათათუესა ია“ მეფედ ჯერ კიდევ გიორგია, რომელიც ავალიშვილს ზაქარიას შემდეგნაირად დაწერილს წყალობის წიგნს აძლევს: *„ჩუენ ღთივ გუირგუინოსანმან მეფეთა მეფემან პატრონმა გიორგიშ“ ამირეჯიბი რამინის მამული მოგვიბარებია, სანამ ცოცხალია, შემდეგ კი გვიბოძებიაო⁶.*

დავითი. თეიმურაზ I

„ჩუენ ღთივ გუირგუინოსანმან მეფეთ-მეფემან პატრონმან დავით და თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალთ-დედოფალმან პატრონმან ქეთევან და სასურველ-საყუარელთა ძეთა ჩუენთა პატრონმან თეიმურაზ და პატრონმან ბაგრატ⁷“ შემოგწირეთ სიგლითა ამით, რომელიც დაინერა „ქქსა : სჟ.“, 1602 წ.

1603 წ. „ჩუენ ღთივ გუირგუინოსანისა მეფეთ-მეფისა პატრონისა ლეონისა ასულმან მონაზონმან პატრონმან თეკლა“ გიბოძეთ „სიგელი ესე ქქსა: სჟა: მეფობასა ძისა მეფისა ლეონისასა პატრონისა მეფეთ-მეფისა ალექსანდრესსა“.⁸

1604 წ. „სუბ. აქა მოკლა კახმან კონსტანტინე მამა და ძმა. და თუესა მეშვდესა მოკლეს კახთა მკვლელი მამისა და ძმისა კონსტანტინე“.⁹ სხვა წყაროებში ამაზე მეტია ნათქვამი და თარიღადაც 1605 წ.-ია აღნიშნული: „ქქსა ორას ოთხმოცდა ცამეტსა მოკლა მეფე კახთა ალექსანდრე უმრწემესმან ძემან მისმან კონსტანტინე და ძე მისი გიორგი და იმეფა მათ წილ კონსტანტინე ერთ წელ და მოიკლა ლაშქართაგან თვსთა სწეულეებითა შეპყრობილ იქმნა. და მიიღო მეფობაი მის წილ ძემან მისმან დავით ერთ წელ და მიიცვალა“¹⁰.

ალექსანდრე II

1605 წ. „ქქს სუგ.: ...მარტსა: იბ: დღესა სამშაბათსა დიდი და მაღალი სახელოვანი ხელმწიფე ბატონი ალექსანდრე აწამეს. ძე მისი ეპისკოპოსნი აწამნეს და კახეთი ააოხრეს ყიზილბაშთა“.¹¹

თეიმურაზ I

1605 წ. „ქქს: სუგ.: აქა მეფედ დაჯდა ბატონი თეიმურაზ კახეთსა“.¹²

1612 წ. დაწერილ საბუთში თეიმურაზ მეფეს ნათქვამი აქვს: „დაინერა ქქსა : ტ: თვესა მაისსა ათსა, ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა: ვ:“.¹³ მაშასადამე, თეიმურაზი 1606 წ. უნდა გამეფებულიყო.

1607 წ. „ქქსა : სუგ.: აქა მეფემან თეიმურაზ მოიყვანა ასული გურიელისა დედოფალი ანა“.¹⁴ დაწერილებით ეს ამბავი ქც-ის შევსებ.-გადაკ. მეორე გაგრძელებაშია აღწერილი¹⁵.

თეიმურაზ მეფეს ანასთან „პირველად ეყოლა ლევან და მერმე ალექსანდრე“.¹⁶

მეორე შვილის ყოლის შემდეგ თურმე „ყელში ყიყვი გაუჩნდა ანნა დედოფალსა“, რომელმაც „მრავალი იწამლა უცხო და ძნელი“, მაგრამ ვერაფერმა უშველა. შემდეგ „ორმოც დღეს სხვა არა ჭამა რა ხმელის პურის მეტი და არაყი ზედა სვა და მერმე გაიჭრა ყიყვი“. ამგვარი წამლობისა და გაჭრის ყველა მისი მახლობელნი წინააღმდეგნი იყვნენ: „ბევრი უშალა ბატონმა თეიმურაზ და სხვათაცა. მაგრამ არც წამლობა დაიშალა და არც ყელის გაჭრა“, რომელიც ანა დედოფლისთვის საბედისწერო შეიქმნა. გააჭრევინა თუ არა „ქქსა რუზ“ (1609 წ.) ყიყვი, ამან გადიტანა კიდევ უბედური დედოფალი¹⁷.

თვით თეიმურაზ მეფე მოგვითხრობს თავის 10 მაისს 1612 წ. დაწერილს ალავერდის სიგელში, რომლითაც ალაპია დაწესებული მისი თანამეცხედრის ანა დედოფლის სულის მოსახსენებლად, რომ „ოდეს ყოველთა მზადმან არსთამან წარიყვანა თანამეცხედრე ჩემი დედოფალთ-დედოფა-

ლი ანა ჩემგან“, მაშინ შემოგწირე 37 კომლი კაციო¹⁸. ამგვარად, საფიქრებელია, რომ ანა დედოფალი სწორედ ამ 1612 წ. უნდა გარდაცვლილიყო.

თეიმურაზ მეფე თავისი თანამეცხედრის, ხორაშანის ჩამომავლობას დიდად აფასებდა და აყენებდა, რაკი იგი „დიდთა ქართველთა მეფეთა ასული იყო“¹⁹.

1609 წ. „სუზ. აქა თათარხანი მივიდა ქართლს და ლუარსაბ მეფემან გაიმარჯვად“²⁰.

1613 წ. „ტა. აქა ლუარსაბ მეფე ყაენთან წავიდა თვესა აგვსტოსა“.²¹

1613 წ. „ქკ~ს. ტ: აქა მოვიდა შაჰ-აბაზ ჩენი. ბატონი თეიმურაზ იმერეთს მორჩა და ბატონი ლუარსაბ თან წაიტანა, კახეთი ამოაგდო და ქართლი ბატონს ბაგრატ მეფეს უბოძა და ისე ქსნის ერისთავად დასო“.²² სხვა წყაროებში ეს ამბავი 1614 წ. ქვეშე იხსენიება.²³

ლუარსაბ მეფე რომ არც 1613 და არც 1614 წ. დაჭერილი არ უნდა ყოფილიყო, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ შენახულია ლუარსაბის წყალობის წიგნი „ქკს ტგ“ ანუ 1615 წ. ბოძებული²⁴.

„მას უამსა ოდეს შააბაზ ყაენმან კახეთი და ქართლი აღაოხრა და ქართლის ბატონები ორნივე ლიხთ მთას აქათ გარდმოვიდნენ და ჩვენ ვიზიზნეთ და ქართლისა კათალიკოზი იოვანე ჩვენთან მოვიდა და ჩვენთან მიიცივალა... რაც საკათალიკოზო იარაღი დარჩა, ზაქარია კზ~სა მივაბარეთ... აქ დარჩა და თუ მართლად საქართველო შეიქმნას, იპრიანოს ღმერთმან, ჩვენ მოვახსენოთ“-ო.²⁵

დედოფალთ-დედოფალი ხორაშან თავის 1629 წ. სიგელში ამბობს, რომ ვანესებ „საკურთხეულისა და სულბრწყინვალისა დედოფალთ-დედოფლისა დედისა ჩუენისა პატრონისა თამარისუის და ყოველსა ქუეყანასა სახელგანთქმულისა ახლისა მონამისა ღ-თივ გუირგუინოსნისა მეფეთ-მეფისა ძმისა ჩუენისა პატრონისა ლუარსაბისთუისა“.²⁶

ბაგრატ VII. სიმონ II

„ჩუენ იესიან-დავითიან-სოლომონიანმან მეფეთ-მეფემან პატრონმან ბაგრატ ესე შემოწირულობისა წიგნი“ გიბოძეთ, რომელიც დაინერა „ქკ~სა : ტვ: ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა მესამესა თუესა იანვარსა კვ“.²⁷

1637 წ. მეფე თეიმურაზი დედოფალ ხორაშანითა და შვილით დავითითურთ შემდეგს საყურადღებო ცნობებს გვანვდის თავის თავგადასავალის შესახებ: ეს „სიგელი გიბოძეთ თქუენ მამის-პაპამდის ერთგულად სამსახურზედ ამოწყუეტილსა, ერთგულად წამსახურთა და თავდადებულთა ჯანდიერისშვილთა ოხიაყორჩისა არსლანს, გივის და როსიტას ასრე და ამა პირსა რომე შააბაზ ყეენმა მამა თქუენს დავითს კახეთი მიაბარა და იესეს სახლისხუცესობა მამის თქუენისათვის მიეცა და ჩუენ იმერეთს ვიყუენით აგარიანთაგან ლტოლვილნი. და ვითარ შეგვან და ერთგულად ბატონყმო-

ბასა, იმ გვარად გვესაქმა და ჩამოგვიყვანა – გაგვაბატონა და ერთს დღეს ქართლი და კახეთი დაგვაჭერინა და მორთმითაც (sic) მრავალი მოგვართვა ან აბრეშუმი და ან თეთრი და ან ვერცხლის იარაღი, ანგარიში არ იქნებოდა".²⁸ ამიტომ სამაგიეროდ ჩვენ „ღანუკს გარსეფანის საქევეკავო ხუდაანი ვუბოძეთ“-ო. რაკი „მამა თქვენმა ჩუენზედ დიდი სამსახური ქნა და ჩუენს სამსახურს წინ მოკვდა და აგრეთვე ამას უკან არცა თქუენ სტყუით ჩვენზედა ბევრის სამსახურისა და ღარიბობის მეტი ჩუენთან".²⁹

1616 წ. „ტდ. აქა ბატონმა თეიმურაზ გაიმარჯვა ყიზილბაშზედა“³⁰.

[„ჩუენ მეფეთა-მეფემან ბატონმან ბაგრატ და] ძემან ჩუენმან მეფემან პატრონმან სუიმონ. 1619 წ. „ქქ-ს ტზ მარიამობისთუეს“. შემდეგი წყალო-ბის სიგელი გიბოძეთო³¹.

1620 წ. აპრილის 15 დანერილს საბუთში კი უკვე მხოლოდ სვიმონი-ლა იხსენიება მეფედ. ეს განჩინების წიგნი ასე იწყება: „ზე ადიდე ღ-ნ ჯელმწიფობა ბედნიერის შაჰაბაზისა და მეფის პატრონის სვიმონისა“-ო³².

1624 წ. „ქქ-სა ტიბ. აქა ბატონი თეიმურაზ და ყიზილბაშნი და ქართველნი შეიბნენ ალგეთზედ“.³³

„ტიბ. ამა ქ-კნსა არიან დასაბამითგან წელნი ჰრლა (7131). აქა ყიზილბაში მოვიდა და დიდი ომი იყო“³⁴.

1613 წ. ჯერ კიდევ 1613 წელს პატრი გვილელმის საქართველოში მოსვლისას თეიმურაზს უცდია კავშირი დაეჭირა რომთან და დასავლეთ ევროპასთან, მაგრამ ის პატრი გზაში მოკლულ იქმნა³⁵.

1622 წელს თეიმურაზმა თავისი ელჩი ნიკიფორე ირბახი (ირუბაქიძე) ორი მონოზანისა და ერთი მოენის თანხლებით რომში პაპთან და ესპანიასა და ევროპის სხვა ქვეყნებში სპარსეთის წინააღმდეგ დახმარების სათხოვნელად გაგზავნა³⁶.

ირბახი გაემგზავრა ნეაპოლიდან მადრიდს, სადაც ესპანიის მეფემ კარგად მიიღო, მაგრამ თხოვნა კი აუსრულებელი იყო. იმიტომ, რომ ევროპელებს საჭიროდ მიაჩნდათ შაჰთან კავშირის დაჭერა ოსმალეთის წინააღმდეგ. მადრიდიდან რომს დაბრუნდა. აქ პაპს თეიმურაზის ეპისტოლე მიართვა: თქვენი ყმადნაფიცი ვიქნებით, მეფობა მივიღეთ და ეხლა თქვენ დაგვამტკიცეთო და თქვენის შუამდგომლობით ესპანიის მეფესთან დაკავშირება მსურსო³⁷.

1628 წელს ნიკიფორე ირუბაქიძემ მოინადინა ევროპის სხვა სახელმწიფოებში მისვლაც და რომის პაპს სთხოვა თან თავისი წერილები გაეტანებინა ნეაპოლის მეფის მოადგილესთან, ფლორენციის დუკთან, უნგრეთისა და ბოჰემიის მეფესთან, საფრანგეთის, პოლონეთისა და შვეციის მეფესთან³⁸.

სრული უნაყოფობა. პაპის წერილი და პასუხი (ასეთი იყო): იარეთ ჩვენს ეკლესიაში, სცანით რომის ეკლესიის უპირატესობა და ყველაფერი კარგად წავაო. „ჩვენ ამაზე უკეთეს საშუალებას საქართველოში მშვიდო-

ბიანობის დასამყარებლად სხვას არაფერს ვხედავთ“-ო³⁹.

მოლაპარაკებამ 1633 წლამდე გასტანა, მაგრამ ხსნა დასავლეთიდან არა მიუღია-რა.

როსტომ ხანი 130.000 კაცით შემოესია საქართველოს და 18 თებერვალს 1633 წ. (თეიმურაზი დედოფლით...) იმერეთში გაიხიზნა⁴⁰.

მეფე თეიმურაზი თავისთავის შესახებ თავმდაბლობითა და დაკნინებით აღსავსე სიტყვებსა ხმარობს, ასეთნაირად თავის პიროვნების დამცირება მეფეთა სიგელებში არ გვხვდება და მხოლოდ თეიმურაზს აქვს პირველად ნახმარი. *„მე ყოველთა მეფეთა უნარჩევესმან არა საქმეთა მიერ კეთილთა, არამედ მოწყალებითა ღმრთისათა გუირგუინოსანმან“*-ო, ამბობს ის 1631 წ. მცხეთის სიგელში⁴¹, ან კიდევ: *„მე ყოვლად უსრულმან ცნობითა, ქცევითა ყოვლად ნაკლულევანმან კეთილ-გარნა სასოებით და წრწოლით ბრალთაგან ყოვლად განკრთომილმან, მეფედ დადგინებულმან ძისა შენისაგან არათუ გამორჩევით, არამედ უნარჩევესმან, მსასოებელმან შენმან და მონამან მდაბალმან, უნდომან თეიმურაზ“*⁴². ეს ბერ-მონაზონის კილო და ენაა და არა ქვეყნის მმართველ მეფისა და მეომრის.

„ყოველთა მეფეთა უნარჩევესმან არა საქმეთა მიერ კეთილთა, არამედ მოწყალებითა ღმრთისათა გუირგუინოსანმან მეფემან ქართველთა და კახთამან თეიმურაზ და თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალმან ხორაზმან“ შემოგწირეთ გორში შემდეგი პირნიო⁴³.

გიორგი სააკაძე

1627 წ. „ტიე. აქა ბატონმა თეიმურაზ გაიმარჯვა მოურავზედა“⁴⁴.

ან. *ფურცელაძეს* თავის მონოგრაფიაში ნათქვამი აქვს, ვითომც გ. სააკაძე გლეხი ყოფილიყოს და ამის გამო და ამ ნოდებრივ უსწორმასწორობის ნიადაგზე მომხდარიყოს და აღმოცენებულიყოს სიძულვილი და ბრძოლა გ. სააკაძის წინააღმდეგ.

რომ სააკაძე გლეხი არ ყოფილა, არც თითონ და არც შთამომავლობით, არამედ უკვე ერთი საუკუნით უწინარეს მისი წინაპრები აზნაურიშვილებად ითვლებოდნენ, ამას 1523 წ. ბარათიანთ გაყრილობის წიგნიც ამტკიცებს. ამ საბუთიდანა ჩანს, რომ სააკაძენი მაშინ ბარათაშვილების აზნაურებად ითვლებოდნენ, ამასთანავე, კარგ აზნაურიშვილებად. იქ ნათქვამია: *„მივეცით გუგუნასა აზნაურის შვილებისაგან საუფროსოდ სააკაძე როსტეევან და გიორგი მათითა მამულთა“*⁴⁵.

ხოლო გ. სააკაძე რომ და, ალბათ, უკვე მისი მამაც აღზევებულნი იყვნენ თავადებამდის, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ ის დამოყვრებულია ბევრ თავადიშვილის სახლობასთან. ამას ქაიხოსრო ჯავახიშვილის შემდეგი განცხადებაც ამტკიცებს, რომელიც მას სასამართლოში წარმოუთქვამს: *„რომ კაცის ბატონის, ქართველის ბატონისა და იმერლის ბატონისა*

ქალიც ჩემი შვილისათვის ვისმე მოეცაო, მაშინაც მოურავის ქალი და მისი მოყვრობის მონატრეც ვიყავიო“⁴⁶.

ამას მისი შვილიშვილი იოსებ თბილელიც ადასტურებს და თვით გ. სააკაძესვე აამბობინებს:

*„ქართლში უფროსნი ვინც იყუნეს ითქმევდეს თავადობასა
ყულა მოყვრად მეფეს, ბრძანებდეს ჩემს მეგობრობას ცნობასა,
მეცა მივდედდი, მომდედდეს, ვიქმოდით კარგსა ძმობასა“⁴⁷.*

გ. სააკაძეს იოს. თბილელი ერთგან ათქმევინებს:

*„ლხინი, მზა სიტყვს გაგონა მქონდა მუდამად პურობა,
ამხანაგთ კარგ მეგობრობა, მიცემა და უშურობა,
კარგთ კაცთა წყობა-ალერსი, მდიდართა მე უშურობა,
ვეჭუ ზოგს თავადსაც მოსწადდეს ჩემებრივ აზნაურობა“⁴⁸.*

1608 წ. მეფე ლუარსაბს თავის წყალობის წიგნში გიორგი სააკაძეზე ნათქვამი აქვს: „ჩვენსა ერთგულსა და თავდადებით ნამსახურსა ყმასა სააკაძესა ქალაქის ამირთ ამირას გიორგის“⁴⁹.

„ოდეს შააბაზ ყენი გაგუიწყრა“-ო, მოთხრობილი აქვს მეფე თეიმურაზს ბოდბის მონასტრის 1631 წ. სიგელში, და „ჩუენი საკელმწიფო აღაოკრა და ტაძარნი სადიდებელნი სახლნი და სალოცველნი თქუენნი იავარ ყუნა და ძველნი სიგელნი თქუენნი მას ჟამსა დაკარგულიყო“. შემდეგ „ოდეს იპრიანა ღ~თნ და ჳელთ-გუიხსნა სამეფონი ქართლისა და კახეთისანი, მას ჟამსა მოვედით კარსა საყდრისა და სადიდებელისა სამარხოთა და ტაძრისა თქუენისასა, ე.ი. წმ. ნინოსი (ბოდბეს). ვიხილეთ რომე მოშლილიყუნეს და იავარ ქმნილიყო“⁵⁰.

„ჩუენ ღ~თივ გუირგუინოსანმან და ორისავე სამეფოს და ტახტისა მპყრობელმან მეფეთ-მეფემან ხელმწიფემან პატრონმან თეიმურაზ და თანამეცხედრემან ჩუენმან ღ~თივ გუირგუინოსანთა ქართველთ ჳელმწიფეთ ასულმან დედოფალთ-დედოფალმან ხორაშან და პირმშომან და საყუარელმან ძემან ჩუენმან პატრონმან დავით“⁵¹.

„სამეუფოსა მას ქალაქსა ტფილისსა ანე უსულოთა უღმრთოთა განსასვენებელი იყო“. თვით ტაძარი „დათრგუნვილი“ ყოფილა და „ჟამ რაოდენვე ტაძრისა... დარღვეულისა“ აღდგენა მოახერხა „ტფილელ მთავარ-ეპისკოპოზმან ელისე საგინაძემან კაცმან სათნომან და მხურვალემან სარწმუნოებითა, რომელმაც „აღაშენა მეორედ და განაახლა და შეამკო იგი ფრიადითა ჭირითა და რუდუნებითა“⁵².

1648 წ. „ტლვ... აქვე ბატონიშვილი დათუნაჲ მოკლა როსტომ მეფემან“⁵³.

1648 წ. „ტლვ. აქა არჩილი დაიბადაჲ ძე მეფისა შაჳნავაზისაჲ“⁵⁴.

1658 წ. ტმვ. აქა როსტომ მეფე მიიცვალა. აქავე მეფედ დაჯდა ბატონიშვილი ვახტანგ“⁵⁵.

1664 წ. „ტნბ. აქა მობრძანდა ანტიოქიის პატრიარქი (sic) მაკარიოზი“⁵⁶.

1665 წ. „ტნგ. აქა მობრძანდა ალექსანდრიის (sic) პატრიარქი (sic) პაისიოს და სინის მთავარებისკოპოსი ანანია“⁵⁷.

1677 წ. „ტიე. ამა ქკსა მიიცვალა განძლიერებული და აღმატებული სხვათ დიდი მეფე შაჰნავაზ“⁵⁸.

1679 წ. ტიზ. ამა ქკსა დაჯდა მეფედ ძე მეფისა შაჰნავაზისა ქართლს ბრძენი და ღის მოყუარე, გმირი და ლომგული, გლაზაკთა და დავრდომილთა ხელსამპყრობელი, ბერთა და მღვდელთა დიდად პატივის მიმღები, მშვიდი და ლმობიერი მეფე გიორგი იანვარსა იე“⁵⁹.

1688 წ. „ტოვ. ამა ქკსა მობრძანდა ერეკლე მეფე ქართლს ბატონად და გაბატონდა“⁶⁰.

სვიმონ მეფის მოკვლა

როდესაც როსტომის „ძმისწული ბატონი სვიმონ“ თეიმურაზ მეფეს „წამოეჭიდა“, სძლია და „კახ-ბატონს ქართლი წაართუა“ ისე, რომ თეიმურაზი იძულებული იყო, კახეთით დაკმაყოფილებულიყო, ის ასე ადვილად არ შეპრიგებია ბედს და როსტომ მეფის სიტყვით „იმავე წელიწადს ამდონი ისაჯა კახმა ბატონმა თეიმურაზმა, თავისი ქალი და მისივე ყმა ჩარქაზი (...) გიორგი მოლალატედ შეუყენა და მძინარე ბატონი სვიმონ დააკვლევინა“ და თითონ „ქართლს გაბატონდა, სომხითი და საბარათიანო დაიჭირა“⁶¹.

სვიმონ მეფის მკვლელობის ამბავი უფრო დაწვრილებით ფ. გორგიჯანიძესა აქვს აწერილი. მისი სიტყვით, როცა მეფე თეიმურაზი ისეთ მდგომარეობაში ჩავარდა, რომ სვიმონ მეფისათვის ქართლი უომრად უნდა დაეთმო, მან გაცლა ირჩია და კახეთში ჩავიდა, მოურავი გიორგი სააკაძე, მუხრანის ბატონი და ქსნის ერისთავი იმერეთში შეიხიზნენ. კახეთიდან მეფე თეიმურაზი თავისი მოწინააღმდეგის სვიმონ მეფის სამუდამოდ თავიდან მოშორებას შეეცადა. ამისთვის ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით მან „ერთი ჩერქეზი სახელით გიორგი“ აირჩია იარაღად, რომელიც თურმე „სიძე იყო ზურაბ ერისთავისა“. ზურაბი კი სვიმონს შემორიგებული ჰყავდა და სანდოდ იყო მიჩნეული. თეიმურაზ მეფემ და მისმა მომხრეებმა „ზურაბ ერისთავის და და ის ჩერქეზი გიორგი შეუყენეს ერისთავს“. ამის შუამავალს „ნაპირის ალაგს“ იორის პირს მამული მისცა“ ხოლო თვით „ზურაბ ერისთავს ქალის მიცემას თიანეთის სამამულედ მიცემას დაჰპირდნენ მეფის სვიმონის სიკვდილისათვის“. ზურაბ ერისთავი დათანხმებულა და ეს საქმე უკადრია. მართლაც, „ცხვილოსს ამილახორის მამულში თავისი მემკვიდრე ბატონი მეფე სვიმონ მინდობილი ზურაბ ერისთავმან მძინარე მოკლა“. შემდეგ ზურაბ ერისთავი „წავეკისს მყოფს დედოფალს ჯაჰან-ბანუ ბეგუმს, ყაენის ქალს, თავს დაესხა, რაც ჰქონდა გაცარცვა და დიდის ვაებითა და კივილით დიღვამამდი“⁶² წაიყვანა“.

თეიმურაზ მეფეს რომ თავისი „ერთგული“ მომხრის ამგვარი „რაინდო-

ბა“ შეუტყვია, ასეთი ნამეტნავი გულმოდგინეობა არაფრად მოსწონებია. ზურაბ ერისთავს საჩქაროდ ბატონის თეიმურაზის კაცი მოუვიდა, რომელმაც მეფის ბრძანება შეატყობინა: გახსოვდეს, რომ ჯაჰან-ბანუ ბეგუმ „ერანის ხელმწიფის შვილისშვილი არისო, დედოფალს არა შესცოდოთ რამეო“. თეიმურაზ მეფის ჩარევისა და გაფრთხილების წყალობით დედოფალი მოსალოდნელს განსაცდელს გადარჩენია⁶³.

სვიმონ მეფის მოკვლის უმაღლესი თეიმურაზ მეფემ ქართლი დაიჭირა და გორში ჩავიდა. საქმე შეპირების ასრულებაზე მიდგა: თეიმურაზს ზურაბ ერისთავისათვის უნდა თავისი ქალი მიეთხოვეზინა. ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით, ხორეშან დედოფალს მიცემა არ უნდოდა იმიტომ, რომ მას ვითარცა ქართლის სამეფოს სახლობის წევრს ზურაბ ერისთავი ეჯავრებოდა, რადგან მის „სამშობლოს ამოგდება იმათგან იყო“-ო⁶⁴. უეჭველია, არც თეიმურაზი იქნებოდა მისი მოყვარული, მაგრამ რაკი ამ დროს უკვე ცხადი შეიქმნა, რომ გ. სააკაძე „მოურავი (...) ქართლს ეცილებოდა“, ამიტომ თეიმურაზს ეშინოდა, რომ თუ „ზურაბ ერისთავისათვის ქალი არ მიეცა, ზურაბი „მოურავს მიუდგებოდა“. ამ მოსაზრების გამო თავისთან დასაკავშირებლად ხორეშან დედოფლის წინააღმდეგობისდა მიუხედავად „ბატონმან თეიმურაზ თავისი ქალი დარეჯან ზურაბ ერისთავს მისცა“-ო⁶⁵.

მაგრამ ეს ბედნიერება ზურაბს ხანგრძლივ არ შერჩენია. იმავე ისტორიკოსის ცნობით, ხვარაშან „დედოფალი და ქართველნი და კახნი ზურაბ ერისთავისათვის ავნი იყვნენ“. მისი მტრები მეფეს შეუჩინდნენ და მუდამ და მუდამ იმას აგონებდნენ, რომ ზურაბმა „თავისი მემკვიდრე ბატონი მოკლა, უსაცილოდ თქვენც მოგკლავთო და ქართლსა და კახეთს თვითან დაიჭერსო“, ხოლო რაკი როსტომი, „მეფის სვიმონის ბიძა“, რომელიც სპარსეთის შაჰის, ყულარაღასია, „სვიმონის სისხლს არ შეგვარჩენსო, მაშ ასე სჯობსო, ზურაბ მოვკლათო და თავი ყაენს გაუგზავნოთო და მეფის სვიმონის სიკვდილი იმას დავაბრალოთო და ქართლის მეფის სისხლი და ერანის ჯელმწიფის რისხვა ამით ავიცდინოთ“. თეიმურაზ მეფე ვითომც ამგვარი სიტყვებით დააჯერეს და დაიყოლიეს: ზურაბ ერისთავი ამ მიზნით „საფურცლეს დაჰპატიჟეს და სუფრაზე ერისთავი ზურაბ მოკლეს“, მისი თავი ყაენს გაუგზავნეს და შეუთვალეს სვიმონ მეფის მოკვლისათვის მოვაკვლინეთო. შაჰს ვითომ ეს მოსწონებოდეს და ქართლიცა და კახეთიც თეიმურაზისათვის მიეცეს და საჩუქრებიც გამოეგზავნოს⁶⁶.

თუ იმ გარემოებას გავიხსენებთ, რომ ფ. გორგიჯანიძე როსტომ მეფის გაზრდილი უერთგულესი ყმა და მისგან დანიშნურებული მოხელე იყო, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ ფ. გორგიჯანიძის ზემოთ მოყვანილს მოთხრობაში იმავე როსტომ მეფისა და მისი მომხრეების თვალსაზრისი და ცნობა გვაქვს შენახული.

არჩილ მეფის აღწერილობით ზემომოთხრობილი სულ სხვაგვარად გვეხატება. ჯერ ერთი, რომ ზურაბისათვის თეიმურაზ მეფის მიერ ქალის მითხოვება სვიმონ მეფის მკვლელობამდის მომხდარა. მაშასადამე, თავის-

დათავად ცხადია, რომ არ შეიძლებოდა, რომ ზურაბის მეფის სიძედ გახ-
დომა სვიმონ მეფის მოკვლისთვის ერთგვარ ჯილდოდ ყოფილიყო, ან იმ
შიშით ყოფილიყო ნაკარნახევი, ვაი თუ წინააღმდეგ შემთხვევაში ზურაბ
ერისთავი გ. სააკაძეს მოურავს მიემხროსო, როგორც ფ. გორგიჯანიძესა
აქვს აღნიშნული. პირიქით, არჩილ მეფის სიტყვით ამ შესიძების თავოს-
ნობა სწორედ გიორგი სააკაძეს ჰკუთვნებია. არჩილი თეიმურაზ მეფეს
სრულებით გარკვევით ათქმევინებს:

*„მე ზურაბსა მოურავმა დამამოყურა, გამიერთა,
ჰსთქუა „უბოძეთ ზურაბს ქალი“...
მოიყუანა მუხლს მაკოცა“⁶⁷.*

არჩილ მეფის ცნობას იმის შესახებ, რომ ზურაბ ერისთავი სვიმონ მე-
ფის მკვლელობამდის უკვე თეიმურაზ მეფის სიძე ყოფილა, თვით როსტომ
მეფეც თავის 1648 წ. გუჯარში და სეფიანთა ცხოვრების დამწერი სპარსე-
ლი ისტორიკოსიც ადასტურებენ. როსტომი ამბობს, რომ ზურაბ ერისთავს
თეიმურაზმა „თავისი ქალი“, რომელიც ზურაბზე ჰყავდა გათხოვილი,
„შეუყენა“ და ეს საქმე ჩაადენინაო⁶⁸. სპარსელი ისტორიკოსიც მკვლელო-
ბის უწინარეს ზურაბ ერისთავს თეიმურაზ მეფის სიძედ იხსენიებს⁶⁹. მა-
შასადამე, სრული სიცხადით ირკვევა ფ. გორგიჯანიძის ზემოთყვანილი
ცნობის უსაფუძვლობა.

სპარსელი ისტორიკოსის სიტყვით ნათლად არა ჩანს, რომ თეიმურა-
ზი პირადად სიმონ მეფის მკვლელობის გამზრახად მიაჩნდეს. მას ნათქ-
ვამი აქვს, რომ ზურაბმა, თეიმურაზის სიძემ, თეიმურაზისათვის გარჯა
იკისრა, სიმონ ხანთან მივიდა, თავი ერთგულად მოაჩვენა და დაარწმუნა,
რომ თეიმურაზს შესთანხმებოდა. სიმონი მოტყუვდა, ზურაბი სრულებით
სანდო კაცად მიიჩნია და თავისთან წაიყვანაო. ზურაბმა კი მარჯვე დრო
იხელთა თუ არა, მოკლა სიმონი და მისი თავი თეიმურაზს გაუგზავნაო.
თეიმურაზმა კი იმის შიშით, რომ ეს მკვლელობა მას არ გადაბრალდებოდა,
ზურაბი მოაკვლენა, ხოლო მისი თავი სპარსეთის შაჰს გაუგზავნა⁷⁰.

გიორგი სააკაძის და ზურაბ ერისთავის ერთიმეორეზე გადამტერების
გამო მეფე თეიმურაზთანაც კავშირი წყდებოდა. გ. სააკაძე იმდენად გადაე-
მტერა თეიმურაზს, რომ თვით მეფე გაეცალა მოურავს და ღუშეთს წავიდა
ზურაბ ერისთავთან. გიორგი სააკაძემ ეხლა იმერეთის მეფეს გიორგისა
სთხოვა შვილი ქართლში გასაბატონებლად.

გ. სააკაძე იმერეთის ბატონიშვილსა და ჯართან ერთად რომ ზოგიერთ
ქართველთა დახმარებით თეიმურაზ მეფესა და მის მომხრეებს, ზურაბ
ერისთავსა და იოთამ ამილახორს, ბაზალეთს შეება და დამარცხებული
ოსმალეთში გაიქცა⁷¹, ამის შემდეგ ზურაბ ერისთავსა და თეიმურაზ მეფეს
შორის მტრებმა უთანხმოება ჩამოაგდეს. არჩილ მეფე თეიმურაზის პირით
ბრალს ზურაბსა სდებს: როგორ ვერ მიხვდა, რომ საქმეს ავი კაცები რევდ-
ნენ, – „სიძე იყო და შვილად მიაჩნდა“ და ასე მსუბუქად „ადრე ამყოლი

სიტყვასა“ არ უნდა ყოფილიყო. რაკი თეიმურაზს ზურაბ ერისთავის ნდობა უკვე აღარა ჰქონდა, ის კახეთს წავიდა. ზურაბი კი, ცხადად „სვიმონ-ხანს მიუვიდა“, და თბილისიდან „წამოუძღვა ზემო ქართლზედ“. ზურაბ ერისთავისა და სვიმონ მეფის თანხმობა მაინც ხანგრძლივი არ ყოფილა: „ცოტა ხანს სვიმონ ქართლითა ზურაბს ხელთ ჰქონდა ამარად“, მაგრამ „ესეცა მოსწყინდა“ მოუსვენარს ერისთავს. თუმცა სვიმონ მეფე ზურაბს ისე ენდობოდა, რომ „მამას უხმობდა სვმონ-ხან“, მაინც ზურაბმა მას უღალატა და მოკლა. თეიმურაზ მეფე უფადარში იყო სპარსეთის შაჰთან წასასვლელად გამზადებული, რომ ზურაბ ერისთავისაგან სვიმონ მეფის თავი და წერილი მოუვიდა, რომელშიაც ზურაბი ურჩევდა, „ყაენთან წასულას ესე სჯობს ქართლითგან შემომწყრომელსა“ დაბრუნდე და ქვეყანას დაეპატრონო. თეიმურაზი მართლაც შაჰთან არ წასულა და ქართლ-კახეთი „სრულ ერთპირ“ დაუჭერია სომხითითურთ⁷².

ამგვარად, არჩილ მეფის ცნობით, თეიმურაზ მეფე სვიმონ მეფის მკვლელობის არც მონაწილე, არც გამზრახი და არც ძალმცემელი არ ყოფილა, ის ამ ბოროტმოქმედებაში სრულებით უბრალო იყო. არჩილი თვით თეიმურაზ მეფეს სვიმონის მოკვლის შესახებ ათქმევინებს პირდაპირ: სვიმონ მეფე „მოჰკლა მან (ზურაბმა) ჩემად უგრძნობლად“⁷³, ასე, რომ მე არა ვიცოდი რაო.

თეიმურაზ მეფესა და ზურაბ ერისთავს შორის კვლავ კარგი განწყობილება დამყარდა, ზურაბი ერთგულად ემსახურებოდა თეიმურაზს. ლეკების საწინააღმდეგო სამხედრო მოქმედებაში თეიმურაზმა ზურაბ ერისთავი ქართლ-კახეთის ჯარის სარდლად დანიშნა და მან მტერს ძლია კიდევ⁷⁴.

მაგრამ ზურაბ ერისთავს მტრებმა მეფესთან დასმენა დაუწყეს. მათ ისარგებლეს იმ გარემოებით, რომ ზურაბს თავი მედიდურად ეჭირა. რაკი „ძნელად გაეძღების ყმის პატრონზედ აზუავენასა“⁷⁵ და თეიმურაზისთვისაც სამძიმო იყო მისი ასეთი ქცევა და სიამაყე⁷⁶, ამიტომ ამ უკმაყოფილების წყალობით ავი ენისა და სისინის საშუალებით ზურაბის მტრებმა თეიმურაზ მეფე თურმე ისე დაიმონეს და დაიყოლიეს, რომ მის მოკვლაზე დათანხმდა. ეს მკვლელობა წვეულობის დროს მომხდარა, მაგრამ როგორც ეტყობა, განზრახ განგებული უნდა ყოფილიყო. არჩილ მეფე თვით თეიმურაზსაც კი ათქმევინებს: ზურაბ ერისთავი „გუერდ მიჯდა, ვბრძანე სიკუდილი, სისხლი მან ჩემს წინ გაუშო“⁷⁷, ზურაბი ამ შემთხვევაში სრულებით უბრალოდ მიაჩნდა არჩილ მეფესა და თეიმურაზ მეფის მახლობელ თანამოღვაწეებს და გვირგვინოსანი პოეტი თეიმურაზ მეფეს დამნაშავედ და მომნანიებლად გვიხატავს და ასე ალაპარაკებს:

„ვირე ცოცხალვარ ვინანი...

*რად მოვკალ, ვით შემოვიკალ შვლის უმჯობე, ძმისა და,
ნამსახური და კულავ სიძე, სიკეთე აქუს მოდგმისადა,
ლუთისა მეშინის, კაცთაგან მრცხუნის ამისა მყოფელსა“⁷⁸,
ამბობს თეიმურაზი.*

რაკი არჩილ მეფის ისტორიული პოემა თეიმურაზ მეფის „მნახავთა და თანანახლთ“ თამანდროვეთა ცნობებზეა დამყარებული, ამიტომ ცხადია, ზემომოყვანილი მოთხრობა თეიმურაზის მომხრე წრის თვალსაზრისად და შეხედულებად უნდა მივიჩნიოთ.

ზურაბ ერისთავისა, თეიმურაზ მეფისა და სვიმონ მეფის ურთიერთობისა და ზემომოყვანილი ამბების აღწერილობაში ბატონიშვილი *ვახუშტის* ცნობები არჩილ მეფისას უდგება. მისი სიტყვითაც თეიმურაზ მეფემ „მოსცა ასული თვსი დარეჯან ზურაბ ერისთავსა სათნო-ჩენითა მოურავისათა“ ჯერ კიდევ კოჭორზე მომხდარ ბრძოლამდის⁷⁹, მაშასადამე, 1624 წ. ივნისამდე. ცხადია, ფ. *გორგიჯანიძის* ცნობა, ვითომც თეიმურაზს თავისი ქალი სვიმონ მეფის მოკვლისათვის მიეცეს ზურაბ ერისთავისათვის, შემცდარი გამოდის.

სვიმონ მეფის მკვლელობის მოკლე აღწერილობაც, ბატონიშვილი *ვახუშტის* მიერ შენახული, არჩილ მეფისას ეთანხმება და ისიც თეიმურაზ მეფეს უდანაშაულოდ სთვლის. სახელოვანს ისტორიკოსს მხოლოდ ერთი ახალი ცნობა აქვს დართული. ყაენის წინაშე მიმავალმა თეიმურაზმა უფადარიდან ზურაბს მისწერა: „შეუგვანებელ არს განწირვად სიძისაგან სიმამრისა, გარნა ვიხილოთ უკანასკნელი შენი და სვიმონისა“-ო⁸⁰. თუმცა შენ ვითარცა ჩემს სიძეს ჩემთვის არ უნდა გეორგულა, მაგრამ იმასაც ვნახავთ, შენი და სვიმონის ერთგულება რამდენს ხანს გასტანს და რით გათავდებაო. ზურაბ ერისთავს უნდოდა, რომ თეიმურაზი კახეთის მეფედ ყოფილიყო, სვიმონი ქართლისად და ორნივე მისი ხელშემყურენი ყოფილიყვნენ⁸¹. მაგრამ როცა თეიმურაზის საყვედურის წერილი მისვლია, ალბათ, სინიძისის ქეჯნა უგრძნია, „შეუძნდა ზურაბს“ და „ამისთვის ან განიზრახა ბოროტი“ და აასრულა კიდევ: ცხვილოსს ღამე მოკლა სვიმონ მეფე „ქს. ჩქკთ (1629) ქრ. ტიზ“ (317). თავი თეიმურაზსს გაუგზავნა, რომელიც დაბრუნდა და ქართლ-კახეთი დაიპყრო⁸².

ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ აღნიშნულ სვიმონ მეფის მკვლელობის თარიღი 1629 წ. სწორი უნდა იყოს. ფ. *გორგიჯანიძისა* და სპარსელ ისტორიკოსის სიტყვებიდანაც ჩანს, რომ მკვლელობა შაჰ-სეფის გამეფების შემდეგ მომხდარა და ბაღდადის ციხის მისაშველებლად წასვლამდე⁸³. უკანასკნელი ამბავი 1630 წ. მოხდა, ხოლო შაჰ-სეფი 1629 წ. გამეფდა. მაშასადამე, ზურაბ ერისთავს სვიმონ მეფე 1629-1630 წწ. ანუ უფრო რომ 1629 წ. უნდა მოეკლა.

ზურაბ ერისთავის მკვლელობის ამბავიც ბატონიშვილს *ვახუშტს* იმნაირადვე აქვს მოთხრობილი, როგორც არჩილ მეფეს. მოკვლის მიზეზად ზურაბის განდიდების გარდა მას ის გარემოებაც აქვს დასახელებული, რომ უკვე „მიერით ბატონს თეიმურაზს აქუნდა შური ზურაბ ერისთავისა, ოდეს მოჰკლა სვიმონი“-ო⁸⁴.

ამგვარად, როსტომ მეფე და მისი მიმდევარნი სვიმონ მეფის მკვლელობას თეიმურაზს აბრალებდნენ. თეიმურაზის მომხრენი კი ამას უარყოფდ-

ნენ, თვით თეიმურაზიც თავის თავს უბრალოდ სთვლიდა და უკანასკნელი მოლაპარაკების დროს როსტომ მეფეს გადაჭრით შეუთვალა კიდეც: „შენი ძმისწულის მეფის სვიმონის მკვლელი ზურაბ ერისთავი იყო“ და „არ ვიცი ჩემთან სხვა რა საბჭო (sic) გაქვთო“⁸⁵. მაგრამ როდესაც კათალიკოსა და მონინავე წრეს როსტომ-თეიმურაზის შერიგება მოუხერხებიათ და სამართლოში გაბჭობამდის დროებით დაზავებაზე დაუყოლიებიან, მაშინ თეიმურაზ მეფეს როსტომისათვის „სანდოთ საფიცრით სოფელი გავაზი და სოფელი კისისხევი“ მიუცია⁸⁶, თუმცა ეს მხოლოდ დროებით დათმობა ყოფილა ერთგვარი სანინდარის მსგავსად და თვით როსტომიც თავისს თეიმურაზისადმი მიმართულ წერილში პირდაპირ ამბობს: „ამას წინათ კახეთში სამი სოფელი დაგვიდევით *გაბრჭობამდისინო*“⁸⁷. მაგრამ რაკი როსტომის ასეთი წინასწარი დაკმაყოფილება თეიმურაზ მეფემ იკისრა, ისეთს შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს მას ამ დანაშაულობის მოწყობაში თავისი ერთგვარი მონაწილეობა და ბრალი უნდა მდუმარედ დაედასტურებინოს. ასე გაუგიათ თეიმურაზის ამ თანხმობის მნიშვნელობა მაშინაც მოპირდაპირე მხარეს მაინც. როსტომ მეფის თანამეცხედრე მარიამ დედოფალი თავის ერთს სიგელში პირდაპირ ამბობს: „ბატონმა თეიმურაზ კისისხევი ნასისხლად დაგვიდვა“-ო⁸⁸.

თეიმურაზი – „ორისავ ტახტის მჭერი“

როსტომ მეფის სიტყვით, სვიმონ მეფის მკვლელობის ამბავი რომ „გაიგონა შაჰ-სეფი ყაენმან, მწუედ იწყინა“. რაკი ამ ბოროტმოქმედებას როსტომ მეფის მომხრენი თეიმურაზ მეფეს აბრალებდნენ და შაჰსაც უეჭველია ამნაირადვე ჩააგონებდნენ, ერანის მპყრობელი თურმე „კახ-ბატონს გაუწყრა“⁸⁹ მაგრამ ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით, თეიმურაზისაგან რომ შაჰს ზურაბ ერისთავის მოჭრილი თავი და თანდართული წერილი მიუვიდა, ამ გარემოებამ საქმე გამოუსწორა კახთ ბატონს. თეიმურაზს ერანის მპყრობელისათვის ასე მიუწერია: რაკი „მეფე სვიმონ ნათესავი იყო ჩვენიო და ჯელმნიფის ბრძანებით თავის სამკვიდროზედ ბატონობდა (და) ამ თავისმან ყმამან (ზურაბ ერისთავმა) უღალატა და მოკლა“-ო, ეხლა „ჩვენს გვართ წესია, რომ ერთმანეთის სისხლს მოვიკითხავთო. ამისთვის მოვკალით (ზურაბ ერისთავი) და თავი ჯელმნიფის კარზედ გვიახლებიათო“⁹⁰. ამით თეიმურაზ მეფეს არამცთუ თავისი სრული უბრალოების დამტკიცება უნდოდა, არამედ შაჰს თავისი ერთგულების ცხადად დამამტკიცებელს საბუთსაც აძლევდა ხელთა. კახთ ბატონის ხერხს გაუჭრია. ეს ამბავიცა და წერილიც „ყაენს იამა“-ო⁹¹. თუ ფარსადან გორგიჯანიძეს დავუჯერებთ, უნდა ვიფიქროთ, რომ მის შედეგს, ალბათ, თვით თეიმურაზის მოლოდინისათვისაც უნდა გადაეჭარბებინა. შაჰმა ამის საპასუხოდ „ქართლიცა და კახეთიც ბატონს თეიმურაზს მოსცეს და ხალათი და რაყამი გამოუგზავნეს“-ო⁹².

სპრასელი ისტორიკოსი და მეფე როსტომი ამ უკანასკნელი გარემოების შესახებ არაფერს ამბობენ. სდუმს ამის შესახებ მეფე არჩილიც თავის ისტორიულს პოემაში. მაგრამ ფ. გორგიჯანიძის ცნობა მაინც მართალს მიაგავს. თუ პირდაპირ არა, თავისი განურისხველობითა და თავდაჭერილობით შაჰს მაინც ერთგვარი კმაყოფილება გამოუმჟღავნებია.

მაინც და მაინც 1629 წ. ზურაბ ერისთავისაგან სვიმონ მეფის მოკვლის შემდეგ თეიმურაზი „ამ ორისავე ტახტის მჭერად“ შეიქმნა⁹³. 1631 წ. საბუთებში ის თავის თავს „ორისავე სამეფოსა და ტახტის მპყრობელ“-ად და მეფედ-მეფედ უწოდებს⁹⁴.

გ. სააკაძის საქციელს, რომელმაც თეიმურაზ მეფის სანინააღმდეგოდ იმერთა მეფის-ძის ქართლში გაბატონება სცადა, უნდა დაენახვებინათ თეიმურაზისათვის, რომ მისთვის იმერეთის მეფესთან უფრო მჭიდროდ დაახლოვება და დაკავშირება იყო საჭირო. რაიმე გზით ის უფრო მომტკიცებული უნდა ჰყოლოდა, რომ მუდამ ზურგიდან თავდასხმისა და ხიფათის მოლოდინში არ ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ პოლიტიკური თალსაზრისით უნდა ეხელმძღვანელა თეიმურაზ მეფეს, როდესაც მას თავისი ვერაგობითვე ახლად დაქვრივებული ქალის იმერეთში გათხოვება გადაუწყვეტია. თეიმურაზმა თავისი ასული, ზურაბ ერისთავის ცოლყოფილი, იმერეთის მეფის გიორგის შვილს ალექსანდრეს მიათხოვა და ეს გარემოებაა ნაგულისხმევი, როდესაც პოეტი თეიმურაზს ათქმევინებს: იმერეთის „მეფეც მოყურად მოვიძივე“-ო⁹⁵. ამიერიდან თეიმურაზ მეფეს იმერეთის მხრით არავითარი ეჭვი არ უნდა ჰქონოდა და მასა და იმერთა მეფეს შორის თანხმობრივი მოქმედება და მოკავშირეობა შესაძლებელი შეიქმნა. მაგრამ სხვათა შორის ამავე გარემოებამ მეორე მხრით, როგორც დავინახავთ, თეიმურაზს არა ერთხელ გაუფუჭა საქმე და სიცოცხლე გაუმწარა.

ტომობრივ სამეფოებამდე დაქვეითებული და დანაწილებული ქვეყნისა და ერის გაერთიანების დროს დიდი წინდახედულება და სიდინჯეა საჭირო, რომ პოლიტიკურ გაერთიანებაზე გაცილებით უფრო დიდმნიშვნელოვანი და სათუთი პროცესი სულიერი გაერთიანებისა და ეროვნული თვითშემეცნების განმტკიცებისა შემცდარი და ბეცი მოქმედებით არ შეფერხდეს და არ შესწყდეს. ადგილობრივმა თემურმა თავმოყვარეობამა და მამულიშვილობამ მეტად გაიმაგრა ფესვები საქართველოში, რომ მათი შელახვა და გარდაქმნა ისევე ადვილი საქმე ყოფილიყო, როგორც პოლიტიკური ან უფრო სამხედრო გაერთიანებაა. მხოლოდ ფრთხილსა და მიზანშეწონილს პოლიტიკას შეუძლია დაახშოს და გულის სიღრმიდან ამოგლიჯოს განკერძოებისა და თემური მამულიშვილობის ღვარძლი.

თეიმურაზ მეფეს არა ერთხელ უგრძნია ისეთი ბედნიერება, რომ თავისი თავი გაერთიანებულ აღმოსავლეთ საქართველოს გვირგვინოსან მეთაურად ორისავე ტახტისა და სამეფოს გამაერთებლად აღეარებინა. მაგრამ მისი სიხარული ხანგრძლივი არ იყო და გაერთიანების პროცესს

განკერძოების პროცესი სძლევდა ხოლმე. ამჟამადაც, როდესაც 1631 წ. თეიმურაზი თავის სიგელ-გუჯრებში ორისავე სამეფოს მპყრობელობის მოქადული იყო, ყოველდღიურს ცხოვრებაში ადამიანი ისეთს მოვლენას შეამჩნევდა, რაც გაერთიანების ჩაშლის მომასწავებელი უნდა ყოფილიყო. რაკი ორისავე ტახტის გამაერთებლად კახთ ბატონი თეიმურაზი იყო და ქვეყნის მართვა-გამგეობის სათავეში, ალბათ, მისი კახელი თანამშრომელნი სჭარბობდნენ, ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით, „კახნი ქართველთ (ე. ი. ქართლელთ) ზედ ამაყობდეს და ჳმლით დაჭირულს (sic) ეძახდეს, უპატიოთაც ეპყრობოდეს“⁹⁶. ამ უგუნური და ბეცი ყოფა-ქცევისა და მედიდური პოლიტიკის წყლობით „ქართველთ (ე. ი. ქართლელთ) გული გაავებოდა“ და უკვე ისეთი სულისკვეთება შექმნილა, რომ „ბატონის თეიმურაზის ბატონობა არ უნდოდათ“. ასეთს პირობებში არც გასაკვირველია, თუ ისინი „გზასა და ღონეს რასმეს ეძებდნენ“ ორისავე ტახტის გამაერთებლის საწინააღმდეგოდ⁹⁷.

თეიმურაზ მეფე ფრთხილი და შორსგამჭვრეტელი პოლიტიკის მაგიერ სვიმონ მეფის თავიდან მოშორების შემდგომ იმდენად გათამამდა, რომ გაბედული საგარეო პოლიტიკის წარმოებას მიჰყო ხელი. აღმოსავლეთი საქართველო შაჰ-აბაზის აოხრებისაგან ჯერ კიდევ გამოკეთებული არ იყო, ქვეყანას დაქცეულ-განადგურებული მეურნეობა აღდგენილი არ ჰქონდა, მოსახლეობას ხანგრძლივი და სისხლისმღვრელი ომებისაგან და იძულებითი აყრა-გადასახლებისაგან ჯერ დანაკლისი შევსებული არ ჰქონდა. მას დიდის ხნით მყუდრო და მშვიდობიანი ცხოვრება ესაჭიროებოდა, რომ ბეჯითი აღმაშენებლობითი მუშაობით საქართველოს დაკოდილი სხეული გაემთელებინა. ამის მაგიერ თეიმურაზი გაბედულ დამპყრობლობას შეუდგა: არეზამდის ჩავიდა და არეზს აქეთ მდებარე ქვეყანა მოარბია და მოაოხრა⁹⁸. საფიქრებელია, რომ თეიმურაზის ეს გამბედაობა ყარაბაღის ბეგლარ-ბეგთან შეთანხმების შედეგი უნდა ყოფილიყო. ხოლო ყარაბაღის ბეგლარ-ბეგად ამ დროს იმანყული-ხანის ძმა დაუდ-ხანი იყო⁹⁹, რომელსაც არჩილ მეფე გვარად თუ მეტსახელად უნდილაძეს უწოდებს¹⁰⁰.

ამ დაუდხან უნდილაძის შესახებ ფ. გორგიჯანიძე ამბობს, ვითომც ის „უჭკ[უ]ო და ამაყი კაცი იყო“¹⁰¹. მაგრამ არც სპარსელი ისტორიკოსი და არც არჩილ მეფე არაფერს ამის მსგავს არ ამბობს¹⁰², ხოლო ფ. გორგიჯანიძეს, ვითარცა როსტომ მეფის ერთგულს მომხრესა და ყმას, ეგების როსტომსა და დაუდხანს შორის არსებული სიძულვილი ალაპარაკებდა ასე მკაცრად. დაუდხანი და როსტომი კი იმდენად ყოფილან ერთიმეორეზე გადამტერებულნი, რომ როსტომს მისი განდევნაც კი მოუსურვებია. ვითარცა განუსაზღვრელი ნდობით აღჭურვილს, როსტომს თავისი წადილი აუსრულებია კიდევ და „ყაენსაც როსტომ მეფის გულისათვის მეჯლისიდამენ გაეგდებინა“¹⁰³.

სპარსელი ისტორიკოსი თუმცა დაუდხანის ამ გაძევებაში როსტომის მონაწილეობაზე არას ამბობს, მაგრამ თვით ყარაბაღის ბეგლარბეგის

შეუფერებელი ქცევის გამო შაჰის ამალიდან განდევნასა და დათხოვნას მაინც ადასტურებს. ეს ამბავი 1630 წ. მომხდარა იმ დროს, როდესაც შაჰი ბალდადისაკენ მიდიოდა¹⁰⁴. დაუდხანი ყარაბაღში დაბრუნდა და განჯაში იჯდა, მაგრამ როსტომისა და შაჰისაგან მიყენებული შეურაცხყოფის დავინყება არ შეეძლო: „ეს ჯავრი დაუდხანს ვერ მოეთმინა“¹⁰⁵.

დაუდხან უნდილაძემ თეიმურაზ მეფის სულისკვეთება, რასაკვირველია, ჩინებულად იცოდა და ამიტომ „დაუნყო თეიმურაზ მეფეს მოციქულობა“. ურთიერთს შორის საიდუმლო მოლაპარაკების დროს მათ იმდენად ფართო საერთო სამოქმედო გეგმა შეიმუშავეს, რომ „შეიფიცნეს და ადრბეჟანის (sic) დაჭირვა მოინდომეს“-ო¹⁰⁶.

ამგვარი შეთანხმება ყარაბაღის ბეგლარბეგის დაუდხან უნდილაძის მხრით, რასაკვირველია, სპარსეთის გადადგომასა და საქართველოს მეფის ყმადნაფიცობას უდრიდა. ამიტომაც არის, რომ არჩილ მეფე თვით თეიმურაზს ათქმევინებს: დაუდხანი „წამოვიდა, მომივიდა, თვით ჩემთანვე იყო მდევად“.

მაგრამ ის მარტო არ მოსულა, არამედ „სრული ყაჯანი თან იახლა“, რომელნით „იორზედ დადგეს“-ო¹⁰⁷.

ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით თეიმურაზმა და დაუდხანმა წინასწარი გეგმის შემუშავების დროს „ასრე გაარიგეს, რომ უნინ ყაჯარის კაცნი დახოცონ და მას უკანით სხვათ ხელი მიჰყონ“¹⁰⁸. რაკი ყაჯარნი სპარსეთიდან იყვნენ მოსულნი და ვითარცა თურქთა ელი სამხედრო ხელობას იყვნენ ჩვეული, ამიტომ მათი მოსპობა სპარსეთის მომხრეებს ყარაბაღსა და თვით განჯაშიც თავზარს დასცემდათ და წინააღმდეგობის განწევის უნარს დაუქარგავდათ.

შემუშავებული გეგმა განხორციელებულ იქნა: იორზედ მდგომ ყაჯარებს, „კახნი თავს დაასხა მოსასრულად“ დაუდხანმა¹⁰⁹ და ამ დროს „შვიდასს ყაჯარს თავი მოჰკვეთეს“¹¹⁰.

ყაჯართა ლაშქრის განწყვეტის შემდეგ თეიმურაზ მეფემა და დაუდხანმა ყარაბაღის დარბევასა და დაპყრობას მიჰყვეს ხელი. ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით თეიმურაზს საამისოდ წინასწარი სამზადისი ჰქონია და, რაკი ალბათ, მარტო საკუთარი სამხედრო ძალის იმედით ძნელი და სახიფათო იყო ამ საქმის ასრულება, თითქმის ყველა ქართველი სამეფო-სამთავროებიც მონაწილედ გაუხდია და თავიანთ ჯარითურთ სალაშქროდ მიუწვევია. ფ. გორგიჯანიძეს თუ დავუჯერებთ, ყარაბაღის დასაპყრობად „ლევან დადიანი ოდიშის ლაშქრით, მეფე ალექსანდრე იმერეთის ლაშქრითა, მესხთ თავადნი და აზნაურნი და თავისდათავად ცხადია ქართლ-კახეთის ჯარიც სრულ შეიყარეს და განჯა-ყარაბაღი არეზამდისინ დაარბივეს და ააოხრეს“¹¹¹.

სეფიანთა სპარსელს ისტორიკოსს ეს ამბავი ცოტა სხვანაირად აქვს მოთხრობილი. მისი ცნობით ყაჯართა ამოწყვეტა თითქოს განჯაში უნდა მომხდარიყოს. დაუდხანის ჩაგონებით თეიმურაზი განჯას თავს მიადგაო.

ყაჯართა შესაცდენად დაუდხანმა ყაჯარნი დაარწმუნა, რომ თეიმურაზ მეფე მათთან მოვა მხოლოდ როგორც მისი მეგობარი. ამით მოტყუებული ყაჯარნი სრულებით უიარაღონი და მოუმზადებელნი მასპინძლურად მიეგებნენ თეიმურაზსა და მის ამაღლას. მაგრამ შემდეგ ქართველები ყაჯარებს თავს დაესხნენ, ბევრი მათგანი ამოხოცეს, განჯისა და მისი სანახების მცხოვრებნი გაცარცვესო¹¹². სპარსელი ისტორიკოსის ცნობით, მაშასადამე, ყაჯართა ამოწყვეტა და განჯის აოხრება ვითომც ერთსა და იმავე დროს უნდა მომხდარიყო და ყარაბაღში და არა საქართველოში. მაგრამ არჩილ მეფისა და ფ. გორგიჯანიძის მოთხრობა სიმართლესთან უფრო ახლო უნდა იყოს, რადგან საეჭვოა დაუდხანსა და თეიმურაზ მეფეს ასეთი სახიფათო საქმის განხორციელება, როგორიც ყაჯართა ამოწყვეტა და განჯის აღებაა, ერთბაშად განეზრახოთ. ძნელი სათქმელია მხოლოდ რამდენად მართალია ფ. გორგიჯანიძის ცნობა იმის შესახებ, რომ განჯის ლაშქრობაში დადიანი, იმერეთის მეფე და მესხეთის მთავარიც იღებდნენ მონაწილეობას, რადგან ამაზე არაფერს ამბობს არც არჩილ მეფე და არც სპარსელი ისტორიკოსი. ამას გარდა უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დროს იმერეთის მეფე გიორგი ცოცხალი იყო და ალექსანდრე მეფედ არ ყოფილა, თუმცა ამ შემთხვევაში იქნება ტექსტია გაფუჭებული და თავდაპირველად „მეფის ძე“ ეწერა „მეფის“ მაგიერ.

ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით ქართველთა შეერთებულს ლაშქრობას განჯას გარდა „ბარდა და ყარაბაღიც“ მთლად დაურბევია „არეზამდისინ“¹¹³, რასაც არჩილ მეფის ზემომოყვანილი ცნობაც ადასტურებს.

მაგრამ ფარსადან გორგიჯანიძეს კიდევ ერთი საყურადღებო ცნობა აქვს შენახული. როდესაც თეიმურაზ მეფე ჯერ კიდევ „ბარდას იჯდა“, მასთან „განძასარის სომეხთა კათალიკოზი“ მისულა „დიდის ჯარითა და ფეშქაშით“. რომ მარტო ჩვეულებრივი სალამისა და მილოცვისათვის არ შეუწუხებია თავი, არამედ პოლიტიკური მიზანიც უნდა ჰქონოდა, ამას თანხლებული ჯარიც მოწმობს. თავისი გეგმისა და გულისნადების შესახებ მოლაპარაკებაც დაუწყო.

სომეხთა მღვდელმთავარმა აღმოს. საქართველოს მეფეს თურმე „ასრე მოახსენა: ხონთქარი და ყაენი აშლით არიანო, დრო ამის უკეთეს აღარ იქმნებისო“. ისარგებლეთ ასეთი მარჯვე შემთხვევით. რაკი „შვიდის საქართველოს ლაშქარნი თან გახლავსო“, ჩემის მხრით „ორმოცს ათას მეთოფეს მე მოგისხამო და ამოდენი მრავალრიცხოვანი ჯარით სწრაფად ამავე ფეხს ზედ თავრიზს მიბრძანდით და შვიდს დღეს თავრიზი დაარბევინეთო და შვიდის წლის ჯამაგირში ლაშქართ უანგარიშეთო და სადამდისინ ყაენი ლაშქარს შეყრიდესო ადრბეჟანის (sic) ბატონები გამოსცვალებო, ყველგან თქვენი ყმანი დასხითო და მე ხონთქარსთან გამაგზავნეთო და იმისგან ლაშქარს მოგაშველებო“¹¹⁴.

განძასარის კათალიკოზის აზრით, რაკი ამ ქართველთა მხედრობას უკან დასახევი გზა ძნელად გასაკაფავი გაუხდებოდათ, მტრისათვის

რომ ზურგი შეექციათ, ამიტომ ყველანი თავგამოდებით იბრძოლებდნენ და გაქცევის ფიქრი არავის ექნებოდა. სომეხთა მწყემსმთავარი თეიმურაზ მეფეს არწმუნებდა: ასეთი თავგანწირული ბრძოლის წყალობით „გამარჯვება თქვენ დაგრჩებისო“ და ვითარცა ძლევამოსილსა და სახელგანთქმულს მეფეს „მთავარ ხელმწიფედ გაკურთხებით“. ამნაირად, აწ დამონებული დაკნინებული „საქრისტიანო“ ქვეყნები „შენით დაიხსნებისო და გაძლიერდებიანო“¹¹⁵.

როგორც ეტყობა, ქართველთა მოულოდნელმა წინსვლამა და თეიმურაზ-დაუდხან უნდილადის პოლიტიკურმა გეგმებმა იმედი აღუძრეს ტანჯულ სომეხ ქრისტიანებსაც და თავბრუდამსხმელ ოცნებაში მათ უკვე საქართველოს საშუალებითა და წყალობით თავიანთი განთავისუფლების დღის მოახლოვება ეხატებოდათ. სომეხთა კათალიკოზს უკვე ცხადლივ ძლიერი საქართველო ეჩვენებოდა, რომლის „მთავარი კელმწიფე“ ყველა ჩაგრულ ქრისტიანებს მაჰმადიან მტარვალებისაგან ათავისუფლებდა და აძლიერებდა. ამ ტკბილს ოცნებას სომეხთა კათალიკოზისათვის იმდროინდელი ცხოვრების ვითარების უტყუარი და ნაკლებ მანუგეშებელი სურათი სრულებით დაუფიქვებინებია.

თეიმურაზ მეფის მხრით ყარაბაღის დარბევაც თავისდათავად მეტად გაბედული და წინდაუხედავი ნაბიჯი იყო. ხოლო ის, რასაც აღმოსავლეთი საქართველოს ბატონ-პატრონს სომეხთა კათალიკოზი ურჩევდა, სრულებით უგუნური თავზებელაღებული საქციელი იქნებოდა. ასეთს, მოულოდნელი თავდასხმით მოპოვებულს გამარჯვებას როგორ შეეძლო თეიმურაზისათვისაც ისე აება თვალები, რომ ცხოვრების ნამდვილი ვითარების გარჩევის უნარი დაეკარგვინებინა. განძასარის მღვდელთმთავრის მეთოფეთა ვერც ზღაპრულ რიცხვს, ვერც პოლიტიკური მომავლის თვალწარმტაც სურათებს თეიმურაზ მეფე სიზმარეთის ტკბილს ბურანში ვერ გაუხვევია. ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით სომეხთა კათალიკოზის ზემომოთხრობილ გეგმას „ბატონმან შორს დაუჭირა“ თავი და ზრდილობიანი უარი უთხრა. ჩემთვის ისიც საკმარისია, რომ „ჯერ ყარაბაღი დამიჭირავსო“ უპასუხა კათალიკოზს მეფემ: „ამ ზამთარს ქართლს მივალო, ხონთქარს ფეშქაშს გაუგზავნიო, ჯარს შევახვეწებო და გაზაფხულს უფრო დიდის ლაშქრით წამოვალო“¹¹⁶. სომეხთა მღვდელმთავარს ეს პასუხი არაფრად მოსწონებია. ის სამართლიანად აფრთხილებდა თეიმურაზ მეფეს: „ერანის კელმწიფე ამდენს როდის დაგაცლისო, რომ შენ მეორეთ კიდევ ამ რიგი ლაშქარი შეიყარო“... ისინი უეჭველია სამაგიეროს გადაგიხდიან: „დღეს ხვალიობით ლაშქარს მოგიხდუნებენო“ და იმ „ცხვრისა და ძროხის მაგიერად“, რომელიც შენ ყარაბაღიდან წამოასხი, „ტყვეებს წაასხამენო“¹¹⁷. ამ შემთხვევაში ასეთის შორსგამჭვრეტელობით მოუბარს სომეხთა კათალიკოზს ავიწყდებოდა, რომ სპარსეთის შაჰი მით უმეტეს შურს იძიებდა და ქართველებზე ჯავრს ამოიყრიდა, თუკი თეიმურაზი თავრიზამდის მისი ქვეყნის დარბევას გაბედავდა. ალბათ, ამიტომ თეიმურაზსაც ასე მსუბ-

უქად მოუფიქრებლად და მოუმზადებლად გალაშქრებისა არა სწამდა რა და კათალიკოზის ყოველგვარი ცდისა და ლაპარაკისდა მიუხედავად თეიმურაზმა „არ იქნა ბერს არა დაუჯერა რა“¹¹⁸.

თეიმურაზი ყარაბაღის დარბევით დაკმაყოფილდა. რაკი დასახული მიზანი მიღწეული იყო, „განჯიღამ აიყარა“ და საქართველოში დაბრუნდა. მაგრამ იქიდან მარტოდ-მარტო კი არ წამოსულა, არამედ „დაუდხან ცოლშვილითა და ყოვლის მისის ბარგით დაქონებითა და სომეხთ კათალიკოზიც თავისის სალდრის (sic) მორთულობით გორს მოასხა“. მართალია, ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით, თეიმურაზმა, ვითარცა გამარჯვებულთა და დავლით დატვირთულთ შეეფერება, „დადიანი და მეფე ალექსანდრე და მესხი თავადნი ალხინა და ვარიანის ქალა და გორის ნეფის (sic) წყარო ანადირა და კარგად შეაქცია და ყველას მრავალი საჩუქარი მიართვა და გაისტუმრა“¹¹⁹, მაგრამ ის გარემოება, რომ თეიმურაზ მეფეს დაუდხანიცა და სომეხთა მეოცნებე კათალიკოზი დედაბუდიანად და ქონებით საქართველოში წამოჰყვინენ, ძლევამოსილი ლაშქრის მშვიდობიან უკან დაბრუნებას კი არ ამსგავსებდა, არამედ ჯარის უკან დახევას.

ყარაბაღშიაცა და მეზობლობაშიც ყველა ისე იფიქრებდა, რომ დაუდხანსა და სომეხთა კათალიკოზს შიშით შინ აღარ ედგომებოდათ.

როდესაც ქართველთაგან „განჯა-ყარაბაღის დარბევა და აოხრება, დაუდხანის ქართლში წასვლა ყველა შაჰ-სეფი ყაენს მოახსენეს, განრისხდა და, როგორც სპარსეთში მიღებული იყო, პირველად დაუდხანის უდანაშაულო მახლობელ ნათესავებზე იყარა ჯავრი: შაჰმა მაშინვე „იმან-ყული-ხან, დაუდხანის ძმა, შირაზის ბატონი თავისი შვილებით მოასხმევინა და ზოგი დახოცა, ზოგს თვალები დასწვეს“¹²⁰. ამასთანავე, არჩილ მეფის სიტყვით, ყაენმა თეიმურაზს შემოუთვალა: „დაწყნარდი, მომეც დაუდხან“ და არამცთუ შენს დანაშაულს გაპატიებ, პირიქით, „წყალობა გიყო მრავალი“-ო¹²¹.

დაუდხანს თეიმურაზისა და საქართველოსთვის არა დაუშავებია რა და, როდესაც ის კახთ ბატონს მიემხრო და ეყმო, თავისი უვნებლობა და გაუცემლობა უუმტკიცესი ფიცით უზრუნველუყვია. დაუდხანი მეფე თეიმურაზს ძველი ქართული რაინდული წესისაებრ „ჭრმალზედ მინდობია“ და ამისთანა ხმალზე დადებული ფიცის გატეხას ვერც ერთი პატიოსანი, ნამუსიანი მეომარი და მამაკაცი ვერ იკადრებდა. თეიმურაზი აკი ამბობს კიდევ: „ამად ვერა ვქმენ, ვერ მივეც, რომ ჭრმალზედ მომენდო მითა“¹²².

დაუდხანმა თითონაც კარგად იგრძნო, რომ მას საქართველოში აღარ დაედგომებოდა. თეიმურაზის გართულებული და გაჭირვებული მდგომარეობის შესამსუბუქებლად თუ თავისთვის უზრუნველყოფისათვის დაუდხანს სპარსელი ისტორიკოსის სიტყვითაცა და ფ. გორგიჯანიძის მოწმობით გაცლა უმჯობინებია, „თვითან ურუმში წავიდა“, ოსმალეთში შეიხიზნა¹²³ და სტამბოლში დაბინავდა¹²⁴.

დაუდხანის გაუცემლობასა და დაუსჯელად ხელიდან გასხლტომას შაჰ-

სეფი უფრო განურისხებია. ეხლა კი „ბატონს თეიმურაზსაც გაუნყრა ყაენი“¹²⁵.

განრისხებულმა შაჰ-სეფიმ თეიმურაზის სამაგალითო დასჯა გადასწყვიტა. ამისთვის მან ერანის სპასალარი როსტომ-ხან სააკაძე დიდის ლაშქრით საქართველოში გაისტუმრა. ყარაბაღში მაშინვე მუჰამედ-ყული-ხანი დაინიშნა, ქართლის სამეფო ტახტზე კი მეფე ბაგრატის ხმა ხოსრო-მირზა დასვა და როსტომ-ხანი უწოდა¹²⁶.

შაჰ-სეფი საზოგადოდ როსტომს განუსაზღვრელად ენდობოდა და დიდადაც იყო დავალებული. 1628 წ. რომ შაჰ-აბასი გარდაიცვალა, როსტომმა შაჰ-სეფის ტახტზე ასვლას მეტად შეუწყო ხელი: თუ ისპაანს 1629 წ. „შაჰ-სეფი ყაენი გაჯელმნიფდა“, სწორედ როსტომის „ცდით“¹²⁷. მას უკვე შაჰ-აბაზის დროს „მრავლის სამსახურითა და ჯელგამამავლობით ყაენმან ყულარაღასობა მისცა და ისპაჰანის მოურაობა ჰქონდა“¹²⁸. თუ შაჰ-აბაზმა როსტომი ასე დაანინაურა, ადვილი წარმოსადგენია, რა გავლენა უნდა ჰქონოდა შაჰ-სეფიზე. მის დროს „ერანის საქმე როსტომს... ეკითხოდა“¹²⁹.

როსტომ ხანი და მისი მომხრე სპარსეთში მყოფი ქართველი დიდკაცობა ყოველთვის სარგებლობდნენ შემთხვევით, რომ საქართველოს ვითარება შაჰისათვის ისე მოეხესენებინათ, როგორც მათ სურდათ და მათთვის უფრო ხელსაყრელი იყო. როდესაც სვიმონ მეფე ზურაბ ერისთავმა მოკლა, მაშინვე ამ „ქართველთ დრო დაიცეს“, შაჰს შესჩივლეს და ქართლის „უპატრონობა თქვეს“¹³⁰. იმედი ჰქონდათ რომ მეფობა როსტომს არ ასცილდებოდა. თვით როსტომ მეფეც თავის 1648 წ. გუჯარში თავისი გამეფების ამბავს ისე მოგვითხრობს, თითქოს შაჰმა მას ქართლის „საბატონო“ სვიმონ მეფის მკვლელობის უმაღლე უბოძა¹³¹. მაგრამ მარტო უბრალო თარიღების შედარება საკმარისია იმის დასარწმუნებლად, რომ ეს ცნობა სინამდვილეს არ შეეფერება. სვიმონ მეფე 1629 წ. იქმნა მოკლული, როსტომი კი ქართლის მეფობას, როგორც დავინახავთ, მხოლოდ 1632 წ. ეღირსა. ამ ხნის განმავლობაში ქართლ-კახეთის ერთადერთ მეფედ თეიმურაზი იყო. ცხადია, რომ როსტომის მომხრე წრეების პირველს ცდას უნაყოფოდ ჩაუვლია. თუმცა ფ. გორგიჯანიძე ამის მიზეზად იმ გარემოებას ასახელებს, რომ სპარსეთს ამ დროს ოსმალეთის საფრთხე ემუქრებოდა და რომ როსტომი ოსმალთა სანინააღმდეგო ბრძოლაში იყო გართული¹³². მაგრამ უეჭველია გავლენა თეიმურაზ მეფის მიერ შაჰისათვის ზურაბ ერისთავის მოკვეთილ თავის წარგზავნასა და თანდართულ წერილსაც უნდა მოეხდინა. თეიმურაზმა ამ თავისი ნაბიჯით შაჰის ნდობა დაიმსახურა და ქართლ-კახეთის მეფობა განიმტკიცა. ეხლა, როდესაც მან თავისი წინდაუხედავი სამხედრო მოქმედებითა და საქციელით, ყაჯართა ტომის ამოწყვეტითა და ყარაბაღში შესევით, ძლივს-ძლივობით მოწყობილი საქმე თვითვე ჩაშალა და მიუყრებული ვნებათა-ღელვის აღგზნებას ხელი შეუწყო, როსტომ ხანსა და მის მომხრეთ მარჯვე შემთხვევა მიეცათ, რომ როსტომის ხანობა მეფობად დაემშვენებინათ.

საფიქრებელია, რომ მარტო ზემოაღნიშნულ გარემოებას არ უნდა

ჰქონოდა მნიშვნელობა. უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ თეიმურაზ მეფის მახლობელ და გავლენიან კახელ ხელისუფალთა მედიდურმა და წინდაუხედავმა ქცევამ ქართლში ტომობრივი თავმოყვარეობისა და განკერძოების დამღუპველი გრძნობა გამოაღვიძა, რომ კახთ ბატონობის თავიდან მოშორებაზე დაიწყეს ოცნებაცა და ამის განხორციელებაზეც ზრუნვა დაიწყეს. ამ საქმეში უეჭველია განსაკუთრებით მაღალი წრეები, დიდკაცობა უნდა ყოფილიყო გარეული, რომელთაც კახთა ხელისუფალთა ქართლშიაც გაბატონებით თავიანთი სამოხელეო პატივი და შემოსავალი დაკარგეს. პირადი სარგებლობისა და ანგარიშის მოსაზრებით მათთვის საკუთარი „მემკვიდრე ბატონის“ არსებობა უკეთესი იყო, რადგან მაშინ მათ სრული იმედი უნდა ჰქონოდათ, რომ ხელისუფლობა მათ პირადად თუ მათ ნათესავეებსა და გვარიშვილებს არ ასცდებოდათ. რაკი მათ პირადმა ანგარიშმა და ტომობრივმა თემურმა თავმოყვარეობამ საქართველოს გაერთიანების საქმე ანაცვალებინა და შინაურობაში მოქმედებით თავიანთი იდუმალი ზრახვის განხორციელების იმედი არ ჰქონიათ, გარეშე ძალის ჩარევასაც არ დაჰრიდებიან. ამ ჯგუფს შაჰისათვის საიდუმლოდ „სახვენარი არზა“ მიუერთმევია, რომელშიაც ქართლში კახთ ბატონის მაგიერ „მემკვიდრეს ბატონს“ ანუ ქართლის სამეფო გვარის ერთ-ერთი ბატონიშვილის მეფედ დასმასა თხოულობდნენ¹³³. რასაკვირველია, ეს გარემოება როსტომის გამეფების მომხრეთა და თეიმურაზის მოწინააღმდეგეთათვის საუცხოო საბრძოლველ იარაღად გამოდგებოდა ერანის სახელმწიფო კარზე მტრობისა და ქიშპობის ხშირი ქსელის გასაბმელად. როდესაც ქართლის მამულიშვილთა ზემოაღნიშნული „სახვენარი არზა“ შაჰს მოახსენეს, უეჭველია შესაფერისი ღვარძლ-მოქარგული სიტყვიერი დანართით, „ბედნიერს ყაენს“ თურმე ეს ძალიან „იამა“¹³⁴: ოღონდაც სპარსეთის საქმეს თავისივე ხელით თვით ქართველებივე აკეთებდნენ. ასეთს პირობებში არც თეიმურაზის დასჯა და არც როსტომის გამეფება აღარავითარს სიძნელეს არ წარმოადგენდა.

საქართველოში გამოგზავნილი „ყიზილბაშთ სარდარი“, რომელსაც თეიმურაზ მეფე უნდა დაესაჯა, როსტომ-ხან სპასალარი, როსტომ მეფის განსვენებული „ძმის ბატონის ბაგრატის სახლთხუცის სააკაძე ბეჟანის შვილი“ იყო¹³⁵. ცხადია, მეფე-სარდალს შორის მჭიდრო კავშირი და თანხმობა უნდა ყოფილიყო, კახთა-ბატონისადმიც მათ ერთნაირი გრძნობა ექმნებოდათ.

როსტომ მეფე რომ ქართლის ტახტის დასაჭერად მოდიოდა, ლაშქარს გარდა ერთგული მხლებლებისა და ამალის წაყვანა გადასწყვიტა. ვითარცა სპარსეთში აღზრდილს და საქართველოსათვის უცხო პირს, მას სანდო შუამავალი პირები ესაჭიროებოდნენ. შაჰ-სეფიმაძე „ქართველნი რომ... ახლდენ, რომელიც სთხოვა, თან გაატანეს“. მათ შორის ბევრი გავლენიანი გვარის შვილები იყვნენ, როგორც მაგ., „ამილახორი ბეჟან, ქსნის ერისთავი ზაალ, თვალდამწვრის შვილი დავითი თავისის შვილებითა, ფა-

ვლენისშვილი ბახუტა და როინ ჯაგლაგი, მაჩაბელი თამაზა, ციციშვილი პაპუნა, თურმან-ბეგ თურმანიძე, იმერეთის ბოქაულთუხუცესი ჩხეიძე, თეიმურაზ ბარათაშვილი, ჰასანბეგ და მელიქ სადათ, სომხეთის მელიქი ათაბეგ თავისის ძმებითა, კახი ენდრონიკაშვილი, ოტია კახაბერი, ელიზ-ბარ სვიმონისშვილი დემეტრე“¹³⁶.

ამოდენი ამალის თანხლება, რომელშიაც ქართლის დიდკაცობა თვალ-საჩინოდ სჭარბობდა, ორივე როსტომის საქმეს კარგს [არაფერს] უქადდა. მაგრამ ამას გარდა ნიადაგის უფრო [უკეთ] შემზადებისა და განმტკიცებისათვის როსტომ მეფის მომხრეებმა ერთი საგანგებო შიკრიკი „როინ ფავლენისშვილი წინ გაგზავნეს“ და თან გაატანეს, რაც „სომხითის მელიქს საქართველოს თავადებთან წიგნები მიაწერინეს“. ამ წერილში ზემოაღნიშნული პირი ატყობინებდა, რომ „თქვენი სახვეწარი არზა ბედნიერს ყაენს მივართვი. იამა და შეგინირათ (sic) და თქვენსავე მემკვიდრე ბატონს, თავის ყულარალასს, მეფეს როსტომს მიგცათ და თავრიზის ბეგლარბეგი როსტომ-ხან სპასალარი ერანის ლაშქრით თან გამოატანა და მლთისა შენ-ეენით საშემოდგომოთ ჩვენც მოსულნი ვართ“-ო¹³⁷. დამახასიათებელია მაინც ის სიფრთხილე და წინასწარი სამზადისი, რომლითაც იქცეოდნენ როსტომი და მისი მომხრე ჯგუფი; ისეთს შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს როსტომის გამეფებას ქართლში მაინც საგანგებოდ ნიადაგის მომზადება ესაჭიროებოდა.

სპარსეთის ჯარი როსტომ მეფეს წინ უძღოდა. ვახუშტის სიტყვით მომავალი ლაშქარი ხუნანს დაბანაკებულა. თეიმურაზ მეფეც სამზადისს შესდგომია: რაც კი ჯარი მახლობლად ჰყავდა, „შემოიკრიბნა საფურცლეს და ლამობდა ბრძოლასაც“, რადგან ბარათიშვილების ერთგულების სრული იმედი ჰქონია იმიტომ, რომ „ჰყავდა ბარათიანთა ცოლიცა თვს-თანა მუნ“¹³⁸. ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით კი „ბატონი თეიმურაზ დიღვამს იდგა“¹³⁹. საფურცლე, *ვახუშტის* ცნობით, არაგვის პირას ყოფილა დასაფლეთის მხრით მისაქციელს ცოტა სამხრეთით¹⁴⁰. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ თეიმურაზს ბარათიანთა ცოლებიც თან ჰყავდა, უფრო საფიქრებელია, რომ უკანასკნელი ცნობა უფრო სამართლიანი უნდა იყოს, რადგან დიღომი საბარათიანოზე უფრო ახლოა, ვიდრე საფურცლე.

ხალხისა და დიდკაცობის შორის თეიმურაზზე გულის ასაყრელად და წინააღმდეგობის განწევის სურვილისა და უნარის მოსასპობლად როსტომ მეფის მომხრეებმა საგანგებო ხერხს მიჰმართეს. მათ „ასრე მოახდინეს რომ“ სომხითის მელიქის „წიგნები“ თვით მეფე თეიმურაზს „ჯელში ჩაუბდეს და ფავლენისშვილს რომ წიგნები მიჰქონდა“ განზრახ „გზაზე დააჭირვინეს და ბატონს მოჰგვარეს და წიგნები გამოართვეს და წაიკითხეს“. ხოლო რაკი ამასთანავე „ვისთანაც ეწერა“ ეს წერილები, „ამ წიგნების ამბავი კახთ ყველას შეატყობინეს, რომ ბატონს თეიმურაზს ამისთანა წიგნები ხელშიდ ჩაუვარდა“-ო, რასაკვირველია, „ამ წიგნებზედ ქართ-ველნი დაფრთხენ და აღარავინ მოვიდა“¹⁴¹. ისიც კი, ვისაც გულში ღალა-

ტის ფიქრიც კი არ გაუვლია, მეფე თეიმურაზთან შიშით ველარ მოვიდოდა, რადგან დარწმუნებული იყო, რომ ამ წერილების შინაარსის ცოდნის შემდგომ თეიმურაზს მათი ნდობა აღარ ექნებოდა, მათ მხრივ ღალატის ეჭვი ექნებოდა. ეს ხერხი იმდენად ოსტატურად მოგონილი გამოდგა, რომ როდესაც „ბატონმან თეიმურაზ საქართველოს ლაშქარი იხმო და უნდოდა ყიზილბაშთ შესაბმელად წინ მიჰყვებოდა, აღარავინ მოვიდა იოთამ ამილახორის მეტი“¹⁴². თეიმურაზ მუხრან-ბატონის ძემ ნიკოლოზმა სხვებს პირველი მაგალითი უჩვენა და „მიეგება როსტომს ათესაობისათვის“¹⁴³. მას ბარათაშვილებმაც მიჰბადეს: „ფიცი გატეხეს და მიუვიდენ ახალს ბატონს“. შემდეგ ასევე მოიქცნენ დათუნა ერისთავი და მისი ძმები¹⁴⁴. განრისხებულ თეიმურაზ მეფეს ვახუშტის სიტყვით ბარათიანთ სასტიკი დასჯა ჰქონდა გადანყვეტილი: „მოინება დაჭრა ცხვირ-პირთა ცოლთა ბარათიანთათა“. მაგრამ ამ საზარელი და სამარცხვინო საქციელის ჩადენა ცოლმა დაუშალა: „არა აუფლა ხვარეშან დედოფალმან“¹⁴⁵.

რაკი საქმე ასე დატრიალდა და მომხრე თეიმურაზს არ უჩანდა, ხოლო ამავე დროს „როსტომ მეფე ყარაბაღში შემოსულიყო, ომიც აღარ მოკდებოდა“. ასეთს პირობებში გაცლის გარდა სხვა აღარა დარჩენოდა თეიმურაზს, რომელიც სწორედ ასეც მოიქცა: „დიდომით აიყარა“ და ჯერ მხოლოდ „გორს მივიდა“. მაგრამ ყოველი ცდისდა მიუხედავად „ქართლის ლაშქარი აღარც იქ შემოეყარა“¹⁴⁶. როგორც სპარსელი ისტორიკოსის სიტყვებიდან ჩანს, თეიმურაზ მეფეს ამაზე უფრო ამაღელვებელი ამბავი შეეძლო გაეგო. სპარსეთის ჯარის სპასალარის როსტომ-ხან სააკაძისა და მეფე როსტომის მოახლოებას ქართლის დიდებულები ისე შეუშინებია, რომ მათ არამცთუ თეიმურაზი უმწეოდ მიუტოვებიათ, არამედ თვით მისი დაჭერა და სპასალარისთვის გაცემაც კი გადაუწყვეტიათ, ოღონდ თეიმურაზის მომხრეობის გამო მოსალოდნელი შურისძიება როგორმე თავიდან აეცილებინათ¹⁴⁷.

მხოლოდ გარეშე დახმარების იმედი-ღა ჰქონდა კიდევ თეიმურაზ მეფეს: „იმერეთით მოშველებას ელოდნენ“, რომლის მეფის შვილი ალექსანდრე მისი სიძე იყო. „დადიანიც ჩამოსდგომოდა“ და მოშველებას აპირებდა, მაგრამ საქმე ისე სწრაფად მიმდინარეობდა, რომ „ველარც ისინი მოეშველნეს“¹⁴⁸.

ჯერ კიდევ გორში იდგა, რომ თეიმურაზს „ამბავი მოუვიდა ერანის ლაშქარი აღჯაყალას შემოვიდაო“¹⁴⁹. ამავე დროს მეფემ შეიტყო, რომ ბარათაშვილები ეხლა უკვე სუყველანი როსტომს ჰხლებოდნენ და მიმხრობოდნენ¹⁵⁰. მაშასადამე, მთელი მენინავე სადროშო როსტომის მხარეზე იყო გადასული და საქართველოს დედაქალაქის ბედიც ამით გადანყვეტილი იყო. ამიტომ „ბატონი თეიმურაზ გორით აიყარა და ქვიშხეთს მივიდა“¹⁵¹, რომ იმერეთში გადასვლა, თუ საჭირო იქნებოდა, დაუბრკოლებლივ და სწრაფად შესძლებოდა. ქვიშხეთში მდგომმა მან როსტომ მეფის სპარსთა ლაშქართურთ თბილისში შესვლის ამბავიც შეიტყო. საქართველოს სა-

ტახტო ქალაქში თურმე ვითარცა ძლევამოსილს მბრძანებელს როსტომს „უფროსიერთნი თავადნი მოეგებნეს“, რომელთაც ახალს მეფეს „თეიმურაზის ულაშქრობა“ მოახსენეს. ამით გათამამებულთ ორთავე როსტომებმა „ქალაქით ორი ათასი ცხენკეთილი კაცნი დაარჩივეს და ქვიშხეთს გაუძახეს, რომ ბატონს თეიმურაზს დაესხან“. მაგრამ მას ეს ამბავი არ გამოჰპარვია და შეიტყო თუ არა, ჯერ სწრაფად თავისი სახლობა გაისტუმრა იმერეთში, მერე თითონაც იქვე გაიხიზნა. ამის გამო მდევართ თეიმურაზ მეფეს ველარა დააკლეს რა და, თუმცა სპარსელი ისტორიკოსი ამბობს ვითომც სპარსელებს დიდი ნატყვენავი ჩავარდნოდეთ ხელში¹⁵², მაგრამ ამას არღვევს ფ. გორგიჯანიძის გარკვეული ცნობა, რომ მდევართ მხოლოდ თეიმურაზის „უკან დავარდნილის კაცისა და ბარგისა ეშოვნათ“ და ეს მცირე ნადავლი „გორს მეფეს მოართვეს“¹⁵³.

ამგვარად, როსტომ მეფის სურვილი და დიდიხნის ნატვრა ასრულდა. თავის სიგელში მას მოკლედ, მაგრამ სიხარულით აღნიშნული აქვს: „ჩვენ კახთ-ბატონი გავაგდეთ და ჩუენი საბატონო დავიჭირეთ, ბატონი თეიმურაზ იმერეთს შეიხიზნა“, რადგან „ქალი იყო მისი იმერლის მეფის შვილის ალექსანდრეს ცოლი“-ო¹⁵⁴. დიად, როსტომი ქართლში გაბატონდა და მეფედ იქა¹⁵⁵, მაგრამ როგორ? უცხო ძალის საშუალებით, მხოლოდ სპარსთა სამხედრო ძალით და, თუმცა არჩილ მეფე ამბობს, „ქართლი როსტომ დაიჭირა და კახეთსა დასუეს სალიმ“ (გვ. 136, § 527), ნამდვილად კი ქვეყანა მთლად სპარსეთს ჩაუვარდა ხელში. თვით ფ. გორგიჯანიძე არ მალავს, რომ „ქართლი ყიზილბაშით აივსო“¹⁵⁶. ამგვარად, ბრმისათვისაც ცხადი უნდა გამხდარიყო, რომ თეიმურაზ მეფის ბატონობა აღმოსავლეთი საქართველოს დამოუკიდებლობასა და მაინცდამაინც დამოუკიდებლობისათვის თავგანწირულს ბრძოლას მოასწავებდა, როსტომის მეფობა კი ჩვენი ქვეყნის მონობისა და სპარსთა ბატონობის მომავლენებელი იყო.

როსტომ მეფე

როსტომის ქართლში მოსვლისა და გამეფების თარიღის შესახებ რამდენიმე ცნობაა შემონახული. კინკლოსებში ნათქვამია: 1632 წ. „ქკს: ტკ: (320) აქა როსტომ მეფე მოვიდა“¹⁵⁷. მეორეგან ნათქვამია: „ქკს ტკ: როსტომ მეფეს ქართლი მისცა ყეენმან, დაუთხანის ნაბიჭვარი იყო; დაუთხან ქართველის (sic) მეფის ლუარსაბის შვილი იყო“¹⁵⁸. ისეთი წყაროებიც არის, სადაც გამეფების თარიღად 1633 და 1634 წლებია აღნიშნული: „ქკს: ტკბ: აქა მეფე ლუარსაბის შვილი (sic) როსტომ მეფე მოვიდა“¹⁵⁹. „ქკს: ტკბ: აქა ქართველთა ბატონი როსტომი მეფე იქმნა“¹⁶⁰. ბატონიშვილს *ვახუშტს* როსტომ მეფის თბილისში მოსვლისა და გამეფების თარიღად 1634 წ. მიაჩნდა¹⁶¹.

ამ ცნობათა სხვადასხვაობისაგან თავის დახწევის საშუალებას თვით

როსტომ მეფის 1648 წლის გუჯარი და სეფიანთა სპარსელი ისტორიკოსი გვაძლევენ. ამ ორი წყაროს დახმარებით იმის გამორკვევა, თუ ზემომოყვანილ ცნობათაგან, სახელდობრ, რომელი უნდა ჩაითვალოს ჭეშმარიტად, ძნელი არ არის. როსტომს ნათქვამი აქვს: „დაინერა ესე გუჯარი მეფობისა ჩუენისა მეთექვსმეტსა... ქ^ასა: ტლვ:“¹⁶². აქედან ცხადია, რომ როსტომი 1632-3 წ. უნდა დამჯდარიყო მეფედ და არა 1633 ან 1634 წელს, როგორც ზემოაღნიშნულს წყაროებშია ნათქვამი. ხოლო, რაკი სპარსელი ისტორიკოსის სიტყვით როსტომ-ხანი გამეფების ცოტა ხნის შემდგომ 1633 წ. უკვე არტაშანის დასაპყრობად წასულა¹⁶³, საფიქრებელია, რომ ქართული კინკლოსების ცნობა როსტომის 1630 წ. გამეფების შესახებ სხვებზე უფრო ჭეშმარიტი იყოს.

სპარსეთის სარდლობისა და როსტომ მეფის მორიგ საზრუნავს ქართლის დაჭერის შემდგომ ამ კუთხეში ფეხის მტკიცედ მოკიდება იყო. ამისთვის ციხეებში თავიანთი მეციხოვნე ჯარის ჩაყენებას შეუდგნენ. მაგრამ ქართლის შუაგულში მდებარე მთავარი ზღუდე, გორის ციხე, დანგრეული იყო და იქ ჯერ წინასწარი მუშაობა იყო საჭირო, რომ მეციხოვნეთა დაყენება შესაძლებელი გამხდარიყო. სპარსელებმა სწრაფად „გორის ნაციხარი ზომით ლაშქართ დაუყვეს და ოცს დღეზე ააშენეს“. ამ განახლებულს ციხეში, ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით, „ნურის მინბაში მესხი მუსლიმ-ბეგ მაზანდარ(ან)ის მეთოფეებით მცველად შეაყენეს“¹⁶⁴. სპარსელი ისტორიკოსი კი გორის ციხისთავად ხორასანის მეთოფეთა მინბაშის ძმისწულს მირზა მუჰამედს ასახელებს¹⁶⁵.

რაკი ქართლის დიდებულები დარწმუნდნენ, რომ გორის ციხე უკვე მტკიცედ ეპყრათ ხელში სპარსელებს და როსტომის ბატონობას სამხედრო სიმტკიცე მიენიჭა, მაშინ „ქართველთა თავადნი და აზნაურნი სრული მიუვიდნეს“ ახალს მბრძანებელს და „როსტომ მეფეს ფეხს აკოცეს“. მხოლოდ ფარსადან ციციშვილი იყო ჯერ კიდევ განზე გამდგარი იმიტომ, რომ სპარსეთის სარდალთან როსტომ-ხან სააკაძესთან „ძველი მტერობა აქვნდა“ და მისი შურისძიებისა ეშინოდა. თვით როსტომ მეფესთან კი „კაცს ატარებდა“ და დამორჩილების შესახებ მშვიდობიანი მოლაპარაკება ჰქონდა¹⁶⁶.

თუმცა როსტომ მეფე თავისი აღზრდითა და ზნეჩვეულებით უფრო სპარსელი იყო, ვიდრე ქართველი, პოლიტიკურადაც სპარსეთის სახელმწიფოს ყურმოჭრილი ყმა და მისი პოლიტიკის ერთგული განმახორციელებელი იყო, მაგრამ ქართლში მოსვლისთანავე სახელმწიფოს ბატონ-პატრონის საღმა გრძნობამ გაიღვიძა და ქვეყნის კეთილდღეობისათვის მზრუნველობას შეუდგა. ამ ნიადაგზე მასა და სპარსეთის ჯარის სარდლობას შორის თითქმის პირველი ნაბიჯის გადადგმისთანავე შეურიგებელი უთანხმოება ჩამოვარდა, რაკი სპასალარი დაუნდობლად ეპყრობოდა ქვეყანას და პირადს მტრულ გრძნობასაც კი ვერ იკავებდა, პირადი ხასიათის შურისძიებასაც არ ერიდებოდა. მაგალითად, როდესაც ფარსადან ციციშვილი სარდალთან ძველი მტრობის შიშით სხვებთან ერთად მორჩილების

გამოსაცხადებლად ვერ მოვიდა, ეს გარემოება დაიხვია ხელზე და „ინყინა“: ისარგებლა შემთხვევით, „საციციანოს ლაშქარი გაუძახა, დაარბევინა და მრავალი ტყვე მოასხეს“¹⁶⁷. ამ საქციელმა მეფე ააღელვა. თუ უკიდურესი საჭიროება არ ატანდა ძალას, ის იარაღითა და ძალდატანებით პოლიტიკური საქმის გაკეთების მომხრე არ ყოფილა, რადგან კარგად ესმოდა, რომ შინაურობაში ცეცხლითა და მახვილით მოქმედება ქვეყნის ახორებას უწყობდა ხელს. ამიტომ სპარსეთის სარდლის ამგვარი დაუნდობლობა „როსტომ მეფემ ინყინა და სარდალს კაცი მიუგზავნა“ და შემდეგი ფრიად საგულლისხმო და დამახასიათებელი სიტყვები შეუთვალა: „თავად საქართველო აოხრებული არისო, რაც დარჩომილა იმასაც თქვენ ამიოხრებთო, მაშ მე რისილა ბატონი ვიქმნებო?“¹⁶⁸. მართალია, ამან სპარსეთის სარდალსა და მეფე როსტომს შუა უთანხმოება ჩამოაგდო და „ორთავ ყაენს არზა მისწერეს“ ერთიერთმანეთზე საჩივრით, მაგრამ როსტომ მეფემ გაიმარჯვა: სარდალი თავისი ლაშქრით შაჰის ბრძანებით „ვანის ციხეზედ“ გაიგზავნა და, ამნაირად, საქართველოდან წაყვანილ იქნა. ხოლო როსტომ-ხან სააკაძის მაგიერ სხვა გამოიგზავნა: შაჰ-სეფის ბრძანება მოვიდა „შირვანის ბეგლარბეგი ყარაბაღის ლაშქრით როსტომ მეფეს ქეშიკში დადგესო“¹⁶⁹.

როსტომ მეფემ თავისი წინდახედული, მშვიდობიანი ქცევით ქართლელნი დაამშვიდა. განსაკუთრებით სპარსეთის სპასალარის როსტომ-ხან სააკაძის თავიდან მოშორებამ დააწყნარა ხალხი. რანამს ეს „სარდარი საქართველოს გაეცალა, ფარსადან ციციშვილი და სხვანი საცა დახიზნული იყვნენ, ყველანი მოვიდნენ“ და ახალ მეფეს დაემორჩილნენ. თანდათან ცხოვრება თავის კალაპოტში ჩადგა და „დაიწყეს შენება, ხვნა-თესვა“¹⁷⁰.

საქართველოს ამ პოლიტიკური ხშირი ცვალებადობის ხანაში, როდესაც ცხოვრების დამახასიათებელს მოვლენას შეადგენდა „მაღიადი ცვალებანი დამპყრობელთანი და განმგეთა“, თითქმის ყოველს ახალს მეფესა და მმართველს თვით მართვა-გამგეობის პირად შემადგენლობაში დიდი ცვლილება შეჰქონდა. მას მხოლოდ მაშინ შეეძლო დამშვიდებული ყოფილიყო და ამბოხებისა და შეთქმულების შიში არ ჰქონოდა, თუ რომ ყველგან თავის ერთგულსა და „მრავალფერად დამსახურებულ“ მოხელეებს ჩააყენებდა: ამიტომ სამეფოს სათავეში მდგომი პირის გამოცვლა სამოხელეო მანქანის გამოცვლასაც მოასწავებდა. ეს აუცილებელი ხდებოდა განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც სამეფო ტახტზე წინანდელი მეფის მოწინააღმდეგე და მეტოქე პიროვნება ადიოდა.

როსტომ მეფესაც, რასაკვირველია, შეუძლებელია თეიმურაზ მეფის მიერ დაყენებული ხელისუფლების ერთგულების იმედი ჰქონოდა. ამიტომ მან და მისმა თანამშრომლებმა ქართლის სამეფოში „მოხელენი გამოსცვალეს“¹⁷¹ და მათ მაგიერ თავისი ნაცადი მომხრეები დანიშნეს. საფიქრებელია, რომ ბევრი მათგანი ის პირები იქნებოდნენ, რომელნიც როსტომს სპარსეთიდან თან მოჰყვნენ. ამას გარდა მომეტებული იმ დიდკაცთაგანი, რომელნიც როსტომის თანმოყოლილ ამაღლას შეადგენდნენ,

საქართველოდან სხვადასხვა პოლიტიკური მიზეზების გამო გაქცეულები იყვნენ და სამშობლოში მათ ამის გამო მამულები ჰქონდათ ჩამორთმეული, ამიტომ როსტომ მეფემ „თანმოყოლილ თავადთა და აზნაურთა თავიანთ მამული უბოძეს“¹⁷². ამგვარად, როსტომმა მოხელეობაში და მემამულეთა შორის თავისი მოიმედე და ერთგული წრეები შეჰქმნა, რომელთაც ყოველგვარი უპირატესობა და ჯილდო ერგოთ.

როსტომ მეფის ქართლში განმტკიცებისათვის მარტო შინაურობაში გამაგრება არა კმაროდა, მეზობლობაშიაც მას მომხრე და მომშველბელი უნდა ჰყოლოდა, რომ განსაცდალის დროს მისთვის ხელი გაემართა. საერთაშორისო და საგარეო კავშირის შესაკრავად მაშინდელ დროში ყველა სხვა საშუალებაზე უფრო ძლიერი და ხანგრძლივი მოქმედი სამეფოს მოთავეთა დამოყვრება იყო. სწორედ ამიტომაც როსტომ მეფის თანამშრომლებმა და მრჩეველებმა „შექმნეს ვაზირობა“ და ამის თაობაზე „დაიწყეს რჩევა“¹⁷³. რაკი თეიმურაზ მეფე როსტომის ქართლში გამეფებას, რასაკვირველია, ადვილად და ნებაყოფლობით ვერ შეურიგდებოდა, ხოლო როსტომ მეფის სანინააღმდეგო ბრძოლაში თეიმურაზ მეფეს უეჭველია იმერეთის მეფე და მისი შვილი ალექსანდრე, ვითარცა სიძე, ყოველთვის სიამოვნებით დაეხმარებოდნენ, ამიტომ როსტომ მეფის „მოვაზირე“ პოლიტიკოსებს როსტომის დამოყვრებით თავიანთი ბატონისათვის ისეთი მოკავშირე უნდა ეშოვათ, რომელიც იმერეთის მეფეს გიორგისა და მის მემკვიდრეს თავისუფალი მოქმედების საშუალებას მოუსპობდნენ. მაშინ ისინი ველარც თეიმურაზ მეფეს გაუწევდნენ დახმარებას და მიეშველებოდნენ. ამ მიზნის მისაღწევად ქართლის ბატონისა და პოლიტიკოსებისათვის საუკეთესო იარაღად როსტომის დამოყვრება იქმნებოდა დადიანთან, რადგან მათსა და იმერეთის მეფეებს შორის დიდი ხანია მეტოქეობა და მტრობა არსებობდა და პოლიტიკურადაც სამეგრელოს მაშინდელი მთავარი ლევან დადიანი საკმაოდ ძლიერი იყო, რომ ეს დანიშნულება ღირსეულად აესრულებინა.

უეჭველია, ამ მოსაზრების გამო უნდა ყოფილიყო, რომ ქართლის „მამულიშვილებსა“ და პოლიტიკოსებს როსტომ მეფისათვის ყველაზე უფრო ხელსაყრელი „სამოყვროთ“ ლევან დადიანი მიუჩნევიათ, რომლის და მარიამი „საქართველოს სადედოფლოდ“ და როსტომისათვის საცოლოდ იყო არჩეული“¹⁷⁴.

ჩვეულებისამებრ „გაუგზავნეს მოციქულები“ ლევან დადიანს მისი დის „სათხოვნელად“ და დანესებული „ნიშანის“ მისართმევად. როდესაც საპატიო მოციქულთა შორის მყოფი თბილელი ეპისკოპოსი სამეგრელოს მთავართან მივიდა მისი „დის მარიამის ქართლის სადედოფლოდ სათხოვნელად“, ლევან დადიანს თურმე ეს ამბავი „ნამეტნავად იამათ“. მან სიხარულით განაცხადა თანხმობა და ამის სანინდრად „ნიშანი მიირთმიეს“ კიდევ¹⁷⁵.

მაგრამ მაშინდელ დროში, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, მეფეთა დამოყვრება მარტო კერძო და საოჯახო საქმედ არ ითვლებოდა, რომ როს-

ტომ მეფეს დადიანთან მოლაპარაკების შემდგომ საქმე დამთავრებულადა და საბოლოოდ გადანყვეტილად ჩაეთვალა. ამისათვის ჯერ კიდევ სპარსეთის შაჰისა და მთავრობის დასტური ესაჭიროებოდა, ურომლისოდაც როსტომ მეფეს საგარეო საქმეებში დამოუკიდებელი გადანყვეტილების მიღება და განხორციელება ვერ გაეხდებოდა. ამიტომ, როდესაც სამეგრელოდან მას „მოციქულებმა“ დადიანის თანხმობის ამბავი მოუტანეს, როსტომ მეფემ მაშინვე „ყაენს ჩაფარი გაუგზავნა და დადიანის მოყვრობა ჯელმნიფეს გააშინჯვინა“¹⁷⁶.

ერანის მბრძანებელსა და მმართველ წრეებს ეს ამბავი, რასაკვირველია, ძალიან მოეწონებოდათ ჯერ ერთი იმიტომ, რომ მათი ერთგული კაცი მოუსვენარს ქართლში ამით მტკიცედ მოიკიდებდა ფეხს და სპარსეთის შეუდრეკელ მონინალმდეგეს დაკარგული ტახტის დაბრუნება გაუძნელებოდა. მეორეც იმიტომ, რომ როსტომ მეფის დადიანთან დამოყვრებით სპარსეთის პოლიტიკოსებს სამეგრელოს მთავრის სპარსეთთან დაახლოვებისა და დაკავშირების იმედი მიეცემოდათ, რასაც ოსმალეთთან ომის და ბრძოლის დროს ფრიად დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა სპარსეთისათვის. სრულებით ბუნებრივია ამის გამო, რომ სპარსეთის მთავრობას თავისი თანხმობა არ დაეგვიანებინა. როსტომს მარტო ნებართვის „ბრძანება“ კი არ მოუვიდა, არამედ „საქორნილო“ საჩუქარიც. განსაკუთრებული ყურადღების ნიშნად შაჰმა როსტომ მეფეს „შირვანის ბეგლარბეგი ფარუხან გამოუგზავნა, რომ მეფეს ჯელმნიფური ქორნილი უყონ“¹⁷⁷.

როსტომ მეფემ შაჰისაგან ნაწყალობევი „საქორნილო“-ც ლევან დადიანს გაუგზავნა და ქორნილის გადახდის დრო და ადგილის დანიშვნა სთხოვა. დადებული პირობით ლევან დადიანი „დიდის ლაშქრით იმერეთს“ უნდა მოსულიყო და იმავე დროს სასიძო როსტომ მეფეც აგრეთვე „ლაშქრით“ იმერეთში უნდა გადასულიყო და იქ „საჩხეიდოშიგან“ მეფე-დადიანი ერთმანეთს შეხვედროდნენ. ორივე მხრით „დიდი“ ლაშქრის თანხლება ამ ქორნილების სამზადისს სამხედრო მოქმედების სამზადისის ხასიათს აძლევდა. დადიანს კარგად ესმოდა ამ დამოყვრების პოლიტიკური მნიშვნელობა და, ალბათ, ამის გამო დარწმუნებული ყოფილა, რომ იმერეთის მეფე და თეიმურაზი როსტომთან დაკავშირების ნებას უბრძოლველად არ მისცემდნენ.

შეთანხმებისდა თანახმად როსტომ მეფე დანიშნული დროისთვის დიდის ლაშქრით წავიდა ქართლიდან იმერეთის საზღვრისაკენ და სურამში დადგა. დადიანიც, თავისი მხრით, „მოვიდა დიდის ლაშქრითა“ და საჩხეიდოში დაბანაკდა¹⁷⁸. ამ დროს სრული სიცხადით გამოირკვა, რომ ეს საქმე ისე ადვილი არ იყო. თვით როსტომ მეფე მოგვითხრობს: „გზა არ დაგვანება იმერელთ მეფემან გიორგი“-მაო¹⁷⁹. ამიტომ როსტომ მეფეს სამოქმედო გეგმა შეუცვლია და სამცხიდან მიახლოვებია იმ ადგილს, სადაც ლევან დადიანი მისი საცოლოთი უნდა მოსულიყო. რაკი საჩხეიდოს სამხრეთით სამცხე საზღვრავდა, ამიტომ როსტომი სწორედ იქით წასულა: „მივედით სამცხეს“ და ქ. „ოძრხეს დავდექით“-ო¹⁸⁰. მომავალს დადიანს უკვე ცხადად

„ნინ გადაუდგა მეფე გიორგი“¹⁸¹. იმ დროს, როდესაც იმერეთის მეფე მოწინააღმდეგის მდებარეობას ათვალიერებდა, რომ ბრძოლისათვის ვარაუდი დაეჭირა და „მეფე გიორგი ჯორზედ მჯდომი ცოტას კაციტ დადიანის ლაშქრის გასაშინჯავად ქედზედ ასულიყო“, რომ მალლით დაეხედა მტრის ბანაკისათვის, ამ დროს გიორგი მეფის ზოგი მხლებელის მუხანათობისა და გამცემლობის წყალობით ლევან დადიანი იმერეთის მეფეს მოულოდნელად თავს დაეცა და თვით გიორგი მეფეც დაიჭირა და მასთან ერთად ზოგიერთი ამაღლისაგანი ტყვედ ჩაიგდო ხელში, სხვანი კი „ნაუვიდნენ“¹⁸². უეჭველია, ამ შემთხვევას ეხება ილიორის წმ. გიორგის ხატის 1651 წ. წარწერა, რომელიც თვით ლევან დადიანს გაუკეთებინებია. აქ უფრო ვრცელი ცნობებია ამ ამბის შესახებ და აღნიშნულიც არის, რა ადგილასაც მომხდარა იგი. ლევან დადიანი ამ წარწერაში, სახელდობრ, შემდეგს მოგვითხრობს: „მას ჟამსა, ოდეს შევებენით ბაღდადს იმერელთ მეფესა გიორგის და შვლსა მისსა ალექსანდრეს და მამუკასა და მისსა სიმამრსა კახს ბატონს თეიმურაზს, ესძლიეთა“ და იმდენად „გაგვემარჯვა“, რომ გიორგი მეფე ჯელთ დაგვრჩა, შვლები და კახი ბატონი გარდაიხვეწა, უფროსიერთი იმერელი და კახნი ხელთ დაგვრჩა. მოვედით ტაძარსა შენსა და შემოგწირეთ კახის ბატონის დროშის თავი, ბროლის ჯვარი, იმ დროშის ბუდე ოქრო-ქსოვილი“-ო¹⁸³.

ამ წარწერიდან ჩანს, რომ გიორგი მეფეზე მოულოდნელად თავდასხმისა და დატყვევების გარდა ბრძოლაც მომხდარა, რომელშიაც, როგორც ეტყობა, იმერეთის მეფის შვილებს ალექსანდრესა და მამუკას და ალექსანდრე ბატონიშვილის სიმამრს თეიმურაზ მეფესაც მიუღიათ მონაწილეობა. გიორგი მეფისა და ზოგიერთი იმერელ-კახი ჯარისკაცების გარდა დანარჩენებს ყველას განსაცდელისაგან თავი დაუხსნევიათ. მაგრამ ლევან დადიანს თეიმურაზ მეფის დროშის ნაწილები ჩავარდნია ხელში დავლად. ეს გარემოება ცხად-ჰყოფს, რომ თეიმურაზი ამ ბრძოლაში აქტიური მონაწილე უნდა ყოფილიყო და საფიქრებელია, რომ ყველა თავისი მხლებლებით საომრად იქნებოდა გამზადებული. ეს საბედისწერო შებმა, სადაც „გაემარჯუა დადიანსა და დარჩა ხელთა მეფე გიორგი“¹⁸⁴, ბაღდადში მომხდარა, მაშასადამე, იმავე საჩხეიძოში, რომელშიც ლევან დადიანი დაბანაკებული იყო.

რაკი ბრძოლა დადიანის სრული გამარჯვებით დამთავრდა, ეხლა უკვე როსტომ მეფისათვის არავითარი საფრთხე და დაბრკოლება აღარ არსებობდა და ისიც სამცხიდან დაიძრა თავის საცოლისადმი მისაგებებლად. „ჩავედით კაკასხიდს იმერეთშია და მობრძანდა ბატონი დადიანი, შევიყარენით და გავიხარენით ერთმანეთის ნახვითა, ლხინითა და განსუენებითა“-ო, ამბობს მეფე როსტომი¹⁸⁵. „კაკასხიდი“ ეხლაც არსებობს და თანამედროვე ნ-ვერსიან რუკებზე „კაკასხინდ“-ად არის აღნიშნული და იმავე საჩხეიძო თემში მდებარეობს. დადიანიც, როგორც ეტყობა, სასიძოს შესახვედრად ბაღდადიდან წინ წამოწეულა. ორთავე მხარე, ვითარცა ძლევამოსილნი, ცოტა არ იყოს განზრახ გადაჭარბებული ბრწყინვალებითა და

სიდიდით [ცდილობდა] მოეჩვენებინა თავი იმერეთისა და ერთიმეორისათვის: აქედან ქართლელნი „ნავიდნეს დიდის ლაშქრითა და გამოჩვენებით და იქიდან დადიანი მოვიდა დიდის ლაშქრითა და მოკაზმულობით“¹⁸⁶. ეხლა კი ლევან დადიანმა და როსტომ მეფემ დიდის ზეიმით ქორწილი გადაიხადეს. ამ საზეიმო დღესასწაულში თავისი პოლიტიკური მიზნებისდა გვარად სპარსეთის მთავრობაც იღებდა მონაწილეობას. „ორმოცდაათი ათასი მარჩილი შაჰ-სეფი ყაენს გამოეგზავნა ლევან დადიანისათვის“ მხოლოდ საჩუქრად დის გათხოვების გამო. ამას გარდა სპარსეთის მთავრობამ მას ყოველწლიური სარგოც დაუნიშნა. შაჰმა „წელიწადში ათასი თუმანი ჯამაგირი გაუჩინა“¹⁸⁷. ამ უკანასკნელს ცნობას სპარსელი ისტორიკოსიც ადასტურებს. მისი სიტყვით 1000 თავრიზული თუმანი ლევან დადიანს დანიშნია ვითარცა სპარსელების ერთგულს მეგობარს. ამ გარემოების პოლიტიკური მნიშვნელობა უფრო ცხადად მაშინ გამოაშკარავდა, როდესაც ცოტახნის შემდგომ ლევან დადიანის საგანგებო დესპანი სპარსეთის მბრძანებელს ეახლა¹⁸⁸.

როსტომ მეფემაც თავის მხრით დადიანსაც დიდძალი (საჩუქარი) მიართვა და უხვად დააჯილდოვა მისი მხლებლებიც, და საჩუქრები უბოძა „თავადთა და აზნაურთა და კარის მოქელეთა და გამრიგეთა და მოსამსახურეთა, დიდთა და მცირეთა“. ლევან დადიანმაც თავისი და, მარიამ დედოფალი, დიდი მზითვევითა, იარაღითა და მოკაზმულობით „გამოისტუმრა და თან მაყრად გამოატანეს ეფისკოპოსნი მათის ქვეყნისანი, გურიელი მეფედ თქმული, მეყვისი თავისის თავადებით და აზნაურშვილებითა, უფროსნი და სახელდებულნი ოდიშარნი თავადნი“¹⁸⁹. ასე ბრწყინვალედ გადაიხადეს 1634 წ. როსტომ მეფისა და მარიამ დედოფლის ქორწილი¹⁹⁰ ქართლის და სპარსეთის მმართველმა წრეებმა, რომელთათვისაც ამ გარემოებას, რასაკვირველია, განსაკუთრებით პოლიტიკური კავშირის მნიშვნელობა ჰქონდა.

გიორგი მეფის ლევან დადიანისგან დატყვევების უმაღლეს, როდესაც გამოირკვა, რომ მისი სწრაფი განთავისუფლების იმედი ტყუილი იყო, „იმერელნი“ ალექსანდრე ბატონიშვილთან შეიყარნენ და ალექსანდრე „მეფედ აკურთხეს“.¹⁹¹ უეჭველია, ის იმავე 1634 წ. უნდა მომხდარიყო.

ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით ბაღდადში შეპყრობილი „მეფე გიორგი ორს წელიწადს დადიანს ჰყავდა“ ტყვედ და ძლივს მოახერხა მისმა შვილმა მამის დახსნა. ალექსანდრე მეფე იძულებული იყო გამოსახსნელად მიეცა „მურასა გვირგვინი, მრავალი ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი, თვალ-მარგალიტი, მურასა იარაღი“ და ამას გარდა კიდევ „ნაპირის ალაგნი, ჭილაძენი და მიქელაძენი, და რაც ჩხარში ვაჭარნი ესახლეს სომხები“ დადიანისათვის დაეთმო, რომელმაც უკანასკნელნი თავის სამთავროში გადაიყვანა და მათით „რუხის ქალაქი ააშენა“.¹⁹² ამ ცნობას თვით ლევან დადიანიც ადასტურებს, რომელსაც ილორის წმ. გიორგის ხატის 1651 წ. წარწერაში სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „ამავე ჟამსა ავყარეთ სრულობით ქალაქი ჩხარისა,

მოვასხით ზუგდიდს და დავასახლეთ ადგილსა რუხისასა“-ო¹⁹³.

როსტომ მეფეს საქართველოში ფესვები არა ჰქონდა გამდგარი. უკვე ძალზე მოხუცებული იყო, როდესაც მეფობას ელირსა, და უშვილო იყო. ამის გამო მას სამშობლოში მახლობელი და გულწრფელი მომხრე ადამიანი არავინა ჰყავდა. ხალხიც როსტომ მეფის უნიადაგობას გრძნობდა და მისი ბატონობა წარმავალად მიაჩნდა. ამიტომ ის მის მოწინააღმდეგე წრეს ადვილად ემხრობოდა ხოლმე და არეულობაში მონაწილეობას იღებდა ხოლმე. თვით მეფესაც კი ამ გარემოებას არ უმაღავენენ და ფ. გორგიჯანიძის სიტყვით თურმე „ქართლის თავადნი მეფეს როსტომს შემოეხვეწნენ და მოციქული მოუგზავნეს“ და აუხსნეს, რომ „ამისთვის საქართველო არ დაწყნარდებისო, რომ შვილი, ძმა და ახლო ნათესავნი არა გყვანანო და თქვენს საბოლოს ვერა ხედავენო, ამისთვის მალე აიშლებიან და სხვას ბატონს ეძებენო“¹⁹³. იმავე ისტორიკოსის ცნობით ამას მეფე როსტომიც გრძნობდა და ყაენს სწერდა კიდევ: „ქართველნი ჩემის უშვილობისათვის და უნათესაობისათვის ურჩობენ და ავკაცობენო, რომ ჩემს საბოლოს ვერა ხედევენო“¹⁹⁴.

ქართლის თავადებს როსტომ მეფის მიერ ლუარსაბ ბატონიშვილის თავისთვის შვილად აყვანა და მემკვიდრედ გამოცხადება არაფრად მოეწონათ. მათ ეშინოდათ, რომ რაკი ქართლის თავადებს მისი „პაპის ვახტანგის მამული“ ეჭირათ, გამეფებისთანავე მას ეს მამულები უკან არ დაებრუნებინა: რაც „მამული გვიჭირავსო“ უეჭველია „ყველას წაგვართვამსო (sic) და თავის შვილს საუფლისწულოთ მისცემსო“. ამას გარდა, როგორც ჩანს, თავადები იმასაც ატყობდნენ, რომ ლუარსაბს ისე ვერ ათამაშებდნენ, როგორც სურდათ. ამ მხრივ როსტომ მეფე ვითარცა „ბერი კაცი“, რომელიც „დიდს არ გამოეკიდების“, მათთვის კარგი იყო, მისი მემკვიდრე კი მათ არაფერს სახარბიელოს არ უქადდა. ამიტომ ქართლის თავადებმა მოლაპარაკების შემდეგ ისეთი „ფიცი და პირი მალვით შეკრეს“ და შეიფიცნენ, რომ როსტომ მეფის სიკედილის შემდეგ „რომელიც ბატონად გვინდოდესო, ყაენსა ვსთხოვოთ“ და დავსვათ მეფედაო¹⁹⁵.

ვითარცა სპარსეთში აღზრდილსა და მაჰმადიანს როსტომ მეფეს ქართული წესისა და ზნე-ჩვეულებებისა ბევრი არა ესმოდა რა და თავის ყოფაცხოვრებაში ის ხშირად უფრო სპარსულ-მაჰმადიანურს წესს მისდევდა და იცავდა და ამით ქართველთა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი გრძნობა არა ერთხელ შელახულა. როდესაც ლუარსაბ ბატონიშვილი ნადირობის დროს თოფით მოიკლა და როსტომი ამის გამოისობით უმემკვიდროდ დარჩა, როსტომ მეფემ თურმე ბრძანა: „ბატონიშვილს ლუარსაბსაო ძმა ჰყავს, ვახტანგ სახელად უქვიანო, იმას ჩემად შვილად მოვაყვანინებო და ბატონიშვილის (ლუარსაბის) ჯალაბს იმას შევრთავო, თათართ წესით ერგებისო, რათგან ორნივე მუსულმანი არიანო“. როსტომ მეფის მახლობელი კარისკაცისა და ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ ქართველებმა „ეს იწყინეს, მაგრა ვერა თქვეს რა“-ო¹⁹⁶.

აღებმიცემობისა და მიმოსვლის გასაადვილებლად, „რომ მგზავრი არ გაიხარჯოს, სადგომი და საჭმელი მზად დახედეს“, „როსტომ მეფემ განჯის გზაზე გატეხილს ხიდს ზეით დებედაზე გუმბეთით ხიდი ააგო“ და იქვე „სოფელი და ქარვანსარაია ააშენა“¹⁹⁷. ამ ხიდისა და სასტუმრო-ქარვასლის აშენება როსტომ მეფესა და მის სახლობას იმდენად დიდმნიშვნელოვან საქმედ მიაჩნდა, რომ როცა მიზანი მიღწეული იყო და შენება დამთავრდა, „მეფე ქალაქით დედოფლითა და თავადაზნაურით იმ ხიდისა და ქარვანსარაისა და სოფლის გასაშინჯავად მივიდა“¹⁹⁸.

„Дадиянская де земля в теплой стране... краем к Чорному морю, а другим краем к Турского ц-я земле, а третьим краем к Ктзылбашского шаха земле, а четвертым краем к Горским черкасом“.¹⁹⁹

სამეგრელოდან „от их де Грузинские земли блиско, толко меж их Пошечюйская (-ბაშიაჩუყის) земля их же грузинские веры, только владеют собою“²⁰⁰.

„Пришли Вскеру... А ис Соней пошли в 9 де; а в Дидьянскую землю пришли ноября 13 де в деревню в Худоню“²⁰¹.

„Марта в 1 день послал Левонтей ц. в Кабарду к Олегуке мурзе посла своего азнаура Кучалянского роду (ქოჩაკიძე?), а имя ему Тавей, просить за сына своего за болшова за Олександрю дочери“²⁰².

„Земля де их (სამეგრელოს მთავრისა) не велика, а людей де мусково полу в их земле с 60000“.²⁰³

სამეგრელოში „столнова де города у них нет, живут в слободах“²⁰⁴.

სამეგრელოში „вера... бывала греческая и с их грузинскою верою одна, только поизшаталася; а языки розные“²⁰⁵.

„Зера де у них (სამეგრელოს) христианская и з грузинскою де верою их вера одна и книги теж, что и грузинские; толко де язык свой как меж собою говорят“.²⁰⁶

„Городов де у Государя ево (ე.ი. დადიანს) серед земли пят городов каменных, а по украинам и многие города поставлены; а начальной де у них городо, где ц. Леонт живет, словет Зубдиди“²⁰⁷.

„Наряд у них (სამეგრელოში) пушки и пищали есть, а порох де делают и у них в государстве толко не от велика, а то де все привозят в кораблех с моря“.²⁰⁸

მეგრელები „ходят наги толко таинные уры прикрыты“²⁰⁹.

„Платье де у них (სამეგრელოში) носят долгое, чесные люди - суконное и дорогилное и киндячное, а простые молотчие люди носят - серое суконное, а которые де работные люди в деловую пору и они и в одних рубашках ходят“²¹⁰.

„А чин де у них (სამეგრელოში) таков, что владетель их Леонтей или хто будет инои людей тое земли ково хочет в ыные государства продают и в поминках посылает; да не токмо де, что владетель продает и отец детей и брат брата и муж жену и жена мужа продают и на товары приезжим торговим людем меняют“²¹¹.

სადადიანოს „владеет ими Турской царь... А емлет де с них Турской ц. дани по 100 человек людей мусково полу и женсково да 80000 полотен всяких на год“²¹².

„Земля де их Дидинская велика и широка и владеет Леонт ц. собою; а бывала де земля их под Турскою областью, как был в Дединской земле дед ево и отец, и как он после отца своего остался мал и в те де поры дань Турскому

давали полотнями. А он де Леонт ц. на Дидиянской земле лет в двадцат, а живет собою, а не в подданстве ни у ково и дани он Турскому не даывал²¹³.

„ц. Левонтей дает Турскому ц. дань по осми сот аршин полотна да ясырю дает по трицети душ и по сороку; а дает для таго, чтоб приходили карабли с торгом, а кой год не будут карабли и у них тот год скудна солью и железом. А не бывали к нам оне со ста чetyредесят четвертаго году; а миром говорят потому де оне к нам не ходят караблями, что боятца казаков, с тех де мест мы им и дани не даем“²¹⁴.

სპარსელს მესპილოვეს ლევან დადიანთან მყოფს „про ц. Левонтья сказывал, что де он голдует на обе стороны Турскому и Казылбаскому [а больши де служит Кизылбашскому], а от Казылбаскава шаха к ц-ю Левонтью идет жалованье по 1000 темсней [тюменей] жалованье на год. И денги в его шах Софе его имя делает; да емуже от шаха поволно будет: ему ратные люди надобеть и ему шах поволил по Куру реку всяких служивых людей, которые шаху служат. Да ц. ж де посылает Левонтей к Турскому ц-ю и к везирю ясырей, поклоняетца, что де я твой царьской халоп“²¹⁵.

სამეგრელოში „хлеб де в их земле родитца пшеница, ечмень, овес, просо, семя конопляное, а ржи нет; а красных всяких питей много, а едят все кашу просяную, а хлебов не пекут“²¹⁶.

„Хлеб де у них родитца: пшеница, ячмень, пшено сорочинское, просо белое и конопел и винограду де у них и меду пресново и воску много и иные всякие овощи есть и лошадей и коров и овец и всякие животны у них многоже; а делают де у них в их земле шолк и полотна“²¹⁷.

„А денег де у них (სამეგრელოში) нет, торгуют полотны и всякими товары, которые у них есть меняют“²¹⁸.

სამეგრელოში „из ыных государств к их землице морем корабли с Чорного моря с товары приходят, а у них покупают воск, вино фряское, полотна что словут на Руси коленские, пряжу в чом рыболова неводы делают; а делают де они те полотна и пряжу ис поскони а не изо лну, а родитца де та поскань у них же в Дидиянской земле“²¹⁹.

„Торгу де у прежних Дндиянских ц-ей ни с кем не бывало, а при нынешнем де при Леонтъе ц-е торги у них есть; а торгуют де с Турскими и с Кизылбашскими людми да из ыных земель торговые люди к ним морем приезжают, а покупают де у них шолк, мед, воск, полотна и иные товары, которые у них есть“²²⁰.

„Мы их спрашивали про те мощи: скол давно те мощи у вас и кем принесены и которых святых во имя? И оне нам сказали: Летописи скать у нас нет, потаму што Турские люди приходили и монастырь разарили и летописи пожгли, а наизусть сказать не помним“²²¹.

„Кизилбашенин... Беисрякумль... сказал: мне де здесь (სამეგრელოში) 5 лет, а пришел де я с кизылбашским послом. А был де я в слонавщиках и слон умер в прошлом во 146-м году и с тех де мест меня ц. Левонтей не отпустил, а держит

у себя, а для де таво не отпустит, как от шаха придет грамота, так я прочитаю, а как де от ц. Левонтья посылка с чем, так де я пишу"²²².

1611წ. „ქს“ს: სჟთ: აქა დადიანი მანუჩარ ცხენმან მოკლა²²³. ეს შემთხვევა უფრო ვრცლად ილორის წა გიორგის ხატის წარწერაშია ც არის მოთხრობილი თვით ლევან დადიანის პირით. აი რას ამბობს იგი ამის შესახებ: „ჩვენ. ჳელმწიფემან დადიანმან პატრონმან ლევან, ძემან ჳელმწიფისა მანუჩარისამან... მას ჟამსა, ოდეს განრისხდა ღმერთი კურთხეულის მამის ჩემის პატრონის მანუჩარისაგან: ზუგდიდის ნადირობისა ცხენის რბევის შიგან შეძგერდენ ბატონი და გოშაძე ფარუხია და ცხენი ნაიქცა, ამიერ სოფლით მიიცვალა, მაშინ შემოგწირეთ უწინ მისდა მორჩენისათჳს და მერმე მისის სულისა სახსრად და საოხად“²²⁴. „Говорил... ключник дворцовый Дементей ц. Левонтия... II ...У Левонтия ц. отец был Монуйла, тешился за оленем да с коня упал да ушибся; а привезли де его дамой жива. А брат де у него был меньшей Юрья и он де ево к себе призвал да привел ево ко кресту, штобы ему самому царством не завладеть, а посадить ево сына на царства Левонтия; а ц. Левонтей остался молот, а приказал ему владеть дакуды Левонтей ц. взнужает. И он на правде устаял: как Левонтей ц. взнужал, ин ево и посадил на царства“²²⁵.

„Говорил... ключник дворц. Дементей ц. Левонтья... II ...он (ლევანბი) будучи царем да отнел у дяди у роднова у Юрья жену а понел ее себе женою; и он де с кручины так и сканчался и умер. А с ним у нее была 2 сына - адин Юрья [лет в 18] а другой Мелхей [лет в 16. А прижил их ц.ч Юрий с тою женою своею Еленою, которую у него отнял ц. Левонтей. А у Левонтья ц-я 2 же сына одново зовут Александром лет в 10, а друтово зовут Мануилом лет в 8, да 2 дочери и одна умерла], а другую дочь послал Гурьельскому князю на збереженья к Вортаму“²²⁶.

„Мы слышали, что есть у него (ლევან დავითიანი) из Тифлиса посол и мы ехать не хотели, потому Государева указу нет, чтобы с Кизылбаским или с Турским послом на посольстве быть вместе. И они нам сказали: [то де не послы] не Козылбаскова и ни Турскава. [Государя де нашего Леонтия ц. зятя Тифлиского князя люди и те де за одну землю, потому что Леонтия ц. сестра родная за Тифлиским князем], наша де православная христьянства и друзья нам и свои; мы от них ничево не вскрываем“²²⁷.

„Епискуп и Рамазан говарил: ...наш де Левонтей ц. надо всеми в Грузинских странах большой“²²⁸.

„ჩვენ... ჯელმნიფებან დადიანმან პატრონმან ლევან, ძემან ჯელმნიფისა მანუჩარისამან... ვიგულისმოდგინე... შევებენით... იმერულ მეფესა გიორგი და შვილსა მისსა ალექსანდრეს ... და მისსა სიმამრსა კახს ბატონს თეიმურაზს²²⁹.

„Во 145 году мая во 18 день... нашева де ц-я Левонтья не было дома, ходил на Бошачюйскаво князя войною“²³⁰.

1624 წ. „როდესაც წარვემართენით მეფესა იმერეთისასა გიორგისსა

ზედ და შევიბენით ქუთათის და გაგვემარჯვა: მეფე მორჩა და ლაშქარი ხელთ დაგვრჩა ... ქქსა ტიბ“²³¹.

ლევან დადიანი ილორის წა გიორგის ხატის 1651 წლის წარწერაში ამბობს: „შევებენით იმერელ მეფესა გიორგის ახალსოფელს მისულა-ზედ ოლასკურას გაღმა, ვსძლიეთ... გამარჯვებული მოვედით და შევსწირეთ წაღენჯიხას მეფისა ქაიხურის დროშა ჯვარი ხალასითა შეკერული აღმითა“-ო²³².

ეს ბრძოლა მოხსენებულია ლევან დადიანის 1651 წ. ხატის წარწერაშიც, სადაც ნათქვამია: „ჩვენ ხელმწიფემან დადიანამ პატრონმან ლევან და თანამეცხედრემან ჩვენმან ჭილაძისა ასულმან დედოფალმან პატრონმან ნესტან-დარეჯან... შემოგწირეთ მცირე ესე შესაწირავი... ამასთანავე შეგწირავს სასახლე... და გავაჩინეთ იქიცა აღაპი ქრისტიშობის თუესა იანაშობასა დღესა. ამისთვის ვქენით, რომე იანაშობასა დღესა ახალს - სოფელს მეფე ზედ გაგვემარჯვა“-ო²³³.

„მიუხედით შარვაშიძესა ზუფუს მუნუს წყალსა აქათ, მოვაოხრეთ. კიდევ მეორეთ მიუხედით ზუფუს კაპოეტის წყალს აქათ, სრულობით დავსწვით და ავაოხრეთ და სადაცა სიმაგრე იყო ავიღეთ და გავაცუდეთ. კაპოეტის წყალზე შემოგვებნენ ზუფუარი და ხისუარი არშანიები და გაგვემარჯვა. დავხოცეთ, ზოგი ხელთ დაგვრჩა და გამარჯვებულნი მოვედით“²³⁴.

„Сказал Осип: Гурьелская царства под Диянским ц-ем, а преждего владел Гурьелской князь Симон, а за ним де была ц-я Левонтия сестра. Во 148 году таво князя Симона поланил ц. Левонтей и царства под себя взял и глаза ему выжох и он де у него был в зоточенье 3 год, потому де у него он ушел и по си места безвестно“²³⁵.

1637 წ. „ტკე. აქა მიიცვალა მეფე გიორგი იმერეთისა, ძე მისი დიდი ალექსანდრე მეფედ დაჯდა“²³⁶.

„მიუხედით მეფესა ალექსანდრეს ქუთათის, ქალაქი დავსწვით და ავაოხრეთ და გამარჯვებულნი მოვიდოდით, მეფის ძმა მამუკა წინ დაგვხვდა და შევიბენით, თვითონ მე დავირჩინე და შენსა კარ-ზედა მოვიყვანე მამუკა“²³⁷.

1647 წ. „წმიდაო გიორგი ილორისაო, გევედრები მე მოსავი შენი ხელმწიფე დადიანი პატრონი ლევან, რომელსა შენ მიერ მომენიჭა ძლევა მტერთა და გამარჯვება, ოდეს მიუხედით ქუთათის ალექსანდრე მეფესა, ქუთათისისა ქალაქი დავწვთ და დავტეხეთ. მერმე ბატონიშვილი მამუკა შემოგვება და თვთან მე დავარჩინე ხელთა. იქიდან გამარჯვებულნი შენს კარზე მოვედით, ბატონიშვილიცა თან მოვიტანეთ... ქორონიკონსა სამას ოცდათუთხმეტსა“²³⁸.

„იმერეთის მეფეს ალექსანდრეს თავისის ძმის მამუკა ბატონიშვილის ნიშანი მეფეს როსტომთან გამოეგზავნა, გასამჟღავნებელი და სატირალი წიგნი მოეწერა: უწინ ლევან დადიანისაგან ომშიგ დარჩენა, ტყვეობაში ტანჯვით შენახვა და თვალების დანვა, მრავალით საცადურით წამება და

უპატიოთ... სიკვდილამდისინ გაუკითხავად, შეუსვენებლად, ათასრიგად უღირსად, უკადრისის საქმით მოკვდინება წიგნით მოენერა“²³⁹.

მამუკა ბატონიშვილის წამებით სიკვდილის ამბავმა მთელი აღმოს. საქართველო აღაშფოთა და შეაძრწუნა. თვით ლევან დადიანის დამ მარიამ დედოფალმაცა კი „ვითაც თავის შვილს ოტიაზედ“ იტირა და „შავის ჩაცმით იგლოვა“. ხალხში ხომ თავის ზიზლს მკვლელისადმი არც მალავდნენ: „სულ ქართველნი, თავადნი და დედანი და მანდილოსანნი ვითაც საყვარელს შვილებზედ ისრე გულმწუხარედ“ სწუხდნენ, „ნამეტნავად მრავალის სატანჯავის წამებისათვის ამას სტიროდეს და ლევანს დადიანს სწყევლიდეს“. თვით ამ უკანასკნელის სიძეც „მეფე როსტომ ქართველთა და კახთ ჯარით“ მამუკას იგლოვდნენ და „დადიანს ძრახვიდნენ“²⁴⁰.

1651 წ. „კიდევ... მიუხედიტ მეფესა აღექსანდრესა რიონის გაღმა, ქუთათის ქალაქი დავსწვით და ავაოხრეთ და შემოვადეგით გვინაყალს და ავიღეთ სწორ-ზედა ორმოცის თავადითა და აზნაურ-შვლებითა, სხვისა მრავლისა მეთოფითა, მისის საქონლითა და ალაფითა ავსებულნი, მშვიდობით გამარჯვებულნი შინ მოვედით და ვინყეთ ხატისა ამის შემკობა... სრულ იქმნა... ქქსა სამასოცდაათცხრამეტსა“²⁴¹.

„Епискуп Ондрей говорил да крестовой поп Гаврила сказал: есть де у нас река Рьян. Приехали де [с Чорново моря] к нам казаки и стали на устье и нашава де царьства люди выхадили и всякою торговлею с ними торговали; и услышал Турской да прислал 16 катарг и казаков побили. И потому де Турской ц. стал на Левонтья ц-ря рен держат (сердитовать), потому что де у вас одна вера христьянская с русскими людми, а разаряете де вы заодно с казаками мое государство; и будет не захочеш с русскими людми за один и я де тебе дам людей и ты забей по рекам устья, чтобы им не было пристанища. И наш де ц. Леонтей таво не похотел и он де Турской ц. на то розгневас да прислал каторги во 145 году мая во 18 день и велел монастырь розломать и розметать... во имя пречистые богородицы Одегитрея“²⁴².

„Говорил ...включник дворцовой Дементей ц. Левонтья... поиск де был царские милости... ц-я... Мизанла Ф... по ее царьичину умышленью, говарила она ц-ю Левонтью, што послать посла к царьской милости и проведать Московское государство... а для де таво, што от Донских казаков многа им налогу и разаряют их государство, а хятят они таво Государьския милости, штобы к ним казаки не ходили и шкоты бы им не чинили“²⁴³.

„Да у нашава де ц. Леонтья надежа на Бога да на... ц-я... Михаила Ф. ...на заступу; толко будет к нашему ц. Левонтью и он хочет и сам противитца против Турского ц. Да как де бы Государь поволил казаком иньде бы добре была нашему ц. Левонтью помочь от казаков: как де бы оне ходили на Турские украинные города и назат, идучи на море, изнимет фуртыны или катаржная высылка и оне б приставали к нашему царьству, которые реки из нашава царьства пали в моря, и наш де ц. Леонтей их оберегал; а на босурманские языки ходили заодно“²⁴⁴.

რუს დესპანის სიტყვის დროს „царь (დადიანი ლევან) в те поры сидел и шапки не снимал, а потому Леонтей ц. спросил про здоровье великого Государя царя и великого князя Михаила Феодоровича всеа Руси самодержца сидяш“²⁴⁵. „ц. де Левонтей... велел де вам говорить: посылал де я ко Государю царю... Мих. Ф... посла своею попа Гаврила и ево де держали 3 годы в есырстве“²⁴⁶.

ლევან დადიანის სიკვდილი

„ლევან დადიანს შვილი მოუკვდა და მამამ შვილის ტირილში ლახტი თავს დაიკრა და შვილზედ დააკვდა დაუმარხავს“²⁴⁷.

ლევან დადიანის სიკვდილისთანავე „მეფე ალექსანდრე ლაშქრით მიუხტა და მისი სალარო და საბატონო ყველა დაიჭირა და დადიანი კარგის წესით დამარხა“, მაგრამ თვით სადადიანო თავისთვის კი არ დაინარჩუნა, არამედ სამეგრელოს მთავრად „ლიპარიტიანი ვამიყ დადიანად დასვა“. მთელ სალაროსთან ერთად ალექსანდრე მეფეს ხელთ იყო მისი მოსისხლე მოწინააღმდეგისაგან „ნაძალადევად შეგროვებული მრავალი ოქრო, ვერცხლი და მურასა და ძვირფასი თვალმარგალიტი“. როგორც პირადად ლევან დადიანისადმი მას შურისძიების გრძნობითა და გულისტკმით თავდაჭერით უხელმძღვან(ელ)ია და თავისი მტერი პატიოსნად დაუმარხავს, ისევე სალაროსა და განძეულობის დასაკუთრების დროს მაინც ზომიერება გამოიჩინა და „სალაროს ნახევარი“ ვამიყ დადიანს „მისცა და რაც კარგი და უკეთესი იყო, მეფემ წამოიღო“. თანამედროვეებს, თვით განსვენებული დადიანის მახლობელ წრეებსაც კი იმერეთის მეფის ეს საქციელი სამართლიანად მიაჩნდათ. მისი სიძის როსტომ მეფის კარის ისტორიკოსი ფ. გორგიჯანიძე, მაგალითად, ამბობდა: „რაც ლევან დადიანს მეფის გიორგის სახსარში უსამართლოდ წაეღო, მეფეს გიორგის შვილმან მეფემ ალექსანდრემ სამართლით წამოიღო“-ო²⁴⁸.

ლევან დადიანის სიკვდილის ამბავი და სამეგრელოს დაჭერა თავის მიერ ალექსანდრე იმერთა მეფემ საჩქაროდ რაჭაში მდგომსა და რუსეთში წასასვლელად გამზადებულს თეიმურაზს მეფეს აცნობა. თანაც სთხოვა რუსეთში წულა წახვალ და სადც გენებოს, სადადიანოს, თუ ქართლ-კახეთს, „მეფედ დაგსვამო“. მაგრამ თეიმურაზმა უარი შეუთვალა ალექსანდრე მეფეს²⁴⁹.

„Грамоту прислал ко Государю... Михаилу Феодоровичу... Дидиянской Леонтей ц... декабря въ 12 де (147 г.)... бьет челом со всеми пребывающими zde в Ыверской стороне... было де в Ыверской земле 5 государей а из них де Перской шах побил 2 государей, а достальных де 3-х Государей государства... владеет он Леонтей царь“²⁵⁰.

1659 წ. „ტმზ. აქა მოათხოვა დადიანმა ვამიყ ასული თვისი მეფესა შაჰნავაზს (I – ვახტანგს) ძისა თვისისათვის. ტმზ და მეორესა წელსა სხვათა მიათხოვა იგი“²⁵¹.

1662 წ. „ტნ. აქა მეფე შაჰ-ნავაზ მიუხდა დადიანსა ვამიყს, რ~ლსა ეპყრა იმერეთი და ოდიში. დადიანი მოკლეს, მისი ცოლი და შვილი წამოასხად, იმერეთი და ოდიში დაიჭირა. გურიელი და აფხაზი ეყმო. იმერეთს გააბატონა ძე თვსი არჩილ და ოდიშს დადიანი შამადავლე და მოვიდა მშვიდობით სამეფოსსავე თვსსა ზედა მრავლითა ურიცხვთა ლარითა აღსავსე“²⁵².

ურთიერთობა რუსეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში

თეიმურაზ პირველის ხანა

რუსეთის მეფის სამხედრო და ფინანსიური დახმარების მოიმედე თეიმურაზ მეფეს 1635 წ. ეცნობა, რომ რუსთა მეფეს იმ დროს არც ჯარით მოშველება შეეძლო და არც ფულით, რადგან პოლონელთა და ლიტველთა წყალობით თვით რუსეთი აოხრებული იყო და გაჭირვებული ქონებრივად. მაგრამ ამავე დროს რუსთა მეფის დესპანმა განაცხადა, რომ სპარსეთი და რუსეთი შეთანხმებული არიან. ამ ცნობას თეიმურაზისათვის ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ რუსთა მეფის დიპლომატიური დახმარებისა და სპარსეთის შახთან მტრული დამოკიდებულების მშვიდობიანი გზით მოგვარების ერთგვარ იმედს აძლევდა. ამიტომ თეიმურაზ მეფემ 1635 წ. რუსთა მეფეს თავისი დესპანი გაუგზავნა წერილობითი თხოვნითურთ. 23 ოქტომბერს თეიმურაზის დესპანი არქიმანდრიტი ნიკიფორე ბერძენი ქ. თერგში მისულა, 1636 წელს კი უკვე მოსკოვში ყოფილა.

1639 წლის 25 აპრილის თარიღით რუსთა ხელმწიფის მიხეილ თეოდორეს ძისადმი მიმართულს ბერძნულად დაწერილს წერილში თეიმურაზ მეფეს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველო სამივე მხრით მომდგარი მტრისაგან (ლეკებისა, სპარსელებისა და ოსმალთაგან) განსაცდელში იყო ჩაყარდნილი და ილუპებოდა ქრისტიანობა და სამეფო. მაგრამ ღმერთმა ეხლა ივერიასაცა და მეც, თეიმურაზ მეფეს, მფარველი გაგვიჩინა, რომელმაც მტრებისაგან უნდა დაგვიცვას და დაგვეხმაროს²⁵³.

* * *

ზრდილობითა და მოკრძალებით დაწერილს ამ თავის სიგელში თეიმურაზ მეფეს უკვე ცხადი უკმაყოფილება ეტყობა. მას გულს უმღვრევდა რუსთა მთავრობის ქცევა, რომ ის, რასაც თეიმურაზი სთხოვდა, უპასუხოდ რჩებოდა. სპარსეთთან ბრძოლას საქართველოს ზურგიდან ლეკების თავდასხმა აძნელებდა. საქართველოს მტერთაგან ამ ორივე მხრივ წარმოებული ომის გასაადვილებლად თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს სთხოვდა, რომ ჩრდილოეთიდან ლეკები ისეთ მდგომარეობაში ჩაეყენებინა, რომ საქართველოზე დაცემაზე ხელი აელოთ და სპარსეთს არ მიშველებოდნენ. ამიტომ თეიმურაზ მეფე ამ თავის სიგელში ამბობდა: რასაც ლეკების წინააღმდეგ გთხოვდით, იმაზე არც დახმარება მიმიღია და არც პასუხიო²⁵⁴.

საქართველოს სწრაფი დახმარება ან უარყოფითი პასუხი სჭირდებო-

და, რომ თეიმურაზ მეფეს თავისი პოლიტიკის გეზისთვის გარემოებისა და მიხედვით სათანადო მიმართულება მიეცა. მაგრამ ეს შეუძლებელი ხდებოდა, რადგან რუსეთის მთავრობა დიდ ხანს აჭიანურებდა მოლაპარაკებასა და თეიმურაზის დესპანს ტყუილად აყოვნებდა. ამის გამო თეიმურაზი სთხოვდა მიხეილ თევდორეს-ძეს: მომეცით პასუხი და ჩემი დესპანი საჩქაროდ გამოუშვით, რადგან ჩემი ელჩის დიდხანს მანდ ყოფნა თქვენ არას გარგებთ, მე კი დღე და ღამ თქვენი პასუხის მოლოდინში ვარო²⁵⁵.

სამხედრო და ფინანსური დახმარების მაგიერ რუსთა მეფე თეიმურაზ მეფესაც თავისი დესპანებისა და სამღვდლო პირების გზავნით ართობდა. მათ ქრისტიანობის და სარწმუნოების მდგომარეობის გამორკვევა და განმართვა ჰქონდათ დავალებული. მოკავშირე მეშველი ჯარისა, მეომრებისა, საომარი იარაღისა და ფულის მაგიერ ამ შემთხვევაშიაც მთელი თავიანთი წვრილმანობითა და მძულვარებით აღჭურვილი მართლმადიდებლობის რუსი მქადაგებლები მოეწვინენ. მტრისაგან განადგურებულ და ამოწყვეტილ ქვეყანაში, მაჰმადიანთა გააფთრებული ბრძოლის დროს რუსთა მეფის მიერ წარმოვლენილი ქართველებს საღვდელმსახურო საკითხებზე ედავებოდნენ, რატომ თქვენც ყველაფერი ჩვენსავით მოწყობილი არა გაქვთ და განსხავებული წესები მოგეპოვებათო.

თეიმურაზ მეფესა და ქართველობას თავი მობეზრებული ჰქონდათ რუს დესპან-სამღვდლო პირთა მედიდურობით, მაგრამ პოლიტიკური გაჭირვება და ზრდილობა მათ მოთმინებას უკარნახებდა. თეიმურაზი ცდილობდა რუსთა მეფისათვის გაეგებინებინა, რომ ამ საკითხებისათვის მაშინ საქართველოს არ სცალოდა და ამავე საუბარ-კამათისათვის მშვიდობიანი დრო და პოლიტიკური მყუდროება იყო საჭირო. ჩვენც კარგად ვიცით, რომ ზოგი რამე უნესო შემოერია ჩვენ მღვდელმსახურებას, მაგრამ რა ვუყოთ, ამისათვის ჩვენ ეხლა არ გვცალია: ოცდაათი წელიწადია მას აქეთ, რაც ჩვენს სამეფოში საქმეები აიწენა: ომი, შუღლი და უწესრიგობა სუფევს დღე და ღამ. იმისიც მადლობელი ვართ, რომ აქამდის გავუძლეთ²⁵⁶. ყოველგვარი უწესრიგობის წინააღმდეგ ვიბრძვი და მხოლოდ იმასა ვცდილობ, რომ ქრისტიანობას ზიანი არ მოუვიდეს და მართლმადიდებლობა არ შემცირდეს. თუ მაინც ცოტა რამე უწესოება შეგვეპარა, რა ვუყოთ. უწმინდურ აგარიანთა აოხრებისა, დიდი ომებისა და შუღლისაგან მოხდა: ქვეყანაც დაზარალდა და ხალხიც შემცირდა. ამ დროს, მართალია, საეკლესიო წესებს ბევრი ნაკლი შემოეპარა, მაგრამ ჩვენს სარწმუნოებას არავითარი ცთომილება და მწვალებლობა არ შემორევია და წინანდებურად მართლმადიდებელი ქრისტიანები ვართო. აქ უკვე თეიმურაზ მეფეს ეტყობა, რომ მისი ქართველური თავმოყვარეობა შელახული იყო, და ის რუსთა მეფეს აგონებს, რომ ქართველებმა ქრისტიანობა თავიდანვე ბიზანტიის კეისართაგან მიიღეს და ეხლაც არა ერთი მღვდელმთავარი სწვევია საქართველოს დახმარებისათვის, როგორც მაგ., კონსტანტინეპოლის პატრიარქი თეოლიპტოსი, ანტიოქიის პატრიარქი ნეოფიტე და იერუსალემის პატრი-

არქი თეოფანე, რამდენი მიტროპოლიტი, მონასტრების მამასახლისები და პატრიარქთა არქიმანდრიტები, და არც ერთს მათგანს ჩვენ მართლმადიდებლობაში არავითარი ცთომილება არ აღმოუჩენიაო²⁵⁷. აზრი ზრდილობიანობისა და მორიდებულების გამო ბოლომდე არ არის გამოთქმული, მაგრამ მისი დასასრული ადვილი მისახვედრია: რალა თქვენი გამოგზავნილი სამღვდლო პირნი აღმოჩნდნენ ნასწავლი და უქრისტიანესი მართლმადიდებელნი, რომ მათ არაფერი ჩვენებური არ აკმაყოფილებთ და სარწმუნოებაშიც ცთომილება დაგვწამესო. ხოლო ბევრია თუ ცოტაა უწესობა ჩვენ საეკლესიო წესრიგში შემოპარული, ამასაც ყველაფერს კარგად გამოვარკვევთ და, როცა ჩვენი ქვეყანა მოლონიერდება და მშვიდობიანობა და სიყვარული გამეფდება, მაშინ ქრისტეს სარწმუნოებაცა, საეკლესიო წესებიც და სხვაც ყველაფერი მოგვარდებაო²⁵⁸.

1639 წ. 25 აპრილს თეიმურაზ მეფის სახელით რუსთა მეფის მიხეილ თევდორეს-ძისათვის გაგზავნილი და ბერძნულად დაწერილი სიგელი უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს: შინაარსითაც და კილოთიც ყველა სხვა დანარჩენი ამგვარი საბუთებისაგან განირჩევა იმ მხრივ, რომ იქ საბუთის დამწერზე და დესპანზე ბევრი ლაპარაკია. ამ სიგელში მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ისეთი გაზვიადებული ქება-დიდებაა და ამავე დროს თეიმურაზ მეფის დანარჩენ ხელისუფლებისათვის დამამცირებელი და შეურაცხმყოფელი ცნობებია მოყვანილი, ძნელი დასაჯერებელია, რომ ყველა ეს თეიმურაზის ნათქვამი იყოს.

შემდეგ თეიმურაზ მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ ნიკიფორე მას კირილე პატრიარქისაგან გამოუთხოვია და ის ქართულ ეკლესიაში შემოპარულ უწესრიგობას ასწორებს და გვარიგებსო. ოთხი წელიწადია, რაც მიტროპოლიტად დავნიშნეთ და ჩვენი საიდუმლო სამსახურისათვის დესპანადაც გამოვიყენეთო²⁵⁹.

ამ სიგელში თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს ეუბნება: ყველაფერი, რაც ნიკიფორე მიტროპოლიტს თქვენთვის უთქვამს, მართალია და ჩემგან დავალებული ჰქონდაო. განა მე სხვა მღვდელმთავრები და ბერები, ან დიდებული თავადნი არა მყვანან, რომ თქვენთან დესპანად წარმომეგზავნა? ოღონდაც რომ ბევრნი მყვანან და მეხვეწებიან კიდეც, რომ ისინი გამოვგზავნო, მაგრამ იმათ მე არ ვგზავნი იმიტომ, რომ არც საუბარი იციან, არც სიტყვის მიტანა შეუძლიათ და არც პასუხის მოტანა. სწორედ ამიტომაც, რომ მათ მაგიერ ნიკიფორე მიტროპოლიტს ვგზავნიო²⁶⁰.

თავისი თავის ასეთი უცნაური განზილებითაც არ კმაყოფილდება ვითომ თეიმურაზი და თავის სიგელში ქვევით ამ საკითხს კვლავ უბრუნდება და აქ ნიკიფორეს პიროვნული ღირსება ზემონათქვამზე უფრო მეტი ძლიერებით არის შექებული და იმავე დროს დანარჩენნი წინანდელზე მეტადვე დამცირებული არიან. ნიკიფორეზე ნიჭიერი და რჩეული მოხელე არა მყავს: ის ჩემი ერთგული და ერთსულია, ღვთის წინაშე წრფელის გულისა მემსახურებაო. დიდო მეფეო, გონიერი თანამშრომლების შერჩევა

მიძნელდება და მირჩიე, როგორ მოვიქცეო. ჩემ მღვდელმთავართა და თავადთაგან ისეთი გონიერი და ღირსეული არავინ იყო, რომ შენი მეფური დიდებულებისათვის პასუხი მოეხსენებინაო. სადაც კი ისინი არ გამიგზავნია, არაფერი გაუკეთებიათ და მარტო თავიანთ თავზე ზრუნავენ; რომელ სახელმწიფოშიც კი არ წარმივლენია, არსაიდან არავითარი პასუხი არ მოუტანიათ. 15 თუ 16 წელიწადია, რაც ნიკიფორე ჩვენ სადესპანო საქმეებზე დადისო²⁶¹.

დაუჯერებელია, რომ ყველა ზემომოყვანილი თვით თეიმურაზ მეფეს დაეწერინებო. არც ერთ გონიერ პოლიტიკოსს და მეფეს თავისა და ხელისუფლების ასე დამცირება არ შეეძლო, რადგან ეს მისი მიზნების მიღწევას შეაფერხებდა და სახელსაც გაუტეხდა. ყველა ეს სინამდვილესაც არ შეეფერებოდა, რადგან ალექსანდრე მეფის (1574-1605) დროს ნიკიფორე არ ყოფილა, მაგრამ მოსკოვსა და საქართველოს შორის დიპლომატიური ურთიერთობა იყო, ქართველი დესპანებიც არსებობდნენ, სიტყვა-პასუხიც მოჰქონდათ. ნიკიფორე მიტროპოლიტის გადაჭარბებული ქება-დიდება და ამ ბერძნულად დაწერილი სიგელის ნიკიფორესგანვე დაწერილობა გვაფიქრებინებს, რომ აქ იმდენად თეიმურაზ მეფის სიტყვებთან არ უნდა გვქონდეს საქმე, რამდენადაც თვით ნიკიფორეს შენათხზთან. რაკი ამ დროს საქართველოში მმართველ წრეში ბერძნულის მცოდნე არავინ იქნებოდა, ნიკიფორეს დაწერილი შინაარსი თეიმურაზისა და მისი უახლოესი თანამშრომლებისათვის მხოლოდ იმდენად იქნებოდა გასაგები, რამდენადაც თვით ნიკიფორე მათ აუწყებდა. ამიტომ ნიკიფორეს ამ თავის დანაწერში ყველაფრის შეტანა შეეძლო, რასაც კი მოისურვებდა.

ამ სიგელის შინაარსი ცხად-ყოფს, რომ ნიკიფორეს რუსთა მეფის თვალში თავისი პიროვნების განსაზღვრებად არაფერი დაუზოგავს და სიგელში ისეთი ცნობებიც კი შეუტანია, რომელთა გამომჟღავნება საიდუმლოების გაცემას უდრიდა. ჯერ გულუბრყვილო თავმომწონეობითა და ტრაბახით მოთხრობილია, რომ 15-16 წლის განმავლობაში თეიმურაზის დესპანობა ნიკიფორეს მოსწყინდა და როცა მოსკოვიდან საქართველში დაბრუნებულს ქვეყანა სპარსთაგან აოხრებული და აფორიაქებული დახვდა, ქართლი შაჰის ხელში იყო, ნიკიფორემ საქართველოდან წასვლა განიზრახა²⁶². მართალია, ეს ნიკიფორეს იმ თავგანწირულ ერთგულებას, როგორადაც თეიმურაზ მეფეს ჰყავს დახასიათებული, სრულებით არ უდგება. მაგრამ სამაგიეროდ ამას მოსდევს ცნობა, რომ თვით თეიმურაზიც თავისი ოჯახითურთ და ქართველი დიდებულებიც ერთხმად შეეხვეწნენ საქართველოში დარჩენილიყო და თეიმურაზის დესპანად ისევ რუსეთში გამგზავრებულიყო საქართველოსთვის რუსთა მეფის მფარველობისა და დახმარების მოსაპოვებლად. ამ უცნაურ დესპანს თავის დაწერილ სიგელში თეიმურაზ მეფის მაგიერ შეტანილი აქვს ცნობა, რომ ნიკიფორემ ამაზე გვიპასუხა: 15 თუ 16 წელიწადია შენ ელჩად დავდივარ და ჩემი საკუთარი 1500 თეთრიც კი დამიხარჯავს, მე ეხლა აღარ შემიძლია და სამღვდელო

თუ საერსიკაცო სადესპანო პირი ბევრი გყავს, სხვა ვინმე გაგზანე, რომ რუსთა მეფემ არ იფიქროს, თეიმურაზს ამის მეტი არვინა ჰყავსო²⁶³.

ცხადია, ასეთი უცნაური ცნობების შეტანას ვერავინ დაავალებდა, მით უმეტეს თეიმურაზი, რომელიც ამ ცნობებში ნიკიფორეს წყალობით ყოვლად უმწეო და უბადრუკ პიროვნებად მოჩანს. ისე გამოდიოდა, რომ ვიღაც ოსმალთა ბერძენი ბერი კახთა მეფის დიპლომატიურ მოღვაწეობას არამცთუ სრულებით უანგაროდ, პირიქით, საკუთარი სახსრითაც კი აწარმოებდა. იგივე ნიკიფორე მიტროპოლიტი თავის დაწერილ სიგელში თეიმურაზ მეფეს ათქმევინებს: ჩვენ ყველამ ნიკიფორეს ვუთხარი, ჩვენ გვინდა, რომ რუსთა მეფესთან სწორედ შენ გაემგზავრო, რომელმაც ეს კარგი და მნიშვნელოვანი, ივერიელთათვის ამდენი ხნის განმავლობაში შეკრული გზა, რომლის აღმოჩენა ვერც ერთმა ივერიელმა ვერ შესძლო, შენ იპოვე, წახვედი და დიდი მეფისაგან საიმედო პასუხი მოგვიტანეო²⁶⁴. ვითომც ასე უნდა ემუდარათ და ელაპარაკათ კახთა დიდებულებსა და მმართველ წრეებს. მაგრამ აქ ხომ ცხადი ტყუილია და ამ უკანასკნელთ არ შეეძლოთ ეთქვათ, თითქოს ჩრდილოეთის გზა და რუსეთთან დიპლომატიური დამოკიდებულების ბილიკი პირველად საქართველოსთვის სწორედ ნიკიფორეს აღმოეჩინოს. ეს რომ მართალი არ იყო, თვით ამავე სიგელში მოყვანილი ცნობებითაც მტკიცდება, რადგან ჯერ ერთი იქ ხარიტონი და თეოდოსი არქიეპისკოპოზი არიან ნიკიფორეს წინამორბედ დესპანებად რუსეთში დასახლებულნი და, ამას გარდა, ამავე საბუთში კახეთის დიდებულთა სიტყვაც კია მოყვანილი ალექსანდრე კახთა მეფის დროინდელი რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური დამოკიდებულების შესახებ²⁶⁵. მაშ, რა დასაჯერებელია, რომ ამავე კახთა დიდებულებს ნიკიფორე რუსეთის გზის პირველ აღმომჩენად გამოეცხადებინათ.

ცხადია, აქ თვით ნიკიფორესავე საკუთარ შენათხზთანა გვაქვს საქმე. მას ამით უნდოდა რუსეთის მთავრობისათვის თავისი მნიშვნელობა და ღვაწლი გაედიდებინა და ისეთი აზრი ჩაენერგა, თითქოს უმისოდ საქართველოში რუსეთს არაფრის გაკეთება არ შეეძლო. თავიდან ბოლომდის ნიკიფორეს მიერ დაწერილი სიგელი მისი დამწერის განდიდების წადილით არის გამსჭვალული და ამ საბუთსაც მატყუარობის ცხადი ელფერი გადაჰკრავს.

მართალი იყო თუ არა თეიმურაზ მეფის ჩივილი თავის წინანდელ დესპანებზე, არ ვიცით, მაგრამ ნიკიფორე მიტროპოლიტი კი რომ თავის ბატონს ურცხვად ატყუებდა და თავისი საკუთარი გამორჩენისათვის უფრო იბრძოდა, ვიდრე თეიმურაზისა და საქართველოსთვის, ეს სრულებით ნათლადა ჩანს. ამიტომ არის, რომ ის თეიმურაზს და კახთა დიდებულებს თავის დაწერილ სიგელში ყოვლად უმწეო ადამიანებად და თავის თავს საქართველოს ერთადერთ მხსნელად უხატავდა რუსთა მეფეს. ამ საბუთში მას შეუტანია ისეთი საიდუმლო ცნობაც კი, როგორიც რუსეთთან კახთა სამეფოსაგან ყმადნაფიცობის საკითხის გამო ბრძოლა იყო,

რომ არც თეიმურაზ მეფესა და არც დიდებულებს ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელის მოწერა არ სურდათ და მხოლოდ მან, ნიკიფორემ, აიძულა ამაზე დათანხმებულიყვნენ. ამით მას უეჭველია უნდოდა თავისი დამსახურება რუსთა ხელმწიფის წინაშე ცხადეყო, რომ ასეთი ღვაწლისათვის რუსეთის მთავრობისაგან შესაფერისი ჯილდო მიეღო. ასეთი საქმეების ჩადენა მხოლოდ შანტაჟისტსა და მოლაღატეს შეეძლო და ამიტომ არის, რომ ნიკიფორეს დაწერილი ამგვარ საბუთებს არ მიაგავს და ასეთი არაჩვეულებრივი აგებულებისაა და თავისი კილოთი და შინაარსითაც ასეთ უსიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს.

ნიკიფორე მიტროპოლიტის სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ 1639 წ., სანამ რუსთა მეფესთან თეიმურაზი დესპანს გაგზავნიდა, მმართველ წრეში დიდი ბრძოლა ყოფილა. დიდებულებსაცა და თვით თეიმურაზსაც სურდათ, რომ საქართველოსა და რუსეთს შორის კეთილმოყვარეობისა და მოკავშირეობის ხელშეკრულება ყოფილიყო დადებული. ყმადნაფიცობაზე უარს ამბობდნენ რუსეთიდან უკან დაბრუნებული თეიმურაზის დესპანი ბერძენი ნიკიფორე კი სწორედ ამას ურჩევდა მეფესა და დიდებულებს. დიდებულები ამის წინააღმდეგი იყვნენ და თეიმურაზსაც მათი მხარე ეჭირა: ალექსანდრე მეფის დროს მოსკოვის მეფესთან მეგობრობა და სიყვარული გვექონდა, ჩვენი დესპანები მოდიოდნენ ხოლმე და ბრუნდებოდნენ ჩვენთან, მოსკოვის მეფეც გვეხმარებოდა, ჯარიც მოგვაშველა, ციხეც აგვიგო, ყმადნაფიცობის ფიცის წიგნი კი არ მიგვიცია არც იმისთვის და არც სხვა რომელიმე ხელმწიფისათვის, არამედ ჩვენ შორის მხოლოდ და მხოლოდ სიყვარული და მეგობრობა იყო²⁶⁶.

ნიკიფორე ბერძენმა იცოდა, რომ რუსთა მეფეს სიყვარული და მეგობრობა კი არა, ყმადნაფიცობა სურდა და ძვირფას ლითონებს ეძებდა, ამიტომ გადაჭრით ურჩევდა და მოითხოვდა კიდევ, რომ რუსთა მეფის ეს ნადილი აესრულებინათ და ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელი მოეწერათ. ის თეიმურაზ მეფეს ეუბნებოდა: საფიცრის წიგნზე ხელი მოაწერეთ და ალთქმა დასდეთ, რომ დიდი ხელმწიფის დიდსა და მაღალ ხელს დაემორჩილებით. მაშინ ის ნამდვილად დაიჯერებს და თქვენზედაც იზრუნავს, რომ ყველა მტრებისაგან დაგიფაროთ²⁶⁷. დიდებულები კი ამბობდნენ: თუ რუსთა მეფე ყველა თხოვნას აგვისრულებს და ლეკების წინააღმდეგ დაგვეხმარება, მაშინ ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნსაც მივცემით²⁶⁸. ნიკიფორემ ამგვარი პირობა უგუნურებად ჩასთვალა და რუსეთში წასვლაზე გადაჭრით უარი თქვა. ის იმდენად გაკადნიერებულა, რომ თეიმურაზისათვის უთქვამს, რომელმა შენმა მოსისხლე მტერმა ჩაგაგონა და მოგაფიქრებინა ასეთი რამეო?²⁶⁹ ალექსანდრე მეფის დროს თქვენი ქვეყანა ხელუხლებელიც იყო და კეთილდღეობაც სუფევდა, ეხლა კი ხომ ხედავთ რანაირად აოხრებულა. ამიტომ დაიჯერეთ ჩემი ნათქვამი და აასრულეთ, რასაც გეუბნებით: რომ აღდგეს თქვენი ქვეყანა, ივერია და ქრისტიანობა, რომ არ გაქრეს ქრისტეს სარწმუნოება და სამეფო საგვარეულო, მოიქეცით ისე,

როგორც გირჩევთ და აასრულეთ ჩემი სამი მოთხოვნა²⁷⁰.

ნიკიფორე ბერძენსა და თეიმურაზ მეფე-დიდებულებს შორის ამ ზემოთხსენებული ამტყდარი კამათიდანა და ბრძოლიდან ცხადადა ჩანს, რომ თეიმურაზ მეფესა და ქართველ დიდებულებს ყმადნაფიცობის უღლის დადება არ სურდათ და თავისუფალი საერთაშორისო მოქმედების უფლების დაკარგვა არ უნდოდათ. თანაც მათ გამოცდილებით ეჭვი ჰქონიათ გულში შეპარული, რომ რუსთა მეფე ქართველებს ყმადნაფიცობაზე კი ხელს მოაწერინებდა, დახმარებით კი არ დაეხმარებოდა. საქმე რომ ასე დატრიალებულიყო, იმას გარდა, რომ უცხო ხელმწიფის ყმადნაფიცობა და საკუთარი თავისუფლების ნებაყოფლობით დამონავეება საქართველოსთვის სრულებით უაზრო და უსარგებლო გამოდიოდა, არამედ, პირიქით, მეზობელ მაჰმადიან სახელმწიფოებთან დამოკიდებულების გამწვავებასა და მტრობის ჩამოვარდნას და გაძლიერებას უქადდა. ასეთ პირობებში საქართველოს რუსეთთან დაახლოვება და მის ყმადნაფიცად გადაქცევა ქართველი ერისათვის საზიანო იქნებოდა. სწორედ ამის შიში და პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვის ატანის სიძნელე აიძულებდა ქართველ მმართველ წრეებს რუსეთთან ხელშეკრულებაზე ხელისმონერას ასეთი სიფრთხილით მოპყრობოდნენ. ნიკიფორე ბერძენს მაინც მოსკოვის მეფისათვის საფიცარის წიგნზე თანხმობა არ განუცხადეს, სანამ მან თავისი მხრით ამ საქმის კეთილად მოგვარებისა და დამთავრების ხელწერილი არ მისცა²⁷¹.

მაგრამ ნიკიფორე მიტროპოლიტის ამგვარ ხელწერას ან რა ძალა ჰქონდა, ან რა ფასი? რუსთა მეფისათვის ის სავალდებულო არ იქნებოდა, ნიკიფორეს მისი აუხრულებლობა რომ სდომებოდა კიდევ, ანაზღაურება რით-ღა შეეძლო? განა ეს გარემოება თეიმურაზ მეფესა და ქართველ პოლიტიკურ წრეებს გამოეპარებოდათ? ძნელი დასაჯერებელია. თუ, ამისდა მიუხედავად, ისინი საფიცრის წიგნზე ხელისმონერას ნიკიფორეს მაინც შეჰპირდნენ, ცხადია მხოლოდ იმიტომ, რომ სხვა გამოსავალი არ ჩანდა და ნიკიფორესავე სიტყვით უამისოდ ის რუსეთში არ მიდიოდა. ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელი ხომ მაშინ უნდა მოეწერათ, როცა საქართველოში უკან დაბრუნებულ ნიკიფორეს რუსთა მეფის დესპანები მოჰყვებოდნენ და თან ხელმოსაწერ საფიცრის წიგნს ჩამოიტანდნენ. მაშინ მოუვიდოდა თუ არა თეიმურაზ მეფესა და საქართველოს მოსკოვის მთავრობის სამხედრო დახმარება, ლეკებისა და სპარსთა მეფის წინააღმდეგ, გამოირკვევოდა და ამისდა მიხედვით მოიქცეოდნენ კიდევ და ყმადნაფიცობაზე ან ხელს მოაწერდნენ, ან უარს ეტყოდნენ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს თავის სიგელში სთხოვდა, რომ ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნის ამბავი საიდუმლოდ დარჩენილიყო²⁷².

კახთა სამეფოში ალექსანდრე მეფის დროს დარწმუნებული იყვნენ, რომ თუშეთისა და დიდოეთის მთებში ვერცხლისა და ოქროს მადანი იყო. მეზობელი დიდი სახელმწიფოების შიშით ამ ამბავს მალავდნენ და მისი გამ-

ჟღავნება სახიფათოდ იყო მიჩნეული. ამავე მიზეზით ამ მადნების ამოღება და დამუშავებაც არ სურდათ²⁷³.

თეიმურაზ მეფემ გადასწყვიტა, რომ თუშეთისა და დიდოეთის მთებში მყოფი ვერცხლისა და ოქროს მადნის დამუშავება დაეწყო. საქართველოში მემადნე ხელოსნები ან არ ყოფილან, ან სათანადოდ დახელოვნებულნი არ იყვნენ, რომ ახლად ნაპოვნი მალაროებიდან მადნის ამოღება ეკისრათ. ამიტომ, როდესაც თეიმურაზ მეფე ნიკიფორე ბერძენ მიტროპოლიტს სტამბოლში დესპანად ისტუმრებდა, მას რამდენჯერმე უბრძანა, რომ იქიდან მემადნე ხელოსნები თან წამოეყვანა. მაგრამ ნიკიფორეს თეიმურაზ მეფის ეს დავალება არ აუსრულებია და თან მემადნე ხელოსნები არ ჩამოუყვანია²⁷⁴.

საცილობელ საკითხად ნიკიფორესა და თეიმურაზ მეფესა და ქართველ დიდებულთა შორის კახეთის სამეფოში მადნის არსებობის რუსთა მეფისათვის გამჟღავნება ყოფილა. ალექსანდრე მეფიდან მოყოლებული მაინც თუშეთისა და დიდოეთის მთებში ოქროსა და ვერცხლის მადნის არსებობა, როგორც აღნიშნული გვქონდა (იხ. ალექსანდრე მეფე), უცილობელ ჭეშმარიტებად იყო მიჩნეული, მაგრამ არამცთუ ამ მადნის ამოღება-დამუშავებისა, არამედ თვით ამ ამბავის გახმაურებისაც კი ეშინოდათ, რადგან სამართლიანად ფიქრობდნენ, რომ სპარსეთისა და ოსმალეთის მბრძანებელთა ხარბი თვალისათვის ისედაც სანუკვარ საქართველოს მოსვენებას აღარ მისცემდნენ, სანამ ხელში არ ჩაიგდებდნენ. თეიმურაზ მეფეს ამ მადნების დამუშავება სურდა და ამისთვის კოსტანტინეპოლიდან მემადნე ხელოსნების მოყვანას აპირებდა, მაგრამ ნიკიფორე ბერძენმა მისვე სიტყვით ოსმალთა შიშით თეიმურაზს ეს ნატვრა ვერ აუსრულა. ეხლა იგივე ნიკიფორე საქართველოს მმართველ წრეებს ძალას ატანდა, რუსთა მეფეს ეს საიდუმლოება გაუუმჟღავნოთ და ხელოსნების გამოგზავნა ვთხოვოთო. თეიმურაზ მეფე და დიდებულები ამის წინააღმდეგ იყვნენ: არც ალექსანდრე მეფის დროს და არც შემდეგ ეს საიდუმლოება არავისთვის გაგვიმჟღავნებია და ეხლაც საშიშიაო. მაგრამ ნიკიფორე აქაც თავისას არ იშლიდა და თხოულობდა, რომ ოქრო-ვერცხლის მადნის არსებობა კახთა სამეფოში რუსთა ხელმწიფისათვის აუცილებლად ეცნობებინათ. რაკი მას ყმადნაფიცობას შეჰფიცავთ, მან ყველაფერი, რაც კი საუკეთესოა საქართველოში, უნდა იცოდესო: თუ ის საჭიროდ სცნობს ამ მადნების დამუშავებას, დავინყოთ, თუ ის ამას დაგვიშლის, საიდუმლოდ შევინახოთო. თუ ამაზე უარს იტყვით, მე რუსეთში წამსვლელი არა ვარო²⁷⁵.

ნიკიფორე ბერძენს რუსეთისადმი უფრო მეტი გულმოდგინეობა გამოუჩენია, ვიდრე საქართველოსადმი, რომლის ელჩადაც მიემგზავრებოდა. რუსთა ხელმწიფის წინაშე გულუბრყვილო აღტაცებით მოსდიოდა ეს, თუ აქ უფრო ანგარება ალაპარაკებდა, მაგრამ ასეთი გულახდილობა დესპანის მხრით და ყველა საიდუმლოების გამომჟღავნება უცნაური იყო მაინც სამწუხაროდ, არ ჩანს, თუ რით ასაბუთებდა ნიკიფორე თავის ასეთ

საქციელს, მხოლოდ შესაძლებელია ის თითონაც ფიქრობდა და ქართველ პოლიტიკურ წრეებსაც არწმუნებდა, რომ ამით რუსთა მთავრობას უფრო ადვილად მოჰხიბლავდა და საქართველოსათვის მოშველიებაზე დაიყოლიებდა.

ნიკიფორეს ამ საკითხშიც თავისი გაუტანია და თეიმურაზ მეფე დიდებულებითურთ კახეთში მადნების არსებობის შესახებ რუსთა ხელმწიფისათვის ცნობებაზე დაუთანხმებია. ეს გამჟღავნებული საიდუმლოება თეიმურაზ მეფის თხოვნით მაინც მხოლოდ სამ პირს უნდა სცოდნოდა: რუსთა მეფეს, „მის ვაზირს“ და თვით ნიკიფორეს²⁷⁶.

მადნების დამუშავების პირობა თეიმურაზ მეფეს ასე განუსაზღვრავს: რუსთა მეფეს უნდა კახეთში მემადნე ხელოსნები და საწარმოო თანხა გამოეგზავნა; რაც აღმოჩნდებოდა და ამოღებული იქნებოდა, იმის ნახევარი რუსთა მეფეს მიეცემოდა, მეორე ნახევარი კიდეც თეიმურაზ მეფისა და საქართველოსი უნდა ყოფილიყო²⁷⁷[25].

თეიმურაზ მეფისა და საქართველოს მმართველი წრის მთავარი სათხოვარი და ნატვრა თეიმურაზ მეფის სახელით ნიკიფორეს მიერ დაწერილი სიგელის მეორე ნაწილშია მოქცეული. ჩვენი პირველი და უუდიდესი სათხოვარია, რომ, თუ შენ, დიდო მეფე, ჩვენთვის, მეფე თეიმურაზისა, სრულიად საქართველოს და ქრისტეს სარწმუნოებისათვის შველა გსურს, უწმინდურ ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დასახმარებლად ერთი დიდი მთავართაგანი ჯარითურთ გამოგვიგზავნე. ამ ლეკებმა ჩვენი ქვეყანა კახეთი ააოხრეს, ეკლესიები დაგვინგრიეს და შაჰზე და დანარჩენ ჩვენ მტრებზე უარესად გაცარცვეს. ამიტომაც, რომ გევედრები ლეკების წინააღმდეგ დაგვეხმარო განსაკუთრებით და, თუ შესაძლებელია, სწორედ იმ ადგილას, სადაც ალექსანდრე მეფის დროს ციხე იყო აგებული, ციხე კვლავ ააშენო, თუ არა და აქ, ჩვენი ქვეყნის მახლობლად იყოს აგებული ჩვენი მთების იმ ალაგას, სადაც საუკეთესოდ გამაგრებული ადგილი გვეგულება. ეს ციხე იმდენად იყოს ჩვენგან დაშორებული, რამდენადაც თერგი ჩერქეზეთზეა დაშორებული. ამ ციხეში დამცველი ხალხი ჩასხი. მაშინ ლეკებიც თავიანთს მოიშლიან და დაწყნარდებიან, თუ არა და მაშინ ერთი მხრით თქვენ თქვენი ჯარით. მეორე მხრით მე მოვადგები და წინანდებურად დავიპყრობ და დავიმორჩილებო.

თეიმურაზ მეფეს ეს რუსთაგან აგებული ციხე საქართველოს ძლიერ მტრებთან, სპარსეთსა და ოსმალეთთან, ბრძოლის დროს შესაძლებელ უკიდურეს განსაცდელის ჟამს თავისი და მონინავე წრის სახლობათათვის და თავისთვისაც იმ სანდო თავშესაფარად ეხატებოდა, რომელიც მას მტრებთან ბრძოლისათვის საჭირო თავისუფალი მოქმედების საშუალებას მისცემდა და მარცხის შემდგომაც ბრძოლის განახლების შესაძლებლობას გაუადვილებდა. სწორედ ეს ორი საკითხი, ლეკების წინააღმდეგ სამხედრო დახმარება და საქართველოს მახლობლად ციხის აგება და შიგ მეციხოვნეთა ჩაყენება იყო თეიმურაზ მეფისა და დიდებულთა მთავარი სათხოვარი,

რომლის გულისათვისაც ისინი უკიდურეს შემთხვევაში ყმადნაფიცობაზე-
დაც კი დათანხმდებოდნენ²⁷⁸.

როგორც გამოირკვა, საქართველოს რუსეთის სამეფოსა და რუსთ
ხელმწიფის შესახებ მაშინ ნამდვილი წარმოდგენა არ ჰქონია. ამ ქვეყნისა
და მისი მბრძანებლის შესახებ საქართველოს მეფე-მთავრებისათვის ცნო-
ბის მიმწოდებლები თავიდან შემთხვევითი პირები იყვნენ, რომელთაც სხ-
ვათაგან გაგონილის მოთხრობა შეეძლოთ მხოლოდ. ამ ზეპირი, ზერელე
ნაამბობით საქართველოს პოლიტიკის ხელმძღვანელებმა მაშინდელი
რუსეთი საქართველოსთან ტერიტორიულად უკვე მოახლოვებულ ქვეყ-
ნად და მისი ხელმწიფე უძლეველ და უქრისტიანეს მეფედ წარმოიდგინეს,
რომელსაც მარტო მაჰმადიანთა დამარცხება და აღმოსავლეთის დაჯაბ-
ნულ ქრისტიანების დახმარებით უღვიოდა გული.

შემთხვევით მოციქულად ქცეულ ვაჭრებისა და საეჭვო პიროვნების
ბერძენ ბერისაგან მოტანილს ამგვარ ცნობებს დიდ გაჭირვებულ მდ-
გომარეობაში ჩავარდნილ საქართველოში დახმარებისა და ხსნის იმედი
გაუღვიძებია და ჩვენი წინაპრების აღფრთოვანებულ ოცნებას ეს ისედაც
უსწორო ცნობები უფრო გაუზვიადებია და დაუმახინჯებია. რუსული ენი-
სა და ამ ქვეყნისა და ხალხის ზნეჩვეულებათა და პოლიტიკური წესწყო-
ბილებისა და მისწრაფებათა სრული უცოდინარობა ამ საეჭვო ცნობების
შემომნებისა და ნამდვილი ვითარებისა და რუსთა საგარეო პოლიტიკური
მიზნების გაგების საშუალებას უსპობდა. რუსული ენის უცოდინარობის
გამო ქართველი დესპანები რუს თარჯიმნების ხელში იყვნენ და სასაუბრო
ენად თურქული იყო. ასეთ პირობებში მათ იმის გარდა, რასაც რუსეთის
მთავრობის მოხელეები ეტყოდნენ, არაფრის გაგება არ შეეძლოთ.

* * *

1643 წ. ენკენისთვის შემდგომ დღეებში თეიმურაზ მეფეს რუს დეს-
პანისათვის უცნობებია, რომ ალონიდან ალავერდის მონასტერში მიემგ-
ზავრებოდა სპარსეთის შაჰის აბაზ II-ის დესპანის სანახავად. გამგზა-
ვრების წინ თეიმურაზსაცა და მის შვილს დავითს ისევე, როგორც ყველა
მათ მხლებელ ხელისუფლებს ქართული თავსაბურავ-ტანისამოსის მაგი-
ერ თავზე დოლბანდები შემოუხვევიათ და სპარსული ტანისამოსი ჩაუტ-
ვამთ. ამ გარემოებას რუსების ყურადღება მიუქცევია და მათ მეთაურს
ერთ თავის მხლებლისათვის საიდუმლოდ ცნობების შეკრება დაუვალებია.
როდესაც ალავერდიდან უკან დაბრუნებულან, რუს ელჩს რევაზისათ-
ვის (Реваз-нѣй) უკითხავს, რა მიზეზია, რომ მეფეცა და უფლისწულიცა და
თქვენც ყველანი სპარსეთის შაჰის ელჩს დოლბანდებითა და ყიზილბაშუ-
რად გამოწყობილი დახვდითო? რევაზს უპასუხნია: ხომ თქვენ თითონვე
ხედავთ, რომ ჩვენ სპარსთა მონობაში ვიმყოფებით, ასე რომ არ მოვიქცეთ,
ყიზილბაშთაგან ერთს საათსაც არ დაგვედგომება²⁷⁹.

თეიმურაზის თხოვნა, რომ რუსეთის მეფეს მისთვის სამხედრო დახმარება გაენია ჯარის გამოგზავნით ან პირდაპირ საქართველოში, ან იერი-კავკასიაში დაღესტნელების წინააღმდეგ, რომ მათ საქართველოზე თავდასხმა ველარ გაებედათ და ამით თეიმურაზს სპარსეთთან ბრძოლის დროს ზურგი უზრუნველყოფილი ჰქონოდა, უარყოფილი იქმნა. რუსთა მეფე და მისი დესპანები უნდა გამომტყდარიყვნენ, რომ სამხედრო დახმარების აღმოჩენა არც შეეძლოთ. *მიშეცკიმ* თეიმურაზ მეფეს თავისი მთავრობის სახელით 1643 წ. მოახსენა: ჩემმა ხელმწიფემ ჯარის გამოგზავნა არ ინება, რადგან თქვენი ქვეყანა მის საბრძანებელს დაშორებულია. შუაში სპარსეთის შაჰისა და მრავალი სხვა წვრილი მფლობელების მიწანყალია, გზაც თქვენამდე დიდი და მეტად საძნელოა, ვინრო მთებში მდებარეობს. ამის გამო იმაზე არც დიდი ჯარის, არც საკმარის სურსათისა და საომარი იარაღის მარაგის გამოტარებაა შესაძლებელი. ჯარისკაცები გზაშივე შიმშილით დაიხოცებიანო. თქვენ სამეფოშიც ამ ჯარის გამოკვებას ვერ შესძლებთ, რადგან თქვენი ქვეყანა მთლად განადგურებული და დაცარიელებულიაო. სამხედრო დახმარების მაგიერ ამის გამო რუსთა მეფემ თქვენი ჯარის შესანახად ფული გამოგიგზავნათო და თქვენი ქვეყანა თქვენი საკუთარი ძალით უნდა დაიცვათო²⁸⁰.

რუსთა მეფის ფულადი დახმარება დიდს არაფერს წარმოადგენდა: სულ 20000 ეფიმა... ამით თეიმურაზ მეფეს მხოლოდ ვალების გასტუმრება მოუხერხებია, თავისი ოჯახის წევრების ჩაცმა-დახურვაზე და ჯარისათვის საჩუქრის დასარიგებლად დაუხარჯავს. დასასრულ, ნაწილი იერუსალემში რუსთა მეფის დღეგრძელობისათვის გაუგზავნიაო. მთელი ფული ასე შემოჰლევია კიდევაც და სამხედრო ძალის შესანახად მას კვლავ სახსარი ესაჭიროებოდა.

(„И Теймураз царь Ефиму говорил: великий государь меня холопа своего пожаловал, прислал ко мне с тобою свое государево жалование. И тем де я государевым жалованием долги свои заплатил и себя и жену свою и сына своего одел и ратных своих людишек пожаловал; а иное послал я Еросалим по святым местам и велел за в. г. ц. и в. к. М. Ф. в. Р. и за государя царевича князя Олексея Михайловича всеа Руси, за их великих государей многолетнее здоровье бога молити. И та де у меня казна вся изошла... и я де посла пошлю весною через горы и велю великому государю быти челом обо всех нуждах“)²⁸¹.

1643 წ. თვით თეიმურაზ მეფეს რუს ელჩ მიშეცკისათვის ეს ამბავი უამბნია და უთქვამს: განსვენებული შაჰ-სეფი მწერდა, რომ მას ქართლისა და თბილისის მცხოვრებთა თხოვნის თანახმად თბილისიდან წაყვანა სურდა [როსტომ მეფისა] და თბილისისა და ქართლის ჩემთვის მოცემა უნდოდა, მაგრამ ჩემდა საუბედუროდ შაჰ-სეფი გარდაიცვალაო („А покойной де шах Сефии ко мне писал, что он по челобитью тифлиских и карталельских

людей Рустом-хана из Тефлису хотел свести, Тефлиз и Карталею во владенье хотел отдать мне. И грехом моим того шах Сефия не стало")²⁸².

1643 წ. 15 ოქტომბრის შემდგომ თეიმურაზ მეფის სახელით რუს დესპანისათვის უცნობებით: „писали к Теймуразу царю ис Карталеи всяких чинов люди, чтоб к ним прислать Теймуразу царю для совету духовного чину и ближних своих людей. И Теймураз де царь по их писму посылает к ним в Карталею для совету сего же числа... Того же дни архиепископ Алавердей и епископ Захарей Самопельской и стольники Юрья Черкас и Юрья Сафрачей от Теймураза царя поехали в Карталею“²⁸³.

რუსთა მეფის ელჩისათვის, *მიშეცკისათვის*, თეიმურაზ მეფეს 1643 წ. 24 ნოემბერს უთქვამს: ქართლიდან და თბილისიდან ყველა წრის მცხოვრებთაგან დაწერილი მომართვა მომივიდა, რომ როსტომ-ხანი თბილისელი ბევრ ძალადობას სჩადის, მათ სცარცვავს და შვილებს ძალით ართმევს. შაჰისათვის მათ საჩივარი და ვედრება მიუერთმევიათ, მაგრამ სპარსეთის მბრძანებლისაგან პასუხი არ მოსვლიათ. ამიტომ ისინი თეიმურაზს სთხოვდნენ ქართლში მათთან სათათბიროდ ჩასულიყო. ამ თათბირში თურმე არაგვის ერისთავს (Аристок князь), სომხეთის მელიქის ორ ძმას და სხვებსაც მიეღოთ მონაწილეობა. ალექსანდრე იმერთა მეფეს და გურიელსაც მათთვის დახმარება აღუთქვამთ ქრისტიანობის დასაცავად და როსტომის თბილისიდან განსადევნად. ქართლში თურმე ფიქრობდნენ, თუ როსტომი მის წინააღმდეგ შეთქმულების ამბავს შეიტყობდა, ის თითონვე გაიქცეოდა, მაგრამ სპარსეთის შაჰთან კი არა, არამედ ოსმალეთის სულთანთან. ქართლიდან მოსულ მომართვაში ამასთანავე აღნიშნული ყოფილა, რომ, რა წამს როსტომს თბილისიდან განდევნიდნენ, ქართლსაც მაშინვე თეიმურაზ მეფეს მისცემდნენ და მისი ერთგული იქნებოდნენ²⁸⁴.

ქართლის გავლენიანი წრეების საიდუმლო მზადება და თეიმურაზ მეფესთან კავშირი როსტომ მეფეს არ გამოჰპარვია. ამიტომ 1643 წ. იმავე დროს, როდესაც მას ქართლიდან მოწოდება მიუღია, მას თეიმურაზისათვის თავისი დესპანი გაუგზავნია წერილითურთ, რომელშიც როსტომი თეიმურაზს სთხოვდა მასთან შუღლი არ ჩამოეგდო და თბილისელებისა და ქართველთა აჯანყებას არ მიჰმხრობოდა²⁸⁵.

თეიმურაზ მეფეს გადაუწყვეტია, რომ ჯერ ქართლში გამგზავრებულყო საქმის ვითარების შესატყობად, შემდეგ კი როსტომისათვის პასუხი მიეცა²⁸⁶.

1649 წ. 13 აგვისტოს რუსთა მეფისადმი მიწერილ ეპისტოლეში თეიმურაზ მეფე ატყობინებდა იმ ამბავს, რომელიც რუსეთთან პოლიტიკური კავშირის შედეგად მოჰყვა. გაიგეს თუ არა ყიზილბაშებმა, რომ რუსთა მეფეს ჩემ შვილიშვილს ვუგზავნი და მის ყმადნაფიცად ვიქცევი, მაშინვე შაჰმა ქართლი სხვას მისცა და ჩემ წინააღმდეგაც ლაშქარი შეყარაო. („И кой час проведали кизылбашеня что посылаю к тебе государю внука своего и рабом вашим учинитца и карталею ему отдал, и войско собрал“)²⁸⁷.

შაჰის ბრძანებით შემახიდან და განჯიდან (от Кенчи) კახეთში სპარსელებისა და სხვათა დიდძალი ლაშქარი შემოვიდა და ორი-სამი მხრიდან შეუდგნენ სამხედრო მოქმედებას, სწერდა თეიმურაზი რუსთა მეფეს. ქვემო მხრის ჩვენ ჯარს ჩემი შვილი დავითი მეთაურობდა, ზემო მხრის ჯარში მე თითონ ვიყავიო. ძალიან ცხარე ბრძოლა გვექონდა, ხალხი ბევრი დაიხოცა, მაგრამ მტერი მრავალრიცხოვანი იყო, ჩვენ კი ცოტანი ვიყავით. ქვემო მხარეს ბრძოლა ბოდბეში ყოფილა და იქ 15 მარტს სპარსელებმა დავითი ჩემი შვილი აწამეს და მოკლესო. მეც გამოვედი და ჩემ სიძესთან, ალექსანდრე იმერთა მეფესთან ქუთაისში მოვედიო²⁸⁸.

დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში

აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა XVIII საუკუნის დამდეგს

საქართველოს და ქართველი ერის ცხოვრებაში ეროვნული თვალსაზრისით უაღრეს გაჭირვებისა და განსაცდელის ხანად XVII ს. უნდა ჩაითვალოს. მას შემდგომ, რაც ქარ(თლ)ის სამეფო ტახტზე სპარსეთის შაჰმა 1634 წ. როსტომი დაამტკიცა, აღმოსავლეთი საქართველო სპარსეთის ნამლეკავ გავლენის ასპარეზად იქცა. თვით სპარსეთის სამეფო კარზე აღზრდილი და სპარსულ-მაჰმადიანურ ზნეჩვეულებებისა და დანესებულებათა თაყვანისმცემელი როსტომ მეფე ამ გავლენის გავრცელებას საქართველოში შეგნებულად უწყობდა ხელს. ქართული სახელმწიფო სამართლის ტერმინების მაგიერ მან სპარსულ-თურქული შემოიღო. თვით სახელმწიფო წესწყობილებაშიაც მან ზოგიერთი იმგვარი ცვლილება შეიტანა, რომელიც სპარსულს უახლოვდება. სპარსული ენა და მაჰმადიანობა მეფის ნაბაძულობით ქართველთა უმაღლეს წრეებში თანდათან უფროდა-უფრო ვრცელდებოდა. ეს და ბევრი სხვაც ქართულ ეროვნულ თვითშემეცნებას და არსებობასაც კი დიდს საფრთხეს უმზადებდა.

1636 წ. რომ სპარსეთმა და ოსმალეთმა ერთმანეთს შორის მუდმივი მტრობის მოსასპობად საქართველო ორად გაჰყვეს და აღმოსავლეთი ნაწილი ოსმალთა მიერ სპარსთა უცილობელ გავლენის სფეროდ იყო ცნობილი, დასავლეთი საქართველო კი სპარსეთმა ოსმალეთს დაუთმო, დასავლეთ საქართველოშიც ოსმალეთის გავლენამ ისე ძლიერად იჩინა თავი, რომ ქართული ეროვნული საქმისთვის საშიში შეიქმნა.

პირადად როსტომ მეფე ქვეყნის ურიგო მმართველი არა ყოფილა: ქვეყნის კეთილდღეობაზე და ქონებრივ მოლონიერებაზე ზრუნავდა, მაჰმადიანობისდა მიუხედავად განსაკუთრებით თავისი სახელოვანი თანამეცხედრის მარიამ დედოფლის გავლენით ქართული ეკლესიების განახლება-საც კი მისდევდა, მაგრამ თვით ის სპარსული გავლენა, რომელსაც იგი აღმოსავლეთს საქართველოში აძლიერებდა, მთელს მის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას უკუღმართობის დაღს ასვამდა და ჩვენი ქვეყნისათვის დამღუპველად ხდიდა.

ამას ერთი უფრო ახირებული გარემოება დაერთო ზედ, რაკი სპარსეთის შაჰები ხშირად თავიანთ სარდლებს არ ენდობოდნენ ხოლმე, ქართველთა პირიანობა და ფიცგაუტეხელობა კი გამოცდილებით იცოდნენ, ამის გამო ისინი თავიანთი დახლართული სამხედრო საქმეების მოწესრიგებას ქართველ მეფეებს ანდობდნენ ხოლმე. ამის წყალობით ისეთს ნიჭიერ

სამხედრო პიროვნებებს, როგრიც, მაგ., მეფე გიორგი XI იყო, უნებლიეთ სპარსეთის აჯანყებული ქვეშევრდომების დამორჩილება უნდა ეკისრა და ხან ავღანისტანში ყოფილიყო, ხან ბელუჯისტანში, ხან სხვაგან, სადაც კი ამბოხება იფეთქებდა. ამიტომ ისე მოხდა, რომ ქართველ მეფეებს თავიანთ საბრძანებელში წასვლისა და მართვა-გამგეობის საშუალება არ ჰქონდათ და თავიანთი ძალა და ნიჭი სპარსეთის შაჰების ტახტის გამაგრებისათვის უნდა შეეღწიათ. ამის გამო ისინი იძულებული იყვნენ თავიანთ მაგიერ მახლობელი ბატონიშვილები მეფის მოადგილედ დაენიშნათ ხოლმე საქართველოში და მათთვის მინდოთ ქვეყნის მზრუნველობა. სპარსეთის სამეფო კარი მაშინ დაუსრულებელი ვერაგობისა და ქიშპობის ბუდედ იყო ქცეული. ცვალებადი იყო ხოლმე იქ გავლენა და ამასთანავე ცვალებადი იყო ხოლმე სპარსეთის შაჰების პოლიტიკაც ქართველი მეფეების მიმართ. ეს გარემოება შხამავდა ჰაერს და სრულ გამოურკვევლობის გრძნობას ჰქმნიდა საქართველოში. ქართველი ერი ამ დროს მართლაც უაღრეს განსაცდელში იყო ჩავარდნილი. მისი მომავალი სახეიროს არას მოასწავებდა, თუ რომ ის მთელს თავის სულიერს ძალას არ მოიკრებდა და ეროვნული განსაცდელის თავიდან აცილებას არ ეცდებოდა.

საბედნიეროდ, ქართველობამ ეს შეძლო. ამ საშინელ გასაჭირში მან მართლაც მთელი თავისი ენერგია და შემოქმედებითი ნიჭი მოიკრიფა და გამანადგურებელ მიმართულებას წინააღუდგა. ქართული ენა რომ სპარსული სიტყვებით არ შერყვნილიყო და ნამდვილი ქართული უცხოური-საგან გაერჩიათ, დიდი ქართული ლექსიკონის შედგენას მიჰყვეს ხელი. გიორგი XI-ის წინადადებით ამგვარი შრომა გამოჩენილმა ქართველმა მწერალმა და მოღვაწემ საბა-სულხან ორბელიანმა შეადგინა, რომელსაც მან 30 წელიწადი მოანდომა. ეს შესანიშნავი ნაწარმოები ეხლაც ძვირფას განძად ითვლება მეცნიერებისათვის, მაშინ ხომ იგი ცის მანანასავით უნდა მოვლენოდა ქართველობას. უცხო ენის ზეგავლენით რომ ქართული ენის ბუნება და კანონები არ შებლაღუდლიყო, ქართული გრამატიკა იქმნა შედგენილი ჯერ მოკლე – შანშოვანის მიერ, ხოლო უფრო გვიან ვრცელი – ანტონი კათალიკოსის მიერ.

ეროვნული თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის, წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას აფართოვებს და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს. ეს კარგად ესმოდა საქართველოს მეფეს ვახტან VI-ეს (1703- 1714 წ.წ., 1719-1724 წ.წ.), რომლის მრავალმხრივი, დაუღალავი მოღვაწეობა საქართველოს საკეთილდღეოდ ქართული ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო ფურცელს შეადგენს. ყოველს განათლებულ ქართველს რომ საშუალება ჰქონოდა თავის იერისა და ქვეყნის თავგადასავალი სცოდნოდა, მან ქართველ ისტორიკოსთა კომისია მოიწვია, რომელსაც ამის შესაფერისი შრომა უნდა გაეწია. ქრონოლოგიურად დალაგებული ქართული სხვადასხვა საისტო-

რიო დროის თხზულებები ძველ დროსვე ერთ კრებულად იყო შედგენილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ სახელით არის ცნობილი. ეს კრებული მხოლოდ XIV საუკ. დამდეგამდის იყო მოყვანილი. ამ სახითაც ხელთნაწერები იშვიათი საშოვარი შეიქმნა იმიტომ, რომ მომეტებული ნაწილი მტრების შემოსევის დროს დაიღუპა. ვახტანგ მეფემ შეაგროვა ყველა საუკეთესო ხელთნაწერები, აგრეთვე ყველა ის საისტორიო წყაროები, რომელნიც ჯერ იმ კრებულში შეტანილი არ იყვნენ, და სიგელ-გუჯრებიც, მოგროვილ საისტორიო მასალებისდა მიხედვით მან ამ კრებულის გაგრძელების შედგენა დაავალა, რომ XIV საუკუნიდან მოყოლებული საქართველოს ისტორია XVIII საუკუნის დამდეგამდის ყოფილიყო მიყვანილი. შემდეგ ამ ნაშრომის გავრცელება უკვე ადვილი საქმე იყო.

ეს დავალება ისტორიკოსთა კომისიამ შეძლებისდა გვარად აასრულა კიდეც. რადგან ქართული წყაროების ძიებასა და შესწავლას შეუდგნენ, ამ გარემოებამ ქართული საისტორიო მწერლობა კვლავ გამოაღვიძა და გააცხოველა. იმავე მიზანს, რომელიც ვახტანგ VI-ის მიერ მოწვეულს კომისიასა ჰქონდა დასახული, ისტორიკოსი *ფ. გორგიჯანიძის* ფრიად საგულისხმიერო და შინაარსიანი ნაწარმოებიც ემსახურებოდა. ვახტანგ მეფისავე თანამედროვე იყო ისტორიკოსი *ს. ჩხეიძე*. მაგრამ ამ ხანის ქართული საისტორიო მწერლობის საუკეთესო სამკაულად ბატონიშვილ *ვახუშტის* განთქმული საისტორიო და საგეოგრაფიო თხზულებები უნდა ჩაითვალოს. პირველი – წყაროების შესანიშნავი კრიტიკული განხილვითა, ხოლო მეორე – საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა, ზნეჩვეულებისა და ტანისამოს-თავსაბურავის მოკლე, მაგრამ საუცხოო მკაფიო ისტორიული მიმოხილვით არის შემკული. ორივე თხზულებას, განსაკუთრებით საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერილობას, მეცნიერებისათვის ეხლაც თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

ქართული მოწინავე წრეები საისტორიო თავგადასავალითა და თემებით იყვნენ გატაცებულნი. სხვათა შორის ამითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ ხანაში პოეტებმა განსაკუთრებით საისტორიო პოემების წერას მიჰყვეს ხელი. ქართული მხატვრული მწერლობის სხვა დარგებსაც ეროვნული სიმთა ჟღერა დაეტყოთ. ეს გარემოება საზოგადოებრივ ჰანგებზე ამღერებულს ქართულს ამდროინდელს პოეზიას სამშობლოს გაჭირვებული მდგომარეობის გამო ჩუმი მწუხარების ელფერს სდებდა.

თავისი ნაყოფიერი მოღვაწეობა ვახტანგ მეფემ სახელმწიფო საქმეებშიც გამოიჩინა. მას მშვენივრად ესმოდა, რომ წესიერი და კარგად მოწყობილი სახელმწიფოსთვის თავი და თავი სამართალია. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება რომ მკვიდრ საფუძველზე ყოფილიყო დამყარებული, უნდა მტკიცედ გარკვეული ყოფილიყო ყველა დაწესებულებათა და მოხელეების უფლება-მოვალეობანი. როგორც უკვე წინათაც და XIV საუკუნეშიც არსებობდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში დავინწყებული და უყურადღებოდ მიტოვებულ იქნა, ვახტანგ მეფემ ისევ შეაგროვა

წინანდელ ქართველ მეფეთა ყველა განკარგულებანი და დადგენილებანი როგორც სხვადასხვა სახელმწიფო დანესებულებათა, ისევე სხვადასხვა მოხელეების უფლება-მოვალეობათა შესახებ, დაალაგა შინაარსის და მიხედვით, მოაწესრიგა და სახელმწიფო კანონების სახელმძღვანელო წიგნად აქცია. ამ ძეგლით, რომელსაც ვახტანგ VI-მ „დასტურლამალი“ უწოდა, ქართული სახელმწიფო სამართლის განვითარებასა და შესწავლას მკვიდრი საფუძველი დაუდგა.

საქართველოში მართლმსაჯულების ასამაღლებლად და განსამტკიცებლად ვახტანგ VI-მ ამგვარადვე ჯერ ქართული სამართლის ყველა ძეგლები შეაგროვა, რომელიც კი ძველი დროიდან შერჩენილი იყო, შემდეგ სხვა ერთა კანონმდებლობიდანაც გამოარჩია სამართლის წიგნები და სამართლის ყველა ამ ძეგლების განსაკუთრებული კრებული შეადგინა, რომელსაც მისგანვე მოწვეულ საკანონმდებლო კრების მიერ შედგენილი ქართული სამართლის წიგნი დაურთო. უკანასკნელი ნაწარმოები მაშინდელი ცხოვრების უფლებრივი ვითარების უფრო შესაფერისი გამომხატველი იყო. დიდი ხანია უკვე რაც სპეციალისტებს აღნიშნული აქვთ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ღმოზიერებისა და ჰუმანური მისწრაფების უტყუარი თვისებები.

დაუფასებელია ის დიადი ღვანლი, რომელიც ვახტანგ მეფეს, მის უფროსს, თანადროულსა და უმცროს თანამშრომლებს მიუძღვით ქართველი ერის წინაშე. მათი წყალობით ხალხის თვითშემეცნება ფხიზელი გახდა და გაღრმავდა. ყველაფერს კულტურული აღორძინების იერი დაეტყო. ხელშემწყობი პოლიტიკური ცხოვრების პირობები-ლა იყო მხოლოდ საჭირო, რომ ეს აღორძინება განმტკიცებულიყო და თანდათან აყვავებისა და ძლიერების ხანად ქცეულიყო. ვახტანგ მეფეს ჩრდილოეთიდან მოსულმა ერთმა ამბავმა იმედი მისცა, რომ საქართველო მალე ცხოვრების ამ ხელშემწყობ პირობებსაც ეღირსებოდა.

ეს ამბავი რუსეთიდან მოვიდა.

რუსეთის პოლიტიკური დახმარების მოიმედება ვახტანგ VI-ის დროს საქართველოში და მისი შედეგი

რუსეთს სპარსეთში განსაკუთრებით ეკონომიური ინტერესები ჰქონდა. პეტრე დიდს უნდოდა, რომ სპარსეთის ვაჭრობა რუს ვაჭრებს ჩაეგდოთ ხელში და მთელი აბრეშუმის სპარსეთიდან რუსეთში ყოფილიყო შეტანილი. სპარსეთის ეკონომიურად ხელში ჩაჭერა რომ უფრო გაადვილებულიყო და შემდეგ უფრო ვრცელი პოლიტიკური ზრახვის განხორციელება შესძლებოდა, პეტრე I გადასწყვიტა, კასპიის ზღვის მიდამოები ამიერკავკასიაში ჯერ თავისი მფარველობის ქვეშ მოექცია, შემდეგ ქვეყანა დაეპყრა და შიგ რუსი ჯარისკაცები ჩაესახლებინა. ავღანელთა მიერ სპარსეთის დაპყრობ-

ის შიშმა თითქოს დააჩქარა ამ წადილის განხორციელება²⁸⁹. ამ იდუმალი გეგმის ასასრულებლად რუსეთისათვის საქართველოს სამეფოს სამხედრო დახმარება იყო საჭირო. ამიტომ პეტრე დიდმა გადასწყვიტა საქართველო და მეფე ვახტანგიც ჩაერია ამ საქმეში და რუსეთის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. პეტრე დიდმა სწორედ ამგვარი საიდუმლო დავალებით 22 მარტს 1720 წ. ვოლინსკი აშტრახანში გუბერნატორად გაისტუმრა. მას ვახტანგ VI უნდა დაერწმუნებინა, რომ პეტრე დიდი ქრისტიანებისა და მისადმი უალრესად კეთილი განწყობილებით არის გამსჭვალული, და თანაც დაეიმედებინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე მას მაჰმადიან ძლიერ სახელმწიფოებისაგან მფარველობას გაუწევდა²⁹⁰.

რუსეთის ხელმწიფის ელჩმა ისე ოსტატურად მოაწყო და მოაჩვენა საქმე ქართველებს, თითქოს პეტრე I-ს შეეტყოს ვახტანგ VI-ის გაჭირვებული მდგომარეობა, მისი შველა და დახსნა სდომნოდეს სპარს-ოსმალთა კლანჭებისაგან და სწორედ იმიტომ აპირებდეს იგი სპარსეთის წინააღმდეგ ამხედრებას. მეფე ვახტანგმა და ქართლის სამეფოს გავლენიანმა წრეებმა ეს დიპლომატიური ხრიკები სინამდვილედ მიიჩნიეს. მათ ვერ წარმოედგინათ, რომ ძლიერ ქრისტიან ხელმწიფეს გულში სხვა რაიმე იდუმალი ზრახვა ექმნებოდა და ვახტანგ VI დარწმუნებული იყო კიდევ, რომ რა წამს იგი პეტრე I-ს და რუსთა ჯარს მიემხრობოდა, პეტრეც თავის მხრივ მისი მეთაურობით საქართველოს მტრის წინააღმდეგ გაილაშქრებდა²⁹¹.

როდესაც ეს საკითხი სახელმწიფო დარბაზში ირჩეოდა, ყველა დარბაისელნი არ იყვნენ ამ სამხედრო გეგმის მომხრენი. პირიქით, ზოგი საღი შორსგამჭვრეტელობით ამტკიცებდა კიდევ, რომ ამ ომში ჩარევა საქართველოსთვის ფრიად სახიფათო და სწორედ დამლუპველი ნაბიჯი იქმნებოდა, რომლითაც ქართველთა მრავლრიცხოვანი გარეშე მტრები ისარგებლებდნენ და რუსთა ჯარის ამიერკავკასიაში მოსვლამდის ჩვენს ქვეყანას ააოხრებდნენ²⁹².

მაგრამ მეფე ვახტანგი ისე გატაცებული იყო რუსთა ხელმწიფის წინააღმდეგობით, რომ არავითარი ეჭვიც არ ებადებოდა და ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ პეტრე I-თან თანხმობრივი სამხედრო მოქმედება საქართველოს ბედნიერებას მოანიჭებდა. ამიტომ ის და მისი თანამოაზრე დარბაისელნი დაუყოვნებლივ გალაშქრების მომხრენი იყვნენ.

რაკი მეფე თავისას არ იშლიდა, მონინააღმდეგე წინდახედულმა ჯგუფმა ურჩია მეფეს რუსთა ხელმწიფისათვის მხოლოდ ფარული დახმარება გაეწია და მარტო პატარა ლაშქრით და საიდუმლოდ წასულიყო პეტრე I-ის მისაშველებლად²⁹³. მაგრამ ვახტანგ მეფემ არც ეს ისურვა: პეტრე I-ს მისივე მოციქულის პირით თანხმობა შეუთვალა და მზადებას შეუდგა²⁹⁴.

2 ივლისს 1722 წ. პეტრე I-მა მეფე ვახტანგს ბორის თურქისტანოვის პირით შემოუთვალა, რომ ის მალე სპარსეთის საზღვრებს მიადგება და ამიტომ მეფე საჩქაროდ ლეკებს უნდა დასცემოდა, ამასთანავე თავისი დაწყობილი ლაშქრითურთ სპარსეთს შეჰსეოდა და იქ მოეცადა, სანამ პე-

ტრეს მოსვლის შესახებ ცნობები მოუვიდოდა, თუ სად შეყრილიყვნენ ერთად²⁹⁵.

ვახტანგ მეფემ სიხარულით 30.000-40.000 ჯარისკაცი შეჰყარა, სწრაფად განჯისაკენ გაილაშქრა და შანქორში დაიბანაკა რუსთა ხელმწიფისა და ძლიერი ლაშქრის მოუთმენლივ მომლოდინემ. 6 ენკენისთვის 1723 წ-სა პეტრეს ეს ამბავი დარუბანდში მიუვიდა, 7 ენკენისთვის კი ის დაიძრა და წავიდა, მაგრამ საქართველოს ჯართან შესაერთებლად კი არა, არამედ შინ, აშტრახანისაკენ²⁹⁶.

იმ დროს რუსეთი სპარსეთისადმი მხოლოდ იმ ეკონომიური გამორჩენის თვალსაზრისით ხელმძღვანელობდა, რომელიც პეტრე I-ს, მხოლოდ თეორიულად, გეგმის მიხედვით ეხატებოდა. მაშინ რუსეთს იმდენად მოჭარბებული ეკონომიური ძალღონე არ ჰქონდა, რომ მისთვის სპარსეთის ბაზარი სააღებმიცემო ასპარეზად აუცილებლად საჭირო ყოფილიყო. სპარსეთში იგი თავისი მრეწველობის ნაწარმოების გასაღებისათვის კი არ შედიოდა, არამედ რუსეთის სავაჭრო მოქმედების გეგმა მხოლოდ უბრალო შუამავლობაზე იყო აგებული.

ამგვარი პირობების გამო პეტრე I-ისათვის და რუსეთისათვის სპარსეთთან ომი პირველხარისხოვანი, აუცილებელი მოვლენა არ ყოფილა. ამიტომაც არის, რომ პირველივე დაბრკოლების შემდგომ, რომელიც რუსთა ხელმწიფის გეგმის განხორციელებას გადაელობა, მან ამ საქმეს უყოყმანოდ თავი დაანება და შინ დაბრუნდა.

სულ სხვა მდგომარეობაში იყო საქართველო: მისთვის რუსების მიმხრობა და ომში მონაწილეობა სპარსეთის წინააღმდეგ იმდენად საბედისწერო და თავგანწირული ნაბიჯი იყო, რომ, თუ რუსეთის ხელმწიფე ამ ომს წააგებდა, საქართველოს პოლიტიკური არსებობა უკიდურეს განსაცდელში უნდა ჩაეარდნილიყო, – მას უკან დასახევი გზა აღარ ექნებოდა და ხსნა არსაიდან არ იყო მოსალოდნელი.

პეტრე I ამ გარემოებას ოდნავადაც არ შეუფიქრიანებია: მას ამის გამო თავისი გადაწყვეტილება არ შეუცვლია. მეფე ვახტანგი 40.000 ქართველი ჯარითურთ იდგა და უცდიდა რუსეთის ხელმწიფეს და ვერ გაეგო, თუ რატომ „შეიქმნა დაყოვნება ხელმწიფისა“²⁹⁷. დაპირებული თანხმობრივი სამხედრო მოქმედების მაგიერ სპარსეთის წინააღმდეგ პეტრე I-მა ვახტანგ მეფეს თავისი დესპანი გამოუგზავნა, რომლის პირითაც მეფეს ურჩევდა საქმე განეგრძო: თუ გაიმარჯვებ, მაშინ დიდად მოიგებ იმიტომ, რომ ურწმუნოთა ბატონობისაგან განთავისუფლდები და ჩვენგანაც იქაურ ქრისტიანებზე უფლება მოგეცემაო. რუსთა ხელმწიფე მეფე ვახტანგს თითქოს იმ ცნობით ანუგეშებდა, რომ იგი ამ საქმეს სრულებით თავს არ ანებებდა და მომავალში ამ ომისათვის კვლავ მზადებას შეუდგებოდა²⁹⁸.

მხოლოდ ამ ამბავის გაგებისთანავე შეიტყო მეფემ დაყოვნების ნამდვილი მიზეზი, რომ „თურმე ხელმწიფე აშტრახანიდან დაბრუნებულიყო“ თავის ქვეყანაში²⁹⁹. მაშინ კი დარწმუნდა ვახტანგ მეფე, რომ ლაშქრობის

მონინაალმდეგე დარბაისელნი მართალნი იყვნენ. „შეექმნა მეფეს ჭმუნვა დიდი“, მაგრამ რალა დროს³⁰⁰.

საქმე გაცილებით უფრო ცუდად დატრიალდა, ვიდრე ომის მონინაალმდეგე დარბაისელებს გათვალისწინებული ჰქონდათ. მათაც კი ფიქრად არ მოსვლიათ, რომ რუსთა ხელმწიფე თავის სიტყვას არ ასრულებდა და საქართველოს განრისხებულს მტრებს უმნეოდ მიუტოვებდა. სანამ პეტრე I ვახტანგ მეფეს საბედისწერო ნაბიჯს გადაადგმევინებდა, ოსმალეთი არზრუმის ფაშის პირით ვახტანგ VI მფარველობას ჰპირდებოდა³⁰¹. მას რომ სპარსეთის წინააღმდეგ რუსეთის ომში მონაწილეობა არ მიელო და რუსეთს ცხადად არ მიმხრობოდა, ოსმალეთისაგან მაინც საქართველოს განსაცდელი არ მოელოდა. მაგრამ რაკი ოსმალეთმა დაინახა, რომ რუსეთი სპარსეთის დაპყრობას ლამობდა და ქართველებიც მათი მოკავშირენი იყვნენ, რუსების შიშით დაიძრა და ჯერ ერევნიდან თავრიზამდის მთელი ქვეყანა დაიჭირა, ხოლო შემდეგ გამოილაშქრა თვით საქართველოს წინააღმდეგაც³⁰².

მეორე მხრით, განა სპარსეთს კი შეეძლო საქართველოსთვის მისი მოქმედება ეპატიებინა? სპარსეთის შაჰს ვახტანგ მეფეზე მოახსენეს: ის იმდენად „არის მტერი შენი“, რომ „ეყმო ხელმწიფესა რუსეთისასა“ და „ამოსწყვიტა რჯულისა შენისა მოსავნიო“³⁰³. საქართველო გადიდებისა და გაძლიერების მაგიერ მტრის სათარეშოდ გახდა: ქართლი აოხრდა და ოსმალებს ჩაუვარდა ხელში, ლეკებმა ხალხს ცარცვა-გლეჯა დაუნყეს. ვახტანგ მეფეს, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფოებრივი, კულტურული და ეკონომიური აღორძინებისათვის დაუღალავი შრომა ჰქონდა განუული და ქვეყნის აღმაშენებლობითი მუშაობით იყო გატაცებული, პეტრე I-ისაგან ასე მოტყუებულსა და ყოვლად უმნეოდ მიტოვებულს საქართველოდან გახიზვნის მეტი აღარაფერი დარჩენოდა. ქართლში ოსმალები გაბატონდნენ.

მაგრამ საქმე მარტო ამით არ დმთავრებულა. როდესაც პეტრე I-მა დაინახა, რომ ოსმალეთი რუსთა სამხედრო მოქმედებით სპარსეთში იმდენად განრისხებული იყო, რომ რუსეთისათვის ომის გამოცხადებას აპირებდა, 12 ივნ. 1724 წ. სწრაფად ოსმალეთთან ზავი შეჰკრა, რომლის პირველ მუხლში რუსთა ხელმწიფემ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ოსმალეთს დაუთმო, თუმცა იგი მას სრულებითაც არ ეკუთვნოდა³⁰⁴. ასე უკუღმართად დამთავრდა საქართველოსთვის რუსთა ხელმწიფის მიერ აღთქმული აღმოსავლეთის ქრისტიანთა მფარველობა. ჯერ თავის სასარგებლოდ ქართველთა ომში ჩათრევით და შემდეგ მტრის წინაშე უმნეოდ მიტოვებითა და მტრისთვის გაცემით. პეტრე დიდმა ისეთი უმადურობაც კი გამოიჩინა, რომ მის მიერვე მოტყუებული და გაუბედურებული მეფე ვახტანგისათვის შესაფერისი თავშესაფარისა და საცხოვრებელი ადგილის მიჩენა არ ნებაჲდა. როდესაც ვახტანგ VI-ემ თავისი ოჯახობით აშტრახანში დასახლების ნებართვა ითხოვა, პეტრე I გარისხებული იყო: დახედეთ, უბედურების

დროსაც მეფე მაინც ამპარტავნობას არ იშლისო³⁰⁵. რუსეთის მეფის აზრით ვახტანგ VI უნდა სადმე საქართველოს საზღვრის მახლობლად დასახლებულიყო და სწორედ ასეც მოხდებოდა, ამტრახანის გუბერნატორს რომ გულუბრყვილობა არ გამოეჩინა და ხელმწიფის დაუკითხავად პეტრეს სახელით ვახტანგისათვის მისი სურვილის აღსრულება არ აღეთქვა³⁰⁶.

აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თეიმურაზ II და ერეკლე II ღვანლი საქართველოს წინაშე

საქართველო, განსაკუთრებით აღმოსავლეთი, მტრების სათარეშოდ იქცა. ჯერ ოსმალეთი, შემდეგ ნადირშაჰის დროს სპარსელები სძარცვავდნენ და აოხრებდნენ ქვეყანას. აღმ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი მანქანა მთლად მოშალეს, ყოველგვარი ადგილობრივი დაწესებულება მოსპეს და ჯერ ოსმალთა ფაშები, შემდეგ სპარსეთის ვეჟილები განაგებდნენ საქმეს. მხოლოდ ფრთხილი შორსგამჭვრეტელი პოლიტიკისა და დაუცხრომელი თანდათანობითი სახელმწიფოებრივი აღმაშენებლობის წყალობით მეფე თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ და მათმა ღირსეულმა თანამშრომლებმა აღმოსავლეთი საქართველო იმ საშინელ განსაცდელს გადაარჩინეს, რომელშიაც იგი პეტრე I-ის დროს ჩავარდნილი იყო.

თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის ღვანლი მარტო საქართველოს სამხედრო გაძლიერებითა და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფით კი არ ამოიწურება, თვით იმდროინდელი ქართველობის ცხოვრებისა და კულტურის ვითარებაც მხოლოდ გარეგანი წესიერებისა და მშვიდობიანობის დამყარებით კი არ განისაზღვრება, არამედ თვალსაჩინო შინაგანი აღმაშენებლობაც წარმოებდა, სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაშიაც, ეკონომიურს სფეროშიაც, მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიაც საგულისხმიერო და ცხოველმყოფელი შემოქმედება იყო.

სპარსთა და ოსმალთა გამანადგურებელი ბატონობის წყალობით გახრწნილი სახელმწიფო წესწყობილება მეფე თეიმურაზისა და ერეკლეს წყალობით განახლებულ იქმნა: ჯერ საგანგებო გამოკვლევების საშუალებით ქართული სახელმწიფო სამართლის სხვადასხვა სფეროები იყო შესწავლილი, ხოლო შემდეგ წყდებოდა ხოლმე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ცვლილება იყო საჭირო ამა თუ იმ დაწესებულებაში, რომ იმდროინდელი ცხოვრების შესაფერისი ყოფილიყო. ამგვარად გადასინჯული და შესწორებულ-შეესებული იყო ადგილობრივი მართვა-გამგეობის საკითხი (ქიზიყისა და კახეთის გარიგება), საქალაქო მმართველობისა და თვითმმართველობის ძირითადი დებულებანი (ქალაქის მოურავის სარგო და გარიგება), კვლავ განახლებული იყო საქართველოს მკვიდრთა დროგამოშვებითი აღწერა და შემოსავლის დავთრების შედგენა. ერეკლე მეფემ მორიგე ჯარის დაწესება შემოიღო და მუდმივი ჯარის არსებობას საქართველოში

საძირკველი ჩაუყარა. ამავე დროს მოხდა ქართული სამართლის ძეგლების შესწავლა შინაარსის მხრივ და საკოდიფიკაციო მუშაობის პირველი საფეხური განვლილი იყო.

საქართველოს ეკონომიური და საფინანსო ძალის გამოსაცოცხლებლად და გასაღონიერებლად ერეკლე მეფემ საქართველოს მდიდარი მადნების დამუშავება განაახლებინა, უცხოეთიდან დახელოვნებული მემადნენი დაიბარა და წინანდებურად ქართული ლითონის ფულის მოჭრა დაიწყო.

საქართველოში სამეცნიერო ცოდნის გასავრცელებლად უცხო ენებიდან საუკეთესო თხზულებები ითრგმნებოდა, თანაც მეცნიერების ყოველი დარგისათვის პატარ-პატარა სახელმძღვანელოები მზადდებოდა. ამ სფეროში განსაკუთრებული ღვაწლი ანტონ კათალიკოსს მიუძღვის, რომლის ღრმა და მრავალმხრივი სამეცნიერო ცოდნა იმდენადვე გასაოცარია, როგორადაც მისი დაუღალავი ენერგია და ნაყოფიერება. ბატონიშვილის ვახუშტის შესანიშნავი კრიტიკული მიმართულების წყალობით ქართულმა საისტორიო მწერლობამაც თვალსაჩინო წარმატება გამოიჩინა. საქართველოს ისტორიის ძველი შრომა გადასინჯული იყო და წყაროების ფაქიზი სარგებლობის მხრივ ფრიად შინაარსიანი ახალი მატრიანე დაიწერა. მშვენიერია თავისი ღრმა აზროვნობითა და შორსგამჭერეტელობით *პაპუნა ორბელიანის* ორიგინალური საისტორიო თხზულება თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესახებ, რომელშიაც ასე საუცხოოდ სჩქეფს ავტორის მამულიშვილური გრძნობა და გამოსჭვივის ისტორიკოსის მიუდგომელი, ბრძენი გონება.

თვით მხატვრულს მწერლობასაც თვალსაჩინო წარმატება ემჩნევა: ძველი, უკვე დრომოჭმული ენისა და იერის მაგიერ უკვე ახალი, ხალხური პოეზიის საღაროდან მომდინარე მიმართულებისა და ენის ნიშან-წყალი ეტყობა. ამ მხრივ იგი ახალი ქართული მწერლობის წინამორბედი იყო. ერთი სიტყვით, ყველაფერი ცხოველმყოფელი შემოქმედებითი სულით იყო მონაბერი და მომავალ თვალსაჩინო აღორძინების მომასწავებელი იყო. ცხადია, რომ ამისთვის მხოლოდ ხელშემწყობი, მყუდრო ცხოვრება იყო საჭირო და თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მუდმივი საზრუნავიც სწორედ ეს იყო.

დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულებამდე

§ 1. რუსეთ-ოსმალეთის პირველი ომი ეკატერინე II დროს, საქართველოს ჩათრევა ამ ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ და ამის შედეგი

თეიმურაზ მეფეს უნდოდა, რომ თავისი პოლიტიკური გამარჯვების შედეგი სამუდამოდ უზრუნველ ეყო. ამიტომ მან იფიქრა, რომ ორ ძლიერ მაჰმადიან სახელმწიფოს, ოსმალეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგ პატარა ქართველ ერს და საქართველოს ძლიერი ერთგული მფარველი მოკავშირე ესაჭიროებოდა. მას ეგონა, რომ ასეთ მფარველად სწორედ ერთმორწმუნე რუსეთი და მათი ხელმწიფეები გამოდგებოდნენ, ამიტომ 1752 წ. თეიმურაზ მეფემ რუსთა ხელმწიფეს ელისაბედ პეტრეს ასულს სვიმონ მაყაშვილი და ათანასე თბილელი ელჩად გაუგზავნა და მაჰმადიან ძლიერ მეზობლებისაგან მფარველობა და შეელა სთხოვა. მაგრამ რუსეთიდან მფარველობაზე უარი მოუვიდა: რუსეთს არავითარი სურვილი არა ჰქონდა, რომ საქართველოს გულისათვის ოსმალეთს და სპარსეთს წაჩხუბებოდა. მშვიდობიანობა იყო და საქართველო მაშინ რუსეთს არ ესაჭიროებოდა³⁰⁷.

მაგრამ თექვსმეტი წლის შემდგომ, 1768 წ., როდესაც ოსმალეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადა და რუსეთი უნებლიედ უნდა ბრძოლაში ჩაბმულიყო, მაშინ მისთვის საქართველო, რასაკვირველია, ძალიან გამოსადეგი იქნებოდა და ამიტომ საქართველოს არსებობაც გაახსენდა. რუსეთის სამხედრო გეგმა ისე იყო შედგენილი, რომ ოსმალეთთან ომში ბერძნები და სლავები და საქართველოს სამეფოებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩათრეულნი³⁰⁸.

ამ გეგმის განსახორციელებლად რუსეთის დედოფალ ეკატერინე II-ის მინისტრთა უპირველესმა იმერეთის მეფეს სოლომონ I-ს საგანგებო მოციქულის თ-დ ხვაბულოვის (ქობულიშვილის) ხელით მოსწერა, რომ რუსეთი ოსმალეთს ეომება და ეს ომი მას სწორედ ეხლა საუკეთესო საშუალებას აძლევს დააღწიოს თავი ოსმალთა ბატონობას. ამისთვის მას ჯარი უნდა შეეყარა და თანაც ცდილიყო, რომ ამავე ომში ერეკლე მეფეც გაერია და მათ ორივეს საქართველოს შეერთებული ლაშქრობით რუსების დახმარებით ოსმალთა წინააღმდეგ ებრძოლათ³⁰⁹. რუსეთის მინისტრთა უპირველესი დედოფლის მაგიერ ატყობინებდა, რომ ზავის შეკერის დროს საქართველოს თავისუფლების შესახებაც ხელშეკრულებაში პირობა იქნებოდა შეტანილი³¹⁰. სოლომონსაცა და ერეკლე მეფესაც ეგონათ, რომ ეხლა კინამდვილად ეღირსებოდნენ იმ სამხედრო დახმარებას, რომელსაც საქართველო ასე დაჟინებით სთხოვდა რუსეთს. ორივემ სიხარულით ომში ჩარევის თანხმობა განაცხადეს იმ პირობით კი, რომ რუსეთიც თავის მხრივ საქართველოში საკმაო ჯარს გამოგზავნიდა³¹¹.

იმავე დროს, როდესაც ერეკლე მეფესთან რუსეთის ხელმწიფის ელჩი თბილისში ჩამოვიდა და ცდილობდა, რომ ოსმალთა წინააღმდეგ ომში საქართველოსაც, ვითარცა რუსეთის მოკავშირეს, მონაწილეობა მიეღო, *თბილისშივე ერეკლე მეფესთან ოსმალეთის დესპანები იმყოფებოდნენ, რომელნიც თავისი მთავრობის პირით მხოლოდ იმას სთხოვდნენ, რომ ამ ომში საქართველო არ ჩარეულიყო*. ერეკლე მეფემ ოსმალეთის ელჩები უპასუხოდ გაისტუმრა და უყოყმანოდ რუსეთს მიემხრო³¹².

რუსეთის მთავრობამ საქართველოში ოსმალეთის საწინააღმდეგოდ სამხედრო მოქმედებისათვის გენ. *გრაფი ტოტლებენი გამოგზავნა ერთი ქვეითი პოლკით, 2 ასეული ცხენოსანი კარაბინერებით, 2 ასეული ცხ. გუსარებით, 200 დონის ყაზახით, 300 ყალმუხით და 1 საველე ზარბაზნით*³¹³.

1770 წ. ერეკლე მეფე საქართველოს ჯარითურთ და ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ ახალციხის საფაშოს შეესივნენ და აწყურის ციხეს მიადგნენ. სამი დღის ბრძოლის შემდგომ რუსეთის ჯარის უფროსმა მოულოდნელად ბრძოლის ველს და აღმ. საქართველოს ჯარს თავი მიანება და მთელი თავისი ლაშქრითურთ უკან გაბრუნდა³¹⁴.

თავზარდამცემი იყო რუსეთის მხედრობის უფროსის ეს ღალატის მსგავსი საქციელი და ამიტომ „მეფე ირაკლი მრავალს ეხვეწნა“ ტოტლებენს, მაგრამ „მან არა უსმინა“³¹⁵. ამგვარად, რუსეთისავე წყალობით და რუსთა გულისთვის ოსმალეთთან ომში ჩათრეული აღმოს. საქართველო რუსეთის ჯარის სარდლის მიერვე მრავალრიცხოვანი მტრის წინაშე მუხანათურად მარტოდ-მარტოდ იყო დატოვებული. საშინელი მდგომარეობა შეიქმნა, მაგრამ ამ უაღრესი განსაცდელის დროსაც ერეკლე მეფის დიდებულმა სამხედრო ნიჭმა იხსნა ჩვენი ერი და სამშობლო სხვაფრივ აუცილებელი განადგურებისაგან: მცირე ლაშქრითურთ მან სამხედრო გეგმისა და ხერხის წყალობით რუსთა მოქმედებით გათამამებული ოსმალთა მრავალრიცხოვანი ჯარი ჯერ ადგილობრივ, შემდეგ ს. *ასპინძასთან* საშინლად დაამარცხა და მთლად მოსპო³¹⁶.

რუსთა ჯარის მიერ ვერაგულად მიტოვებულსაც მოსვენებას არ აძლევდა ერეკლე მეფეს რუსეთის „მინისტრად წარმოვლენილი“ ლვოვი და ოსმალეთის წინააღმდეგ სხვადასხვა საბუთებით საომრად აქეზებდა. სწორედ „ამის რჩევით“ მეფე ერეკლე 1771 წ. კვლავ ახალციხის საფაშოს შეესია და *ხერთვისის* ციხე და ქალაქი აიღო, მაგრამ, როდესაც ციხეში თავისი მეციხოვნენი შეაყენა, რუსეთის წარმომადგენელმა ამას წინააღმდეგობა გაუწია იმიტომ, რაკი ოსმალთა დიდი ჯარის მოსვლისა ემინოდა, რომ მოვიდნენ და „ძალად აგართვან სირცხვილი არისო“³¹⁷.

მეორედაც 1772 წ. ლვოვმა კიდევ იმდენი მოახერხა, რომ ერეკლე მეფეს ჩააგონა „ერთხელ კვალად დაჰკარ ხვანთქრის მამულსაო“ და მანაც სოლომონ მეფეც მოიმხრო და შეერთებულის ლაშქრით ჯერ ჯავახეთის ახალქალაქს გარს შემოერტყნენ და, სოლომონ მეფე საოფლით რომ არ გამხდარიყო ავად, აიღებდნენ კიდევ. შემდეგ როდესაც ამ მოარულის

გამო აქედან აიყარნენ, მოარბიეს ახალციხის, არტაანის და ჯავახეთის ოლქები³¹⁸.

ორივე შემთხვევა სრულებით ცხადყოფს, რომ რუსეთის წარმომადგენელს თავისი მთავრობის გეგმისაებრ საქართველოს დანიშნულებად ამ ომში მიწა-წყლის დაჭერა კი არ მიაჩნდა, არამედ *უმთავრესად შესევითა და თარეშის საშუალებით ოსმალეთის მუდმივი შენუხება, რომ ოსმალეთის მთავრობა ამის გამო იძულებული ყოფილიყო აქ საკმაო ჯარი დაებანდებინა*.

როდესაც ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ დასავლეთს საქართველოში გადავიდა, იქ იგი სოლომონ მეფეს, ქართულ ლაშქარს შეუერთდა. შეერთებული ძალით ოსმალები შორაპნისა, ბაღდადისა და ქუთაისის ციხეებიდან განდევნილ იქმნენ³¹⁹. შემდეგ ფოთის ციხე უნდა წაერთმიათ თურქებისათვის, მაგრამ ვერც ტოტლებენმა და ვერც მის მაგიერ დანიშნულმა გენ. სუხოტინმა ჯარის სიმცირის გამო ფოთის აღება ვერ მოახერხეს.

1771 წ. რუსეთის ჯარმა ჯერ ფოთს თავი მიაწება, მერმე დასავლეთი საქართველოც სრულებით მიატოვა და აღმ. საქართველოში გადავიდა სადგომად, ხოლო 1772 წ. რუსეთის დედოფალმა „წარასხნა მხედრობა თვისი მიზეზითა ამით, რომელ ზავ-ჰყო ხონთქრისა თანა“³²⁰.

ადვილი წარმოსადგენია, რა მდგომარეობაში უნდა ჩავარდნილიყო რუსეთის წალობით ოსმალეთთან ომში ჩაბმული საქართველო, როდესაც ეკატერინე II-ის ბრძანებით რუსეთის მცირერიცხოვანმა ჯარმაც კი საქართველო მიატოვა! თვით ხონთქარი ხომ, რასაკვირველია, საქართველოზე განრისხებული იყო და რაკი „განძვინდა მეფის ირაკლის ზედა“, მას არც ფული, არც ჯარები დაუზოგავს, რომ ჩვენი ქვეყნისთვის ომში ჩარევისათვის სამაგიერო გადაეხადა. ოსმალებმა ფულით ლეკებიც საქართველოზე აამხედრეს და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დალესტენლნი, სამხრეთ-დასავლეთიდან ოსმალები ქვეყანას მოსვენებას არ აძლევდნენ და აოხრებდნენ³²¹.

მეორე მხრით არც სპარსეთს მოსწონებია საქართველოსაგან რუსეთის ცხადი მომხრეობა და სამხედრო მოკავშირეობა. რუსეთის სწრაფს გაძლიერებას და გადიდებას იგი შიშის თვალთ შეჰყურებდა და, რასაკვირველია, როდესაც სპარსეთის შაჰის მოადგილემ ქერიმხანმა „სცნა მეფის ირაკლისაგან რუსეთის იმპერიასა საფარველსა ქვეშე შესვლა, განძვინდა ამისთვის“ და საქართველოს წინააღმდეგ ჯარითურთ წამოვიდა³²².

აი, რა მდგომარეობაში ჩააგდო რუსეთის მთავრობამ საქართველო თავის სამხედრო გამარჯვების გულისათვის.

ადვილი არ იყო ამგვარი, ორპირ მოვლენილი, განსაცდელისაგან თავის დაღწევა. როდესაც ერეკლე მეფემ ქერიმხანის გამოლაშქრების ამბავი შეიტყო, „არა მცირედ მწუხარე იქმნა, ვინადგან იმედუღმან რუსეთისა მფარველობისამან არა რიდა ბრძოლად ხვანთქრისა და არცა-ლა ჰმორჩილებდა მოადგილესა ყაენისასა და ამჟამად დაშორებული იყო მფარვე-

ელობა რუსეთისა“³²³.

რუსეთმა თავის მიზანს მიაღწია, ოსმალეთის ომის საფრთხე ზავის გამო უკვე აღარ არსებობდა. ამიტომ საქართველოსაც მისთვის მნიშვნელობა არ ჰქონდა და დანაპირები მფარველობის განევა თითქოს დაავინწყდა კიდეც. სხვა საშუალება აღარ იყო, საქართველოს ისევ თავისი საკუთარი ძალით და გამჭრიახობით უნდა მოეწყო ძლიერ მეზობლებთან ასე მოუფიქრებლივ გაფუჭებული დამოკიდებულება.

§ 2. აღმ. საქართველოს მდგომარეობა 1773-1783 წ.წ. ერეკლე II დამოუკიდებელი პოლიტიკის წყალობით

თავისი დიდი დიპლომატიური ნიჭის წყალობით ერეკლე მეფემ დესპანების პირით როგორც იყო დაამშვიდა ქერიმხანი და სპარსეთის მხრით განსაცდელი საქართველოს თავიდან ააცდინა³²⁴.

ოსმალეთის წინააღმდეგ ერეკლე მეფეცა და სოლომონიც სამხედრო ძალით იბრძოდნენ და სწრაფი, ყოველთვის საუცხოოდ მოფიქრებული სამხედრო მოქმედების წყალობით ერეკლემ ისე შეაწუხა ყარსის, ბაიაზეთისა და ახალციხის საფაშოები, რომ სულტანი იძულებული იყო სპარსეთის მბრძანებელისათვის დახმარება ეთხოვა, რომ მას ოსმალეთი საქართველოს მეფის თავდასხმისაგან განეთავისუფლებინა. ქერიმხანის თხოვნით ერეკლე II-მ ზავი ჩამოაგდო ოსმალეთის სულთანთან, რომლისგანაც ძვირფასი საჩუქრები და ტყვეობიდან განთავისუფლებული ქართველები მოუვიდნენ³²⁵.

ერეკლე მეფე კვლავ მარტო თავისი ქვეყნის ძალით შეუდგა საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობის განმტკიცებას და ზოგან მოხერხებული დიპლომატიური მოლაპარაკებითა და ჩაგონებით, ზოგან თავისი პირადი სამხედრო ნიჭითა და ქართველი ჯარის მამაცობით, მან არამც თუ მშვიდობიანი დამოკიდებულება ჩამოაგდო მეზობლებთან, არამედ ზოგი მათგანი ისევ ყმად ნაფიცად გაიხადა. ერეკლესაგან განჯის ხანად დადგენილი შუშის ხანი მისი უერთგულესი მოხარკე იყო ისე, რომ ყოველწლიური გადასახადის გარდა თვით განჯაში საქართველოს მეფეც თავის წარმომადგენელს ნიშნავდა³²⁶, ისე რომ „ერთი ამის (შუშის ხანის) კაცი და ერთი მეფის ირაკლისა განაგებდნენ ქალაქსა განჯისასა“³²⁷. თუმცა 1780 წ. ერევნის ხანმა ასან ალიხანმა ურჩობა გაბედა და ხარკის მოცემა აღარ ჰსურდა, მაგრამ მეფე ერეკლემ მის წინააღმდეგ გაილაშქრა და იგი დაემორჩილა: „ევედრა ერევნის ხანი და დაიდვა ვიდრე ოთხიათას თუმნამდე გარდაკვეთით“ ყოველწლიურ ხარკად³²⁸. ამას გარდა საქართველოს მეფემ ერევნის ხანს „განუწესა მოურავიცა თვისი მუხრანის ბატონი“. ამის შემდგომ არც ასან ალიხანს, არც მის შვილს საქართველოსთვის აღარ უღალატიათ, მოცემულს ფიცს და პირობას ერთგულად ასრულებდნენ³²⁹. ამას

გარდა რომ „დამორჩილებულ იყვნენ ირაკლისადმი განჯა, ყარაბაღი“ და ერევნის ხანი, მან ისეთი სახელი მოიხვეჭა, რომ „ყოველი ადრიბეჟანის (sic) ხანები დაემორჩილნენ მეფესა ირაკლის და მოართვეს ელჩნი და ფეშქაშნი ძვირფასნი თავრიზის ხანისაგან, ხოის ხანისა, ურუმის ხანის, შაყაყის ხანისა, ბაიაზეთის ფაშისა და ყარსის ფაშისაგან“. დასასრულ, „მრავალთა ქურთთა მეპატრონემ“ შამადინალამ „მისცა თავი თვისი ყმად“ საქართველოს და „შორაგალის სულტანიც ერეკლე მეფეს „მოერთვა ყმად“³³⁰.

§ 1. მისი წარმოშობის ისტორია

ამ თვალსაჩინო პოლიტიკური გამარჯვებისდა მიუხედავად ერეკლე მეფეს საქართველოს ბედი და თავისი თავი მთლად უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. მას განსაკუთრებით ოსმალეთის გავლენა აფიქრებდა დაღესტანზე და ის ტახტის მაძიებელიც, რომელიც რუსეთიდან ჩამოვიდა და სახელმწიფოს მყუდროების დარღვევას და გამეფებას ცდილობდა. თუმცა ამ ტახტის მაძიებლის წადილი უნაყოფო გამოდგა, მაგრამ რაკი ოსმალეთის მთავრობა თავისი მიზნებისათვის დაღესტანს ფულის საშუალებით საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებდა ხოლმე და არც სპარსეთის შაჰი შეჰყურებდა ერეკლე მეფეს მოწყალე თვალით, ამის გამო მას მომავალი საკმაოდ უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. ერეკლე მეფე გრძნობდა, რომ მტრებისაგან თავდაცვისთვის საქართველოსათვის მუდმივი ჯარია აუცილებლად საჭირო. ამის შესანახად კი ფული მას საკმაო არ ჰქონდა. ქვეყნის მშვიდობიანი ცხოვრება ამ განუვლ ხარჯს აინაზღაურებდა და მხოლოდ დროებითი დახმარება ესაჭიროებოდა.

ამ თავისი გეგმის განსახორციელებლად მან ჯერ დასავლეთ ევროპას მიჰმართა თხოვნით. 1781 წელს ერეკლე მეფემ რომის იმპერატორს იოსებ II-ს წერილი მისწერა, რომელშიც სესხსა სთხოვდა საქართველოსა და ქრისტიანობის გადასარჩენად მტრებისაგან. მაგრამ მეფის ელჩი გზაში მოკვდა. ამის გამო 1782 წ. ამგვარივე თხოვნა ხელმეორედ გაგზავნა და თანაც თავის მხრივ ჰპირდებოდა რომ, თუ იმპერატორი სესხს მისცემდა, ოსმალეთის ომის დროს იმპერატორსა და გერმანიასთან საქართველო მთელი თავისი ძალღონით თურქების წინააღმდეგ იმოქმედებდა. გამოურკვეველი მიზეზების გამო მეფე ერეკლეს არც ამის პასუხი მოსვლია³³¹.

რუსეთს კი უკვე 1778 წლიდან მოყოლებული საიდუმლო გეგმა ჰქონდა სპარსეთის შესახებ და ამის სამზადისში იყო³³². ამ გეგმის ფარული მიზანი იმაში მდგომრეობდა, რომ მას გადანყევტილი ჰქონდა კასპის ზღვაში ასტარაბადის ყურის პირდაპირ მდებარე კუნძული დაეჭირა და რუსთა ახალშენი, წინასწარ „მელიტონისად“, ე. ი. ფუტკართ კუნძულად წოდებული, დაეარსებინა აქედან რუსეთის ვაჭრობის გასავრცელებლად თვით აღმოსავლეთ ინდოეთამდის³³³. მწარე გამოცდილებამ რუსეთის მთავრობა დაარწმუნა, რომ სპარსეთში მარტო კასპიის ზღვიდან მტკიცედ ფეხის მოკიდება შეუძლებელი იყო. ამისთვის სხვა გზაც იყო საჭირო.

ერეკლე მეფესთან საქართველოში გერმანელი მოგზაური დოქტორი რაინეგისი, ცხოვრობდა, რომელმაც ვითარცა აღმოსავლეთში ნამყოფმა კაცმა, ადგილობრივი ენებიც კარგად იცოდა. სხვათა შორის ქართულიც შეისწავლა და ერეკლე მეფესთან დაახლოებული იყო. რუსეთის სახელმწიფოს მხედართმთავარმა, ფელდმარშალმა თავადმა პოტიომკინმა ეს

რაინეგსი საქართველოდან თავისთან დაიბარა და 1782 წ. შემოდგომას ისევ საქართველოშივე გამოისტუმრა, მაგრამ ეხლა უკვე ვითარცა რუსეთის წარმომადგენელი ერეკლე მეფისა და სოლომონ მეფის წინაშე. მას საგანგებოდ დავალებული ჰქონდა, ერეკლე მეფისათვის ჩაეგონებინა, რომ მას რუსეთის თვითმპყრობელისაგან მფარველობა ეთხოვა ფორმალურად³³⁴.

ამ დროს პატარა საქართველო და მისი გმირი, ნიჭიერი მეფე, განმარტოებული და განათლებულ ქვეყნიერებას ყოველ მხრივ მოწყვეტილი იყო. საქართველოს მთავრობა დარწმუნდა, რომ ამაო იყო ყოველივე მისი ცდა ევროპის სახელმწიფოებამდის ხმის მისაწვდენად, რომ მოზღვაებული მტრების წინააღმდეგ იქიდან დახმარების მოლოდინი ტყუილი ოცნება იქნებოდა. ასეთს გარემოებაში ერეკლე მეფე და საქართველოს მთავრობა რაინეგსის რჩევას, რომელიც, როგორც ეხლა ირკვევა, თვით რუსეთის მთავრობის მიერ დავალებული საიდუმლო მინდობილობით ყოფილა, რასაკვირველია სიამოვნებით შეიწყნარებდა. რუსეთის მეტი მომშველელი მაშინ მათ აღარავინ ეგულებოდათ და ისევ ამ ძლიერს ჩრდილოეთის სახელმწიფოს მიჰმართეს. ოფიციალური თხოვნა გაიგზავნა რუსეთში.

რუსეთის მთავრობას ძალიან ეამა ეს ამბავი. ეკატერინე II-ეც ამ საქმისგან რუსეთისათვის დიდს სარგებლობას მოელოდა³³⁵. 24 ივლისს 1783 წ. აღმ. საქართველოს და რუსეთის წარმომადგენლებმა ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს.

§ 2. 1783 წ. ხელშეკრულების შინაარსი და მის მიერ დამყარებული უფლებრივი დამოკიდებულება

ამ ხელშეკრულებაში განსაზღვრულია უფლებრივი დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის. მეექვსე მუხლში, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ „მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობა ქართლისა, კახეთისა (ქართლ-კახეთისა) და საქართველოს სამეფოებზე უზენაესის ხელმწიფეობისა (верховная власть) და მფარველობის კეთილმოსურნეობით მიმღები თავისი და თავის შთამომავლობის სახელით აღთქმასა სდებს: 1) რომ ამ სამეფოთა ერნი მის სახელმწიფოსთან მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში ჩასთვალოს და, მაშასადამე, მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნიოს“.

ამისდა მიხედვით რუსეთის ხელმწიფე თავის და თავისი შთამომავლობის სახელით „უზაკველის აღთქმით“ აღთქმასა სდებს, რომ „მოწყალება და მფარველობა მათი ქართლისა და კახეთის (ქართლ-კახეთის) მეფეებს არას დროს არ ჩამოშორდებათ“ (§ 2). საქართველოს მეფეთა უფლება მემკვიდრეობით გადადიოდა და რუსეთის ხელმწიფე აღთქმასა სდებდა, რომ ერეკლე მეფე და მისი შთამომავლობა მუდამ, განუწყვეტლივ სამეფო

უფლებით მოსილი იქმნებიან (§ 6₂). საქართველოს სამეფო ტახტზე მისი მეფეები მემკვიდრეობის ძალით ადიან. დამოკიდებულება რუსეთის ხელმწიფესა და საქართველოს მეფეს შორის ამ მხრივ მხოლოდ იმით გამოიხატებოდა, რომ მემკვიდრეობის უფლებით საქართველოს ტახტზე ახლად ასულს მეფეს უმაღლეს ამბავი უნდა რუსეთის ხელმწიფისათვის ეცნობებინა და თავისი დესპანის პირით საინვესტიტურო სიგელით და სამეფო ნიშნების გამოგზავნით დამტკიცება ეთხოვა. ამის მიღებისათანავე მეფეს უნდა რუსეთის მინისტრის თანდასწრებით რუსეთის სახელმწიფოს ერთგულებისა და გულმოდგინებისა, ხოლო სრულიად რუსეთის ხელმწიფეების უზენაესი ხელმწიფეობისა (*верховной власти*) და მფარველობის ცნობის აღთქმა დაედვა (§ 3).

სამეფოს შინაური საქმეების მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და უზენაეს მართლმსაჯულებაში, გადასახადების დაწესებასა და აკრეფაში საქართველოს მეფე სრულიად დამოუკიდებელი იყო (§ 6₃).

თვით რუსეთის ხელმწიფის კარზე საქართველოს მეფეს თავისი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი ჰყავდა და რუსეთის ხელმწიფესაც თავის მხრივ საქართველოს სამეფო კარზე რუსეთის წარმომადგენელი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი იმყოფებოდა (§ 5). საქართველოს მეფეს საერთაშორისო დამოკიდებულების უფლებაც ჰქონდა, მხოლოდ იმ მხრივ შეზღუდული, რომ ამ ურთიერთობისათვის რუსეთის მინისტრ-რეზიდენტსა და მონაპირეთა მთავართან წინასწარი შეთანხმება იყო საჭირო. სხვა სახელმწიფოების დესპანებისათვის, ან მიღებული წერილების გასაცემ პასუხის შესახებაც რუსეთის იმავე წარმომადგენლებთან თათბირი უნდა ჰქონოდა (§ 4).

ამ ხელშეკრულების მიზანი საქართველოსთვის იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო საქართველოს მიწაწყლისა, მეზობლებისა და მტრებისაგან დაცვა-დახმარებას კისრულობდა. ამისთვის მას ქართული ლაშქრისათვის მისაშველებლად აღმოსავლეთ საქართველოში 2 სრული ბატალიონი ქვეითობა, ოთხი ზარბაზნითურთ უნდა ჰყოლოდა (ცალკე არტიკ. § 2). ეს მუხლი აღმოსავლეთ საქართველოს მხოლოდ მაშინდელი საზღვრების ხელშეუხებლობას ეხებოდა.

მაგრამ ერეკლე მეფეს მარტო ამისთვის არ დაუდვია ეს ხელშეკრულება: მას უფრო ფართო და შორსგამჭვრეტელი მიზანი ჰქონდა დასახული: ქართველობის გაერთიანებასა და სრულიად საქართველოს აღდგენაზე ოცნებობდა. ამიტომ ამ ხელშეკრულებაში მან განსაკუთრებულ მე-4-ე არტიკულად შეატანინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე აღთქმას სდებდა ომის დროს იარაღის საშუალებით, ხოლო მშვიდობიანობის დროს თავგამოდებით ყოველგვარად ეცდებოდა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს დაუბრუნდნენ და მის სამფლობელოდ დარჩნენ ყველა ის ადგილები, რომელნიც მას ძველიდანვე ეკუთვნოდნენ. ამასთანავე რუსეთის ხელმწიფეები აღთქმას სდებდნენ, რომ საქართველოს ამ ახლად დაბრუნებული და შემოერთებული ქვეყნების ხელშეუხებლობის უზრუნველყოფის თავდებობასაც კისრულობდნენ (არტიკ. 2).

თავის მხრივ საქართველოს მოვალეობად ჰქონდა, რუსეთის სახელმწიფოს მიხმარებოდა და რუსეთის ქვეშევრდომებისადმი საქართველოში განსაკუთრებული მფარველობა გამოეჩინა (არტიკ. 7). მაგრამ, ცხადია, ამით არ განისაზღვრებოდა ის სარგებლობა, რომელიც ამ ხელშეკრულებას რუსეთისთვის უნდა მოეტანა. რუსეთის მთავრობა განსაკუთრებით იმ იდუმალ დიდ სარგებლობაზე ოცნებობდა, რომელსაც ასეთი წინასწარი სიამოვნებით მოელოდა ეკატერინე II.

თავდაპირველად ისე იყო გადანყვეტილი, რომ 1783 წ. ხელშეკრულება უნდა მთელ, დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოსთან ყოფილიყო დადებული და ამ ხელშეკრულების შავად დაწერილი დედანი სწორედ ასეც არის შედგენილი: ყველგან იქ ერეკლე მეფის სახელის გვერდით და ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხსენების დროს დამატებულია „იმერეთის მეფე სოლომონ“, ან „იმერეთის სამეფო“³³⁶. თვით სოლომონ მეფეც მონადინებული იყო, რომ ეს ხელშეკრულება მასთანაც ყოფილიყო დადებული. მაგრამ რუსეთის მთავრობას ოსმალეთისა ეშინოდა, რომლისგანაც რუსეთის თანხმობით დასავლეთი საქართველო ქუჩუკ-კაინარჯის ხელშეკრულების და მიხედვით ერთგვარს დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. სოლომონ მეფესთან და დასავლეთ საქართველოსთან ამგვარივე ხელშეკრულების დადება გადანყვეტილი იყო მაშინვე, როცა კი ამისათვის ხელშემწყობი გარემოება იქნებოდა³³⁷.

რა თვისების საერთაშორისო დამოკიდებულება მყარდებოდა 1783 წ. ხელშეკრულებით აღმ. საქართველოსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის? ამის შესახებ მკვლევართა შორის სრული თანხმობა არ არის.

ბრიუსელის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამართლის ცნობილი პროფესორი ერნესტ ნიუსი (Ernest Nys) იმ აზრისაა, რომ რუსეთსა და საქართველოს შორის 1783 წ. მეგობრობისა და კავშირის ხელშეკრულება იყო დადებული. იგი ამბობს: „C'était un traité d'amitié et d'alliance où se trouvaient les formules les plus expressives du respect que le gouvernement russe prétendait manifester pour les droits des Géorgiens“.

ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორის ფონ ლისცტის სიტყვით კი ეს ხელშეკრულება რუსეთის პროტექტორატს და სუვერენობას ამყარებდა საქართველოზე, რომელიც შინაურ მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და საეკლესიო სფეროში თუმცა სრულებით დამოუკიდებელ, მაგრამ მაინც მის ვასალურ სახელმწიფოდ ხდებოდა. თითქმის იგივე აზრი გამოთქმული აქვს ზ. ავალიშვილსაც თავის წიგნში „Присоединение Грузии к России“. მას აღნიშნული აქვს, რომ ის პოლიტიკური დამოკიდებულება, რომელიც საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით შეიქმნა, არც ვასალურ დამოკიდებულებას ნარმოადგენს, არც პროტექტორატს, მფარველობას, არამედ ერთსა და იმავე დროს მფარველობაც, პროტექტორატიც იყო და ვასალური დამოკიდებულებაც³³⁸.

მ. ხელთუფლიშვილის აზრით 1783 წ. რუსეთს საქართველოს მიმართ

წმინდა პროტექტორატის უფლება და მხოლოდ მფარველობა მიენიჭა³³⁹.

ასეთი აზრთა სხვადასხვაობა იმ გარემოებით აიხსნება, რომ ხელშეკრულება ყოველმხრივ სრულს იურიდიულს ნაწარმოებს არ წარმოადგენს და იქიდან თანამედროვე საერთაშორისო და სახელმწიფო სამართლის თვალსაზრისით თითოეული ზემომოყვანილი შეხედულების გასამართლებლად საბუთის მოყვანა შეიძლება.

მაგრამ წარსულის საკითხების დაფასება, თუნდაც ეს საკითხი სამართლის მეცნიერების სფეროს ეხებოდეს, თანამედროვე სამეცნიერო ნორმების მიხედვით კი არ შეიძლება, არამედ ამისთანა შემთხვევებში ისტორიული თვალთსაზრისი აუცილებელი და ერთადერთი უტყუარი გზა არის. თუ გამორკვეული იქმნება რა თვისების დამოკიდებულების დამყარება სურდათ საქართველოს და რუსეთის მთავრობებს, როდესაც 1783 წ. ხელშეკრულებას სდებდნენ, და თანაც გვეცოდინება, თუ რა სახელს უწოდებდნენ იმდროინდელი ქართველები და რუსები ამ დამყარებულ საერთაშორისო დამოკიდებულებას, მაშინ თვით საკითხიც არსებითად გამორკვეული იქნება.

ზემოთქმულიდან უკვე ცხადია, რომ საქართველო რუსეთისაგან დახმარებას და „მფარველობას“ ითხოვდა. იმ სრულწმუნებულების ქალაქში, რომლითაც მეფე ერეკლემ თავის დესპანებს ხელშეკრულების დადება მიანდო, ნათქვამია, რომ ისინი უნდა ცდილიყვნენ აღმოს. საქართველოს მეფეების „მიღებისათვის... მფარველობასა ქვეშე იმისის იმპერატორების დიდებულებისასა“³⁴⁰. თვით რაინეგსაც რუსეთის მთავრობისაგან, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, სწორედ ისეთი მინდობილობა ჰქონდა, რომ ერეკლე მეფისათვის რუსეთისაგან მფარველობის თხოვნა ერჩია.

რუსეთის იმდროინდელი ელჩი საქართველოში იმ დამოკიდებულებას, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით დამყარდა, „მფარველობას“ „მფარველობით უფლებას? („покровительство“ „покровительствующая власть России“) უწოდებს³⁴¹. მას აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს მეფეები „ყოველთვის ერთმორწმუნეობის გამო დახმარებას და მფარველობას“ ეძებდნენ სრულიად რუსეთის ხელმწიფეებისაგან³⁴². უფრო დიდმნიშვნელოვანია ის საბუთი, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების შედგენის დროს ოფიციალურად თვით რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ბრძანებით სახელმძღვანელოდ იყო დაწერილი. ამ საბუთებს სათაურად აქვს „Высочайше указанные основания для заключения Русско-Грузинского Трактата“.

იქ სრულებით გარკვევით ნათქვამია, თუ რა თვისების ხელშეკრულება უნდა დადებულიყო და რაგვარი უფლებრივი დამოკიდებულება უნდა დამყარებულიყო ამ ხელშეკრულებით რუსეთის მთავრობის სურვილისაებრ საქართველოსა და რუსეთს შორის. ამ საბუთში სწერია: „Мнение Ее Величества было... заключить с Грузинскими Царями *союзный трактат*, не именуя их поданными, но союзниками от Империи Всероссийской покровительствуемыми“ – „მისი უდიდებულესობის აზრი იყო, რომ ქართვე-

ელ მეფეებთან (ე. ი. ერეკლე II-სთან და სოლომონთან) დადებულიყო მოკავშირეობის ხელშეკრულება ისე, რომ ისინი ქვეშევრდომებად კი არა, სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობის ქვეშე მყოფ მოკავშირეებად ყოფილიყვნენ წოდებულნი".

ამაზე მკაფიოდ ნადილისა და აზრის გამოთქმა შეუძლებელია.

საკმარისია 1783 წ. ხელშეკრულება გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, თუ როგორის სისწორით აუსრულებიათ რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ზემომომყვანილი დავალება: არსად მართლაც საქართველოს მეფის და ქართველ მოქალაქეთა შესახებ რუსეთის ქვეშევრდომობის ხსენებაც არ არის. სამაგიეროდ ისევე, როგორც თვით რუსეთის ხელმწიფესაც სურდა, იქ ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე პირადად და თავის შთამომავლობის მაგიერადაც აღთქმასა სდებს საქართველო-რუსეთის სახელმწიფოსთან „მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში მყოფად ჩასთვალოს“ და მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნიოს.

მეორე მხრით, ისიც ფრიად საყურადღებოა, თუ როგორ უყურებდა ერეკლე მეფე ამ ხელშეკრულებას და რანაირ დამოკიდებულებად სთვლიდა იმ მდგომარეობას, რომელიც ამ ხელშეკრულების დადების შემდეგ შეიქმნა? როგორც ქვევით თავის ადგილას აღნიშნული იქნება, ერეკლე II-მ ვითარცა სრულიად საქართველოს უზენაესმა მეფემ დასავლეთ საქართველოს მეფისა და მთავართა თხოვნით იკისრა მათთვისაც ისეთი უფლებრივი დამოკიდებულება მოეპოვა რუსეთთან, როგორიც თვით მას ჰქონდა 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით. ამის შესახებ ერეკლე მეფის წერილობითი განცხადებაა შენახული და სწორედ ამ საბუთიდან ნათლად ჩანს მისი აზრი რუსეთ-საქართველოს შორის მყოფ უფლებრივი დამოკიდებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: ვკისრულობ „შუამდგომლობითა ჩემითა მოგიპოვოთ მფარველობა და კავშირი უზენაესი საიმპერატორო მთავრობისა“-ოჲ. ხოლო იქ, სადაც იმერეთის მეფე, სამეგრელოს მთავარი და გურიელი თავის მხრითაც აღთქმას უდებენ რომ, ამ ფარგლებში რასაც კი ერეკლე მეფე გაარიგებდა, უთუოდ შეინყნარებდნენ, მათ ნათქვამი აქვთ: „უზენაესი საიმპერატორო მთავრობის მფარველობა და კავშირი თქვენის უმაღლესობით ჩვენდა სასარგებლოდ მოპოვებული მოვალე ვარ მივიღო“-ოჲ. ამგვარად, სრულებით ცხადია, რომ ერეკლე მეფეც, სოლომონ მეფეც და მთავრებიც ყველანი დარწმუნებული იყვნენ, რომ საქართველოს რუსეთთან ჰქონდა მხოლოდ „მფარველობა და კავშირი“.

მაშასადამე, 1783 წ. ხელშეკრულება თვით ხელშემკვრელ მხარეებს „მფარველობითი მოკავშირეობის“ ტრაქტატად მიაჩნდათ და ჩვენც არავითარი უფლება არა გვაქვს გვერდი ავუხვიოთ მათს ცხადად გამოთქმულს ამ ნებისყოფას და იმ ზოგიერთი განსხვავების გამო, რომელიც თანამედროვე მეცნიერებასა და მაშინდელ უფლებრივ შეხედულებათა შორის არსებობს, 1783 წ. ხელშეკრულება სხვა თვისების საბუთად ჩავთვალოთ.

§ 3. 1783 წ. ხელშეკრულების შედეგი

1783 წ. ხელშეკრულების შემდეგ პოლიტიკური მდგომარეობა გაუმჯობესების მაგიერ საშინლად გაუარესდა. ხმა ამ ხელშეკრულებას და რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობას დიდი ჰქონდა, საქმით კი ძალიან მცირედი იყო ის დახმარება, რომელიც რუსეთის მხრით საქართველოს აღმოეჩინა. ხელშეკრულების თანახმად საქართველოში 2 ბატალიონი რუსის ჯარი მოვიდა. სამაგიეროდ შეექმნათ „შიშნეულობა მხედრობის გამო რუსეთისა“ აზერბაიჯანის ხანებს, რომელთაც წინათ, როგორც აღნიშნული იყო, მეფე ერეკლესთან კარგი განწყობილება ჰქონდათ. მათ საღი ალლოთი იგრძნეს, რომ საქმე მარტო საქართველოს მფარველობით არ გათავდებოდა და ამას აუცილებლად მოჰყვებოდა მათი „დაპყრობა ძალითა როსიის მხედრობისათა“. ამ მოსალოდნელი განსაცდელის წინაშე აზერბაიჯანის ხანებმა ერთიერთმანეთის მტრობა დაივიწყეს და შეექმნათ ერთიერთმანეთისადმი „დაფარვით დინ-თასლიბისა თანხმობა“³⁴⁵.

არაფრად მოენონათ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირება ოსმალებს და ახალციხის ფაშას სულეიმანსაც. წინათ მასაც ერეკლე მეფესთან კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, 1783 წ. ხელშეკრულებამ ისიც დააფრთხო და საქართველოს მეფის მტრად აქცია³⁴⁶. ოსმალეთმა თავის ჩვეულებრივ ხერხს მიმართა და ფულით დალესტანიც აამხედრა საქართველოს წინააღმდეგ³⁴⁷. „სულეიმან ფაშამ მოუწოდა დალესტანის ომარ-ხანს, ხუნძახის ბატონს“, და ისიც 30000 ჯარით კახეთს შემოესია³⁴⁸.

თვით ერეკლე მეფის უერთგულესი ყმად-ნაფიცი და მეგობარი შუშის ხანიც კი რუსების შიშით საქართველოს მეფეს გადუდგა და გადაემტერა. მისი ჩაგონებით განჯელებმა ერეკლე მეფის მიერ დანიშნული განჯის გამგე გამოაძევეს³⁴⁹ ყაზახისა, შამშადილისა და შამქორის ელებიც, რომელთაგან საქართველოს 6000-მდე საუკეთესო ცხენოსანი მეზრძოლი ემატებოდა ხოლმე, ამავე პოლიტიკური მიზეზის გამო შუშის ხანს მიემხრნენ და მტრობა დაიწყეს³⁵⁰.

დალესტანელების შემოსევა რომ უკუექცია, ერეკლე მეფემ სექტ. 1787 წ. ქართული და რუსული მხედრობითურთ განჯის წინააღმდეგ გაილაშქრა. სრული გამარჯვება იყო მოსალოდნელი, რომელსაც ერეკლე მეფის წინანდელი სახელი უნდა აღედგინა, მაგრამ სრულებით მოულოდნელად რუსის ჯარის უფროსს მინისტრ-რეზიდენტს ბურნაშევს პოტიომკინისაგან საქართველოდან დაბრუნების შესახებ ბრძანება მოუვიდა. მან განუცხადა მეფეს, რომ „დღესვე უნდა გავბრუნდეთ“ და რამდენი არ სთხოვა ერეკლემ, რომ ლაშქრობის დამთავრებამდის მაინც მოეცადა, არ დარჩა; საჩქაროდ აიყარა და გამობრუნდა თბილისისაკენ. ხოლო იქიდან რუსეთში გაემგზავრა მთელი ჯარით³⁵¹.

1783 წ. ხელშეკრულების წყალობით საქართველო გაძლიერების და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფის მაგიერ სამის მხრით მტრებით შემორტყმული გახდა და განუწყვეტლივ საომარ განწყობილებაში ჩავარდა იმ თა-

ვასკეზობლებთანაც, რომელნიც წინათ მისი ერთგული მოკავშირენი იყვნენ. ოციო ერეკლე მეფეც და მმართველი წრეები ხედავდნენ, რომ ამ პოლიტიკური ნაბიჯის გამოსობით საქართველო ისეთს საშინელს განსაცდელში ჩავარდა, რომლის მსგავსში შაჰ-აბაზის შემდგომ არ ყოფილა³⁵².

ოსმალეთმა ახალციხის ფაშის პირით ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ოღონდ ის რუსეთს ჩამოშორებოდა და რუსის ჯარი საქართველოდან გაეცემრებინა, და არამც თუ წინანდელი კეთილმეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან აღდგენილი იქნებოდა, არამედ გაცილებით უფრო მეტს სარგებლობასაც პირდებოდა. ერეკლე მეფემ უარი შეუთვალა. ამის გამო 1786 წ. თურქები ფოთისა და ბათუმის გამაგრებას შეუდგნენ. 12000 დაღესტნელიც საქართველოს წინააღმდეგ იყო მათ მიერ ნაქირავები.

ერეკლე მეფე რწმუნდებოდა, რომ რუსეთის დახმარება და მფარველობა იმდენად მცირედი (სულ 1800 ჯარის კაცი) იყო, რომ ის ვერაფერს უშველიდა. ამიტომ, რომ ქვეყანა მოსალოდნელი შემოსევისაგან და ოსმალეთის გულისწყრომისაგან ეხსნა, იძულებული იყო ახალციხის ფაშისათვის დაზავების პირობად აღეთქვა, რომ ის მეტს რუსის ჯარს საქართველოში აღარ შემოიყვანდა. მაგრამ ოსმალეთმა ეს საკმარისად არ დაინახა და ამ დაპირების ასრულების საწინდრად 12 საუკეთესო თავადთა საგვარეულოდან ორ-ორი წარმომადგენელი ამანათად მოითხოვა. ერეკლე მეფე იმდენად უმწეო მდგომარეობაში იყო, რომ იძულებული გახდა 1787 წ. ივნისში ეს მძიმე და დამამცირებელი მოთხოვნილება აესრულებინა³⁵³.

რუსეთმა თავისი ჯარი საქართველოდან იმიტომ გაიყვანა, რომ იძულებული იყო ოსმალეთთან ომში ჩაბმულიყო. ერთ-ერთ მიზეზად, რომელმაც ოსმალეთი რუსეთის მტრად აქცია და ომი გამოიწვია, რუსეთის საქართველოში მფარველის სახით შემოსვლა იყო. 15 ივლისს 1787 წელს ოსმალეთმა რუსეთის დესპანს გადაჭრით მოსთხოვა, რომ მას საქართველოსთვის თავი დაენებებინა და ამ ქვეყნისა და სახელმწიფოს საქმეებში აღარ გარეულიყო. მალე ოსმალეთმა რუსეთის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება დაიწყო კიდეც, ხოლო 7 ენკ. 1787 წ. რუსეთმაც ოსმალეთს ომი გამოუცხადა³⁵⁴.

ასეთ პირობებში იმ მცირედი ჯარის გაყვანის მაგიერ, რუსეთისგან, ვითარცა მფარველის მხრივ, სრულებით ბუნებრივი იყო საქართველოსთვის უფრო მეტი ჯარის მოშველება იმიტომ, რომ რაკი უთანხმოების ერთ-ერთ მიზეზად საქართველო ითვლებოდა, ოსმალეთის მხრით ამ ქვეყნის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება თავისთავად მოსალოდნელი იყო, მაგრამ რუსეთის სამხედრო შტაბმა სამოქმედო გეგმა ისე შეადგინა, რომ ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლა ამ მხრიდან განზრახული არ იყო. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ საქართველო მიატოვა და გადასწყვიტა, რომ საქართველოსთვის უკეთესი იქნებოდა თავისი ძალით და წინანდელი მშვიდობიანი კავშირის აღდგენით თავისი თავი ამ ომის დროს ოსმალეთისაგან უზრუნველყო³⁵⁵. ასე უცნაურად, სხვა არა იყოს რა, მსჯელობდა რუსეთის

სახელმწიფოს მთავრობა, რომლის თაოსნობითაც, როგორც ვიცით, დადებული იყო 1783 წ. ხელშეკრულება.

რუსეთის მთავარსარდალმა და ფელდმარშალმა თავადმა პოტიომკინმა კიდევ იმდენი გამბედაობა გამოიჩინა, რომ 1788 წელს ასე უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოს მეფეს ერეკლე II-ს აქეზებდა, რომ მას სოლომონ მეფესთან შეთანხმებით ოსმალთა წინააღმდეგ ემოქმედა. მაგრამ მეფის გული მწუხარებისა და წყრომის ცეცხლით იყო მოცული და მწარე გამოცდილებამ მას უკვე საკმაოდ თვალი აუხილა, რომ ასეთი უცნაური რჩევისათვის ყური ეთხოვებინა³⁵⁶.

რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს მდგომარეობა

საქართველო ისევ მარტოდ-მარტო დარჩა. ერეკლე მეფემ ამ გაჭირვებულ მდგომარეობაშიც იმდენი დიპლომატიური ნიჭი გამოიჩინა, რომ აბოპოქრებული მტრები დააშოშმინა და მეზობლებთან შედარებით მყუდროება ჩამოაგდო³⁵⁷. ამასთანავე მან ძლევამოსილი სამხედრო მოქმედებით 1788 წ. განჯაც დაიმორჩილა³⁵⁸. განჯაში გაქცეული შამშადილისა და ყაზახის ელნიც ისევ საქართველოში დაბრუნდნენ³⁵⁹.

1790 წელს საქართველოს მეფე-მთავრების სრული შეთანხმება მოხდა და მათ შორის ერთობის კავშირი იყო შეკრული. *„ვინაითგან ყოველთავე ივერიელთა მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა, ოდიშისა და გურიისათა აქეთ ერთმორწმუნება, არიან ძენი ერთისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა მქონებელნი, აქესთ... სიყვარული ვითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის, ამისთვის ჩვენ ზემოხსენებულნი ქვეყანათა ივერიისათა მეფენი და მთავარნი, დამამტკიცებელნი საუკუნოისა პირობისა... აღვსთქვამთ მტკიცესა ამასა ერთობასა“*³⁶⁰.

ამ ხელშეკრულებით საქართველოს განცალკევებული ნაწილების პოლიტიკური ერთობა მყარდებოდა კავშირის სახით. ამ კავშირს ერთი უზენაესი თავი ჰყავდა, რომელიც უაღრესი ხელმწიფეობით იყო მოსილი. საქართველოს სამეფო-სამთავროთა კავშირის ასეთ თავად ქართლ-კახეთის მეფე იყო ცნობილი. იგი კავშირის დანარჩენი ნაწილების წარმომადგენლებს შემდეგს პირობას უდებდა: ჩვენ „მეფე ქართლისა, კახეთისა და სხვათა ირაკლი მეორე... გარწმუნებთ ყოვლისა საიმერეთოსა მეფესა... სოლომონსა და მთავარსა ოდიშისა და სხვათა სამთავროთა დადიანს გრიგოლს და მთავარსა გურიისასა სვიმონს და ერთობით თავადთა, აზნაურთა და ერთა“ დასავლეთ საქართველოსათა, რომ „ვიყო მწადელი ბედნიერებისა თქვენისათვის და დაცვად ძეთა იმერეთისათა (ე.ი. ლიხთ იმერ.) ვითარცა მამა საზოგადო მათი“ და „უკეთუ აღდგეს მტერი ვინმე თქვენზედა, დიდი ანუ მცირე, მხედრობითა ჩემითა ანუ სხვითა ძალითა, სიტყვითა

და საქმითა... მზა ვიყო შემწედ თქვენდა³⁶¹."

მაშასადამე, კავშირის თავი მოვალე იყო მთელი საქართველოს დაცვა-სა და კეთილდღეობაზე ეზრუნა და მთელი თავისი სამხედრო, თუ დიპლო-მატიური, ან სხვაგვარი ძალა შეენირა ამ მიზნის მიღწევისათვის. თავის მხრით დასავლეთ საქართველოს ყველა მეფე-მთავრები ამ კავშირის თა-ვის, ქართლ-კახეთის მეფის, უზენაეს უფლებასა და ხელმწიფეობას აღი-არებდნენ. ეს გარემოება კავშირის ყველა წევრებს იმერეთის მეფე სოლ-ომონ II-სა, სამეგრელოს მთავარს გრიგოლს და სვიმონ გურიის მთავარს სათითოოდ საკუთრივ აღნიშნული აქეთ: „თქვენი უმაღლესობის **უზენაეს ხელმწიფებას** მამებრ-საგონებლობითს აღვიარებ“-ო³⁶².

რუსეთმა რომ ოსმალეთთან ომი გაათავა, 1792 წ. თვალი კვლავ სპარ-სეთისკენ იბრუნა. სპარსეთში თანდათანობით ალა-მაჰმედ ხანი ძლიერდე-ბოდა. 1786 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა, როცა ჯერ კიდევ თავის მეტოქეებთან ბრძოლა ჰქონდა, ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ის მისი მეგობარია და მასთან კავშირის შეკვრა სწადია, მთელ აზერბაიჯანსაც კი მის სრულუ-ფლებიან მართვა-გამგეობაში გადმოსცემდა, ოღონდ მისთვის რუსეთის ხელმწიფის კეთილგანწყობილების მოპოვებაში დახმარებოდა³⁶³. პირველ ხანებში რუსეთი მას დიდის ყურადღებით ეპყრობოდა კიდევ³⁶⁴. მაგრამ იმავე დროს რუსეთის მთავრობა მის მოქიშპეს გილანის მმართველს მურ-თუზა-ალი ხანსაც მფარველობას უწევდა და ეხმარებოდა იმიტომ, რომ ის თავისი თავის გასაძლიერებლად რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღების სურ-ვილის გამომჟღავნებასაც კი არ დაერიდა³⁶⁵. ეს, რასაკვირველია, არაფრად მოეწონა ალა-მაჰმედ ხანს. მან ბრძანება გასცა, რომ გილანი აელოთ, მურ-თუზა-ალი ხანი მოეკლათ, რუსთა ახალშენი ენზელში მოესპოთ და რუსის ქვეშევრდომები აეკლოთ³⁶⁶. მრავალგზისი ბრძოლის შემდგომ მურთუზა-ალი-ხანი იძულებული იყო სპარსეთიდან გაქცეულიყო და რაკი ამაში მას რუსები ეხმარებოდნენ, ალა-მაჰმედ ხანსა და რუსებს შორის მტრული გან-ნობილება ჩამოვარდა³⁶⁷.

1791 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა აზერბაიჯანში გაილაშქრა იქაური ხანების დასამორჩილებლად და იმათაც შიშით მძევლები მისცეს და ყოველწლი-ური ხარკი დაიდეს. ჯერი შემდეგ ყარაბაღისა და ერევნის ხანებზე მიდგა. ორივემ ალა-მაჰმედ ხანის მოთხოვნილება უარჰყვეს. ერევნის ხანმა იბრა-ჰიმ-ხანმა თანაც შეუთვალა, რომ ის საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის სრულს მორჩილებაშია და სწორედ ამიტომაც არ შეუძლია ალა-მაჰმედ ხანის მოთხოვნილება აასრულოს. ამ უკანასკნელს გადანყვეტილი ჰქონდა ორივე ხანი ძალით დაემორჩილებინა. ასეთ გარემოებაში სრულებით ბუნე-ბრივი იყო, რომ ერეკლე მეფეს ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევის მოლოდინი ჰქონოდა³⁶⁸. რუსეთის მთავრობამ ყველა ეს ამბები მშვენიერად იცოდა, მაგრამ არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა იმ საფრთხეს, რომელიც მის ერთგულს მოკავშირეს, პატარა საქართველოს სპარსეთისაგან მოელოდა. მაშინ 1792 წ. თვით ერეკლე მეფემ რუსეთის მთავრობას 1783 წ. ხელშეკ-

რულების არსებობა მოაგონა და ამის ძალით საქართველოში მეშველი ჯარის გამოგზავნა მოითხოვა. რუსეთის ხელმწიფემ ეკატერინემ 8 მაისს იმავე წელს საქართველოს მეფეს მოკლედ და ცივად შემოუთვალა, რომ საქართველოში ჯარის გამოგზავნა ეხლა საჭიროდ არ არის ცნობილი³⁶⁹ და, სანამ საამისოდ ხელსაყრელი შემთხვევა და ხელშემწყობი პირობები არ შეიქმნება, ჩვენი ჯარების მად ყოფნის საკითხი გადადებულიაო³⁷⁰. ისე გამოდიოდა, რომ ხელშეკრულებას მხოლოდ მაშინ ჰქონდა ძალა, როდესაც ამას რუსეთი საჭიროდ დაინახავდა, და არა მაშინ, როცა საქართველოს უჭირდა.

საბედნიეროდ, სპარსეთში ატეხილმა არეულობამ ალა-მაჰმედ ხანს 1792 წ. საშუალება არ მისცა, რომ თავისი ზრახვა განეხორციელებინა: ის იძულებული იყო შინ გაბრუნებულიყო.

ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევა საქართველოში

1794 წელს ალა-მაჰმედ ხანმა სძლია თავის უკანასკნელს მოწინააღმდეგეს ლოტფ-ალი-ხანს, რომელსაც თვალები დაათხრევინა. ამის შემდგომ ალა-მაჰმედ ხანმა თავისი თავი სპარსეთის ერთადერთ ბატონ-პატრონად იგრძნო და თავი სპარსეთის შაჰის ჯილით შეიმკო. მაშინვე ის სპარსეთის საზღვრების გაფართოებას შეუდგა და პირი კვლავ აზერბაიჯანისა და საქართველოსაკენ იბრუნა³⁷¹. იმავე 1794 წ. მეფე ერეკლემ რუსეთში თავის დესპანად გენერალი გარსევან ჭავჭავაძე გაგზავნა³⁷². რომელსაც, ვითარცა რუსეთში წინათაც ნამყოფს, პეტერბურგის მთავრობაზე გავლენა შეეძლო მოეხდინა, რომ ხელშეკრულება რუსეთის მხრით ასრულებული ყოფილიყო.

1795 წ. მაისში ალა-მაჰმედ ხანმა არდაველში 100.000 კაცამდე ჯარის შეგროვება დაიწყო იმ მიზნით, რომ ჯერ აზერბაიჯანის ყველა ხანები ძალით დაემორჩილებინა, ხოლო შემდეგ საქართველოს დასაპყრობად წამოსულიყო, რომ ამ უკანასკნელისათვის ძალა დაეტანებინა და სპარსეთის უზენაესი უფლება ეცნობებინა³⁷³.

ერეკლე მეფემ მოსალოდნელი უბედურების ამბავი იმავე 1795 წ. მაისში რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს აცნობა და ხელშეკრულების ძალით 3000 ჯარისკაცის მოშველება სთხოვა³⁷⁴. ერეკლე მეფეს რუსეთის მხრით დახმარების სრული იმედი ჰქონდა და ეჭვიც არ ებადებოდა, რომ მეშველი ჯარი მოუვიდოდა. იგი თავის ერთგულს ყმადნაფიცს შუშის ხანს ქართველი ჯარით ალექსანდრე ბატონიშვილის სარდლობით მიეშველა. ამის წყალობით სპარსეთის შაჰის ლაშქარი დამარცხებულ იქმნა³⁷⁵.

ალა-მაჰმედ ხანმა თავისი ელჩის პირით ერეკლე მეფეს მოსთხოვა, რომ რუსეთის ხელმწიფის მფარველობა ერთხელ და სამუდამოდ უარეყო და სპარსეთისა აღიარებინა. რუსეთიდან მეშველი ჯარის მომლოდინემ ერეკლემ შაჰს ცივი უარი შეუთვალა³⁷⁶.

რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსმა 1792 წ. უარყოფითი განკარგულების გამო თავისით მეშველი ჯარის საქართველოში გამოგზავნა ვერ გაბედა და 7 მაისს 1795 წ. ერეკლე მეფის თხოვნა თავის მთავრობას აცნობა. მაგრამ რუსეთის მთავრობა არ ჩქარობდა: პასუხი არ მოდიოდა.

ერეკლე მეფე გრძნობდა აუცილებელ განსაცდელს და რუსეთს შველას ემუდარებოდა. 2 აგვისტოს მონაპირე ჯარის უფროსმა თავის მთავრობას საქართველოს გაჭირებული მდგომარეობა და ერეკლე მეფის თხოვნა ხელმეორედ აცნობა³⁷⁷. ამასობაში ალა-მაჰმედ ხანი დაიძრა, 10 ენკენისთ. 1795 წ. ცხენოსანი ჯარით სწრაფად საქართველოს დედაქალაქს მოადგა და ორი დღის შემდგომ აიღო: ჯერ მთლად გაცარცვა და წაიღო, რის წაღებაც კი სამეფო სასახლიდან შეიძლებოდა, შემდეგ ეს მშვენიერი სასახლე მთლად დაანგრია და ქალაქი ცეცხლით გადასწვა.

შაჰის ჯარმა საშინელი სიმხეცე გამოიჩინა. თბილისის მიდამოებიც მოკლული მამაკაცებისა, ქალებისა და ბავშვების გვამებით იყო მოფენილი. სატახტო ქალაქს რომ მორჩნენ, მერმე შიდა და ქვემო ქართლის აოხრებას შეუდგნენ. განძინებულნი იჭერდნენ ხალხს და ვინც წინააღმდეგობას გაბედავდა ხოცავდნენ, დანარჩენი ტყვედ მიჰყავდათ. ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევამ ისე გაანადგურა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო, რომ იმ 61000 კომლიდან, რომელიც შემოსევამდე, მაგალითად, თუნდ 1783 წელს იყო, 1795 წლის შემოსევის შემდეგ 35000 კომლი ძლივს და იქნებოდა შერჩენილი³⁷⁸.

ამ პირველი თავზე დამტყდარი უბედურებით გულგატეხილი, ოთხმოცი წლის მოხუცი მეფე იძულებული იყო მწუხარებითა და სასოწარკვეთილებით აღსავსე ანანურის მონასტერში შეხიზნულიყო. მაგრამ სპარსეთის შაჰმა არც აქ მოასვენა: ალა-მაჰმედ ხანმა ერეკლე მეფეს კვლავ შემოუთვალა, რომ თუ ის მის უზენაეს უფლებას სცნობდა და ერთ-ერთ ბატონიშვილს მას მძევლად გამოუგზავნიდა, მაშინ შაჰი თავის მხრივ ყველა ტყვეებს განუთავისუფლებდა, ყველაფერს, რაც თბილისში ომისგან დაზიანებული იყო, შეაკეთებინებდა და თანაც მოკავშირეობის ხელშეკრულებასაც დასდებდა. ამ აუნერელ უბედურებაში მყოფმა მეფე ერეკლემ თავის დამცირება მაინც არ ინდომა და მოსისხლე მტერს არავითარი პასუხი არ აღირსა³⁷⁹.

რვა დღის განმავლობაში ქართლის აოხრებისა და დანოკების შემდგომ, ალა-მაჰმედ ხანი უკვე კახეთში აპირებდა გალაშქრებას, რომ ერთბაშად საქართველოდან გასვლა ამჯობინა, რადგან ყარაბაღის ხანი და ზოგი სხვაც დამორჩილებული არა ჰყავდა და ამის გამო ზურგი უზრუნველყოფილი არა ჰქონდა. საქართველოს სრული განადგურება მან შემდეგი, უფრო მარჯვე დროისთვის გადასდვა³⁸⁰.

თბილისის აღებისა და განადგურების მხოლოდ 18 დღის შემდგომ, 1 ოქტომბერს, მოუვიდა რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს თავისი მთავრობისაგან ბრძანება, რომ ხელშეკრულების ძალით და ჩვენი ღირსებისა

და ინტერესების თანახმად საქართველოს მეფეს ორი სრული ბატალიონი ჯარით მიეშველეთო. მას ამასთანავე უფლება ეძლეოდა საჭიროებისამებრ კიდევ ორი ბატალიონი მიემატებინა დამხმარე რუსთა ლაშქრისათვის³⁸¹. ეს მეშველი ორი ბატალიონი აღმ. საქართველოში მხოლოდ 1795 წ. დეკემბრის დამდეგს მოვიდა.

ერეკლე მეფე ქვეყნის აოხრების გამო რუსეთის მთავრობას 1.000.000 მ. სთხოვდა სესხად და საწინდრად თავისი და თავის სახლობის მამულებს იძლეოდა. მაგრამ ამის პასუხი არ მოდიოდა. ამავე დროს ოსმალეთის მთავრობა ამ სესხს აძლევდა, რასაკვირველია, იმ იმედით, რომ საქართველოს გული თავიანთთვის მოეგოთ და რუსეთისაგან აეყრეინებინათ. რაკი რუსეთის სამხედრო დახმარებაც მაშინდელ პირობებში მეტად მცირედი იყო და სესხის შესახებაც რუსეთის მთავრობისაგან არავითარი პასუხი არ მოსდიოდა, ერეკლე მეფეს გამოცდილების გამო ეჭვი შეეპარა, რომ რუსეთისაგან შეპირებულ ძლიერს სამხედრო დახმარებას ოდესმე მართლაც ეღირსებოდა. ამიტომ ერეკლე მეფე ყოყმანში იყო, უარეყო თუ არა ოსმალეთის წინადადება³⁸².

რუსეთის გალაშქრება ალა-მაჰმედ ხანისა და სპარსეთის წინააღმდეგ 1796 წ.

მისი მოჩვენებითი და ნამდვილი მიზეზები და დასასრული

1796 წ. მარტში რუსეთის მთავრობამ სპარსეთს ომი გამოუცხადა, ეკატერინე II-ის მანიფესტში, რომელიც ომის დაწყებისთანავე გამოქვეყნდა, ნათქვამი იყო, რომ რაკი სპარსეთის მთავრობის ზოგიერთი მოხელეები რუს ქვეშევრდომ ვაჭრებს ავიწროებდნენ, ხოლო თვით ალა-მაჰმედ ხანმა რუსეთის წარმომადგენელს შეურაცხყოფა მიაყენა, დასასრულ, რადგან სპარსეთის შაჰი საქართველოს შეესია და მოსაზღვრე ხანებს მოსვენებას არ აძლევს, ამიტომ საქართველოს მეფის თხოვნა მფარველობისა და დაცვის შესახებ შევისმინეთ და ჩვენს ჯარს სპარსეთის საზღვრების გადალახვა ვუბრძანეთო³⁸³.

რუსეთის მთავრობამ ეს საჯარო განცხადება ომის მიზეზების შესახებ სპარსულად, ქართულად და სომხურად დაბეჭდა და ამ ხალხთა შორის გაავრცელა. ერეკლე მეფეს, შუშის ხანს იბრაჰიმ-ხანსა და ყარაბაღის მელიქებს და დაღესტან-შირვანის მფლობელთ ამას გარდა საგანგებოდაც აცნობეს, რომ რუსეთი თავისი მხედრობით მათ განსათავისუფლებლად მოდის და ამიტომ მათგან მადლობასა და დახმარებას ელის³⁸⁴.

მაშასადამე, რუსეთის მთავრობას საქმე ისე ჰქონდა საქვეყნოდ მოჩვენებული, ვითომც ის საქართველოს აოხრების გამო შურის მაძიებლად გამოდიოდა და შუშისა, შირვანისა და დაღესტნის ხანებისა და ყარაბაღის მელიქების მყუდროებას იცავდა. მაგრამ ეს მხოლოდ თვალების ასახვევად

და შესაცდენად იყო გამოცხადებული. ომის ნამდვილი მიზეზი და მიზანი კი სულ სხვა ყოფილა.

1795-1796 წ.-ის ზამთარში ალა-მაჰმედ ხანის ბრძანებით ენზელში რუსთა ყველა ხომალდები და ვაჭრები დაიჭირეს³⁸⁵. რუსეთის მაშინდელი მთავრობა მეტად ფხიზლად ადევნებდა თვალყურს თავისი ქვეშევრდომების სავაჭრო ინტერესებს, მეტადრე სპარსეთში ცდილობდა ამ მხრივ მტკიცედ ფეხის მოკიდებას, რადგან აქედან მას ფართო და უაღრესად მიმზიდველი სამოქმედო ასპარეზი ეხატებოდა. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ ზემოაღნიშნულს შემთხვევას დიდი ყურადღება მიაქცია³⁸⁶.

რუსეთის მთავრობა ხედავდა, რომ სპარსეთში მომხდარი ამბები იმ ინტერესებისათვის და მიზნისათვის, რომელიც მას დასახული ჰქონდა, მეტად სახიფათო იყო. მას კი ჰსურდა, რომ რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში ისე გაძლიერებულიყო, რომ მარტო კასპის ზღვის პირას კი არა, არამედ ქვეყნის თვით შუაგულშიც ყოფილიყო გავრცელებული. მას იმედი ჰქონდა, რომ ამ ადგილებიდან ინდოეთისაკენ გზის გახსნა უფრო მარჯვედ მოხერხდებოდა. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამნაირად რუსეთი ინდოეთის მდიდარს ვაჭრობას ევროპულ ხალხებზე გაცილებით უფრო მოკლე გზით ჩაიგდებდა ხელში, რადგან ისინი ამისთვის „კეთილი იმედის კონცხს“ უვლიდნენ ხოლმე. ამის გამო რუსეთის მთავრობას ამ გეგმის განხორციელების წყალობით აურაცხელი სიმდიდრე და სარგებლობა ეხატებოდა³⁸⁷.

რუსეთის მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ სპარსეთში ერთი მხრით მშვიდობიანობა და წესიერება ყოფილიყო, იმიტომ რომ უამისოდ მისი საკომერციო ფართო გეგმის განხორციელება შეუძლებელი იქნებოდა. ამისთვის კი ძლიერი გაერთიანებული მთავრობა უნდა ყოფილიყო სპარსეთში. მაგრამ მეორე მხრით რუსები ფიქრობდნენ, რომ სპარსეთის გაერთიანება და გაძლიერება რუსეთისათვის სასარგებლო კი არა, სახიფათოც იყო³⁸⁸. ეს ალა-მაჰმედ ხანის მოქმედებამაც ცხად-ჰყო. ამიტომ რუსეთმა გადასწყვიტა, რომ ალა-მაჰმედ ხანის გაძლიერება და მისი საბრძანებლის საზღვრების გაფართოება რუსეთის მთავრობის ფართო ეკონომიურსა და პოლიტიკურ გეგმას ეწინააღმდეგებოდა და სავაჭრო ინტერესებისათვის ფრიად სახიფათო იყო. ალა-მაჰმედ ხანი უნდა დაუძლურებულიყო, სპარსეთშიაც რუსეთისათვის კარი ფართოდ უნდა გაღებულიყო.

ასეთ პირობებში რუსეთს საქართველოს გამოყენებაც მშვენივრად შეეძლო. ის, ჯერ ეს ერთი, გამოდგებოდა პოლიტიკურად მით, რომ ოსმალეთთან და სპარსეთთან ომის დროს რუსთა საქმისთვის სასარგებლო იქნებოდა. ამიტომ მისი გაძლიერებაცა და გაფართოებაც ამჟამად ურიგო არ იქნებოდა. მეორეც ისა, რომ რუსეთს *საქართველოს* გამოყენება შეეძლო ეკონომიურადაც, რადგან მის *საშუალებით უფრო განმტკიცდებოდა და უზრუნველყოფილი იქნებოდა რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში*³⁸⁹.

ამ სარგებლობის აზრმა ისე გაიტაცა რუსეთის მთავრობა, რომ განჯის და ერევნის სახანოს შემოერთებაც კი უნდოდა საქართველოსთვის³⁹⁰.

ამგვარად, სრულებით ცხადია, რომ რუსეთის დედოფლის მანიფესტში მოხსენებული ცნობა, ვითომც რუსეთს სპარსეთისათვის ომი იმიტომ გამოეცხადებინოს, რომ ალა-მაჰმედ ხანმა საქართველო ააოხრა და საქართველომ მის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა, მხოლოდ ლამაზი, მაგრამ ყალბი სიტყვები იყო. თვით ამ სპარსეთის ლაშქრობის მონაწილე და რუსთა ჯარის სარდლის შტაბის ადიუტანტი ბუტკოვი პირდაპირ ამბობს: ეკატერინე დიდის სურვილი იყო, რომ რუსეთს *საქართველოს აოხრებისათვის ალა-მაჰმედ ხანის დასჯის მომიზეზებით ესარგებლა და სპარსეთთან რუსეთის ვაჭრობა განსაკუთრებით განემტკიცებინა*"-ო³⁹¹, რადგან ამ ომის „უმთავრესი მიზანი ვაჭრობის გავრცელება“ იყო³⁹².

რუსეთის მთავრობას ემინოდა, რომ თუ ვინცობაა მისი ნამდვილი ზრახვა და იდუმალი გეგმა გამოაშკარავდებოდა, მას არავინ, არც საქართველოში, არც შირვანისა და შაქის სახანოებში, მხარს არ დაუჭერდა. ამიტომ არავის ენდობოდა. თვით მეფე ერეკლესაც კი ის ეჭვის თვალით უყურებდა და რომ თავის თავი საქართველოსაგან უზრუნველყო, მან ერთს, თუმცა უკადრისს, მაგრამ მეტად მოხერხებულს საშუალებას მიჰმართა. მან გადასწყვიტა, რომ საქართველოს მეფისაგან სხვათა შორის ერთი რჩეული ათას კაცამდის ქართული სამხედრო ნაწილის შედგენა მოეთხოვა, რომელიც რუსთა ჯარისათვის უნდა მიემატებინათ და მასთან ერთად წაეყვანათ ომში. ამ ნაწილში თვით ბატონიშვილებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩარიცხულნი, განსაკუთრებით ისეთები, რომელნიც მშობლებისათვის უფრო ძვირფასნი იყვნენ, როგორც, მაგ., ბატონიშვილები იულონი და დავითი. ამგვარადვე მოწინავე ქართველობის საუკეთესო წარმომადგენელნი უნდა ამ რაზმში შესულიყვნენ. რუსეთის მთავრობას გადანყვეტილი ჰქონდა, რომ ამ რჩეულ ქართულ სამხედრო ნაწილს საიდუმლოდ საქართველოს მეფისა, დედოფლისა და ერის ერთგულების მძევლად ჩასთვლიდა³⁹³.

სამხედრო მოქმედება უკვე თავისი ბუნებრივი გზით მიმდინარეობდა და თავიანთი მომავალი გამარჯვების გამოსაყენებლად რუსებს მრავალი ერთი მეორეზე უფრო საოცნებო გეგმები ეხატებოდათ, რომ 1796 წ. ნოემბერში ეკატერინე II გარდაიცვალა. 6 დეკემბერს იმავე წელს რუსების ჯარების მთავარსარდალს თავისი მთავრობისაგან გადაჭრილი ბრძანება მოუვიდა ყოველგვარი სამხედრო მოქმედების შეჩერებისა და მთელი ჯარითურთ რუსეთში დაბრუნების შესახებ³⁹⁴. მართლაც, სამხედრო მოქმედება შეწყდა და რუსის ჯარი შინისაკენ მიმავალი საქართველოში დაბრუნდა, რომ იქიდან რიგრიგობით რუსეთში წასულიყო. ჯარის ერთი ნაწილი იმავე ზამთარში წავიდა საქართველოდან³⁹⁵.

ძნელი წარმოსადგენელი არ უნდა იყოს, თუ რანაირად უნდა თავზარდაცემული ყოფილიყო საქართველო და ერეკლე მეფე, სხვა ხანებიც, რომელნიც სპარსეთის ამ ლაშქრობაში რუსებთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ, როდესაც რუსეთის მთავრობის უპირობამ ამ შემთხვევაშიაც თავი იჩინა. ალა-მაჰმედ ხანი კი სიხარულით ცას ეწეოდა, ყველგან ფირ-

მანებს გზავნიდა, რომ რუსთა ჯარი მას შეუშინდა და უკან გაბრუნდაო. მრისხანე ბრძანება ბრძანებაზე მოსდიოდათ ყველას, ვინც კი მის საწინააღმდეგო სამხედრო მოქმედებაში მონაწილეობის მიღება გაბედა.

1797 წ. გაზაფხულსვე ალა-მაჰმედ შაჰი შუშის ხანის დასასაჯელად დაიძრა. მას გადანყევტილი ჰქონდა, რომ აქედან პირდაპირ საქართველოს ასაკლებად წამოვიდოდა, მცხოვრებლებს აჰყრიდა და შაჰ-აბაზის მსგავსად სპარსეთში გადაასახლებდა³⁹⁶. საქართველოს სრული განადგურება აუცილებელი იყო, რომ 4 ივნისს მისი სიმკაცრით გაბოროტებულ მსახურთ მძინარე ალა-მაჰმედ შაჰისთვის თავი არ მოეჭრათ³⁹⁷.

ასე სრულებით შემთხვევით გადაურჩა საქართველო აოხრებას და დაღუპვას. თუმცა რუსებმა ეს თავის თვალთ ნახეს და კარგად გრძნობდნენ რა განსაცდელშიც იყო საქართველო, მაგრამ მაინც გადანყევტილება არ შეუცვლიათ და 1797 წ. ენკენისთვეში თავიანთი ჯარის უკანასკნელი ნაწილიც ჩვენი ქვეყნიდან გაიყვანეს³⁹⁸. სპარსეთთან ომის გაგრძელება მათ საჭიროდ არ მიაჩნდათ. ხოლო რუსეთის მთავრობა რომ თავისი მოქმედებით საქართველოს უსაშინელეს მდგომარეობაში აგდებდა და ჯარის გაყვანა მის მხრივ 1783 წ. ხელშეკრულების დარღვევა იყო, ამგვარ გარემოებას იგი არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი დამოკიდებულების საფუძველი

უნებლიეთ საკითხი იზადება, თუ რა მიზეზი იყო, რომ დიდი რუსეთის მთავრობა ასე ექცეოდა პატარა საქართველოს ან როგორ ახერხებდა რუსეთი საქართველოს ისე მოჟადოებას, რომ იგი რამდენიმე მწარე გამოცდილების შემდგომაც მაინც „ქრისტესმოყვარე“ რუსეთის მფარველობის გულწრფელი მოიმედე იყო?

პირველი საკითხის გადანყევტა ყველა ზემომოთხრობილის შემდგომ ძნელი არ არის.

რუსეთის მაშინდელი მთავრობის ბრძანებებიდან და მიწერ-მონერიდან, აგრეთვე სხვა ყველა იმდროინდელი საბუთებიდან და თვით მოქმედებიდანაც, სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ რუსეთის მთელი პოლიტიკა და მოქმედება საქართველოს მიმართ ნამდვილად რუსული პოლიტიკური ინტერესებით იყო ნაკარნახევი.

მაშინ რუსეთს ამიერკავკასიაში და სპარსეთში იმდენად პოლიტიკური ინტერესები არა ჰქონდა, რამდენადაც ეკონომიური. ის განსაკუთრებით რუსული ალბმიცემობის სპარსეთში გავრცელებაზე ზრუნავდა, რითაც მას ინდოეთის მდიდარი ვაჭრობის ხელში ჩაგდების იმედი ჰქონდა. თუ ეს მოხდებოდა, მაშინ უკვე საკომერციო ინტერესები რეალურ გეგმას წარმოშობდნენ, რომელიც ინდოეთის დაპყრობის გამამართლებელ საბუთად გამოდგებოდა. მაგრამ რუსებს ეს მხოლოდ შორეულ, მომხიბლავ მომავალად ეხატებოდათ.

რუსეთის მთავრობის გულის სიღრმეს არ მოჰხვედრია ქართველი ერის მისწრაფება, მისი დანინაურებული, განათლებული ყოფა-ცხოვრების დაუშრეტელი წყურვილი და მუდმივი ლტოლვა თავისუფლებისადმი. არა, რუსეთი საქართველოს ისე უყურებდა, როგორც კარგს იარაღს, რომელიც საჭიროებისამებრ შეიძლებოდა მშვენიერად გამოეყენებინა თავის სასარგებლოდ. ეს აზრი თვით რუსეთის მთავრობას აქვს სრული გულახდილობით გამოთქმული გრაფ ნ. პანინის პირით ერთს საიდუმლო მიწერილობაში, რომელიც მან სახელმძღვანელოდ საქართველოში მყოფს რუსეთის წარმომადგენელს გენერალ ტოტლებენს გამოუგზავნა: უნდა ეცადოთ საქმე საქართველოში ისე მოაწყოთ, რომ ყველაფერი ჩვენი „ხელმძღვანელობით ხდებოდეს“, თვით ქართველებს კი ისე ეგონოთ, ვითომც ისინი თავიანთი მთავრობის განკარგულებას ასრულებდნენ, თვით მთავრობაც დარწმუნებული იყოს, თითქოს ყველაფერი მისი სურვილისა და ნების თანახმად ხდებოდეს, ერთი სიტყვით, ყოველი ჩვენი ნადილი განხორციელდეს, მაგრამ იმნაირად კი, რომ *სული აქაური (ე. ი. რუსული) იყოს, სხეული კი ქართული*³⁹⁹. მაშასადამე, რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ ქართველები უსულო იარაღივით გამოეყენებინა თავისი პოლიტიკური მიზნებისა და ზრახვების მისაღწევად.

მაშინდელი ქართველობა კარგა ხანს ამ გარემოებას ვერ ამჩნევდა და გულწრფელად დარწმუნებული იყო, რომ რუსთა ხელმწიფეს და მთავრობას საქართველოსთვის მართლაც გული შესტკივოდა და მისი მწუხარება თავის მწუხარებად მიაჩნდა. ამგვარი განუსაზღვრელი და დაუშრეტელი რუსებისადმი ნდობა იმაზე იყო დამყარებული, რომ საქართველოს იმდროინდელი მტრები სპარსეთ-ოსმალეთი მაჰმადიანები იყვნენ, რუსეთი კი, ვითარცა ქართველთა ერთმორწმუნე სახელმწიფო, თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ.

ქართველებს შორიდან გაგონილი ჰქონდათ რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეჭვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა სულისკვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათს თავგანწირულს ბრძოლაში სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა.

რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის, ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობაზე და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. „ქართველებს მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამოკიდებული მათი გულმოდგინეობა სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილმოსურნეობა რუს ხალხისადმი“-ო⁴⁰⁰. ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელი, – და ამ ქართველთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებ-

ბოთ ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდევ ქართველების იმდენად მო-
ჯადოვებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად
გამოეყენებინათ.

გარეგნულად რუსეთის მთავრობა ვითომც სწუხდა, რომ საქართველო
პოლიტიკურად დასუსტებული სახელმწიფო იყო და თითქოს ცდილობდა,
რომ მისი სამხედრო ძლიერება გაზრდილიყო და საერთაშორისო მდგო-
მარეობა განმტკიცებულიყო. რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო,
მაგ., თავის წარმომადგენელს საქართველოში კოვალენსკის სწერდა, რომ
მას საქართველოს მეფისათვის ერჩია მუდმივი ლაშქარი დაეარსებინა და
ხეირიანი არტილერია შეექმნა, რომ ამგვარად მეფეს საშუალება ჰქონო-
და საჭიროებისამებრ პატარა სამხედრო ძალითაც სპარსთა მრავალ-
რიცხოვანი, თავზეხელაღებული ბრბოებისათვის წინააღმდეგობა გაენია.
ამ საქმის განსახორციელებლად რუსეთის ხელმწიფე საქართველოს მეფეს
ნებას აძლევდა საქართველოში დანიშნული იეგერთა პოლკის უფროსი და
ოფიცრები ხელმძღვანელად გამოეყენებინა (Инструк. Иностр. Коллегии
Коваленскому: АКАГК I. გვ. 95, §11). მაგრამ ეს 1799 წელს იწერებოდა,
როდესაც უკვე საქართველოს დამოუკიდებლობის ბედი თვით რუსთავე
წყალობით გადაწყვეტილი იყო, ისე რომ ამ რჩევას მაშინ აღარავითარი
მნიშვნელობა არ ჰქონდა.

განსაკუთრებით საყურადღებო კი სწორედ ის გარემოებაა, რომ თვით
საქართველოს მთავრობა მუდამ ცდილობდა დაწინაურებული სამხედრო
ტექნიკა და მეტადრე ზარბაზნების ჩამოსხმა-მოხმარება შეესწავლა,
ხოლო რუსეთის მთავრობა იდუმალად ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა,
რომ საქართველოს თავის ეს წადილი ვერ განეხორციელებინა. ისე რომ თუ
საქართველოს XVIII ს.-ის დასასრულს, როდესაც რუსეთის მთავრობის ზე-
მომოყვანილი რჩევა იყო შედგენილი, შესაფერისი არტილერია არ ებადა,
ამაში უმთავრესად თვით რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებს უძევთ
ბრალი.

საქართველოში ძალიან კარგად ესმოდათ კარგი არტილერიის უაღ-
რესი მნიშვნელობა ქვეყნის გარეშე მტრისაგან უზრუნველყოფისათვის და
სწორედ ამიტომაც არის, რომ ერეკლე მეფე სულ იმის ცდაში იყო, რომ ვის-
განმე ზარბაზნების გაკეთება და ხმარება შეესწავლა.

მან ისარგებლა კიდევ შემთხვევით, რომ რუსთა ჯარში, რომელიც ოს-
მალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად მაშინ საქართველოში იყო გამოგზა-
ვნილი, არტილერიის საქმის მცოდნე პირები ქართველები იყვნენ და მათ
მიჰმართა, რომ თავისი დიდის ხნის ნატვრა აესრულებინა. არტილერიის
პოდპოლკოვნიკს ჩოლოყაშვილს და თავად თარხან-მოურავს სიხარუ-
ლით უკისრიათ ეს საქმე. ისინი თურმე ერეკლე მეფეს ზარბაზნების, მორ-
ტირების და ჰაუბიცების გაკეთებასა და დადგმას ასწავლიდნენ.

მოულოდნელად ამის გამო მთელი აურზაური ატყდა. თუმცა მაშინ
ეს ქართველებს ეუცნაურათ, მაგრამ რუსეთის ჯარის უფროსმა ტოტლე-

ბენმა რომ ეს გარემოება შეიტყო, მაშინვე ჩოლოყაშვილსაცა და თარხან-მოურავსაც სასტიკად აუკრძალა, რომ მათ მეფე ერეკლესთვის საარტილერიო ხელოვნება ესწავლებინათ.

ამ ორს ქართველს არტილერიისტს, როგორც ჩანს, ტოტლებენის ამგვარი ბრძანება უკანონოდ მიაჩნდათ და ეტყობა გულწრფელად დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ რუსეთისათვისაც ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო, თუკი საქართველოს მეფეს, ვითარცა რუსეთის ერთგულს მოკავშირეს და მის მფარველობის ქვეშე მყოფს, სამხედრო საქმე კარგად შესწავლილი ექმნებოდა, ამიტომ ორივენი ისევ თბილისში დარჩნენ და წინანდებურად ერეკლე მეფეს ასწავლიდნენ. მაშინ ტოტლებენმა 6 თებერვალს 1770 წელს რუსეთის მთავრობას ფრანგულად დაწერილი საიდუმლო მოხსენება გაუგზავნა, რომელშიაც ატყობინებდა, რომ ჩოლოყაშვილი და თარხან-მოურავი ერეკლე მეფეს ზარბაზნების ჩამოსხმასა და დადგმას ასწავლიანო. თუმცა საქართველოს მეფე, სწერდა ტოტლებენი მთავრობას, რუსეთის ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ არის, მაგრამ რუსეთის ინტერესებისათვის სასურველი არაა, საქართველოში რუსეთის ხელმწიფის ზარბაზნებს გარდა სხვისი ვისიმე ზარბაზნები იყოსო. ამიტომ ტოტლებენი მთავრობას სთხოვდა, რომ ყველა ქართველი ოფიცრები და თავადი თარხან-მოურავი საქართველოდან ისევ რუსეთში წაეყვანათ.

ქართველი ოფიცრები თავისი მამულიშვილური გრძნობისა და პოლიტიკური სიბეცისათვის სასტიკად დაისაჯნენ. იძულებით რუსეთში წაყვანილნი და დაპატიმრებულნი საქმის გამოძიებას უცდიდნენ, სანამ მათი უდანამაულობა ყველასათვის ცხადი არ შეიქმნა.

ამ საიდუმლო მოხსენებიდან ცხადად ჩანს, რომ რუსეთის მთავრობისათვის, საზოგადოდ, საქართველოს გაძლიერება სრულებითაც საჭირო არ იყო. საქართველო ისეთ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო, რომ რუსეთის დაუხმარებელივ მას თავისი თავის დაცვა არ შესძლებოდა და მუდამ მხოლოდ რუსეთის შემავედრებელი და ხელში შემყურე ყოფილიყო⁴⁰¹.

ასეთი ვითარება ჩვენს ქვეყანას მარტო საერთაშორისო დამოკიდებულებას კი არ უფუჭებდა, მარტო მის გარეშე მტრებს კი არ ათამამებდა, არამედ შინაურ ცხოვრებაშიც არევ-დარევასა და სხვადასხვა პოლიტიკურ დასთა შორის ბრძოლას ამწვავებდა, მეფისა და მთავრობის პატივისცემისა და უფლების გაქარწყლებას ხალხის თვალში ხელს უწყობდა. ბევრნი ხედავდნენ, რომ მთავრობის მთელი პოლიტიკა საქართველოს უბედურების მეტს არას უმზადებდა და ამის გამო სპარსეთთან და ოსმალეთთან შეთანხმების მომხრენი დაუნდობლად ებრძოდნენ იმ წრეებს, რომელნიც რუსეთის მფარველობისა და მოკავშირეობის მომხრენი და მოთავენი იყვნენ. ეს შინაური უთანხმოება და ქიშპობა ძირს უთხრიდა ისედაც დაუსრულებელი ომებისა და მტრების შემოსევისაგან დასუსტებულ სახელმწიფოს.

ერეკლე მეფე ღრმად მოხუცებული მოუსვენარი ცხოვრებისა და თავდატეხილი უბედურებისაგან დაავადებული გულის ტკივილით შეპყურებ-

და, როგორ ინგრეოდა ის პოლიტიკური და სამხედრო სიძლიერე, ქონებრივი კეთილდღეობაც, რომელიც მისი მამის თეიმურაზ II-ისა და მისი პირადი დაუღალავი შრომითა და გამჭრიახობით იყო მოპოვებული. მისი სიბერისდღენი ეგების იმ მწარე გრძნობით იყო მოწამლული, რომ ამის ბრალი მის პირადს პოლიტიკურს გულუბრყვილობას და რუსეთის მთავრობისადმი განუსაზღვრელ ნდობასაც ედებოდა.

ერეკლე მეფეს დიდ ხანს აღარ უტოცხლია... 11 იანვარს 1798 წ. ქ. თელავში გარდაიცვალა 78 წლის მოხუცი გმირი პატარა-კახი.

საქართველოს შეერთება რუსეთთან

სამეფო ტახტზე ასულს გიორგი მეფეს არც მამის ნიჭი და პირადი სიქველე ჰქონდა, არც საიმისო გავლენა მოეპოვებოდა ხალხში, რომ ესოდენ გართულებული პოლიტიკური მდგომარეობიდან ბრძნულის შორს-გამჭვრეტელობითა და სიფრთხილით საქართველო სამშვიდობოს გამოეყვანა. პირიქით, შინაური უნესობა გაძლიერდა, გარეშე მტრები უფრო გათამამდნენ, გულწრფელი მეგობრული გრძნობითა და უანგარო კეთილმოსურნეობით გამსჭვალული ძლიერი მოკავშირის მფარველობა და დახმარება კი არა ჩანდა.

ასეთ გარემოებაში მყოფს გიორგი მეფეს რუსეთის მხრივ შველის იმედი აღარა ჰქონდა და ამის გამო მან გადასწყვიტა დარიალის კარი ჩაეკეტა და სამხრეთისაკენ გზა რუსებისათვის სამუდამოდ დაეხშა. მას ეგონა, რომ ისევ ოსმალეთთან პოლიტიკური შეთანხმება და მისი მოკავშირეობა მიანიჭებდა ღონემიხდილს საქართველოს მშვიდობიანობას. მეფემ უკვე დესპანიც კი გაგზავნა ახალციხის ფაშასთან. რომ იქიდან სტამბოლში ნასულიყო ამ საქმის მოსაწყობად. მაგრამ დესპანი ჯერ ახალციხეს არ გასცილებოდა, რომ რუსეთიდან ტახტის მემკვიდრე ბატონიშვილი დავითი ჩამოვიდა, რომელმაც რუსეთის ხელმწიფის პავლეს საქართველოსადმი კეთილგანწყობილების ამბავი ჩამოიტანა. მაშინვე კვლავ „ქრისტეს მოყვარე“ რუსეთის მხრით უანგარო დახმარების იმედი დაიბადა და საქართველოს ელჩი ახალციხიდან სწრაფად უკან დაბრუნებულ იქმნა⁴⁰².

როდესაც გიორგი მეფემ რუსეთის ხელმწიფეს პავლეს თავის სამეფო ტახტზე ასვლა აცნობა, პავლემ მოლოცვასთან ერთად მოსწერა, რომ 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით იგი მოვალეა რუსეთის იმპერატორს დამტკიცება სთხოვოს⁴⁰³. თითონ მას კი ავიწყდებოდა, რომ ამ ხელშეკრულებამ მართო საქართველოს არ დააკისრა მოვალეობა, არამედ რუსეთის სახელმწიფოსაც, და რომ თვით რუსეთს არც ერთი ეს მოვალეობათაგანი ჯერ ასრულებული არ ჰქონდა.

16 აპრ. 1799 წ. საქართველოში რუსეთის ელჩი დაინიშნა და 2 ბატალიონი ჯარიც გამოიგზავნა ვითომც საქართველოს დასაცავად⁴⁰⁴.

ერთმაცა და მეორემაც საქართველოს მხოლოდ ამავე წლის დასასრულს მოაღწიეს⁴⁰⁵. რუსეთის მთავრობამ თავის ელჩს დაავალა, რომ მას მეფისათვის საიდუმლოდ თვალყური ედევნებინა. მაშასადამე, თვით მეფეც კი საეჭვოდ მიაჩნდათ და მის ერთგულებას არ ენდობოდნენ, თუმცა საქართველოს მთავრობამ რუსეთისადმი განუსაზღვრელი და გადამეტებული ნდობა არა ერთხელ დაამტკიცა და ამის წყალობით ძალიანაც იზარალა.

ყველაფერი მოწმობდა, რომ რუსეთი ეხლა კი თითქოს მართლაც დაინტერესებული იყო საქართველოს მდგომარეობით და ჩვენ ქვეყანასთან მჭიდრო კავშირის დაჭერას ცდილობდა. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც რუსეთს საქართველოსთვის არ შეუწუხებია თავი, არამედ მხოლოდ პირადი სარგებლობით ხელმძღვანელობდა იგი და თავისი საიდუმლო გეგმის განხორციელებაზე ზრუნავდა.

კამერჰერმა გრაფმა მუსინ-პუშკინმა იმპერატორ პავლეს წინაშე იშუამდგომლა, რომ მას ნება და საშუალება მისცემოდა საქართველოში გასამგზავრებლად და იქაური მთების მდიდარი მადნეულობის გამოსაკვლევად. 17 ოქტ. 1799 წ. მან ნებართვა მიიღო და გამოემგზავრა კიდეც. როდესაც საქართველოს ადგილობრივი სიმდიდრის შესწავლამ მას თვალწინ გადაუშალა ჩვენი ქვეყნის მთელი საუნჯე, ბუნების მშვენიერება და „სამოთხის მსგავსი ჰავა“, მან 1800 წ. თავის ხელმწიფეს მოხსენებაში საქართველოს ყველა ზემოაღნიშნული ღირსებანი აუწერა და ის მნიშვნელობაც გაუთვალისწინა, რომელიც ჩვენს სამშობლოს რუსეთისათვის ექმნებოდა, საქართველო რომ რუსეთს შეეერთებინა. მაშინ რუსეთი მდიდარს ქვეყანას შეიძენდა და კავკასიის მთიელთა თავდასხმისაგან სამუდამოდ უზრუნველყოფილი იქმნებოდაო იმიტომ, რომ ორივე მხრივ ჩაჭერილნი ისინი ველარს გაბედავდნენ, ოსმალეთთან, ან სპარსეთთან ომის დროსაც რუსეთს დიდი სამხედრო უპირატესობა ექნებოდა. მაგრამ ამას გარდა რუსეთს სპარსეთისა და ინდოეთის ვაჭრობის ფართო ასპარეზიც გაეხსნებოდაო⁴⁰⁶. მაშასადამე, ჩვეულებრივს ეკონომიურს ინტერესებს გარდა, ზღაპრულ ინდოეთზე ოცნებასთან ერთად, აქ უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაცაა გათვალისწინებული.

ეს აზრი პეტერბურგში მოწონებულ იქნა. 18 დეკემბ. 1800 წ. პავლე იმპერატორმა ხელი მოაწერა მანიფესტს საქართველოს რუსეთთან შეერთების შესახებ და შემდეგ კი გიორგი მეფეს წინდანიწვე დამზადებული ქალაქი გაუგზავნეს ხელმოსაწერად, რომელშიაც ვითომ თვით მეფე სთხოვდა რუსეთის ხელმწიფეს, რომ მას საქართველო ერთხელ და სამუდამოდ რუსეთთან შეეერთებინა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად ექცია. მაგრამ საქმე ისე დატრიალდა, რომ მთელი ეს გეგმა ჩაიფუშა: გიორგი მეფე გარდაიცვალა 22 დეკემბერს 1800 წ. ისე, რომ ხელმოსაწერი ქალაქი მას თვალითაც არ უნახავს, რადგან მისი მომტანნი ამ დროს ჯერ საქართველოში ჩამოსული არც კი იყვნენ⁴⁰⁷.

ასეთი შესაძლებლობა რუსეთის მთავრობას წინდანიწვე გათვალ-

ისწინებული ჰქონდა და ამისთანა შემთხვევისათვისაც მას უკვე 15 ნოემბერს თავის წარმომადგენლისათვის საქართველოში ნაბრძანები ჰქონდა, რომ რა წამს გიორგი მეფე გარდაიცვლებოდა, საქართველოს სამეფო ტახტზე ასვლის ნება არავისთვის მიეცათ. ეს გარემოება გენ. კნორინგმა გიორგი მეფის გარდაცვალებისთანავე აცნობა საქართველოს მცხოვრებთა და თანაც იმ ოთხი ბატალიონი ჯარის გარდა, რომელიც რუსებს ამ დროისათვის ჩვენს ქვეყანაში მოეპოვებოდათ, საჩქაროდ კიდევ ერთი ბატალიონი დაიბარა⁴⁰⁸.

1783 წ. დადებული ხელშეკრულების მე-12-ე მუხლში ნათქვამია, რომ ამ ხელშეკრულების პირობების შეცვლა ან შევსება მხოლოდ ორივე მხარის თანხმობით შეიძლებოდა⁴⁰⁹. რადგან 1783 წ. შემდგომ აღარავითარი სხვა ხელშეკრულება საქართველოს და რუსეთს შორის არ დადებულა და არც რაიმე ცვლილება ყოფილა შეტანილი ორივე მხარის თანხმობით, ამიტომ რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ მას რაიმე საბუთი ჰქონოდა იმის დასამტკიცებლად, ვითომც თვით საქართველოს სურდა თავისი სახელმწიფოს მოსპობა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად გადაქცევა. რაკი გიორგი მეფის სიკვდილის გამო ეს მათი გეგმა ფიზიკურადაც განუხორციელებელი იყო, ამიტომ რუსეთის მთავრობა ხელშეკრულების ცხადს დარღვევას აღარც მოერიდა და, რაწამს მან გიორგი მეფის სიკვდილის ამბავი შეიტყო, მაშინვე 18 იანვ. 1801 წ. პავლე პირველის მანიფესტი გამოაქვეყნა, რომელშიაც ნათქვამია, ვითომც თვით მეფე გიორგისა, მონივნავე წრეებისა და ქართველი ერის სურვილითა და თხოვნით რუსეთმა საქართველო სამუდამოდ შემოიერთა⁴¹⁰.

პავლე I-ს გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ საქართველო ერთბაშად რუსეთის გუბერნიად ექცია და სენატისა და სინოდისათვის დაემორჩილებინა⁴¹¹. 12 მარტს 1801 წ. პავლე გარდაიცვალა. მისმა მემკვიდრემ ალექსანდრე I-მა იგრძნო საქართველოს შეერთების მთელი უკანონობა და ამიტომ გადაწყვიტა გამოერკვია, რამდენად მართალია, რომ მთელ საქართველოს თავისი ნებით მოესურვოს რუსეთთან განუყოფლად შეერთება და რომ მას თავისი თავის დაცვა გარეშე და შინაური მტრებისაგან არ ძალუძს. ამ საკითხების გამორკვევა მან გენ. კნორინგს მიახლო, რომელმაც საქართველოში ჩამოსვლისთანავე გააუქმა ყველაფერი, რაც ტახტის მემკვიდრის ბატონიშვილი დავითის ბრძანებით იყო შემოღებული, და თბილისში საქართველოს უზენაესი მთავრობა დააარსა⁴¹². უკვე ეს მისი ნაბიჯი ცხადყოფს, თუ როგორი მიუდგომლობით გამოარკვევდა და სინამდვილით აუწერდა იგი ჩვენი ხალხის გულისანდებს და მისწრაფებას. ხოლო, რომ საქართველოს გარეშე მტრების წინააღმდეგ დახმარება ესაჭიროებოდა, ეს გარემოება თვით საქართველოსაც არ დაუმაღავს, 1783 წ. ხელშეკრულება ხომ სწორედ ამ მიზნით იყო რუსეთთან დადებული.

როგორც რუსეთის მთავრობას საქართველოს შეერთება თავის სახელმწიფოსთან სასურველად და სასარგებლოდაც მიაჩნდა⁴¹³, გენ. კნორ-

ინგმაც ისე წარუდგინა ალექსანდრე I-ს, თუმცა არ შეეძლო დაემალა, რომ საქართველოს უმაღლესი წრეების ყველა წარმომადგენელი ამ შეერთების მომხრენი ყოფილიყვნენ. მისი სიტყვითაც ნახევარ თავადაზნაურობისას საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება სურდა⁴¹⁴. გრაფ. მუსინ-პუშკინმა, რომელმაც პავლე I-ს ჩააგონა საქართველოს რუსეთთან შეერთების უაღრესი სარგებლობა, ეხლაც ამგვარივე შინაარსის მოხსენება მიართვა ალექსანდრე I-ს⁴¹⁵.

რამდენად გულწრფელი უნდა ყოფილიყო რუსეთის მთავრობის სურვილი, ვითომც მას საქართველოს პოლიტიკური ზრახვის უტყუარი ხმის გაგონება ნდომებოდეს, იქიდანაც ჩანს, რომ მთელ ამ ამბავს საქართველოს სრულუფლებიან დესპანს უმაღლავდნენ და მთელ ამ საქმეს საქართველოს შეერთების შესახებ ფარულად აწარმოებდნენ⁴¹⁶ იმიტომ, რომ კარგად იცოდნენ, რომ საქართველოს დესპანები მათთვის სასიამოვნოს არას იტყოდნენ და ცხადჰყოფდნენ, რომ საქართველოს რუსეთის მხოლოდ კავშირი და მფარველობა სურდა და სხვა არაფერი⁴¹⁷.

საქართველოში რომ არც ხალხი და არც თვით გიორგი მეფე თავისი სახელმწიფოს დამოუკიდებელი არსებობის მოსპობაზე სრულებითაც არა ფიქრობდა, ამას ის გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს, რომ მაშინ ჩვენს სამშობლოში მოწინავე წრეებში ინტენსიური კულტურული მუშაობა სწარმოებდა და მტკიცე სამზადისი იყო როგორც სახელმწიფო წესწყობილების გასაუფჯობესებლად და ევროპულის მსგავსად გადასაქმნელად, ისევე ევროპული მეცნიერების, ფილოსოფიისა და მწერლობის საქართველოში გადმოსანერგავად. საუკეთესო თხზულებები და სახელმძღვანელოები, რომლებიც ფილოსოფიაში, ფიზიკაში და სამათემატიკო მეცნიერებაში და ბუნების მეტყველებაში, აგრეთვე სამხედრო ხელოვნებაში ევროპაში გამოდიოდა, ქართულადაც იყო ნათარგმნი. სასწავლებლებში სახმარებლად და წასაკითხავი წიგნები მზადდებოდა. იოანე ბატონიშვილმა ვრცელი მოხსენება წარუდგინა გიორგი მეფეს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა შეცვლილიყო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება, რომელშიაც სხვათა შორის სამი ლიცეუმის მსგავსი უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა იყო გათვალისწინებული. მეფე გიორგიმ 1799 წ. დაამტკიცა ეს პროექტი და მისი განხორციელება უნდა დაეწყო.

ასეთ სამზადისში მყოფ საქართველოს მოწინავე წრეებისათვის ცხადი იყო, რომ ძლიერი მოკავშირის, *რუსეთის*, მფარველობითა და დახმარებით, ჩვენი ქვეყანა მოლონიერდებოდა, გარეშე მტრებს მოიგერიებდა და მყუდრო ცხოვრების შემდგომ მტკიცე და ჩქარი ნაბიჯით წარმატების გზას დაადგებოდა.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიას“ დამატებად ვურთავთ ავტორის რამდენიმე ნაშრომს, რომლებშიც საქართველოს ისტორიის ცალკეული საკითხები უფრო ღრმადაა შესწავლილი. ივ. ჯავახიშვილს XIX საუკუნის საქართველოს ისტორია ცალკე არ უკვლევია, თუმცა მან ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოაქვეყნა ნაშრომი „*Политическое социальное движение в Грузии в XIX в.*“ სწორედ ამიტომ დავურთეთ ეს გამოკვლევა XVIII საუკუნის საქართველო-რუსეთის ურთიერთობისადმი მიძღვნილ ნაშრომს.

„ქართველი ერის ისტორიაში“ მეცნიერი ძირითადად მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენებს აღწერს და მხოლოდ რამდენიმე ქვეთავში ეხება ეკონომიკისა თუ სამართლის ისტორიის საკითხებს; თუმცა ივ. ჯავახიშვილს ამ პრობლემებისადმი ფუნდამენტური გამოკვლევები აქვს მიძღვნილი ნაშრომებში – „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ (ორ ნიგნად) და „ქართული სამართლის ისტორია“ (ორ ნიგნად).

სამწუხაროდ, ამჟერად ამ მონოგრაფიების გამოქვეყნება ვერ მოხერხდა. თემის სრულყოფისათვის ნიგნში შევიდა ივ. ჯავახიშვილის სხვა ორი ნაშრომი, რომლებშიც განხილულია ეკონომიკისა და სამართლის ისტორიის საკითხები; ამავე დროს, ავტორს ამ გამოკვლევებში IX-XIII საუკუნეების რეალობა ქრონოლოგიურად აქვს ასახული.

„საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“, მოგვიანებით, გადამუშავებული სახით „ქართული სამართლის ისტორიის“ მეორე ნიგნში შევიდა. ნაშრომი პირველად 1905 წელს გამოიცა, როგორც გაგრძელება იმავე წელს გამოცემული მონოგრაფიისა „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება“. „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორიის“ თხრობას ივ. ჯავახიშვილი იწყებს VI საუკუნიდან, როდესაც ქართლში ჩამოყალიბდა ერისმთავრობის ინსტიტუტი, მაგრამ ძირითადი აქცენტი XI-XII საუკუნეების პერიოდზე აქვს გადატანილი.

„საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ პირველად 1907 წელს გამოიცა, მაგრამ მანამდე ივ. ჯავახიშვილი გაზეთ „ივერიაში“ აქვეყნებდა წერილებს ეკონომიკის ისტორიის საკითხებისადმი. მოგვიანებით ეს ნაშრომი შევიდა ივანე ჯავახიშვილის 1930 და 1934 წლებში გამოცემულ „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ორ სქელტანიან ტომში. ამ მონოგრაფიაში IX-XIII სს. საქართველოს ეკონომიკის ისტორიაა გადმოცემული. მიუხედავად იმისა, რომ ივ. ჯავახიშვილი პირველი გამოცემიდან თითქმის ორი ათეული წლის შემდეგ დაუბრუნდა „ეკონომიური ისტორიის“ შევსებასა და ხელახალ გამოცემას, 1907 წელს ამ საკითხზე გამოთქმული მო-

საზრებები არ გადაუფასებია, და თავადაც აღნიშნავდა: „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი გამოცემის 23 წლის შემდგომაც იქ გამოთქმული აზრებისა და დებულებათაგან ბევრი არაფერი მაქვს შესაცვლელი და უარსაყოფელი“.

წინამდებარე წიგნს დამატებად დაერთო ივ. ჯავახიშვილის კიდევ ერთი მონოგრაფია – „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული“. ეს ნაშრომი ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის ბრწყინვალე ნიმუშია, თუმცა მის გამოცემას მნიშვნელოვანი პოლიტიკური დატვირთვა ჰქონდა. ნაშრომი 1919 წელს გამოიცა, მაშინ როდესაც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის საზღვრების ფორმირება ხდებოდა. ივ. ჯავახიშვილი ნაშრომის დასკვნით ნაწილში ამ რეალობას ასე აღწერს: „წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, – თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, – და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისდა მიხედვით, – თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ ჟამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებათა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიანობა აღდგენილი იქმნას“.

ჯაბა სამუშია

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГРУЗИИ В XIX В.*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уже несколько лет, как могучее социальное и политическое движение в Грузии привлекает к себе общественное внимание России. Большинству, если не всем, оно кажется выросшим неожиданно, сразу, – и непонятно, как могло выработаться то единодушие, которое проявляет грузинский народ в социальном движении, откуда взялась та образцовая дисциплина и организационная деятельность, которые так выгодно отличают культурность грузинское движение от современного движения в других частях России? Это и не удивительно, так как до последнего времени на русск. языке не существовало даже коротенького обзора по истории движений в Грузии в XIX в. Задачей данного очерка было восполнить этот пробел и уяснить читателю: 1) каковы были причины того, что авторитет русского правительства и коронного суда, пользовавшихся в эпоху присоединения Грузии к России большим обаянием, был совершенно дискредитирован в глазах грузинского народа; 2) что социальное и политическое движение в Грузии даже в XIX веке, не касаясь более древнего периода, имело свою историю, что груз. народ уже давно закалился и дисциплинировался в этом и 3) что современное движение имеет глубокие корни в народной психике и жизни; не революционные партии дискредитировали правительство в глазах народа, а само правительство своим управлением и режимом в продолжение ста лет дискредитировало себя; сам суд расшатал основы своего авторитета; само правительственное разрешение крестьянского вопроса в Грузии сделало неизбежным возникновение аграрного движения. Автор данного очерка всегда основывался на официальных документах и предпочитал заставлять говорить самих должностных лиц, так как гораздо более сильное и убедительное впечатление производит, когда они сами бичуют систему управления, когда они сами раскрывают действия своих коллег.

Аграрное движение в Грузии имеет свою длинную историю. Документы свидетельствуют, что, несмотря на тяжелые политические условия, в продолжение всего XVIII века аграрное движение в Грузии не прекращалось: то там, то сям, через известные промежутки времени оно вспыхивало вновь и давало о себе знать. Благодаря тому, что церковь всегда лучше хранила свои документы, чем частные лица, данные об аграрном движении, дошедшие до нас, касаются преимущественно церковных крестьян. Еще в 1712 году царь

* Впервые опубликован автором в 1906 году под заглавием: Прив.-доц. Джавахов, Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в. СПб, 1906. Книгоиздательство „Сакартвело“.

Давид Имамкулихан повелел вазиру крестьян церкви в Кварели привести в повиновение ей и обязать их платить ей установленные подати⁴¹⁸. Когда ц. Бакар в 1719 году сел. Карцахи пожертвовал монастырю на тех же основаниях, на каких находились дер. Узнарнани и Карукумарты, то крестьяне оказали сопротивление властям, не подчинились монастырю, волновались и царь принужден был их привести себе в покорность⁴¹⁹. В 1749 году крестьяне Болнисской церкви перестали отбывать узаконенные подати Болнисскому архиепископу, и католикосу Антонию⁴²⁰ пришлось вмешаться в это дело. Точно так же и крестьяне сел. Урбинен отказались платить епископу установленный оброк и перестали повиноваться ему в 1776 году⁴²¹. А в 1794 году крепостные Манглинской и Рунеской церковей разбежались и покинули своих господ⁴²². Четыре года спустя то-же самое проделали и крестьяне Никозской церкви⁴²³. Имеются сведения об аграрных недоразумениях и между крестьянами и помещиками⁴²⁴, но политические условия, постоянная опасность со стороны внешних врагов не давали возможности этому брожению принять нормальное течение. Повидимому, и грузинские правительствующие сферы замечали необходимость облегчения выхода в некоторых, по крайней мере, случаях из крепостничества: к таковым нужно отнести постановление царя Ираклия, католикоса, епископов, придворных и вельмож от 1765 года о том, что „с этого времени на крестьян, которые поулчат свободу из плена, прежние владельцы не могут уже простираť своих владельческих прав“⁴²⁵, что крепостной, которого не выкупит из плена его господин, освобождается от зависимости⁴²⁶, что владельцы, не поддерживающие во время голодовок своих крепостных, теряют на них свое право и т.д. Но, конечно, в XVIII веке, когда для защиты от вражеских нашествий приходилось искать протектората России, было грузинам не до социальных реформ. Правящие сферы Грузии думали, что с помощью своей могущественной покровительницы им удастся заняться мирным культурным развитием своей страны. После долгих, неприятных переговоров ц. Ираклию, наконец, в 1783 году заключить трактат с импер. Екатериной, по которому „Е. В. дает Императорское свое ручательство на сохранение целости настоящих владений Е. С. царя Ираклия Теймуразовича, предполагая распространить таковое ручательство и на такие владения, кои в течение времени и по обстоятельствам приобретены и прочным образом за ним утверждены будут (арт. 2). Ее Импер. Величество, приемля с благоволением признание верховной власти и покровительства над царствами Карталинским и Грузинским (sic!), обещает именем своим и преемников своих: 1) народы тех царств почитать пребывающими в тесном союзе и совершенном согласии с империей ее и, следственно, неприятелей их признавать за своих неприятелей, 2) светл. царя Ираклия Теймуразовича и его дому наследников и потомков сохранять беспрерывно на царстве Карталинском и Кахетинском, 3) власть, со внутренним управлением сопряженную, суд и расправу и сбор податей

предоставить его свет. царю в полную его пользу, запрещая своему военному и гражданскому начальству вступаться в какие либо распоряжения (арт. 6), за это его свет. царь обещает за себя и потомков своих: 1) быть всегда готовым на службу ее Величества с войсками своими, 2) с начальниками российскими обращаться во всегданнем сношении по всем делам до службы ее императ. Величества касающимся, удовлетворять их требованиям и подданных ее Величества охранять от всяких обид и притеснений" (арт. 7) и кроме того „обещает его светлость без предварительного соглашения с главн. пограничным начальником и министром ее импер. Величества, при нем аккредитуемых, не иметь сношения с окрестными Владетелями" (арт. 4). Однако и этот трактат не помог Грузии. Русское правительство мало думало об исполнении своих клятвенных обещаний.

В 1787 году совершенно неожиданно для грузин был отозван и тот маленький отряд русск. войска, который должен был якобы охранять грузинскую территорию. Представления и просьбы царя Ираклия о присылке обещанной по трактату военной охраны отклонялись с кратким, но многозначительным объяснением что „отправлять в Грузию войска за благо не приемляется"; Грузия, таким образом, была вопреки торжественным обещаниям и императорскому слову брошена на произвол судьбы и предана в 1795 году 12 сент. на разорение мстящему ей именно за заключенный с Россией трактат персидскому шаху Ага-Магомет-хану, и только 1 октября того же года русск. правительство сообщило ген. Гудовичу „подкрепить Ираклия, яко вассала Российского, против неприязненных на него покушений, положенными по трактату с ними двумя полными батальонами пехоты". Помощь России являлась и поздно и настолько мизерной, что в 1797 году грузинский посол кн. Гарсеван Чавчавадзе принужден был просить императора дать категорический и ясный ответ: „угодно ли тебе, самодержавный и великий государь, соблюдать трактат в его первоначальной силе, и угодно ли, согласно вытекающим из трактата обязательствам, оказать царю моему, находящемуся в стесненном положении, обещанную помощь"?⁴²⁷ Преемник ц. Ираклия II Георгий XIII думал, что обещанная Грузии защита от врагов станет реальной только тогда, если она откажется от многих своих политических прав и доведет свои желания до минимума.

Царь Георгий не успел довести переговоры с русским правительством до конца, хотя его представителям приходилось неоднократно напоминать о необходимости скорее разрешить вопрос. Но Георгий XIII так и умер в ожиданиях. Наследник престола царевич Давид еще до кончины царя начал готовить народ к ожидаемому вступлению своему на царство, так как он основательно боялся интриг другого претендента. Ген. Лазарев „неоднократно ему докладывал весьма учтиво, что спешить не к чему". (Акты кавказ. археол. ком. I, 188), как бы намекая ему, что царское достоинство все равно его не минует, хотя в душе уже был уверен в окончательном присоединении Грузии

к русск. владениям. Чтобы быть вполне ориентированным и предпринимать крайнее меры предосторожности, ген. Лазарев просил ген. Кнорринга не пропускать ни одного письма к наследнику престола иначе, как чрез него, чтобы ознакомившись с содержанием, он предварительно приготавливался бы к необходимым действиям, так как царевич Давид уже не скрывал своего недовольства и беспокойства и открыто говорил о нарушениях договоров и желаний последнего царя. Разубеждая и успокаивая наследника, ген. Лазарев в то же время перехватывал все письма к нему и установил самый тщательный надзор (там же, I, 304). 12 сент. 1801 года было уже объявлено открыто о присоединении Грузии к России и уничтожении царства. Это вызвало большое недовольство в Грузии. Только 8 мая 1802 года было об этом объявлено в Тифлисе. Ген. Кнорринг был настолько не уверен, чтобы грузины после объявления об уничтожении царства могли добровольно принять присягу императору Александру I, что счел необходимым с помощью обмана и угроз вынудить ее у них. Он пригласил к себе дворянство, духовенство и горожан и, когда общество собралось, ген. Кнорринг велел оцепить дом кругом войсками, а приглашенным приказал принять присягу. Кто только осмелился заявить, что уничтожение царства противоречит трактатам и воле грузин и на этом основании отказался принять присягу, был арестован (Н. Дубровин, Закавказье от 1803-1806 ш., стр. 33). Грузины увидели, что дело приняло неожиданное направление. Многие из влиятельных лиц однако думали еще, что царство уничтожено было только потому, что императору было неправильно должно о домогательствах народа, и стоило только возбудить вопрос о восстановлении независимости Грузии, как дело должно было решиться само собой; так напр. грузин. уполномоченный при русск. дворе кн. Гарсеван Чавчавадзе писал в Грузию: „Какие имел от царя Георгия к Государю поручения в рассуждении Грузии, ни одно из них не исполнилось: царство уничтожено... никакой род так не унижен, как Грузия. Посылаю копии с манифеста и приказов – из них увидите справедливость моего письма; вы еще имеете время, чтоб общество написало сюда одно письмо, дабы – я предстал здесь и опять о нашем состоянии просил иметь царя и быть под покровительством; знайте, если будете просить царя – дадут, вы можете не принять повелений, отсюда к вам привезенных" (Акты II, 304). Но надежды были тщетны: в Петербурге вопрос решили бесповоротно, руководствуясь, конечно, совершенно не теми соображениями, какие театрально были выставлены в манифесте о присоединении. Не принимать повелений, привезенных из Петербурга, было не так уж легко. Русск. войска были стянуты вокруг Тифлиса и всякий, пытавшийся протестовать, арестовывался. Всеобщий дружный протест быть может и имел бы свое действие, но дело как раз было в том, что в это время в Грузии были три партии и действия их были не только не солидарны, но даже большей частью враждебны друг другу. Одну партию образовали сторонники царевича Давида, наследника груз.

престола, другую – сторонники престоидента царевича Юлона; третью партию составляли сторонники русск. правительства; они стояли за уничтожение независимости Грузии и полное присоединение ее к России. Правда, эта партия была немногочисленна, но зато в виду присутствия русск. войск весьма опасна для двух первых партий, стоявших на требовании точного исполнения заключенного трактата со стороны русск. правительства. Партия сторонников русск. правительства состояла из двух категорий: одни были личными врагами царевича Давида, другая группа была искренно убеждена, что Россия принесет Грузии мир и благоденствие, защитит от вражеских нашествий и внесет порядок (П. Иоселиани, Жизнь царя Георгия XIII, на груз. яз., стр. 191, 259, 265-6, 273). Партии царевича Давида и цар. Юлона одинаково стояли за сохранение целостности грузинского царства, но, в то время как сторонники первого стояли на точке зрения желаний последнего царя Георгия XIII и довольствовались даже удержанием царского титула и его наследственности в роде груз. Багратидов, а во всем остальном согласны были следовать велениям из Петербурга, – сторонники Юлона требовали выполнения трактата, заключенного с Ираклием II с императрицей Екатериной II, и Грузию считали только под протекторатом России, в внутренних же делах независимой. Уничтожение самостоятельности Грузии и все действия представителей русской власти заставили обе партии стать во враждебные отношения к русским. Но скоро и руссофильская партия, конечно, в лице бескорыстно ожидавших от русского правительства блага для своей родины, отшатнулась от русск. правителей Грузии; осталась только маленькая кучка, из личных выгод и корысти старавшаяся использовать положение вещей.

Бесцеремонность водворившихся тогда в Грузии русск. правителей, главнокомандующих и чиновников не имела границ – все было дозволено: уже 12 сент. 1801 г. одним росчерком пера было учреждено верховное грузинское правительство с 4 экспедициями, в которых грузины сразу же были оттеснены на задний план, и всюду главенствовали русск. чиновники, не знавшие грузинского языка и попадавшие в Грузию только потому, что их в России уже не хотели держать⁴²⁸. Во всех учреждениях, даже судебных, сразу же был изгнан родной, единственно известный населению, язык; во всех делах как уголовных, так и по гражданским процессам было предписано руководствоваться во всех инстанциях общими русск. законами, только по гражданским делам решения выносились по законам ц. Вахтанга, но уголовные преступления карались во всеимперским законам. Даже школьные учителя и те позволяли себе в учебных заведениях пользоваться „пословицами и обидными выражениями для новоприобретенной земли“⁴²⁹. Не прошло и трех лет, как те же лица, которые благословляли Провидение за то, что русские появились на территории Грузии, проклинали теперь свою судьбу. Сам вновь назначенный главнокомандующим Грузии кн. Цицианов смещенному в 1803

г. правителю Грузии Коваленскому говорил: „Вы оскорбляли их (грузин) своим поведением и тем заставили возненавидеть правление до такой степени, что я нашел страшное колебание умов против Российского правления... по 5 дней вас не видали и... нередко ожидавшимся нашего лицемерия царевичам отказывали под тем предлогом, что у вас времени нет их принять“⁴³⁰. Бывший грузин. посол. Гарсеван Чавчавадзе таким образом описывает тогдашнее настроение руссофильской части грузинского общества: „Народ, стняя под игом царей и их многочисленной фамилии, не могли сего уже переносить, прибегнул к высокому покровительству Г. И., надеясь избавиться сего ига, и, что желали, то и исполнилось; но ныне они еще больше под оным стенают... Теперь становится для них неспособным... Из сего заключаю, что мысль всех сих князей есть та, чтобы восстановить попрежнему царя и царство“⁴³¹. Следовательно, даже те из дворянства, которые в присоединении Грузии к России видели счастье для своей страны, перешли в оппозицию к правительству и желали восстановления независимости груз. царства. Теперь уже все партии были согласны в своих домогательствах и идеалах. Только грузин. крестьянство было в выжидательном положении, так как оно в глубине души еще надеялось на улучшение своего положения благодаря русским; так напр., одна крестьянка кн. И. Цицианова секретно сообщила русск. чиновнику, „что она, как и все мужики, русским преданы, а князья и дворяне их ненавидят“⁴³². Но прошло не много времени и грузинские крестьяне потеряли надежду и симпатию к русскому правлению: когда тяжелое бремя русского владычества начало обрушиваться и на них, тогда только они поняли, что их ожидало впереди. Раньше всех пришлось разочароваться горцам-грузинам, живущим по той местности, где проходит Военногрузинская дорога. Несмотря на то, что русское правительство обещало в продолжение 7 лет не брать податей, в первый-же год начали с них взыскивать и притом непременно деньгами, серебром и за два года, а когда население не в состоянии было уплатить требуемой суммы, русские чиновники заставляли их взять серебро из церквей. Сверх того, было объявлено, что казаки и стражники будут покупать у населения провиант и фураж за деньги, но на самом деле все брали даром; безвозмездно пользовались и лошадьми. Войско издевалось над населением: впрягало в арбу женщин и понукало их нагайками везти нагруженный воз; были неоднократные случаи изнасилования женщин.⁴³³ Чаша терпения горцев-грузин переполнилась: ожидавшиеся избавители-единоверцы оказались не лучше заклятых врагов и, когда в 1804 г. правительство вздумало производить набор ополченцев для посылки подкреплений на театр военных действий с персианами, то все горцы-грузины отказались и восстали; они вошли в соглашение с остальными грузинскими племенами, а также с осетинами и вели переговоры с находившимися при дворе имеретинского царя Соломона в Западной Грузии, царевичами Юлоном и Парнаозом. На требование начальника смирительной экспедиции, кн. Шанше Эристова, подчиниться русской власти

повстанцы ответили, что владычество русских довело их до крайности, что они отягчены поборами и требованиями натуральной повинности и потому решили не пропускать больше ни одного русского в Грузию.⁴³⁴ Повстанцы принялись заграждать и портить военную грузинскую дорогу, разрушили все мосты и в различных местах устроили сильные заграждения. Сообщение с Тифлисом и Владикавказом было прервано, все курьеры захватывались восставшими и донесения попадали в их руки. Отряд повстанцев напал на казачий пост в Кайшаури и истребил всех; спаслись только двое, сообщившие о случившемся нападении ближайшему начальству.⁴³⁵ Вскоре отряд осадил все пункты, где только были расквартированы русские войска, вплоть до г. Душети. Положение стало критическим. Тогда правитель Грузии кн. Волконский объявил, что все жалобы населения будут расследованы и требования удовлетворены. Для того, чтобы мирным путем уладить дело и успокоить восставших, он послал почетных лиц с письмом от католикоса Грузии, которые должны были убедить повстанцев, что все основательные жалобы будут удовлетворены. Почетные лица привезли депутатов от повстанцев для переговоров, и им кн. Волконский повторил то же самое. Наступило маленькое затишье. Когда возобновились военные действия, то вначале счастье улыбалось повстанцам, но восстание было все же подавлено; действовать долго плоховооруженным отрядам против регулярного войска, обладавшего к тому же и пушками, было невозможно. 4 апреля 1805 г. царевичи Юлон и Парнаоз были высланы в Россию, остальные главаря в числе 70 арестованы и преданы суду.

Казалось бы, что раскрытые возмущением грузин-горцев бесчинства русских чиновников должны были заставить представителей высшей власти в крае приняться за искоренение тех баснословных и возмутительных злоупотреблений, которые невыносимым гнетом ложились на грузинский народ и заставляли его мечтать даже о тяжелых, политически небезопасных, временах последних грузинских царей. Между тем на самом деле все шло по старому: то же лихоимство, те же злоупотребления и та же безнаказанность виновных лиц из чиновников. Грузинские крестьяне стонали под игом подводной повинности для русского войска. Карталинские и кахетинские князья, выведенные из терпения безрезультатностью своих жалоб высшему местному начальству, подали наконец в 1810 году всеподданнейшее прошение: „...желаем все мы жертвовать не только имуществом, но и самою кровью нашею за славу Высочайшаго Имени Вашего, но мужики наши, дающие арбы и лошадей, нанимая сами в месяц за 50, за 40 и за 30 р., получают плату вместо того по 1, по 2 и по 3 руб., отчего они находятся в великом стеснении, почему... просим, дабы производима была мужикам нашим плата так, как они нанимают, чтобы были в возможности и в другие времена служить, сеять хлеб и жать и не взимать с мужиков новым положением излишней другой подати“.⁴³⁶ При всяком движении войска, или по каким либо другим, даже незначительным,

надобностям правительство требовало от крестьян множество подвод; их часто совершенно напрасно задерживали на одном месте, так что у крестьян, по словам грузинского маршала кн. Тамаза Орбеллиани, волы тысячами дохли и едва 20-я часть возвращалась обратно. Народ буквально разорялся экономически.⁴³⁷ С какой ужасной, бессмысленной жестокостью обращались с грузинским населением видно из того, что „маленькая Грузия доставляла ежегодно, даже в мирное время, до 112000 суточных лошадей с погонщиками. И эта повинность отбывалась почти бесплатно и только за передвижение груза платилось по 2/15 коп. с пудо-версты. Позже, во времена Паскевича, когда подводная повинность была урегулирована, 8000 ароб оказалось достаточным для всех требований армии даже в военное время“!⁴³⁸

В официальных документах имеется свидетельство самого главно начальствующего Грузии маркиза Пауличчи о тех колоссальных злоупотреблениях, которые допускались правительственными чиновниками.

„Вникая во все части, под управлением моим состоящие... я нашел, говорит он, немаловажное злоупотребление, с самого открытия здесь Российского правительства существовавшее по части провиантской в рассуждении меры, каковая употребляема была комиссионерами при приеме от жителей провианта и которая служит народу в тягость, а казне во вред...

„Коснувшись сего предмета, я должен против воли моей некоторым образом окритиковать прежнее здесь правление, которое, не взирая на столь явное злоупотребление в мерах и на ропот, иногда случившийся в народе, не обращало на то своего внимания и не старалось пресечь сего зла, которое до того возросло, что некоторые деревни доведенные крайним огорчением до явного упорства, отказываются теперь давать в казну следующий от них хлеб и вынуждают правительство употребить против них силу экзекуции, чтобы заставлять их исполнять свои обязанности“.⁴³⁹

Дабы картиннее, нагляднее представить себе весь тот произвол власти, те колоссальные злоупотребления и лихоимство, которые нестерпимым бременем лежали на шее грузинского народа и вели его к полному обнищанию и разорению, необходимо вспомнить, что творили русские чиновники с казен. суммами, как они пользовались податями и другими доходами; ведь тут как никак за ними в лице главнокомандующего и правителя Грузии был хоть какой нибудь контроль... Вот как характеризуют сенаторы гр. Кутаисов и Мечников в своем всеподданн. докладе 1831 г. хозяйничание русск. чиновников в Грузии:

„Имеющиеся в Грузинской казен. экспедиции росписания доходам неверны от того, что в них нет ни одной податной статьи, которая могла бы определить настоящее количество сбора, иные статьи показывают доход гораздо меньше против действительного поступления, другие больший; некоторые из них вовсе пропущены, или помещены те, кои не существуют... Груз. казен. экспедиция в продолжении 25-ти лет не имела контроля и во все

сне время суммы на содержание Грузии расходовались безотчетно, каковых сумм израсходовано 220.607.235 р. асс... Казен. экспедиция часто расходовала Казен. суммы без ассигнаций... и вообще ущерба казны от других упущений ее происшедшего открыто нами до миллиона р... Военный губернатор ген. Сипягин израсходовал казенных сумм не по назначению..., на собственные надобности... раздал в долг,... употребил на предметы неизвестные... и издержал на такие... несобственные надобности, коих законность должна быть определена судебным порядком всего 276.504 р. 50 к., в числе коих было 21.776 р. 50 к., пожертвованные разными лицами на богоугодные заведения!".⁴⁰ Можно себе представить сколько денег ушло в карманы чиновников и из тех сумм, которые израсходованы по ассигновкам, сколько денег было вынуждено выкладывать грузинское население для того, чтобы удовлетворить ненасытные аппетиты служащих в присутственных местах, лихоимство которых достигло баснословных размеров особенно при главноначальствующем ген. Тормасове.⁴¹ Этот правитель и сам корыстно не исполнял Высочайших указов; можно ли было ожидать, чтобы его подчиненные были менее усердны в удовлетворении своих корыстных замыслов? Вышеупомянутые сенаторы сообщают, что он, „не исполнил Высочайшего указа, в 1808 г. последовавшего, об уничтожении в Грузии внутренних пошлин, и, между прочим, допустил там пошлины за провоз в города из деревень и за вывоз из оных съестных припасов, оставя по прежнему на откуп, к нестерпимому угнетению жителей и сельской промышленности".⁴² Но это было не все. Если бы в Грузии можно было искать защиты хоть у суда, восстанавливать там свои погрязшие права и вносить жалобы на должностных лиц... но в том то было и несчастье, что суд был игрушкой в руках высшей администрации. Главноуправляющие в Грузии и губернаторы, по словам сенаторов Кутаисова и Мечникова, отменяли определенные Экспедицией Суда и Расправы роды наказаний преступникам, отменяли часто решения Экспедиции по уголовным делам, по просьбе частных лиц входили в разбирательство решения нисших судебных мест, делали на них свои замечания и, передавая эти заметки в Экспедицию Суда и Расправы, заставляли ее вместо тех решений произносить новые, желательные им постановления; они выводили гражданские дела из очереди, останавливали исполнение решений по вексельным делам. Кто мог верить такому суду? Разве не естественно, что грузинский „народ, которому манифестом 12 сент. 1801 года предоставлено находить защиту в законах, не доверял им; он сам видел примеры их несамостоятельности; в глазах его были уничтожаемы главнокомандующими. Решения их были ненадежны; одна жалоба главнокомандующему была в состоянии их уничтожить".⁴³ В добавок суд отправлялся на непонятном населению языке, по-русски, и по русск. законам. Это было какое то глумление над правосудием, вавилонское смешение языков. После безрезультатных ходатайств на месте, карталинские и кахетинские князья послали в 1810 г. всеподданнейшее прошение, в котором говорилось: „Ваше

И. В. Высочайшим Манифестом повелеть нам изволили, что кроме издавна обыкновенного нашего и нам всем известного суда и нам всем известного закона царя Вахтанга, исключая уголовного, ничего другого не будет, где российские писмоводители изображают... предков Ваших Государей императоров указы, кои нам неизвестны так, как уложение закона царя Вахтанга. сие смешение разных указов в гражданских собственных наших делах помрачает разум наш и вводит нас в великое стеснение, почему всеподданнейше просим, как незнающие российского языка, поставить с нашей воли выбранных нами судей, кои бы, следуя закону царя Вахтанга, не продолжали год на год суда и решали по обычаю нашему на грузинск. языке".⁴⁴⁴ Грузины совершенно не доверяли правительственным судьям и русским законам и хотели иметь выборных судей, суд скорый, независимый, справедливый и всем понятный. Какое азбучное желание, какое элементарное, естественное требование, а ведь оно и до сих пор еще не удовлетворено: все тот же суд с волокитой, без присяжных заседателей, и на непонятном грузинскому населению русском языке!.. Все жалобы, все просьбы и о злоупотреблениях чиновников, и о недостатках суда, и о тяжести налогов, все оставлялось без внимания. Два года сряду в Грузии был неурожай хлеба; и в это время, когда жители не имели ничего и для собственного прокормления, правительство требовало с населения продовольствие для войск. Сильная военная экзекуция в домах крестьян для насильственного сбора хлеба была безжалостным ответом на указание крестьян, что в виду неурожая они не в состоянии дать провианта для войска, - военная экзекуция со всеми сопровождающими ее бесчинствами и безобразиями.⁴⁴⁵ Это было уж чересчур; тут то чаша терпения переполнилась, и в 1812 году вспыхнуло в Кахетии восстание. Жители подошли к крепости Ананур, чтобы таки образом войти в сношения с горцами-грузинами и осетинами, жившими по пути военно-грузинской дороги. Восстание распространялось с поразительной быстротой. С оружием в руках они напали на русские войска в их квартирах и „произвели, по всеподданнейшему донесению маркиза Пауличчи, ужасные жестокости, коих примеры представляет нам французская революция".⁴⁴⁶ Раздраженные повстанцы напали в Кахетии на ненасытных провиантских чиновников, отняли значительные суммы, бывшие при них, и убили их, а магазины с хлебом предали разграблению.⁴⁴⁷ Восстание, вспыхнувшее сразу, начинало организовываться: были посланы от грузии агенты для переговоров с пограничными народами, началось брожение в Дагестане, стал волноваться и Ширванский хан Мустафа, борчалинские, шамшадильские и казахские татары. Одновременно должны были напасть и персиане с грузинским царевичем Александром. Пламя восстания из одной провинции Грузии, Кахетии, перебросилось на другую – Карталинию. Главнокомандующий Грузии, видя все это, рапортовал государю, что такая организация восстания „не оставляет ни малейшего сомнения, что здесь скрывался умышленный заговор, через который все владения В. И. В. от

самого Кавказа должны бы быть потерянными".⁴⁴⁸ Главнокомандующий марк. Пауличчи обратился к грузинскому населению с следующей прокламацией: „Что вы делаете! Какое ослепление обуяло умы ваши, или вы забыли веру христианскую и не видите, что рука Божья, карающая клятвопреступников, уже готова вас поразить. Сбрав сильные войска, я иду сам на вас; меч мой готов истребить мятежников!".⁴⁴⁹ Но лживые ссылки на христианскую веру и карающую руку Божию уже не производили никакого впечатления. Маркизу ответили: „Мы неопытны в письмах и не можем понять вашего писания. Мы не отрицаемся от креста и не изменяем Государю, но, что было от Государя повелено, от вас не исполнено. Вы дали нам повод, убивая и вешивая на веревке виновных и невинных, и по присяге мы это терпели. Штыками вы отняли у нас последний хлеб, а нам говорили, чтобы мы паслись на траве. От парялов не стало у нас быков и ароб; вы давали нам 1 р. 26 к. за коду пшеницы, а у нас ее не было; вы брали за ту же коду по 4 рубля. Мы подали просьбу, а вы не довели ее до государя. Нам с вами сойтись невозможно. Мы и так мертвы и должны умереть!".⁴⁵⁰ Храбравшийся маркиз вначале находился в критическом положении, дела повстанцев шли хорошо, но восстание все же было подавлено оружием. Назначенное после следствие обнаружило полную справедливость жалоб грузин; картина представилась даже более мрачной.

В 1820 году вспыхнуло восстание в Западной Грузии, Имеретии. „Бывший правитель Имеретии ген. Курнатовский, по словам одного из участников подавления этого бунта, по ограниченности ума и по малодушию довел народ до восстания".⁴⁵¹ Но на самом деле главным виновником является первый русский иерарх, экзарх Грузии Феофилакт. Дело в том, что, согласно трактату, о положении грузинской церкви должен был быть составлен особый артикул, но это русское правительство сочло излишним. После присоединения Грузии к России католикоса Антония II до 1811 года не трогали, но в этом году его вызвали в Петербург якобы для участия в заседаниях Синода; еще до того времени, пока глава грузинской церкви был бы вызван в Петербург, правительство помимо католикоса вело дело об уничтожении автокефалии грузинской церкви. Угодливому архиепископу Варлааму было предложено составить проект подчинения грузинской церкви Синоду. Не было запрошено мнение всего остального грузинского духовенства. 30 июня 1811 года последовал Высочайший указ, которым сразу и просто уничтожалась автокефалия одной из древнейших христианских церквей и учреждался экзархат правительствующего Синода. Угодливый Варлаам был назначен в награду за свою холопскую деятельность первым экзархом Грузии, но и ему не долго пришлось быть в этом сане; через семь лет его вызвали в Петербург для присутствия в Синоде, уволили от управления экзархатом, а на его место назначили рязанского архиепископа Феофилакта. Не зная совершенно ни грузинского языка, ни местных церковных и народных обычаев, этот иерарх

не мог ознаменовать начала своей деятельности ничем иным, как гошением на грузинский, родной язык своей паствы: 14 мая 1817 года он был назначен экзархом, а уже 9 ноября того же года он предписал протопреему кафедрального собора: кроме воскресных, праздничных и высокоторжественных дней в Сионском соборе отныне имеет быть совершаемо богослужение на русском языке три дня в неделю приехавшими со мною из России священно-церковно-служителями, а именно: во вторник, пятницу и субботу, и остальные три дня на грузинском языке грузинскими священно-церковно-служителями. Итак, 16 лет спустя после присоединения Грузии к России грузины были лишены возможности слушать богослужение в кафедральном соборе столицы Грузии на своем родном языке на котором в продолжении 1400 лет неумолчно возносились горячие молитвы; ни персиане, огнепоклонники и мусульмане, ни арабы, ни монголы язычники, ни турки не делали того, что сделало русское правительство и его экзарх с христианской православной церковью Грузии! Если грузинское богослужение разрешается только в будние, рабочие дни: по понедельникам, средам и четвергам и то только в том случае, если в эти дни не было церковного или государственного праздника, то не равносильно ли это полному запрещению?

Насколько циничны были русские администраторы в своих действиях по отношению к грузинской церкви, можно видеть из того, что предлагал сделать главноначальствующий ген. Тормасов с церковными дворянами и крестьянам: „препровождая при сем список, писал он, присовокупляю мое мнение, чтобы для прекращения влияния их на церковные имения всех сих дворян с крестьянами в казну поступающих переселить из настоящего их местожительства на пустопорожние казенные земли“. Вот что получили грузины вместо обещанного императорским словом мира и соблюдения народных интересов: с веками насиженных, родной кровью орошенных местностей хотели их согнать по прихоти разных авантюристов!..

Феофилакт, экзарх Грузии, с таким натиском начавший свою деятельность в Восточной Грузии, приступил также „смело и повелительно к преобразованию“ Западной Грузии. Он думал, что и там, как и в Восточной, обессиленной уже рядом восстаний и суровыми репрессиями войска, он не встретит противодействия, но сильно ошибся в расчетах: он встретил убежденных, упорных противников в имеретинской иерархии. Политиканствующий иерарх, конечно, ни к чему лучшему не мог обратиться, как к грубому насилию: „было решено отправить в Россию двух главных сановников митрополитов: Гелатского и Кутаисского. При арестовании их было поступлено, по словам очевидца кап. Дубецкого, неделикатно: ибо против сопротивления одного из них употреблены были в дело приклады и штыки, так что архипастырь, избитый и окровавленный, был связан и посажен на лошадь силою“.⁴⁵² Это вызвало взрыв негодования среди населения. В 1819 году на берегу Риона состоялось „чрезвычайное собрание

князей, дворян, духовенства и нескольких тысяч народа. В этом собрании положено было истребить всех русских и избрать своего царя. Положение это написано на бумаге, утверждено подписью и печатями главных, а клятва запечатлена торжественною присягою на кресте и евангелии. После чего избраны были начальники войск".⁴⁵³ Началось восстание. Экзарх, приступивший к описи церковных имений, был принужден вернуть опись и по требованию толпы поспешно удалился в Восточную Грузию. Дело велось повстанцами весьма искусно; вначале правительственным чиновникам никак не удавалось узнать, где находится штаб повстанцев, пока один, умирая, не выдал тайны; после этого русский отряд неожиданно напал на весь организационный комитет с главными начальниками и взял всех их в плен. Восстание было подавлено оружием. „В шесть или семь месяцев спокойствие было восстановлено. Человек 10 было повешено, некоторые пали под ударами штыков, а другие были удалены в Россию".⁴⁵⁴ Многие князья и дворяне были лишены своих имений, одна часть которых была роздана лицам, „усердствовавшим и сохранившим верность русскому правительству, а другая была конфискована в казну".⁴⁵⁵

Конечно, всякое волнение невольно заставляло представителей русской власти в Грузии задуматься над устранением открывавшихся злоупотреблений и недостатков, но не надолго; дело шло неглубоко и к тому же общее направление было на таком ложном и ошибочном пути, что все даже искренние благие желания устранить бюрократические недуги не могли принести желательных результатов: наводилось преимущественно внешнее благочиние и порядок. Сам главноначальствующий гр. Паскевич в своем всеподданн. рапорте от 1829 года принужден был признаться в этом: „к сожалению, писал он, скоро заметил, что наружный вид благоустройства только прикрывал беспорядки и злоупотребления весьма важные, давно укоренившиеся... Главнейшие причины неустройства – чрезвычайное разнообразие в формах управления. Собственно Грузия, из 6 уездов состоящая, может служить образцом сего образования; в одном уезде введены формы судопроизводства Российского, в других власть исполнительная соединена с судебною; везде при производстве дел существует смешение грузинских с русскими".⁴⁵⁶ Какое же впечатление должно было производить это вавилонское столпотворение на грузин, которые не имели возможности ни изучить, ни уяснить, в виду незнания русского языка, русских законов и учреждений? И что же делал тот же самый Паскевич для того, чтобы уничтожить недостатки системы управления? Он систематически удалял земский, выборный грузинский элемент из всех учреждений и заменял их русскими чиновниками. Грузинские выборные признавались „совершенно бесполезными по незнанию русского языка и неопытности в делах", как будто незнание русскими чиновниками грузинского, языка населения, могло принести стране и народу какую либо пользу, как будто все грузинское население было создано для того только, чтобы заниматься усваиванием русского языка!.. И благо еще, если

бы русские чиновники, назначавшиеся в Грузию, хоть в минимальной степени удовлетворяли требованиям, хоть сколько-нибудь любили бы дело или идею. Сами сенаторы гр. Кутансов и Мечников так аттестовали русских чиновников и их деятельность в Грузии: „ни в одном из присутственных мест закавказского края в формах и обрядах производства дел нет и тени того порядка, который установлен законом... Количество нерешенных дел оказалось необъятное, и накопились они не потому, что вступали во множестве, а потому, что не было старания о своевременном приведении оных к окончанию. Прибывающие из России в Закавказский край чиновники, имея в виду положенный им для службы там годичный и 3-х-летние сроки за получаемые ими вперед чины, постоянно делами не занимаются, беспрестанно переходят из одного места в другое и удержав за собою чин, отправляются обратно в Россию“. ⁴⁵⁷ Даже главный оплот чиновничества, „Исполнительная Экспедиция, вместо наблюдения за исполнением законов, сама их, по свидетельству тех же сенаторов, не исполняет. Она без суда и следствия отбирала от частных лиц недвижимые имения и отдавала их другим, а председатель, гражданский губернатор Завилейский, один своим лицом распоряжался по бумагам, вступавшим в томошний приказе общественного призрения, и заставлял делать переоценку имений, принятых уже в залог Приказом“. ⁴⁵⁸

При таком произволе высших должностных лиц, можно ли себе представить границы самоуправства и злоупотреблений мелких должностных чиновников, яркая характеристика которых была только что приведена? Чиновники грабили народ, - в этом принуждены признаться сами правители Грузии. В своем рапорте от 1830 г. гр. Паскевичу гражданский губернатор Завилейский подтверждает, что „взыскание двойных податей могло существовать во многих местах, но по безотчетности открыть сего невозможно; на виду же есть токмо по горским народам, с коих управлявший сею дистанцие Кананов взыскал подать и не представил в казну, а по удалении его от должности правительство, считая сию подать в недоимке, потребовало оную обратно“. ⁴⁵⁹ Таков уж был сомонов суд представителей русского правительства в Грузии: они знали, что подати собраны с населения, но вместо того, чтобы требовать их от своих проворовавшихся чиновников, они взыскивают вторично с народа!

Своим вмешательством и регламентацией при полном непонимании местных жизненных условий главноначальствующий нередко совершенно сковывал общественную и экономическую деятельность. Так, напр., один официальный документ сообщает, что „покупка, продажа и заклад частны и людьми имений были стеснены до чрезвычайности. Главноуправляющий в Грузии ген. Ермолов, вопреки всех существующих на сей предмет законов, приказал Экспедиции Суда и Расправы на продажу и заклад не прежде совершать крепостные акты, как по учинении

исследований о принадлежности продаваемых и закладываемых имений и по объявлении о том всем жителям Грузии, в продолжение какой операции часто проходило до 10 лет, продавцы и покупщики умирали, или, вместо совершения актов, возникали спорные дела".⁴⁶⁰ С своей стороны и представители высшего правительства, ездившие в Грузию для ревизий, благодаря незнакомству с местными условиями и особенностями, вносили еще большую путаницу, осложняли дела до крайности; так, напр., сенатор Мечников, в бытность свою в Тифлисе узнал о поднятой дворянином Габасвым жалобе по поводу фабрикации фальшивых царских грамот на княжеское и дворянское достоинство и жалованных документов. Недолго думая, сенатор представил министру юстиции и ген. Бенкендорфу для представления на Высочайшее благоволение свой доклад о том, что необходимо 1) „приостановить по всем присутственным местам, от нижних и до Правительствующего Сената, производство дел – как тяжёбных, так и доказывающих княжеское и дворянское достоинство; 2) вытребовать все грузинские грамоты и документы на княжеское и на дворянское достоинство и на владение имуществом к определенному сроку и отобрать документы фальшивые; 3) привести в известность – кто чем владел и кто какое звание носил до манифеста 1801 г., при чем те только иски признавались правильными, кои были начаты до смерти царя Георгия, и чем в то время владел и какое звание носил, с тем тот и да пребудет и 4) работу эту, равно как и следствие по обнаруженным уже злоупотреблениям, поручить не местным чиновникам, кои обременены другими занятиями и не могут быть беспристрастны, а особой комиссии из чиновников министерства юстиции, финансов и внутренних дел и секретарей Сената".⁴⁶¹ И этот абсурднейший проект был признан и гр. Паскевичем „совершенно правильным и полезным", а 29 ноября 1830 г. получил Высочайшее утверждение. В продолжении семи лет производство тяжёбных дел было прекращено; а дела отыскивающих дворянское звание не разбирались до 1844 года; создалось невыносимое, непонятное положение! Нужно было комиссии пересмотреть и подвергнуть экспертизе свыше 10000 документов; при том комиссии, члены которой грузинского языка, языка этих документов, совершенно не знали. По истине бессмысленная затея, бессмысленное осуществление! „Комиссия, чтобы рассмотреть несколько тысяч документов, будет работать, писал совершенно справедливо бар. Розен, многие годы. Спор предъявлен ко всем вообще актам, а все они считаются ничтожными, доколе действительность их не будет доказана. Вследствие всего дворянских и княжеских детей не принимают на службу с правами, присвоенными их сословию; ни один владелец не может ни продать, ни заложить, ни дать в приданное своего имения потому единственно, что начальство задумало пересмотреть сначала все акты, чтобы узнать нет ли между ними фальшивого".⁴⁶² И если вспомнить из-за чего все это было проделано правительством: после 7-летней работы было открыто

всего лишь 14 поддельных актов. Вполне ясно, что вся эта затея ничего кроме всеобщего возбуждения и недовольства не могла вызвать. Главноуправляющий барон Розен писал в Петербург: „я замечаю в среде здешних дворян и князей некоторое уныние, близкое к неудовольствию“. Действительно, в это время среди дворянства в Грузии подготавливалось восстание. Увлеченные польским восстанием, молодые люди высших слоев грузинского общества, жившие в Петербурге во главе с 30-летним сыном царевича Юлона, Димитрием, стали призывать своих соотечественников восстать против „угнетающего их правительства“. Было решено в декабре 1832 года воспользоваться дворянским съездом, устроить бал от дворянства, пригласить всех русских чиновников и по условленному сигналу убить всех, не щадя и тех из грузин, которые бы приняли сторону чиновников. Это должно было послужить началом восстания: удар в колокол должен был призвать всех грузин взяться за освобождение Грузии. Однако, жестокость поголовного истребления чиновников отвратила некоторых участников от заговора. К тому же среди заговорщиков оказался некий Евс. Палавандов, брат грузинского губернатора, который выдал всех соучастников. Они были высланы из Грузии. – Теперь, когда у нас имеются документы, можно с уверенностью сказать, что и без измены со стороны Е. Палавандова заговор не мог иметь никакого успеха и не потому, чтобы в грузинском обществе был недостаток в озлоблении и недовольстве тем режимом, который был введен русским правительством, а потому, что как раз в это время среди грузинского крестьянства шло сильное брожение, и оно не поддержало бы восстания дворянского сословия. Дело в том, что именно в те годы, когда подготавливался заговор для свержения русского владычества, среди грузинского крестьянства началось вновь сильное движение в пользу освобождения от крепостной зависимости. Материалы еще не достаточно обследованы, чтобы можно было проследить за возрождением и постепенным ходом этого движения. В своем рапорте от 1829 г. ген.-адъют. Стрекалову Завилейский указывает на тяжелое положение крепостных, на эксплуатацию их со стороны помещиков; „оттого то, говорит он, и действительно крестьяне не только не расположены к своим помещикам, но часто вовсе отказывают им в повиновении, особенно зажиточные, и помещики, не могши иногда сладить с своими богатейшими крестьянами, всю тяжесть податей, повинностей и часто прихотей своих обращают на беднейших... Но в особенности находятся в стеснительном и жалком состоянии... крестьяне, отыскивающие от помещиков свободу, несмотря на распоряжения правительства, чтобы люди сии до решения дела отбывали только те повинности своим помещикам, кои несли до начала иска“.⁴⁶³ Крестьяне массами старались освободиться от крепостной зависимости. „Присутственные места в настоящее время... наводнены, говорит бар. Розен, делами ищущих вольностей, которые количеством, запутанностью и продолжительным производством слишком много обременяют оные, и, если

не положить преграды искам сего рода, то на будущее время еще умножатся".⁴⁶⁴ В этом освободительном движении грузинского крестьянства русское чиновничество было на стороне крепостных. Особенное покровительство крестьянам оказывали стряпчие: они наставляли их, как действовать.⁴⁶⁵ Нам не известны побудительные причины такого покровительства, но каковы бы они не были, совершенно ясно, что грузинское крестьянство, видевшее столь существенную помощь, оказываемую ему русскими чиновниками в его борьбе за освобождение от крепостной зависимости, не могло пойти против своих сторонников, не могло принять участия в затевавшемся восстании вместе с теми дворянами, от которых оно хотело освободиться. Интересы крестьян в этот момент не позволяли пойти, несмотря на всю тяжесть русского режима и для них, против русского чиновничества именно в виду надежды на их помощь при ожидавшемся раскрепощении. Вот, если бы организаторы – дворяне поняли всю серьезность грузинского крестьянского движения и смогли бы пойти ему навстречу, их замысел мог получить более реальную почву; но как раз этого и не случилось. Дело было обречено и помимо преждевременного открытия заговора на неудачу.

Крестьянское освободительное движение принимало грандиозные размеры. На него обратило внимание и высшее правительство, но, не имея никакого понятия о характере и природе грузинского крепостничества, каждый из администраторов или присылавшихся в Грузию сенаторов разрешал вопрос по своему. Не прошло незамеченным оно и у сенаторов Кутаисова и Мечникова; их поразило разнообразие и число повинностей, отбывавшихся грузинскими крепостными и, вспомнив, что грузинское дворянство сравнено в правах с русским дворянством, они решили: „уничтожая постепенно существующие ныне повинности, заменить их в течение не более трех лет повинностями, существующими в России, дать безотлагательно грузинским помещикам право отдавать крестьян своих в солдаты и ссылать их в Сибирь на поселение".⁴⁶⁶ Вот и вся мудрость!..

Заменить в три года новыми видами повинностей и дать права ссылки: странная логика, оригинальный ход мыслей! Как совмещали г. г. сенаторы необходимость замены обычных повинностей груз. крепостных, – необходимость, подсказанную как будто альтруистическим чувством, – с решением дать груз. помещикам право ссылать тех же груз. крепостных в Сибирь? Тут может быть лишь одно объяснение: только формализм, очевидно, руководил сенаторами: они хотели перекроить всю Грузию на один лад, по общероссийскому образцу; только бы было на лицо внешнее единообразие и благочиние!.. Главнотач. Бар. Розен указал правительству, что „невозможно, не только в три года, но и когда либо заменить местные повинности крестьян российскими обычаями, когда один край вовсе различествует, и в климате, и в произведениях земли, и в образе жизни самих помещиков и крестьян, когда,

наконец, и в самой России не установлено на этот предмет твердых правил".⁴⁶⁷ Он разъяснил правительству, что хотя повинности, отбываемые крестьянами помещикам, и многочисленны, но положение груз. крепостных было несколько не хуже положения таковых в России, и что вообще доходы грузинских помещиков были весьма незначительны. Доводы бар. Розена подействовали на правительство; но увы, чем кончилось это крестьянское движение! Бедных грузинских крепостных вместо ожидавшейся свободы неожиданно постигло несчастье: из проекта сенаторов правительством было принято только последнее предложение, и грузинам помещикам, подобно русским дворянам, было предоставлено право сдавать своих крепостных в рекруты и отправлять в ссылку. Так печально кончилось, благодаря уравнилельным тенденциям русск. правительства, освободительное движение грузинского крестьянства!.. Таким образом надежды крестьянства на правительство не оправдались: положение его еще более ухудшилось. В циркуляре кн. Чернышева от 1842 года местной администрации предписывалось держать груз. крестьян в безусловном повиновении помещикам и всем, которые попробовали нарушить это распоряжение правительства, военными экзекуциями было дано понять, как сурово будут расправляться с ослушниками. Отныне судьба груз. крестьянина была в руках администрации.

С начал 30-х годов в высших правительствующих сферах усиленно были заняты вопросом о реорганизации Грузии в административном и судебном отношениях. Большинство главноначальствующих решало этот вопрос весьма просто: стоило лишь ввести в Грузии общеимперские законы и учреждения, как тотчас дела пошли бы, как по маслу; все они; за исключением бар. Розена, совершенно не обращали внимания на то, подходят ли русские законы к груз. жизни. Этот вопрос пережил несколько любопытных фазисов, пока в 1840 году не одержало победу мнение ловкого сенатора Гана о необходимости немедленно же ввести в Грузии полностью все русск. законы и учреждения. В продолжение одного года вся реорганизация была осуществлена: открыли все присутственные места, были назначены, выбранные сен. Ганом, чиновники, а все прежние местные удалены от должностей; были отменены все груз. законы, за исключением двух статей по водному праву, наконец, было разрешено сечь всех лиц податного сословия, даще мусульманок. Угодливый сенатор в высокопарном, в лъстивом стиле доносил государю о своих преобразованиях: „Это уже полное здание, под кровом коего должны развиваться могучие умственные и нравственные силы народа, богатство и просвещение, незараженное нечистою примесью идей нашего века; здание, вызванное к бытию гением и волею Вашего Императорского Величества... Я оставляю край в совершенной тишине и спокойствии; чиновники трудятся ревностно и прилежно; число преступлений приметно уменьшается; повинности отбываются, подати платятся и счастлив заверить Ваше Имп. Величество, что

новое устройство вполне соответствует нуждам народа".⁴⁶⁸ Словом, Грузия превратилась по милости сен. Гана в счастливую Аркадию! Но как далеко было все это от истины! Не прошло и года, как сенаторское мудрствование начало вызывать всеобщее недовольство: одинаково жаловались и чиновники и народ. Это было царство формализма и канцелярищины. Явный преступник мог выйти и выходил из суда оправданным по исимению формальных, предусмотренных законом, доказательств. Оправданных было приказано держать в тюрьмах.⁴⁶⁹ „Все управление, писал Розен, заключается в одном только письмоводстве, прямого же действия нет и, начиная с высших инстанций до низших полицейских мест, все только пишут и пересылают друг другу формальные бумаги".⁴⁷⁰ В Гурии вспыхнул благодаря этой знаменитой реформе бунт, в Осетии и Белоканях начались волнения, всюду разгуливали шайки разбойников. Получилось нечто невообразимое; правительству самому пришлось немедленно отменить реформаторские затеи сен. Гана. Да и могла ли держаться реформа, согласно которой публикации о вызове ответчика из деревни должны были печататься в „С. Петербургских" и „Московских Ведомостях"?.. Ведь это было прямо каррикатурно. Однако только с назначением в 1845 г. наместником Кавказа кн. Воронцова подобные опыты реорганизации управления краем уже не находили больших поклонников в высших сферах.

В 1856 году вспыхнуло знаменитое крестьянское восстание в бывшей еще тогда автономной Мингрелии; оно было вызвано чрезмерным нарушением со стороны дворян норм грузинского обычного права, регулировавших отношения между помещиками и крепостными, в особенности же злоупотреблениями и бессовестной эксплуатацией крестьян со стороны управляющего дворцовыми именными кн. Чиковани. Движение охватило все крестьянство. У опушки леса по зугдидской дороге на обширной поляне до десяти тысяч крестьян расположились походным станом. По всем направлениям на дорогах были расставлены пикеты, которые сообщали обо всяком движении в сторону стана. Крестьян созывали сигналами трубой. Во главе этого движения стояли трое замечательных вожаков крестьян: Коча-Тодуа, Мартали-Тодуа и Микава. Коча Тодуа, крепостной дворянин, 50-ти лет, видный и осанистый, занимался мелочной торговлей; он „стал во главе крестьянского движения своей волости, в качестве защитника братьев своих униженных, и оскорбленных. Сделавшись возаком, он обставил себя по-генеральски: при нем состояли адъютанты, посыльные, секретарь, писавший ему приказы; разъезжал с целой свитой, а иногда носили его на тахреване (носилках). Крестьяне являлись к нему с жалобами на господ, он вызывал их повестками и, если они являлись, то нередко улаживал дело миром, а то постановлял решение, немедленно приводившееся в исполнение. Если же помещик не являлся, то Коча посылал своих людей на место, расправиться с ним и удовлетворить крестьян. Он был строг, любил порядок. Помещики сами искали его покровительства, он принимал их, выслушивал и не всегда

оправдывал крестьян... Но горе было тому помещику, который оказывал ему неповиновение. Коча налетал на дом его со всеми толпами, как ястреб, и чинил самую бесцеремонную расправу. Не оставлялось ни кола, ни двора, и помещик рад бывал, что улепетивал целым и невредимым".⁴⁷¹

„Совершенно иным типом был, по словам очевидца г. К. Бороздина, Мартали Тодуа. Мартали не есть имя собственное, а прозвище, означающее по-русски: правдивый, справедливый, честный. Это прозвище получил он в народе не даром, и вследствие личных своих качеств... Мартали Тодуа был кустарем, выделяющим деревянную посуду, по преимуществу тарелки. Преданный своему ремеслу, трудолюбивый, набожный, уже пожилой (тоже лет 50), семейный, он пользовался особенным уважением своих односельчан, и, когда крестьяне поднялись в Салипартинской волости, они единогласно выбрали его своим предводителем, прося его довести лишь всю правду сначала до дедопати (правительницы), а потом и до самого царя. Мартали Тодуа... во все время своего предводительства старался своим спокойным и разумным словом сдерживать всякие крайности со стороны крестьян... С бандами он не бродил, сидел у себя в сакле, попрежнему точил тарелки и появлялся перед толпою лишь в крайних случаях".⁴⁷²

Третьим вожаком был талантливый кузнец Микава. „При самом начале крестьянского движения кузница Микава сделалась сборным пунктом, а хозяин, малый лет тридцати, смысленный, хитрый сумел, не навязываясь крестьянам, сделаться предводителем. Страстный по натуре он вскоре и сам увлекся своею ролью, успев приобрести неограниченную власть над крестьянами. Расправа его с помещиками была самая страстная и энергичная; он налетал на них, как снег на голову, отбирал все наличное, раздавал крестьянам и нередко держал господ у себя в плену под условием выкупа. В особенности доставалось от него князьям и дворянам, более других славившимся жестокостью. Грамотный и красно говорящий... он был в душе ненавистником господчины и мстил ей всеми способами за вековые обиды своих братьев". Крестьянское движение началось во время отсутствия правительницы Мингрелии. Когда она вернулась, то; вследствие влияния кн. Чиковани, она не сумела понять всей серьезности положения, войти в нужду и справедливые требования крестьян, а приняла сторону угнетателей народа, видя в его действия только бунт и неповиновение властям. Между тем требования крестьян были весьма умерены, просто минимальны: они хотели, чтобы с ними обращались по-человечески, не мучили их, не заковывали за послушание в цепи, не продавали их, как товар, и соблюдали вековые нормы грузинского обычного крепостного права. В действиях крестьянства не было и тени враждебности по отношению к особе правительницы Мингрелии, наоборот они глубоко верили в то, что княгиня поймет их нужды и защитит от притеснителей. Но правительница была ослеплена, во всяком случае смотрела глазами кн. Чиковани и тем

самым, как это нередко бывало в подобных случаях, она сама уничтожила всю веру и обаяние, которыми она пользовалась в народе. Не имея возможности подавить собственными силами это движение, она обратилась за помощью к русск. власти, кутаисскому губернатору Колюбакину, который по приезде в Мингрелию убедился в справедливости жалоб крестьян и вместе с успокоением движения признал необходимым уничтожить самостоятельность мингрельской автономии и присоединить ее к русск. владениям. Таким образом, и в данном случае крестьянское движение благодаря слепоте туземных властей оказало роковое влияние на потерю Мингрелии в 1867 г. автономных прав.

Чувство недовольства, которое было в Западной Грузии против русск. правительства в виду неоправдавшихся надежд грузинского крестьянства, стало рассеиваться к 60-тым годам. Слухи о проектируемой отмене крепостного права и зависимости от помещиков находили радостный отклик в душе грузинского крестьянина, еще в тридцатых годах лелеявшего себя мечтой о такой свободе. 8 ноября 1864 года был обнародован указ о прекращении крепостничества в Тифлисской губернии; в Кутаисской губ. он был объявлен 13 октября 1865 года, а 1 декабря 1866 года и в Мингрелии. В момент освобождения крестьян в Грузии власть не оказалась на высоте своих задач, чтобы понять истинную природу и характер грузинского крепостного права и его отличия от русского, чтобы, руководствуясь ими, она была бы в состоянии отстоять права и интересы крестьянства. Несчастье заключалось в том, что систематическое игнорирование грузинского элемента в служебной иерархии и искусственная задержка всякой самостоятельности и свободной мысли в грузинском обществе привело к тому, что к этому времени в Грузии у правительства не было необходимого кадра интеллигентных, служащих идее работников, которым было бы по плечу осуществление великой реформы. Нечего говорить, что дворянство, за исключением меньшинства, думало и отстаивало свои интересы. Грузинское крепостное право сложно, но некоторые категории крепостных совершенно ясно выделяются: во многих случаях был на лицо простой патронат, крепостной считался вечным владельцем земли, повинности и все остальные обязанности были строго и навсегда определены, нередко имелись и письменные договоры и условия. Все это не было принято во внимание и единообразная с Россией система, примененная вообще в Грузии, была величайшей несправедливостью и нарушением права грузинского крестьянства. Но это еще не все и не главное. Дело в том, что крепостные в Грузии имели право безвозмездно пользоваться для собственных нужд помещичьим лесом и выгонными местами. В §172 законов ц. Вахтанга VI, напр., говорится: „пользование лесом и дровами нельзя воспрепятствовать потому что, если житель равнин не построит дома и не будет пользоваться дровами, то в стране народонаселение уменьшится, а у государя войска и охоты не достанет. Но владелец леса может оставить для охоты один участок заповедным и воспрепятствовать рубить“. Таким образом кроме

оного заповедного участка весь помещичий лес должен был быть открыт для домашнего погребения крестьян. И до нас дошел один приказ царя Ираклия II от 1785 года о том, чтобы князья Амилахвари не смели „воспрещать крестьянам пользоваться и вывозить материалы на устройство ароб“; „разрешить им также пасти свой скот“, повелевал царь; а так как Амилахвари нарушили право пользования крестьян и начали взыскивать с них деньги, то Ираклий II предписывал возвратитъ немедленно все деньги крестьянам. И в § 64 „обычаев, введенных при грузинских царях законом“, которые были записаны при русском управлении, сказано: „находятся князья и дворяне, кои имеют леса, воды и сенокосы с горами и долами, и оные употребляют в пользу свою и никто без позволения их не мог пользоваться таковыми местами; но тамошние и ближайшия поселяне вывозили для себя дрова и лес для дома, а не для продажи; также не было запрещающего им пасти скот на их лугах; жители же посторонних селений пользовались оными местами с позволения их помещиков не иначе, как с платежом положенной цены“. При освобождении крепостных в Грузии на это их право не было обращено должного внимания и за крестьянами оно не было ни закреплено, ни компенсировано. А это ведь являлось лишением грузинских крестьян их векового права; ведь жить им без леса и пастбища не возможно.

Рано или поздно это должно было принести свои плоды. Однако в момент освобождения крестьян от крепостной зависимости самый факт уже производил в Грузии такое могучее умиротворяющее действие, что указанные выше правонарушения не производили на крестьян сильного впечатления; тяжелые последствия тех урезок, которым подверглись права грузинского крестьянства, могли быть и становились тем чувствительнее, чем больше времени проходило с момента отмены крепостничества.

Но еще в 1878 г. в Восточной Грузии, Сигнахском уезде были волнения, возникшие на несколько иной почве. Так как Берлинский конгресс одно время грозил осложниться новым конфликтом, то правительство, уже утомленное 10-тимесячною войной с Турцией, принуждено было вновь приняться за военные приготовления. Было объявлено о наборе милиции в числе прочих мест и в Сигнахском уезде; тогда уездный начальник граф Тизенгаузен приказал сельским старшинам немедленно же приступить к составлению списков крестьян в возрасте от 19 лет до 30-ти. Как громом поразило это правительственное распоряжение жителей всего уезда; уже 15 лет сряду ни разу не было урожайного года, население обнищало, по горло впало в долги, и только последний год небо послало крестьянам обильную жатву. Вздохнувшие было свободно жители, однако, должны были распрощаться с приятными надеждами: во время войны крестьяне были вынуждены выставить почти все имевшиеся у них ~~полюды~~ ^{полюды} для нужд войска; масса скота пала, вся рабочая сила населения была оторвана от полевых работ. Крестьяне видели, что им угрожало; повсюду в ~~деревнях~~ ^{деревнях} замечалось явное брожение: по вечерам собирались сходь и толковали

о своих нуждах, крестьянки призывали своих мужей, братьев и отцов отказать правительству, которое их разоряет, в повиновении, но пока еще чувствовалось колебание. Лишь только однако весть о наборе милиции распространилась по деревням, брожение уже приняло реальный характер. Все побросали работу и устремились на сходы; горячие, зажигательные речи, особенно женщин, находили отклик в сердцах слушателей. Крестьяне требовали от старшин не составлять списков; но вдруг разнесся слух, что участковые приставы и старшины тайно уже составляют списки подлежащих призыву, причем за 15-20 руб. взятки они, подобному тому, как и во время подводной повинности, вычеркивали фамилии одних и вносили других. Тогда крестьяне решили выступить активно и заявить правительству, что и им не вмоготу милиционный набор и поэтому отказываются подчиниться правительственному распоряжению. Население начало вооружаться; женщины начали агитировать о необходимости пойти походом на местную администрацию. 4 июня, в воскресный день, когда должны были кинуть жребий, в одной большой деревне сельчане избили старшину. Присланный уездным начальником по этому делу прап. Шаншиев вначале было успокоил толпу, но потом, разозлившись на одного парня за его заявление об отказе в повиновении правительству, приказал сельскому рассыльному арестовать парня. Народ не позволил схватить парня и избил рассыльного, а прап. Шаншиеву предложил по добру по здорову убраться домой. В этот день происходила соединенная сходка многих деревень. Получив обо всем это донесение, уездный начальник понял, что дело принимает серьезный оборот, и решил вызвать войска. Для этого нужно было доложить о положении дел ген. Орбелиани, начальнику квартировавших в этом районе войск. Отправившийся в экипаже к генералу уездный начальник был настигнут по дороге огромной толпой, бушевавшей и грозно потребовавшей от него, чтобы он сошел с экипажа. Ему кричали, что он разорил и погубил их прежде подводной повинностью, а теперь набором. Уездный начальник через грузинского переводчика объяснил, что все это он делает по распоряжению государя и он может только хлопотать об облегчении их положения; он проверит все списки, и всех виновных в подлоге строго накажет. Уездный начальник спросил, почему до сих пор они не обратились к нему с жалобой на подлог в призывных списках. При этих словах какая-то женщина напомнила ему, что одно лицо обратилось к нему с подобной жалобой, а он выгнал его. Народ приходил все больше и больше в возбуждение; слышались призывы избить начальника, но в это время один из старшин кинулся между начальником и толпой; тогда разозленная толпа принялась бить старшину; воспользовавшись этим, начальник приказал кучеру во весь карьер погнать экипаж. Народ бросился в догонку и на перерез, но настичь все же не смог. Граф Тизенгаузен прискакал к ген. Орбелиани, которому и доложил обо всем происшедшем. Только генерал отправил приказание ближайшей войсковой части поспешно прибыть, как разъяренная толпа начала подступать

к дому с криками бранью. Генералу заявили, что они умрут, но не дадут солдат. Генерал объяснил, что это распоряжение государя, и он с уездным начальником могут только хлопотать, об облегчении, что они им и обещают исполнить. Начинаясь было успокаиваться толпа была вновь взвинчена насмешкой одной женщины, что де достаточно двух приятных слов, чтобы их одурочить и успокоить. Толпа кинулась за генералом и уездных начальником и избивала их. Когда один из стражников хотел кинжалом защитить генерала, то он запретил ему кого либо трогать. Этот рыцарский поступок генерала сразу расположил к нему бушевавшую толпу; она прекратила избивание и внесла его даже в комнату. Избитого уездного начальника посадили в экипаж и повезли окруженного со всех сторон в уездный город, чтобы заставить его порвать составленные призывные списки. Однако по дороге толпа раздумала и разошлась по домам; народ начал успокаиваться; тем временем туда были стянуты войска. Виновные были арестованы и из 17 обвиняемых 9 мужчин и 2 женщины были приговорены судом к каторге на 45 лет.

С 80-ых годов, в царствование Александра III, по отношению Грузии применялись исключительно полицейско-репрессивные меры: школа стала прямым орудием самой бесцеремонной руссификаторской политики и учреждением, где „верноподданные“ учителя должны были внедрять в питомцев „беспредельную веру“ и „благонадежность“; своей основной задачей г.г. попечители кавказского учебного округа считали изгнание из сельских школ родного языка населения и введение преподавания всех предметов при помощи бессмысленного „немного“ метода, т. е. без посредства родного языка. Суд хотя и подвергся благодетельному влиянию либерального духа эпохи Александра II, но лишь отчасти, и самые важные институты, как суд присяжных заседателей, выборные, несменяемые судьи, вопреки многократным ходатайствам груз. общества, не введены еще и до сих пор. Кроме того, суд по прежнему ведется на непонятном населению русск. языке. Из политических соображений отклонялись многочисленные ходатайства грузинского общества и о введении земства. Даже церковь продолжала являться в руках правительства орудием политической и обрусительной пропаганды; высшие русск. иерархи грузин. церкви находились в открытых связях с полицией, явной и тайной; даже в церковно-приходских школах с крайней настойчивостью и упорством начали изгонять грузин. язык. И в это же самое время русск. экзархи и их апостолы выказывали фарисейскую заботливость о грузинских племенах и проливали крокодиловы слезы о том, что те не могут слушать слова божья на родном наречии!.. в трогательном единении с попечителем учебного округа они в умилении создавали мингрельцам, грузинскому племени столетиями не знавшему и не желавшему знать иной письменности кроме родной ему грузинской, духовной и светской литературы, якобы новую собственную грамоту, в основу которой был положен русский алфавит; новоявленные мудрые самидесяти-толковники полицейского

духовенства занимались переводом св. писания на мингрельский яз. Но тщетно! Народ не хотел слушать слова божья, оскверненного ядом предателей родины, и всюду с брезгливостью и отвращением встречали „просветителей“, мингрельцев... При все более и более прогрессирующем малоземельи, когда в Кутаисской губернии в среднем на дым приходится всей удобной земли только 3,28 дес., а пахотной только 1,92 дес., в Тифлисской же губернии при значительно менее плодородной почве всей удобной земли на дым приходится 6,84 дес., а пахотной только 4,92 д.; когда плотность населения даст, за исключением пустынных и каменистых горных мест, весьма почтенную цифру: 36,2 на 1 кв. версту в Тифлисск. уезде (с пустын. караязск. степью с 3,5 жит. На 1 кв. в.), 42,3 в Меджврисхев. участке Горийского уезда, 45,4 в Мачхаанском уч. Сигнахск. уезда, 114,8 в Самтредском и 93,5 Хонском участках Кутаисск. уезда, 110,1 в Абашском уч. Сенакского уезда, 113,4 в Квирильском уч. Шорапанского уезда; словом, когда безземелье доходит до крайних пределов, в это самое время все свободные казенные земли в Грузии предоставлялись для колонизации русским крестьянам, богатейшее же черноморское побережье было поделено между г.г. министрами и другими баловнями судьбы, а местному грузинскому крестьянству правительство ни под каким видом не разрешало селиться на свободных казенн. землях; грузинское крестьянство ясно видело исключительное покровительство русским „колонизаторам“ и явное игнорирование и пренебрежение к их положению и нуждам. Все было подготовлено для того, чтобы в случае возникновения движения оно охватило все слои грузинского общества и разрослось до грандиозных размеров. И это движение, как то бывало и раньше, началось на аграрной почве и прежде всего среди крестьян. В Восточной Грузии еще с начала девяностых годов недоразумения на почве нарушенных прав крестьян пользования пастбищами и лесными угодьями стали возникать все чаще и чаще. Стесненные нуждой, они шли и на потраву и самовольные порубки, причем крестьяне в таких случаях всегда ссылались на обычное право; им не было известно, что это право закреплено за ними и законами ц. Вахтанга. Отношения между помещиками и крестьянами сильно обострились; осмысленная часть дворянства возбуждала вопрос о необходимости урегулировать этот больной вопрос законодательным путем; но правительство хранило упорное молчание, хотя положение вещей было очень серьезно. В Западной Грузии в виду острого малоземелья арендная плата за землю достигла колоссальных размеров; так как правительство не позволяло грузинск. крестьянам селиться на свободных казенных землях по черноморскому побережью, то искусственное повышение арендной платы на землю должно было попрежнему прогрессировать. Временные вспышки и отдельные проявления брожения начали принимать всеобщий характер с 1901-2 г. В это время в Западной Грузии, в Гурии (Озургетск. уезде) был неурожай; и без того тяжелые арендные условия стали тогда совершенно невыносимыми; было глухое недовольство; в 1902 году в г. Батуми на фабриках, на которых большинство

рабочих – из безземельных и малоземельных крестьян Озургетского уезда, началась забастовка. Многие из забастовщиков были высланы администрацией на родину. Вернувшиеся домой рабочие застали у себя глухое брожение; в тот момент не доставало только организационной деятельности и инициативы, чтобы оно приняло реальную форму; высланные рабочие и внесли этот организаторский дух, идея о необходимости бороться за свои права соединенными усилиями; все это было им хорошо знакомо по своим рабочим организациям. Уже в 1902 г. одновременно в четырех больших селениях началось аграрное движение. В сел. Нинотви произошло столкновение между управляющим одного крупного помещика и местными крестьянами из-за пастбищ; призванная полиция, конечно, прежде всего арестовала „бунтовщиков“. Но это только ухудшило отношения, так как возбужденное крестьянство усмотрело в этом пристрастие и покровительство полиции помещикам. Тогда крестьяне собрались вместе и выработали общие требования, которые были предъявлены всем помещикам, на что администрация ответила вторичными арестами. В район аграрного движения выехал и губернатор, и местным населением ему были перечислены следующие неотложные нужды, удовлетворение которых только и могло успокоить взволнованное крестьянство: 1) необходимо понизить арендную плату на землю, 2) уничтожить плату за пользование выгонами и пастбищными местами, 3) отмена акциза за выкуривание водки, одного из главных источников доходов местного населения, 4) обязательность общественных работ и несение повинностей всеми без различия сословиями и 5) уничтожение натуральной повинности в пользу духовенства. Ответом на эти требования были экзекуция и репрессии. Раздраженные таким поведением администрации, крестьяне объявили помещикам полный бойкот и ни одна помещичья земля не была взята в аренду, не была вспахана; это, конечно, должно было вызвать страшный экономический кризис в стране. Тогда, кроме обычных своих приемов, администрация прибегла, как ей наивно казалось, к радикальному искоренению „крамолы“: она закрыла все сельские библиотеки, считая эти маленькие культурные учреждения за очаги „смуты“.

Но и это не помогло делу; наоборот, народ потерял всякое уважение к администрации; правительство и суд, уже с давних пор не пользовавшиеся особым доверием грузинского народа, теперь, под влиянием политических процессов, пали совершенно в глазах населения; оно перенесло свой бойкот на администрацию и суд, и организовало свою собственную выборную администрацию, свой выборный народный суд. Конечно, эти учреждения не были безупречны, но зато были вполне демократичны и понятны, так как все велось на груз. языке, и подлежало контролю; в этом проявилась организационная способность и многовековая культура грузинского народа. Одинаковые во всей Грузии условия способствовали быстрому распространению движения по всей территории расселения грузинского народа и чем дальше, тем все более и более это движение из аграрного стало переходить

в политическое. Уже высшая администрация не была в силах найти какого либо выхода из созданного движением положения: ни правительственные должностные лица, ни суд нигде больше не действовали, всюду была своя администрация, свой суд. Вековой гнет и нарушение всех элементарнейших прав грузинского народа, систематическое игнорирование и попираание кровных интересов грузинского народа со стороны царского правительства привели последнее к полному моральному банкротству и потере всякого доверия и престижа!.. Нет сословия в Грузии, у которого бы оно пользовалось уважением и симпатиями... Назначенный в 1905 году наместником Кавказа граф Воронцов-Дашков еще до своего приезда в Тифлис объявил народу, что он посылает своего помощника Султан-Крым-Гирея для ознакомления с нуждами и желаниями населения и все, что будет в его власти разрешить, он не замедлит исполнить, обо всем, что превышает его полномочия, будет доложено Государю. 18 февраля Султан-Крым-Гирей прибыл в Озургетский уезд и, объезжая деревни, ознакомился с требованиями населения. Если оставить частности, то главные требования выражались в следующих пунктах: 1) право собираться для обсуждения местных общественных дел и избирать администрацию и суд (самоуправление), 2) суд и школа на грузинском языке, 3) земля должна принадлежать земледельцу; 4) отмена акциза и косвенных налогов, 5) гарантия свободного выражения имения – устного и печатного (свобода слова и печати) и т.д. Были посланы правительственные чиновники и в другие районы Грузии; требования были выставлены такие же, указывалось лишь особенно настойчиво на необходимость самоуправления для грузинского народа. Наместник признал некоторые требования справедливыми и подлежащими удовлетворению. Между тем, пока почти ничего не сделано в этом направлении. Наоборот, под влиянием реакции, в эпоху „подавления революции“ Грузия подверглась такому разгрому, как если бы она перенесла вражеское нашествие.

საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია

თავი I

მეფობის აღდგენის ისტორია და
ქართული მოდგმის ტომთა შეერთება

საქართველოს მეფის უფლების შესწავლას ამ გამოკვლევაში ჩვენ უძველეს ხანიდან არ დავიწყებთ იმიტომ, რომ ამ ხანის შესახებ ჩვენი გამოკვლევა უკვე დაიბეჭდა ცალკე წიგნად და ვისაც სურს, შეუძლია იქ ამოიკითხოს თუ რა ნიადაგზე იყო დამყარებული უძველესი ხანაში მეფის უფლება და ქართველი ერის საზოგადოებრივი წესწყობილება.⁴⁷³ აქ ვიტყვი მხოლოდ გაკვრით, რომ მეფის უფლება საგვარეულო წესწყობილებაზე იყო დაფუძნებული და IX-XIII საუკუნეების დროინდელ საქართველოს მეფის უფლებასთან პირდაპირი დამოკიდებულება არა ჰქონდა. ისტორიულ საბუთებიდან ჩანს, რომ ის საგვარეულო წესწყობილებაზე დამყარებული მეფის უფლება სპარსელებმა გააუქმეს კიდევ და ამის გამო მერმინდელი მეფობის უფლებასა და პირვანდელი დროის მეფის უფლებას შორის კავშირი არ არსებობდა. საგვარეულო წესობილებაზე დამყარებულ მეფის უფლების გაუქმებას ჩვენი უძველესი მემკვიდრე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ასე მოგვითხრობს: „მეფობდა ბაკურ და კათალიკოზი იყო მაკარი... და ამის ბაკურისზევე დაესრულა მეფობაჲ ქართლისაჲ“ (ე. თაყაიშვილი, სამი ისტ. ქრ., 33)... „სპარსნი უფლებდეს ქართლს და სომხითს და სივნიყოს და გუასპურაგანს“ (ibid., 34); შემდეგ მემკვიდრე უმატებს: „და ნელადრჳ შეერბა ქართლი და განაჩინეს ერისთავად გურამ“ (ibid., 34); ამ ამბის მოთხრობის შემდეგ იგი მხოლოდ ერისთავებზელა ლაპარაკობს და მეფეების შესახებ კრინტიც არა აქვს დაძრული. ამგვარად, ჩვენი უძველესი მემკვიდრე სიტყვით, სპარსელებმა მეფის უფლება მოსპეს საქართველოში და ქვეყანას კარგა ხანს საკუთარი ხელმწიფე არა ჰყოლია. ჩვეულებრივ მიღებული წელთა აღრიცხვით ბაკური 557-570 წლამდე მეფობდა. მაშასადამე, 570 წლის შემდეგ ჩვენი სამშობლო უმეფოდ დარჩენილა. მაგრამ ევსტატე მცხეთელის მარტვილობა გვიჩვენებს, რომ ზემომოყვანილი თარიღი სწორი არ უნდა იყოს; ამ მარტვილობაში საქართველოს მეფე სრულებით მოხსენიებული არ არის და ქვეყნის გამგედა და პატრონად სპარსეთის მთავრობის დანიშნული მოხელე მარზპანი ითვლებოდა; ამ გამგეს ექვემდებარებოდა საქართველოს ყველა წარჩინებული პირი, რომელთაც მარტვილობის ავტორი „ქართლის მთავრებს ეძახის (იხ. საქართველოს სამოთხე, 315); ეს პირები ბრძანდებოდნენ: „ქართლისა კათალიკოსი, ქართლისა მამასახლისი, ქართლისა პიტიახში და სეფე წულნი (ibid., 315). ევსტატე მცხეთელის

მარტვილობა როგორც საისტორიო წყარო უმაღლესი ნდობის ღირსია (იხ. ამის შესახებ ჩემი და პროფ. ჰარნაკის გამოკვლევა **Das Martyrum d. heiligen Eustatius von Mzchetha**, ბერლინის სამეცნიერო აკადემიის მოამბეშია დაბეჭდილი. Z.K. P. A. W. 1901, XXXVIII), იგი 600 წ. ახლო ხანებშია დაწერილი, ხოლო ევსტატე მცხეთელი 544-5 წ. ანამეს (ibid., გვ. 21). მაშასადამე, 545 წელს ეტყობა მეფის უფლება საქართველოში უკვე გაუქმებული ყოფილა და „სპარსნი ქართლს უფლებდეს“ ამის გამო ზემომოყვანილი მეფობის მოსპობის თარიღი (570 წ.) სწორე არ უნდა იყოს, სპარსეთის მთავრობას, ჩანს, იგი მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარშივე მოუსპია. საქართველოში მეფობის გაუქმების შემდეგ თითქმის ორმა საუკუნემ გაიარა, სპარსეთის მთავრობამ, სასანელთა სამეფო გვარმაც თავისი დრო მოჭამა და დაემხო; აღმოსავლეთით მომავალმა გამაჰმადიანებულმა არაბებმა ეს ერთ დროს შიშის ზარის დამცემი სახელმწიფო დაამარცხეს და დაიმორჩილეს. ბედმა საქართველოსაც იგივე ხვედრი არგუნა და ახლა არაბებს ჩაუგდო ხელში. არაბების ბატონობის დროსაც ჩვენი ქვეყანა კარგა ხნის განმავლობაში უმეფოდ იყო: ეს ცხადადა ჩანს როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ-დან“, ისე სუმბატის ქრონიკიდან და აბოს ცხოვრებიდან; ქვეყნის გამგედ ხალიფას წარმომადგენელი ამირა ითვლებოდა; იგი ტფილისში იჯდა ხოლმე, ხოლო აღგილობრივ მკვიდრთა შორის უმთავრეს პირად ერისთავი ითვლებოდა (იხ. იგივე წყაროები). აბო თბილელის მარტვილობა საუცხოოდ გვისურათებს, თუ რა შევინრობულ მდგომარეობაში იყვნენ ჩაცვივნილი ერისთავები: დევნა, საპყრობილე და თანამდებობის ჩამორთმევა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო მაშინ (საქართველოს სამოთხე, გვ. 338, 339). საქართველოს მეფის გაუქმებული უფლება, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, 888 წლის ახლო ხანებში აღადგინეს. მაშასადამე, VI საუკ. პირველი ნახევრიდან მოყოლებული მეცხრე საუკუნის დამლევამდე საქართველოს საკუთარი მეფე არა ჰყოლია; სამი საუკუნე ნახევრის მანძილი სრულიად საკმარისია, რომ აღდგენილი მეფობისა და უძველესი დროინდელი მეფის უფლების შორის პირდაპირი კავშირი და დამოკიდებულება შეწყვეტილად ჩავთვალოთ. ამ დროის განმავლობაში საზოგადოებრივ ცხოვრების პირობებიც თვალსაჩინოდ შეიცვალა. უმეფობის დროს პირველი ალაგი, როგორც უკვე მოხსენიებული იყო, ერისთავებმა და აზნაურებმა დაიჭირეს. ამ ერისთავებს ბიზანტიის იმპერატორები მოწყალების თვალთ უყურებდნენ და ეხმარებოდნენ ხოლმე: ეს იქიდანა ჩანს, რომ თითქმის ყველა ერისთავი ბიზანტიის კეისრების ან ხელისუფლებად, ან არა და კარისკაცებად ითვლებოდნენ: მაგალითად, სუმბატის ქრონიკაში ბაგრატიონთა გვარის პირველ ერისთავის შესახებ ნათქვამია: „მოსცა მას მეფემან ბერძენთამან პატივი კურაპალატობისა“ (იხ. მარიამ დედ. ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 339). სტეფანოზის შვილს გუარამსაც კურაპალატობის პატივი ჰქონდა (ibid., 432). ამ გვარადვე გუარამის შვილს ვარაზბაკურსაც ანთიპატრიკის პატივი ჰქონდა ნაბოძები იმპერატორისაგან; დასასრულ, თვითონ აშოტ

ერისთავთერისთავიც ხომ კურაპალატად იწოდებოდა (ibid., 342). რომ ბიზანტიის იმპერატორები მარტო ცარიელ მეხელეობით არ ეხმარებოდნენ ქართველ ერისთავებსა და საქმითაც ძალიან ეწეოდნენ პირველ ხანებში, ამას ხომ აშოტ კურაპალატის თავგადასავალიც ამტკიცებს: არაბების მკაცრმა ბატონობამ ისე შეაწუხა იგი, რომ იძულებული იყო ბიზანტიაში გახიზნვა დაეპირებინა. ამის გამო იგი დასავლეთ საქართველოსკენ გაემგზავრა, მაგრამ მერე მას იქ ერთი ადგილი მოეწონა და შავშეთში დარჩა; „დაემკვიდრა მუნ, მოგვითხრობს მემამულიანე, – და მისცა ღთსამარჯვება; და ახელმწიფა იგი შავშეთ კლარჯეთსა ზედა და მან სოფლები ზოგი იყიდა საფასითა და ზოგი ოხერი აღაშენა და განამრავლა სოფელი აშოტ კურაპალატმან ქვეყანათა მათ შინა და მისცა ღთსან და განამტკიცა ხელმწიფება მისი ნებითა ბერძენთა მეფისათა“ (მარიამ დედ. ვარიანტი, ibid., 343).

თანდათან ერისთავნი, რომელნიც ქართლსა, კახეთსა, შავშეთ-კლარჯეთსა და აფხაზეთში ერსა პატრონობდნენ, ღონეს იკრებდნენ და ძლიერდებოდნენ; არაბთა ბატონობა კი თანდათან სუსტდებოდა და ქართველებისათვის ისე საშიში აღარ იყო. ეს გარემოება, რასაკვირველია, ერის მოსულიერებასა და მოღონიერებას ხელს უწყობდა. დიდი ხნის წინათ გაუქმებული ქართლის მეფის უფლება 888 წლის ახლო ხანებში აღადგინეს; ბაგრატიონთა გვარის მემამულიანე ამ ფრიად საყურადღებო ამბავს ძალიან მოკლედ მოგვითხრობს: „მოკლეს ნასრა, – წერს იგი, – ხევსა მცხეთისასა, სოფელსა ასპინძას, ქრონიკონსა რჴ და არა დაუშთა შვილი ნასრას და აღიხოცა სახსენებელი მისი. ადარნასე ძე დავით კურაპალატისა დასუეს ქართუელთა მეფედაო“ (სამი ისტ. ქრ., 59). რასა ნიშნავს ეს უკანასკნელი წინადადება, ვინ დასვა ადარნასე მეფედ? ამის შესახებ ჩვენი მემამულიანე სდუმს. ამიტომ მკვლევარი იძულებულია ამ საკითხს ჯერჯერობით გვერდი აუქციოს.

როგორც მემამულიანე მოგვითხრობს, „ადარნასე დასუეს ქართუელთა მეფედ“, იგი მაშასადამე იქნებოდა „მეფე ქართუელთა“. ამაზე უფრო ადრეც მეფობა აფხაზეთშიც დაფუძნდა და ადარნასეს დროს, რასაკვირველია, უკვე არსებობდა „მეფე აფხაზეთა“; კახეთსაც თავისი საკუთარი მეფე ჰყავდა, იგი იწოდებოდა „მეფე კახთა“. ერთი სიტყვით, ამ დროს ქართველი ერი ჯერ კიდევ რამდენიმე ტომობრივ ჯგუფად იყო დაყოფილი, და ცალკე, თვითმმართველ, ერთი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სახელმწიფო სხეულს შეადგენდა. თანდათან ეს განცალკევებული სამეფოები და საერისთავოები ერთი ერთმანეთს უერთდებოდნენ, ანუ უფრო სწორე იქნება რომ ვთქვათ, ერთი რომელიმე უფრო ძლიერი და მოხერხებული მეფე თავის საბრძანებელს სხვათა სამფლობელოებსაც შემოუერთებდა ხოლმე. ამ ხანას და თვით ამ მოღვაწეობას გაერთიანების ხანა და გაერთიანების პოლიტიკა უნდა დაერქვას; ვიდრე დავით აღმაშენებელი თბილისს არ აიღებდა და სამეფოს სატახტო ქალაქად არ აქცევდა, ყველა ჩვენი მეფე ამ გაერთიანების განხორციელებასა ცდილობდა. ცდით კი

რამდენჯერმე უცდიათ სხვებსაც, მაგრამ ბედი, პირადი გამჭრიახობა და გარემოება ისე არავის სწყალობდა, როგორც ტაო-კლარჯეთის მფლობელთ, აშოტ კურაპალატის ჩამომავლობას. პირველად ქართლისა და აფხაზეთის მეფობა შეუერთდა. ბაგრატიონთა გვარის ისტორიკოსი ასე მოგვითხრობს ამ ამბავს: „გარდაიცვალა ბაგრატ რეგუენი ქართულთა მეფე... და დაუტევა ძე თვისი უხუცესი გურგენ, რომელსა უწოდეს მეფეთა მეფე... და ამას გურგენს ესვა ბაგრატ დედით აფხაზთა მეფისა დისწული... ვიდრე გურგენის გამეფებამდე ესე ბაგრატ მეფე იქმნა აფხაზთა და ამისთვის გურგენს მეფეთ მეფობა ეწოდა“ (მარიამ დედ. ვარიანტი, გვ. 552-2). როცა მეფე გურგენი გარდაიცვალა და 1008 წელს იმისმა შვილმა ბაგრატმა მამის ტახტიც დაიმკვიდრა, ამის შემდეგ იგი შეიქნა „მეფეთ მეფე, მეფე აფხაზთა და ქართულთა“. ასე მოგვითხრობს მემკვიდრე სუმბატ დავითის ძე, მაგრამ „ქართლის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ ბაგრატის აფხაზეთში და ქართლში გამეფებაში აზნაურებსაც სდებიათ წილი, მეტადრე შესანიშნავ მამულიშვილს იოანე მარუშისძეს, რომელსაც ეტყობა დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართლისა და აფხაზეთის გაერთიანებაში. „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია: „განირყუნა ქვეყანა იგი და შეიცვალა ყოველი წესი მისი და გარგება პირველთა მეფეთა განწესებული და იყუნეს ყოველნი წარჩინებულნი მის ქვეყანისანი მწუხარებასა შინა დიდსა. მაშინ... იოანე მარუშისძემან იწება რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა და მისთანა ყოველთა დიდებულთა ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ“ (ქართ. ცხ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 301). ბაგრატი ქართლსა და აფხაზეთს არ დაკმაყოფილდა; იმავე წელს იგი თავისი შეერთებული სამეფოს ჯარით საჩქაროდ თიანეთში გადავიდა და იქიდან კახეთს რბევა დაუწყო; დავით კახთა მეფემ წინააღმდეგობა ვერ გაუწია და ბაგრატმა კახეთი და ჰერეთი დაიპყრო (ქართ. ცხ. ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, 305); ამის შემდეგ იგი გახდა „მეფეთა მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართულთა, კახთა და რანთა“. ახლად შემოერთებულ ქვეყანაში ბაგრატმა ერისთავად აბულალი დანიშნა, თვითონ კი თავის საქმეებს დაუბრუნდა (ქართ. ცხ. ibid., 305). თავის სამფლობელოს გასაფართოებლად და ქართველ მოდგმის ტომების შესაერთებლად იგი არაფერს არა ზოგავდა, არავის არ დაინდობდა ხოლმე. მაგალითად, ბაგრატმა თავის მამიდაშვილების, კლარჯეთის მფლობელთა საბრძანებელის ხელში ჩაგდების გულისათვის, მასპინძლობისა და სტუმართმოყვარეობის წმინდა მოვალეობაც კი დაივიწყა და საზარელი ცბიერება და სივერაგე გამოიჩინა. „ბაგრატმა მოიყუანა, – მოგვითხრობს მემკვიდრე, – კლარჯნი ხელმწიფენი: სუმბატ და გურგენ, ძენი არტანუჯელისანი. თვისნი მამის დისწულისანი, დარბაზობად მის წინაშე ციხესა შინა ფანასკერტისასა და მუნშინა შეიპყრნა იგინი და აღიხუნა ქვეყანანი და ციხენი მათნი, რამეთუ იგინი პატიმარ ყუნა ციხესა შინა თმოგვისასა და მუნ ციხესა შინა თმოგვისასა გარდაიცვალა სუმბატ არტანუჯელი და აგრეთვე მასვე წელსა შინა გურგენცა გარდაიცვალა ძმა

სუკბატისა... და მათნივე შვილნი კლარჯთა მეფეთანი, რომელ დაშთეს ამათ ქვეყანასა, მოისრნეს ყოველნი სიკუდილითა პატიმრობასა შინა“ (მარიამ დედ. ვარიანტი, 353). ასეთი უღმობელოებითა და გულქვაობით იმსხვერპლა ამოდენა მახლობელ ნათესავეების სიცოცხლე სახელმწიფოს გაფართოებისა და ერის გაერთიანების გულისათვის მეფე ბაგრატმა.

აკი თავისი გულისნადები აისრულა კიდევ; მეფე გაძლიერდა, დიდი საბრძანებლის ბატონად გახდა და მოსაზღვრე სახელმწიფოებზედაც ძლიერი გავლენა ჰქონდა. ბაგრატიონთა გვარის მემკვიდრე ამ მხნე და გაბედულ მეფეზე ცოტა არ იყოს გაზვიადებით ამბობს: „დაიპყრა ყოველი კავკასია თვითმპყრობელობით ჯიქეთიდან ვიდრე გურგენამდე, ხოლო ადარბაგანი და შირვანი მოხარკე იყო, სომხითის ხელმწიფებითა ნებივრად განაგებდა, მეფე სპარსთა თვის მეგობრად და ერთგულ ყო სიბრძნითა და ძლიერებითა თვსითა უფროს სახლეულთა თვსთასა“... (ibid. 352).

ასე შეაერთა სახელოვანმა ხელმწიფემ ერთ-დროს განცალკევებული და ზოგჯერ ურთიერთის მოწინააღმდეგე ქართველი მოდგმის ტომების სამეფოები. ასე შეითხზა და დამყარდა აგრეთვე ქართველ მეფეთა ჩვეულებრივი სახელწოდება „მეფეთა მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა“ და სხვა და სხვა. ამ სახელწოდებაში საუცხოოდ გამოიხატება საქართველოს თანდათან გაერთიანების ისტორია და ის ნიადაგი, ის საფუძველი, რომელზედაც საქართველოს ხელმწიფის უფლება იყო დამყარებული. ეს ნიადაგი და საფუძველი ადგილობრივი და ტომობრივი განცალკევება და კერძოობა გახლავთ. საქართველოს სამეფო გვარი, მაშინაც კი, როცა მთელი კავკასია მას დაპყრობილი ჰქონდა, შეერთებულ, ეროვნულ სახელმწიფოს მბრძანებლად ითვლებოდა და სამეფო საყდარი თბილისში იყო გადმოტანილი, მაშინაც კი მათ საზოგადოდ „აფხაზთა მეფეებს“ ეძახდნენ; ასე უძახიან მათ, სხვათა შორის, არაბებისა და სპარსელების ისტორიკოსებიც. ეტყობა, მაშინდელ საზოგადოებას კარგად ახსოვდა, რომ თავდაპირველად საქართველოს მეფეები მხოლოდ აფხაზთა მეფეები ბრძანდებოდნენ. წარმოიდგინეთ, მეთორმეტე საუკუნის უმაღლესმა სახელმწიფო ძლიერებამა და პოლიტიკურმა ხანგრძლივმა ერთობამაც კი ვერ გააქარწყლა სამუდამოდ სათემო განცალკევებისადმი მიდრეკილება, დრო გამოშვებით ამგვარი კერძოობის გრძნობა და პროვინციალური განცალკევების წადილი თავს ამოჰყოფდა და თავისს გესლიან ნაყოფს გამოიტანდა ხოლმე. ქართველმა ერმა თავისი ხანგრძლივი ისტორიული ცხოვრების განმავლობაში დიდი ძალღონე შეაღწია ამ განცალკევების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს. დიახაც, უნაყოფოდ არ ჩაუვლია ამ სახელოვან მოღვაწეობას, ბევრ მამულისშვილს უმუშავნია თავგამოდებითა და ღრმა სიყვარულით განმსჭვალულს, რომ თანამოძმეების ეროვნული თვითშემეცნება გაეღვიძებინა და მკვიდრ ნიადაგზე დაემყარებინა. ამ საკითხის შესწავლა ჩვენი ახლანდელი კვლევის საგანს არ შეეხება პირდაპირ და ამის გამო აქ ამაზე ლაპარაკს არ დავინწყებთ, მით უმეტეს, რომ ამ

საკითხის შესახებ ჩვენ ცალკე გამოკვლევა („ეროვნული თვითშეგნების ისტორია საქართველოში“) გვაქვს დამზადებული.⁴⁷⁵

ახლა კი აღძრული თემისათვის სწორედ ამ პროვინციულ განცალკევების მიდრეკილების შესწავლაა საჭირო. საკმარისია გავიხსენოთ რა მდგარ წინააღმდეგობას უწევდა კახელობა საქართველოს მეფეებს, მათი გაერთიანების წადილის განხორციელების დროს, რომ თვალწინ განკერძოების მიდრეკილების ძლიერება ნათლად წარმოგვიდგეს; გარდაიცვალა თუ არა 1012 წელს ბაგრატ მეფე და ტახტზე მისი მცირეწლოვანი შვილი გიორგი ავიდა, მაშინვე „განდგა ამას ქვეყანასა ჰერეთ-კახეთისა (მჭირავნი) და ღადრობითა აზნაურთა შეპყრობილ იქმნეს ერისთავნი; მათ ქვეყნად კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა პირველ აქუნდა იგი“ (მარიამ დედ. ვარიანტი, 353-4). ჰერეთ-კახეთის აზნაურობამ ეტყობა ვერ შეიგნო, რა დიადი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენი ეროვნების ძლიერებისათვის საქართველოს გაერთიანებას, და თავისთვის განცალკევება ირჩია. მეფე ისე ილაჯგანყვეტილი და შევიწროებული იყო ბიზანტიის კეისრისაგან, რომ ჰერეთ-კახეთის დაბრუნებისათვის არა სცალოდა. ეს ორივე ქვეყანა მეფე ბაგრატ IV-ის დროსაც ცალკე სამეფოს შეადგენდა; ბაგრატი იმისიც კმაყოფილი იყო, რომ თბილისის აღების შემდეგ „მოვიდეს კახთა მეფე გაგიკ და ერისთავთ-ერისთავი გოდერძი და ყოველნი დიდებულენი კახეთისანი დარბაზობად ბაგრატ მეფისა წინაშე და მშვიდობისა ძებნად“ (ქართ. ცხ. 326). სანამ დავით აღმაშენებელმა ჰერეთ-კახეთი არ შემოუერთა დანარჩენ საქართველოს, მანამდისინ ცალკე დამოუკიდებელ სამფლობელოს შეადგენდა, ამგვარად, ჩვენა ვხედავთ, რომ, თუმცა ქართველ ტომების სხვადასხვა პატარა სამეფოები თანდათან შეერთდნენ, მაგრამ ეს გაერთიანება მტკიცე და მკვიდრ ნიადაგზე ვერ იყო დამყარებული. როცა საქართველოს მეფე რომელიმე ახალ სამფლობელოს შემოუერთებდა ხოლმე თავის საბრძანებელს, იგი შეძენილ ქვეყანაში მართვა-გამგეობის წესს სრულებით არ ეხებოდა და უფრო ხშირად ყველაფერს წინანდებურად ტოვებდა ხოლმე; განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობდა, რომ ადგილობრივ მეფის მაგიერ საქართველოს ხელმწიფე ხდებოდა ქვეყნის ბატონად, ზოგჯერ კიდევ წინანდელ ერისთავთ-ერისთავის მაგიერ ახალ ცელისუფალსა ნიშნავდა ხოლმე საქართველოს მეფე. ასე მოიქცა, მაგალითად, ბაგრატ III, კახეთი რომ დაიჭირა და თავის საბრძანებელს შემოუერთა. ერთი სიტყვით, მაშინ გამგე პირებსა სცვლიდნენ ხოლმე და გამგეობის წყობილებას თითქმის არც როდის ხელს არ მიაკარებდნენ. იმ დროს ჯერ კიდევ კარგად შეგნებული არა ჰქონდათ, თუ რამდენად საჭიროა ერის გაერთიანებისათვის, რომ მთელ სამეფოში თანაბარი და ერთნაირი დაწესებულება სუფევდეს ხოლმე, ამას ცხადად შემდეგ მაგალითიდანაც დაინახავს ადამიანი; როცა დავით აღმაშენებელმა თბილისი და მისი მიდამოები თავის საბრძანებელს შემოუერთა, მან „თბილისისა და ქართლის ამირას“ თანამდებობა არ გაუუქმა, არც მის შემდგომად მყოფ მეფეებს მოუს-

პიათ ეს მოხელეობა, თუმცა ამ თანამდებობის არსებობას მაშინ, როცა დედაქალაქი საქართველოს კვლავინდებურად დაუბრუნდა, აღარავითარი მნიშვნელობა არა ჰქონდა, იმიტომ, რომ საქართველოში უძველესი დროიდანვე ქართლის ერისთავთ ერისთავის თანამდებობა არსებობდა და მეორე მოხელე იმავე ადგილის გამგედ, რასაკვირველია, სრულებით საჭირო არ იყო. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ქართლის ამირობაც, ქართლის ერისთავობაც, კვლავინდებურად არსებობდა და ისედაც რთულ სახელმწიფო მართვა-გამგეობას უფრო მეტად აძნელებდა.

თვით გაერთიანებულ სახელმწიფოს წესწყობილებაც ცხადად ეტყობოდა სათემო განცალკევება. ადამიანს ეგონება პირველის შეხედვით საქართველო თითქოს გარეგნობით არის შეერთებულიო, იგი „სამეფოები“-საგან შედგებოდა; მაგ. დავით აღმაშენებელზე მემატიანე მოგვითხრობს: „აქვნდა ყოვლით კერძო მშვიდობა და დანყნარება სამეფოთა მისთა“-ო (ქარ. ცხ., 379); ამავე ხელმწიფის პირუთვნელობას იგივე ავტორი ამნაირად ახასიათებს: „ვითარცა ღმერთი ჰრჯიდა სამეფოთა თვსთა“-ს (ibid., 371), მაგრამ სლვასა შინა თვსთა სამეფოსა სიმრავლით სპათათა... ვერ ადვილად მიემთხვეოდიან მომჩივარნი“-ო, (ibid., 373); თამარ მეფის მამის შესახებ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია, რომ მან „იპყრნა მეფობისა შარავანდედი შვიდ სამეფოდ განწესებული“ (ibid., 385); თამარ მეფის მამის სიკვდილის შემდეგ მემატიანეს სიტყვისამებრ „შემოკრბა შვიდთავე სამეფოთა დიდებული“ (ibid., 401) და სხვა და სხვა. ყველა ზემომოყვანილი მაგალითიდან ჩანს, რომ მაშინდელ შეხედულების თანახმად, სამეფოები ჯერ ისევ არსებობდნენ, თუმცა ისინი ყველა ერთ ხელმწიფეს ემორჩილებოდნენ; ყურადღების ღირსია, რომ ისტორიკოსი ზემოჩამოთვლილ შემთხვევაში მხოლოდობით რიცხვს კი არ ხმარობს, არამედ მრავლობითს, იგი ყოველთვის ამბობს ხოლმე სამეფონით, შვიდი სამეფოო, და არა სამეფო. ერთი სიტყვით, საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში ცალკე სამეფოები კვლავინდებურად ცოცხლობდნენ. რომ ეს მართალია და გაერთიანებულ საქართველოს სახელმწიფო წყობილება ადგილობრივ და სათემო განცალკევების პრინციპზე იყო დამყარებული და მემატიანეს მიერ ნახმარი „სამეფონი“ მაშინდელ ცხოვრების ვითარების ჭეშმარიტი გამომხატველია, ადვილად დაფრწუნდებით მაშინვე, როცა იმ დროის სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წეს-რიგს გავითვალისწინებთ. დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული თამარის სიკვდილამდე, ე.ი. ჩვენი სამშობლოს ერთობისა და ძლიერების უმწვერვალეს ხანაში, საქართველოს თითოეულ „სამეფოში“ ცალ-ცალკე განაგებდნენ ხოლმე საქმეებს და არა ერთად, ე.ი. მართვა-გამგეობა საუწყებო პრინციპზე კი არ იყო დამყარებული, არამედ სათემო პრინციპზე. მეფე ერთ „სამეფოდან“ მეორე „სამეფოში“, ანუ ახლო-მახლო ადგილას გადადიოდა ხოლმე და ყველა საქმეს ადგილობრივ ისმენდა და განაგებდა ხოლმე. მაგ., ბაგრატ III-ის შესახებ მემატიანე მოგვითხრობს: „იყო... დღივს და განაგებდა საქმეთა ტაოსსა და ქართლისასაო“ (ქართ.

ცხ., 304); დავით აღმაშენებელზე ნათქვამია: „ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭვინ-ტამდე და განაგნა საქმენი მანდაურნიო“ (ibid., 361). შემდეგ მეფე სთველთა „გარდავიდა გეგუთს... განაგო მანდაური ყოველი“ (ibid., 365). როცა დავით აღმაშენებელმა ახლად დაპყრობილ შირვანის საქმეების მოწესრიგებისაგან მოიცალა, იგი „მოვიდა ქართლად და განაგო ყოველი საქმე ქართლისა, სომხითისა“ (ibid., 366). თამარის დროსაც კი ამ გვარივე წესი იყო მიღებული: „ჟამ გადვიდიან, მოგვითხრობს ისტორიკოსი, (იმერეთს) და განაგნიან საქმენი მანდაურნი... და მერე გადმოვიდიან ქართლს, სომხითს და მერმე დადგიან, მოვიდიან ხარაჯითა განძელნი და აღთამარ ქალაქელნი (ქართ. ცხ.-ში შეცდომით „აღმართქალაქნია“), გაზაფხულ აღმოვიდიან სომხითი, მოილიან ხარაჭა ნახვეჭვენელთა, – და წარვიდიან კოლიას, თავსა არტანისასა და მუნიტ მოილიან ხარაჯი კარნუქალაქით და ერზინკით და სხვათა გარემოთა ქალაქთაო“ (ibid., 374). ერთი სიტყვით, ჩვენა ვხედავთ, რომ საქმეების მოსაწესრიგებლად მცხოვრებნი კი არ ჩადიოდნენ თვითონ სატახტო ქალაქში, ან არა და ხარაჯას სამეფო მოხელეები კი არა ჰკრებდნენ ადგილობრივ და მერე თვითონა გზავნიდნენ სახელმწიფო საჭურჭლეში, არამედ მეფე თვითონ მიდიოდა და ადგილობრივ არჩევდა ხოლმე საქმეებს, ხარაჯასაც მკვიდრნი იქვე ადგილობრივ მოართმევდნენ ხოლმე მეფეს, თითქოს სახელმწიფო ცალ-ცალკე სამეფოისაგან იყოსო შემდგარი. ამგვარად, საისტორიო წყაროები გვიჩვენებენ, რომ საქართველოს მეფის სახელწოდება „მეფეთ მეფე, მეფეთ აფხაზთა, ქართუელთა, კახთა და რანთა“ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების უტყუარი გამომხატველი იყო და რეალური მნიშვნელობა ჰქონდა.

საქართველოს მეფეების სახელმწიფოს იდეალი: თვითმპყრობელობა, მეფობის ღვთისნიერება და სახელმწიფოს გაღმერთება

წინა წერილში ვეცადეთ გამოგვეჩვენოთ, თუ როგორ განახლდა საქართველოს მეფის უფლება, რომელიც ერისთავობის ნიადაგზე აღმოცენდა, და როგორ შეერთდნენ განცალკევებული სხვადასხვა ქართული მოდგმის ტომთა სამეფოები. ამგვარად, გამოირკვა, როგორ შედგა ის მეფის სახელწოდება, რომელიც მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში თითოეულ მეფის მიერ ნაბოძებ სიგელს ამშვენებდა ხოლმე. ჩვენ დავინახეთ, აგრეთვე, რომ ის პოლიტიკური პირობები, რომელთა წყალობითაც მეფის ზემოაღნიშნული სახელწოდება დაიბადა, შემდეგშიაც, სამეფოს უმაღლესი ძლიერების დროსაც კი, ცხოვრებამ ვერ მოსპო და ვერ გააქარწყლა; ამის გამო მეფის საზოგადოებას რეალური მნიშვნელობა არც როდის არ დაჰკარგვია. ცხადია, რაც უფრო მეტად გაიზრდებოდა და გაფართოვდებოდა ქართველ მეფეების საბრძანებელი, მით უფრო მეტად საჭირო იქნებოდა მათთვის მეფობის უფლებისათვის მტკიცე და შეურყეველი ნიადაგი მოეპოვებინათ, იმიტომ რომ ქართველი მეფეები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, თავიანთი ძლიერებისა და უფლების დასამყარებლად აზნაურებს ებრძოდნენ ხოლმე. რაში მდგომარეობდა ეს ბრძოლა, როგორ მიმდინარეობდა იგი და ვის გაუღიმა ბედმა ამ მეტოქეობაში, ამაზე დანვრილებით ქვემოთ იქნება ლაპარაკი. ახლა საჭიროა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ ამ გამწვავებულ ბრძოლის მოსაგებად მარტო მკლავ-ხმლის ძალა არა კმაროდა. ქართველ მეფეებს კარგად ესმოდათ, რომ ამისთვის აუცილებლად საჭირო იყო ზნეობრივი ძალაც. რაში მდგომარეობდა მერე ეს ზნეობრივი ძალა? ბრძოლის გასაადვილებლად საჭირო იყო, რომ მეფობის უფლების არსებობის აუცილებლობა და სარწმუნოებრივი მნიშვნელობა დაესაბუთებინათ. ეს კი არც თუ ძალიან ძნელი საქმე იყო: ახალ აღთქმაში ამის შესახებ საუცხოო წინადადება მოიპოვება, პავლე მოციქულის ეპისტოლეში სახელდობრ.

ამ მოციქულის სიტყვების თანახმად, ბრძოლის დროს ბერმონაზვნები მეფეს მხარს უჭერდნენ ხოლმე და ეხმარებოდნენ ხან საქმით, ხან კიდევ სულიერი გავლენით. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გვარის ერისთავობის დროსაც კი მთავრობის პატივისცემა ღვთისნიერ საქმედ იყო აღიარებული. აი, რა სიტყვებით დალოცა კლარჯეთის მონასტრების დიდმა არქიმანდრიტმა გრიგოლ ხანძთელმა აშოტ კულაპარატის შვილები: „გაკურთხნენ ყოველნი პირმას ქრისტესმან და ყოველთა წმიდათამან: რამეთუ ჭეშმარიტად სამართალ არს სიტყვა ესე: „სადა არს პატივი მთავრობისა, მუნ არს მსგავსება ღმერთებისა“, რამეთუ თქუენ ხელმწიფენი უფალ გყვნა

ლმერთმან ქუეყანისა განგებისა" (ნ. მარის გამოცემა „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთ.“ Тексты и поэзия. წიგნი VII). მაშასადამე, გრიგოლის აზრით, საცა მთავრობას პატივსა სცემდნენ, იქ სუფევდა ღვთაების მსგავსება; თვით ზეციურმა მამამ გახადა ხელმწიფენი ქვეყნის გამგეებად; ამის გამო მეფეები უნდა ყოფილიყვნენ ხელმწიფენი „ნებითა ღვთისათა“; სწორედ ასეთ წინადადებას ხმარობდნენ ხოლმე ქართველი მეფეებიც, მაგალითად, გიორგი მეორე თავის შიო მღვიმესადმი ნაბოძებ სიგელს ასე იწყებს: ნებითა ღვთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა" (1088 წ. სიგელი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 13); დავით აღმაშენებელი თავის წყალობის წიგნს ასეთივე წინადადებით იწყებს: „ნებითა ღვთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა" (ibid.).

მაგრამ ჩვენმა მეფეებმა ეს არ იკმარეს და თავიანთ უფლებას ღვთაებრივ ძალის მფარველობა და ხელმძღვანელობა მოუპოვეს; საყურადღებოა ამ მხრივ ის, რას ამბობს დავით აღმაშენებელი თავის ანდერძში: „თვით იგი, ბრძანებს სახელოვანი მეფე, ოდეს მარწმუნა მის მიერ განგებულსა მეფობასა, თვისითა რათამე განგებითა არა უღირსმჩინელმან შარავანდსა შინა პატიოსანსა უპატიოებისა ჩემისამან აქათგანვე აღიღო ხელი სიტკბოებითა თვისითა განძლებად ჩემდა და თვით მეფე მეფეთაჲ იქმოდა საჭირველთა უჭირველად: ცხადთა წინააღმდგომთა გამგეობისა თვისისათა მისცემდა მოსასვრელად" (შიომღვ. ისტ საბ., გვ.15) ამ საყურადღებო წინადადებიდან ცხადად შეიძლება დაინახოს მკითხველმა, რამდენად დარწმუნებული იყო დავით აღმაშენებელი, რომ მეფის უფლება თვითა ღმერთმა პირადად „არწმუნა“ მას, რომ ეს მეფის უფლება „მის მიერ“, ე.ი. ღვთის მიერ, განგებული და დაფუძნებული იყო, მაგრამ ამას კიდევ არა უჭირს რა; იგივე ამტკიცებდა, რომ საქართველოს მართვა-გამგეობაში მას თვითონ ღვთაება ეხმარება ხოლმე, რომ თვით მეფე მეფეთაჲ იქმოდა საჭირველთა უჭირველად და მეფის გამგეობის წინააღმდგომთა ანუ იმის მტრებს მისცემდა ხოლმე მას „მოსასვრელად“, იმიტომ რომ თუმცა სამეფოს ხორციელად დავით აღმაშენებელი მართავდა, მაგრამ უხილავად იმ ძნელ საქმეში მას თვით ღმერთი უძლოდა ხოლმე წინ; მაშასადამე, საქართველოს გამგეობა ღმერთსვე ეკუთვნოდა; სწორედ ამის გამო ამბობდა კიდევ ჩვენი სახელოვანი ხელმწიფე „ცხადთა წინააღმდგომთა გამგეობისა თვისისათა“-ო, ე.ი. ღვთის გამგეობის წინააღმდგომთაო. ამგვარად, ვინც მეფის გამგეობის წინააღმდგომი იყო, ის ღვთის წინააღმდეგ მიდიოდა, თვით ზეციურ მეუფის მტერი გახლდათ! ასე ფიქრობდა, ამას ამტკიცებდა დავით აღმაშენებელი. მაშასადამე, საქართველოს მეფის გამგეობა ღვთისმიერი გამგეობა იყო. ასეთი შეხედულების შემდეგ მოსალოდნელიც იყო, რომ საქართველოს მეფის პირადობა ღვთაებრივი ბუნების პატრონად, თვით ღვთაებად ელიარეზინათ. დავით აღმაშენებელის ზემომოყვანილი სიტყვების შემდეგ, რასაკვირველია, მკითხველის ყურთასმენას ისე აღარ ეხამუშება და არც ძალიან გაოცდება, როცა მწიგნობართუხუცესისა და ვაზირ ანტონ ჭყონდიდელის

სიტყვებს წაიკითხავს „ღვთის სწორსა“ მეფეთ-მეფესა თამარს შევეხვეწეო (სიგელი 1202 წ., შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 27). საქართველოს მეფე „ღვთისა სწორი“, „სამებისაგან ოთხად თანააღზავებული“ იყო, როგორც თამარ მეფის ისტორიკოსი ამტკიცებს (მარიამ დედ. ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 363), ე.ი. სამებასთან მეოთხე სახედ, მეოთხე ღვთაებად აღზევებული, „ერთი სამებისაგანი აქა კულა სამებისათანა იხილვების თამარ მოსწორებული და აღმატებული“ (ibid., 398), როგორც იგივე მემკვიდრე ამბობს თავის თხზულებაში. შესანიშნავი მეხოტბე ჩახრუხაძე ამბობს: მინდა „დაუსაბამო თამარ ვსთქვა ნათლად და ძედა მისად.

მზეებრ სავანე, სულის სავანე, თანგამწყოდ ძისა; სწორად მამისად“ (პროფ. ნ. მარის გამოც. *Тексты и поэзия. IV წიგნ. გვ. 36*). ერთი სიტყვით, ჩვენ ვხედავთ, რომ საქართველოს მეფის პიროვნება მთავრობის მომხრე წრეებმა გააღმერთეს, ხოლო მის უფლებას ზეციური ძალიერება და უცოდველობის თვისება მიანიჭეს. რაკი საქართველოს ხელმწიფეები და მათი თანამოაზრენი ასეთ შეხედულებას დაადგენენ, ცხადია, ისინი თავიანთ თავს სრულ თვითმპყრობელობად ჩასთვლიდნენ და კეისრობის ძლიერების მოხვეჭას მოინდომებდნენ. სწორედ ასეც გახლავთ კიდევ უკვე 1082 წელს შიომღვიმისადმი ნაბოძებ წყალობით წიგნში, გიორგი II თავის თავს „ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელად“ აღიარებს (შიომღვ. ისტ. საბ.).

„პატრონჲმოცა“ საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წესწყობილების დამახასიათებელია

ეს თვითმპყრობელობა და ღვთისნებითობა (უფრო) მეფეებისა და მთავრობის მომხრეთა დასის იდეალი და მისწრაფება იყო, ვიდრე სახელმწიფო ცხოვრების უტყუარი მოვლენა. ქვემოთ ვნახავთ ჩვენ, რომ საქართველოს მეფეები ხშირად ისე შევიწროებული იყვნენ ხოლმე დიდებული აზნაურებისაგან, რომ არც თვითმპყრობელის უფლება ჰქონდათ შერჩენილი, არც „ნებითა ღვთისათა“ ბრძანდებოდნენ სახელმწიფოს ბატონად. ვიდრე ჩვენ საქართველოს მეფის უფლების გამორკვევას შევუდგებოდეთ, აუცილებლად საჭიროა გაკვრით მაინც ჩამოვაგდოთ სიტყვა იმ უმთავრეს საზოგადოებრივ დაწესებულებაზე, რომელზედაც საქართველოს წესწყობილება დამყარებული იყო. ეს დაწესებულება – პატრონჲმოცა გახლავთ, ის პატრონჲმოცა, რომელიც შემდეგ ბატონჲმოცად გადაიქცა. პატრონჲმოცა მთელ სახელმწიფო და კერძო ცხოვრებას თავისებურ მიმართულებასა და ელფერს აძლევდა. სიტყვა „პატრონი“ ქართული არ არის და რომაელების ენისა და სამართლის საკუთრებას შეადგენს.

ჩვენი სიტყვა „პატრონი“ რომაელების *patronus*-ი არის. იტალიაში პატრონის სახელს ისეთ გავლენიან და შეძლებულ ადამიანს დაარქმევდნენ ხოლმე, რომელსაც წვრილი ერი, მდაბიო ხალხი სასამართლოში მფარველობისა და გადასახადებისაგან თავის დაღწევის გულისათვის მიმართავდა და თავის მამულს გადასცემდა ხოლმე. ეს „პატრონი“ მამულის მფლობელებს ნებას აძლევდა თავიანთი მიწებით კვლავინდებურად ესარგებლათ, მხოლოდ კანონიერად მამული უკვე იმ „პატრონის“ საკუთრებად ითვლებოდა, ამისთანა პატრონობას რომაელები *fundorum patrociniā*-ს ეძახდნენ. სალვიანე მარსიელი, V საუკ. მწერალი, ასე გვიხატავს მაშინდელ „პატრონობის“ სურათს. „წვრილი ერი მფარველობისა და დახმარების გულისათვის დიდებულებს მიანდობდნენ თავის თავს; ყველანი, რომელნიც მფარველობას ეძებენ. მთელ თავიანთ ქონებას ვიდრე მფარველობას მიიღებდნენ, თავიანთ „პატრონებს“ განუთვისებენ (გადასცემენ) ხოლმე; ამგვარად, იმის გულისათვის, რომ მამებმა მფარველობა ჰპოვონ, შვილები მემკვიბრეობასა კარგავენ... ასეთია დიდებულთა შველა და პატრონობა“ (Migne, *Patrologia Lat.* L III, 202), დასძენს სალვიანე. ეს რომაელების საზოგადოებრივი დაწესებულება ფრანგებმა და გერმანელებმაც შეითვისეს. უძველესს დროს, IX-X საუკუნემდე საქართველოში სიტყვას „პატრონი“ სრულებით არა ხმარობდნენ; არც ერთ ჩვენ მწერლობის ძეგლში იგი იმ ხანაზე ადრე არ მოიპოვება. ცხადია, მაშასადამე, რომ ეს სიტყვა დასავლეთიდან უნდა იყოს შემოტანილი; მხოლოდ საიდან სახელდობრ –

ამ საკითხის გადანყვეტა თითქმის შეუძლებელია. პირდაპირ რომიდან, ან ფრანგებისა და გერმანელებისაგან ხომ ვერ შეითვისებდნენ ქართველები ამ დანესებულებას. მეტად დიდი ზღვარი ძევს ჩვენსა და იმ ქვეყნებს შორის. რასაკვირველია, დასავლეთით საქართველოსთვის ყველა ქვეყანაზე უფრო მახლობელი ბიზანტია იყო; მაგრამ იქ ეს საზოგადოებრივი დანესებულება ისე გაბატონებული არ იყო, როგორც, მაგალითად, რომში, საფრანგეთში, გერმანიაში და თვით საქართველოშიაც. ბიზანტიაში მფარველობას მონასტრები ეძებდნენ ხოლმე განსაკუთრებით; შეეფარებოდნენ რომელიმე გავლენიან პირს და თავიანთ მამულების საკუთრების უფლებას მათ დაუთმობდნენ ხოლმე. მაგრამ საკითხის გადანყვეტა საშინლად ძნელდება იმის გამო, რომ თვით ბიზანტიელები ამგვარ მონასტრის მფარველს „პატრონს“ კი არ ეძახდნენ, არამედ „ხარისტიკარს“, სიტყვას „პატრონი“, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, ბიზანტიაში არა ხმარობდნენ. რაკი ეს საქართველოს „პატრონყმობის“ დანესებულების უმთავრესად გამომხატველი სიტყვა ბიზანტიაში გავრცელებული არ იყო, მკვლევარს ამის გამო არ შეუძლია იმ დასკვნას მიემხროს, ვითომც პატრონყმობა ბიზანტიის ზეგავლენით გაჩენილიყოს საქართველოში. მართალია, პირადად რომაელებსაცა ჰქონდათ გავლენა საქართველოზე, ჩვენი სამშობლო ერთ დროს მათ მფარველობის ქვეშე იმყოფებოდა, მაგრამ ეს დიდი ხნის (I ს. ქრისტეს წინ და I ს. ქრისტეს შემდეგ) ამბავია. სიტყვა „პატრონი“, როგორც ზემოთ მოხსენიებული იყო, მხოლოდ IX-X საუკუნეებში ვრცელდება ქართულ მწერლობაში. ამგვარად, საკითხი გამოურკვეველი გვრჩება; დანამდვილებით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ სიტყვა „პატრონი“ რომაელების ენასა და სამართალს ეკუთვნის და IX საუკუნემდე ქართულ მწერლობის ნაშთებში სრულებით არ მოიპოვება.

ვის ეძახდნენ მერე მაშინდელ საქართველოში „პატრონის“ სახელს? პატრონი ნიშნავდა კერძო მესაკუთრეს და მფლობელს; მაგ.: მიქელ მემღვიმე, რომელმაც თავის მამულში ციხე ააშენა, თავის თავს ამ ციხის „პატრონადა“ სთვლის (შოიმღვ. ისტ. საბ. გვ. 2). კერძო მფლობელისავე მნიშვნელობა აქვს ამ სიტყვას შოიმღვიმის 1250-60 წ. სიგელში, სადაც „მინის პატრონია“ მოხსენიებული (შოიმღვ. ისტ. საბ. 60). „ქართლის ცხოვრებაშიც“ აღნიშნულია „აბუსერი... ციხისჯვარისა და აწყვერისა ციხისა პატრონი... გვარამ გოდერძისძე ბეჭის ციხის პატრონი“ (ზ. ჭიჭინაძის გამოც., 326). თამარ მეფის მემკვიდრე სახელოვანი დედოფლის შესახებ ამბობს – „პატრონმან ხმელთამან და ზღვისამან“-ო. სიტყვა „პატრონი“ ნიშნავდა აგრეთვე მფარველს, მზრუნველს, პირად პატრონს. მაგ. ატენის ტაძრის XI საუკ. წარწერაში ნათქვამია: „ძლიერმან მეფეთ მეფემან ბაგრატ უბრძანეს მინასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა, სეფესა ზუარსა შიდა ქალაქისა შენებად... ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვწყალნა მეფობამან მათმან, სასახლენი ადგილნი და საქულბაქენი მკვიდრად... გვბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა... და შევწირე წმიდასა სიონსა ატენისსა... სალოცველად...

პგიანმცა უკუნისამდე ძლიერი მეფეთა მეფეზ ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კურაპალატი და სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳნ" (Brosset, Voyage VI, 22). ამ წარწერაში, რასაკვირველია, პირად პატრონობაზე, პირად დამოკიდებულებაზეა ლაპარაკი; ამას ამტკიცებს სიტყვები „გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳის“. ეს წარწერავე გვიჩვენებს, რომ მამულის შემწირველი მირიანის „ყმა“ ყოფილა; ამნაირივე ყმები მირიანს, როგორც ეტყობა, რამდენიმე კიდეე უნდა ჰყოლოდა, ამიტომ, იქნებ, წარწერაში ნათქვამი „ყმათა მისთაო“, მრავლობითი რიცხვია და არა მხოლოდითი. სიტყვა „ყმა“, რომელსაც ჩვენში ამგვარ პირად და უფლებრივ დამოკიდებულების აღსანიშნავად ხმარობდნენ ხოლმე, წარმომდგარია სიტყვისაგან „ყრმა“, რომელიც ნიშნავს ბავშვს, ჭაბუკს. ეს სახელწოდება გვიჩვენებს, რომ „ყრმების“ პირადი უფლებები უნდა შეზღუდული ყოფილიყო. წარწერაში მოხსენიებულ მირიანსავით ყველა შეძლებულ აზნაურს ყმები ჰყავდათ ხოლმე. მემატიანეს სიტყვებიდან ჩანს, რომ ომის დროს ამ პატრონებს ყმები ამაღლასავით თან ახლდნენ ხოლმე; იხარებდეს, ამბობს მაგალითად იგი, „ვითარ მპოვნელნი... პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა“ (ქართ. ცხ. 389), ან კიდეე „უსწრობდა პატრონი ყმასა და ყმა პატრონსა“ (ibid., 417). ერთი სიტყვით, მასალებიდან ცხადადა ჩანს, რომ პატრონყმობა მაშინდელ საქართველოს სოციალურ და ქონებრივი წესწყობილების გამომხატველია.

მაგრამ იმავე დროს „პატრონყმობას“ სახელმწიფო წესწყობილებაზე-დაც დიდი გავლენა ჰქონდა, სახელმწიფო წესწყობილების გამომხატველიც იყო. ეს იქიდანა ჩანს, რომ სიტყვა „პატრონი“ მარტო კერძო მესაკუთრეს და მფარველს კი არა ნიშნავდა, ე.ი. მარტო ცხოვრების სოციალურ და უფლებრივ განწყობილებათა დამახასიათებელი კი არ იყო, არამედ მეფესაც, ხელმწიფესაც ნიშნავდა, მაგალ., როცა მემატიანეს სურს გვაცნობოს, რომ მწიგნობართუხუცესი გიორგი ჭყონდიდელი მეფე დავით აღმაშენებელთან იყო ერთად აღზრდილი, იგი ამბობს: „თანააღზრდილი პატრონთანაო“ (ქართ. ცხ., 358), ან არადა, თანა აუდგა აღზრდილი სიყრმითაგანთა პატრონის მსახურებათა“. (ქართ. ცხ., 359). მეორე ისტორიკოსიც „პატრონს“ მეფის მაგიერ ხშირადა ხმარობს ხოლმე, მაგ. იგი მოგვითხრობს ძლევაშოსილ თამარ მეფის ლაშქარი ბრძოლის ვერიდან დაბრუნდა და „მოვიდეს წინაშე პატრონისა ღვთივ-განათლებულისა“-ო (ქართ. ცხ., 415). სხვა ადგილას იგივე მემატიანე ამტკიცებს, რომ „არცა ძველთა ჟამთა შინა და არცა ახალთა სადამე სმენილ არს, უკეთუ სადამე ქმნილ იყოს ნებსით ანუ უნებლიეთი განდგომილება მეფეთა დაწყობითგან სოფლისათ არა სადავის უხილავს თუმცა წარმართებოდეს, ანუ გამარჯვებოდეს პატრონთა ზედაო“ (ქართ. ცხ., 427). ყველა ზემომოყვანილ და სხვა კიდეე მრავალი მაგალითიდან, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა, ცხადადა ჩანს, რომ სიტყვა „პატრონი“ მეფესაცა ნიშნავდა. მაგრამ, როგორც პატრონი ერთსა და იმავე დროს მესაკუთრეს, მფარველს და მეფეს, ანუ ხელმწიფესა ნიშნავდა,

თავის მხრივ, სიტყვა „ყმა“, ანუ „მოყმე“ ქვეშევრდომსა ნიშნავდა, თუნდა ეს ქვეშევრდომი დიდებული აზნაური და მოხელე ბრძანებულებით. მაგალითად, თამარ მეფის მემკვიდრე თამარის მომხრე დიდებულების შესახებ ამბობს: „მიეცა ძლევა მოყმეთა თამარისათაო“ (ქართ. ცხ. 429). სხვა ადგილას იგივე ავტორი მოგვითხრობს: „მოვიდეს მოეგებნეს წინა ფანასკერტელი ზაქარია და ძინიელი, კალმახელნი, ყმანი კარგი, პატრონთაგან შეწყალებულნი-ო“ (ქართ. ცხ., 432). ცხადია, რომ ორივე შემთხვევაში ყმანი, ანუ მოყმენი ქვეშევრდომებსა ნიშნავენ, ე. ი. სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენას ახასიათებენ. რომ სიტყვა „ყმას“ „პატრონი“-სავით პოლიტიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა და სახელმწიფო ცხოვრების დამოკიდებულებათა გამომხატველი იყო, ნათლად შეიძლება დავინახოთ შემდეგ გარემოებიდან: ჩვენი მემკვიდრენი ათაბაგსა და შირვანშაჰს, რომელნიც საქართველოს მეფის მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ, თამარ მეფის „ყმებს“ ეძახიან (ქართ. ცხ., 448). ამ შემთხვევაში სიტყვა „ყმა“ დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეების განმავლობაში ძალიან გავრცელებულ სახელწოდებას *vassus, vassalus* (ვასსუს, ვასსალუს) ეთანასწორება. ამგვარად, ყველა საისტორიო საბუთიდან ნათლად მტკიცდება, რომ პატრონყმობა ერთსა და იმავე დროს სოციალურ ცხოვრების დამახასიათებელი იყო, სახელმწიფო ცხოვრების წესწყობილებაც: პატრონი – მეფესაც ნიშნავდა, მესაკუთრეს, მზრუნველსაც; – მოყმე, ანუ ყმა – ქვეშევრდომსაც დაერქმეოდა ხოლმე და ყმასაც. ერთი სიტყვით, კერძო და სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენანი და დანესებულებანი ერთი ერთმანეთზე იყვნენ გადაბმული და შედუღებული, თითქოს სახელმწიფო წესწყობილება საქართველოში კერძო ცხოვრების განწყობილების „პატრონყმობი“-საგან ყოფილიყო წარმომდგარი. ერთ დროს მაინც ჩვენი ქვეყნის ცხოვრების ღერძს სწორედ ეს პატრონყმობა შეადგენდა. ამ მხრივ საყურადღებოა აშოტ კურაპალატის მოქმედება თავის ახალ სამფლობელოში – შავშეთ-კლარჯეთში; მემკვიდრე მოგვითხრობს, რომ „ხევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირეთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლობისასა აოხრდა... კვალაც შემდგომად მისსა სლვამან საღმობისამან მოაოხრა შავშეთი და კლარჯეთი და მცირედლა დაშთნეს კაცნი ადგილ ადგილ, ხოლო დაშთომილთა მათ მკვიდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგივე სიხარულითა და სიყვარულითა და დაემკვიდრა მუნ და მისცა ღმერთმან გამარჯვება და ახელმწიფა იგი შავშეთ კლარჯეთსა ზედა და მან სოფელნი ზოგი იყიდა საფასით და ზოგი ოხერი აღაშენა და განამრავლა სოფლები კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა“ (სამი ისტ. ქრონ., სუმბათის ქრონ., 52). ეს პატარა ნაწყვეტი მაშინდელი საზოგადოების ცხოვრების სურათს საუცხოოდ გვიხატავს; აშოტ კურაპალატი, როგორც მემკვიდრე მოგვითხრობს, აოხრებულ ქვეყანაში მისულა და სპარსეთის განადგურებისა და შავი ჭირის მუსრისაგან გადარჩენილ ადგილობრივ მცხოვრებთ იგი სიხარულით მიუღიათ, ხოლო მისი უფლება და მფარველობა ნებაყოფლობით შეუწყნარებიათ; აშოტი

მათ მფარველობას გაუწევდა, დაიცავდა განსაცდელისაგან, მცხოვრებნი კი, თავის მხრივ, მის უფლებას დაჰყაბულდნენ და ამით, რასაკვირველია, პირადი თავისუფლება შეეზღუდათ და დამოუკიდებელ მკვიდრთ ბატონი გაიჩინეს; ამას ლათინურად *fundorum patrociniā* ერქვა, ქართულად კი შეიძლება „შენწყნარებული პატრონობა“ დავეუძახოთ. ამავე დროს, მემატიანეს სიტყვით, აშოტს ზოგი სოფლები ფასად გაუყიდა, ესე იგი, პირად კერძო საკუთრებად განუთვისებია და ზოგი კიდევ ოხერი მიწები და ნასოფლარები, რომელნიც მის საპატრონო საკუთრებას შეადგენდნენ, აღუდგენია და გაუშენებია საქართველოს სხვა ადგილებიდან გადმოყვანილი ხალხით; ამგვარად, აშოტს თავისუფალი და ცარიელი მიწები მათთვის უწყალობებია; ასეთ საქციელს რომაელები *benificiā*-ს ეძახდნენ, ხოლო ქართულად შეიძლება „წყალობითი პატრონობა“ დავარქვათ სახელად. ამნაირად, ზემოთმოყვანილ მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ აშოტის სახელმწიფო უფლება *fundorum patrociniā*-სა და *benificiā*-ზე იყო დამყარებული, ანუ, ქართულად რომ ვთქვათ, „შენწყნარებულ და წყალობით პატრონობაზე“, ერთი სიტყვით, აშოტის უფლებას კერძო უფლებრივი თვისება ჰქონდა. საქართველოს სამეფო მთლიანად პატრონყმობაზე იყო დაფუძნებული: როგორც მეფე თავის დიდებულ ქვეშევრდომ „მოქმეების“ პატრონად ითვლებოდა, ისევე, თავიანთ მხრივ, ეს მეფის ყმები საკუთარ ხელქვეითების პატრონებად ითვლებოდნენ, ხოლო ხელქვეითნი, როგორც ჩვენ ზემოთ მოყვანილი ატენის წარწერებიდან დავინახეთ, ყმებად იწოდებოდნენ; ამ ყმებსაც, თავიანთ მხრივ, საკუთარი ყმები ჰყავდათ ხოლმე, რასაკვირველია, ისინი მათ პატრონებად ითვლებოდნენ. ამნაირად, მთელი მაშინდელი საქართველო, მეფიდან მოყოლებული უბრალო მდაბიომდე, პატრონყმობის უღელში იყო შებმული და ცხოვრების ტვირთს ეწეოდა; რომ დიდებული მოხელეებიც მეფესავით პატრონებად იწოდებოდნენ, ცხადად ჩანს ჩვენი მემატიანეების თხზულებებიდან. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის ისტორიკოსები, მაგალითად, შემდეგ პირებს ასახელებდნენ: გუზან „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა“ (ქართ. ცხ., 426). ვარდან დადიანი „პატრონი ორბეთისა და კაენისა და ლიხთიქით ნიკოფსიამდის უცილობლად ქონებისა“. (ქართ. ცხ., 426), მხარგრძელი „პატრონი ლორისა“ (ქართ. ცხ., 431), აფრიდონ „თმოგვისა და სხვათა ციხეთა პატრონობითა აღზეებული“ (ქართ. ცხ., 408), იოანე ვარდანისძე „პატრონი გაგისა“ (ქართ. ცხ., 428) და მაყა „პატრონი კაინონისა“ (ქართ. ცხ., 428).

საქართველოს მეფის უფლება; რა საქმეები შეადგენენ მის „მართებასა“ და „განსაგებელს“

რის უფლება ჰქონდა საქართველოს მეფეს და რა საქმეებს განაგებდა ხოლმე იგი? მეთორმეტე საუკუნეში ჩვენი მეცნიერები იტყოდნენ ამაზე – „რაოდენი საქმენი ეთხოვებოდა მეფობასა“-ო? რასაკვირველია, ამ საკითხის გადასაწყვეტად ყველას ის ემჯობინებოდა, ამის პასუხი ოდინდელ თხზულებებში ამოგვეკითხა, მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ჩვენ დრომდე არც ერთ ისეთ ქართულ თხზულებას არ მოუღწევია, სადაც საქართველოს მაშინდელ სახელმწიფო წესწყობილებაზე იყოს ლაპარაკი. მართალია, თუმცა ჩვენ არავითარი პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, რომ ამგვარი თხზულებები ოდესმე ქართულად დაწერილიყოს, მაგრამ ერთი გარემოება ნებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს ასე უნდა ყოფილიყო: მაშინდელ ჩვენ მეზობელ ერებს, სპარსელებსა და განსაკუთრებით არაბებს, დიდი მწერლობა ჰქონდათ თავიანთ სახელმწიფოთა წესწყობილებისა და მოხელეთა უფლების შესახებ; სპარსულად დაწერილ გამოკვლევას „სიასეთ ნამეს“ ავტორი ნიზამ-ულ-მულკი ჩვენი სახელოვანი მეფის დავით აღმაშენებლის უფროსი თანამედროვე იყო; ცოდნით და მწერლობით მაშინ ქართველები თავიანთ მეზობლებს თითქმის არაფრით არ ჩამოუვარდებოდნენ, ამიტომ მოსალოდნელია, რომ ჩვენშიაც ყოფილიყო გავრცელებული სასჯულთმეცნიერო გამოკვლევათა წერა, – სხვადასხვა თხზულებები საქართველოს წესწყობილებისა და კანონმდებლობის შესახებ. ჩვენი ძველი მწერლობა ძალიან ნაკლებად არის შესწავლილი, ამიტომ შესაძლებელია ოდესმე ამგვარი თხზულებები აღმოჩნდეს კიდეც. მანამდის კი მკვლევარი იძულებულია მაშინდელ საისტორიო მასალებს და მთავრობის მიერ გამოცემულ სიგელებს მიმართოს: იქაც საკმაო და საყურადღებო ცნობების პოვნა შეიძლება. დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე, მაგალითად, ერთ საუცხოო ცნობას შეიცავს მეფის უფლებათა შესახებ: „ვინ აღ-რაცხნეს, ამბობს ისტორიკოსი, რაოდენი საქმენი ეთხოვებოდა მეფობასა, რაოდენი მართებანი და განსაგებელნი: კიდეთაპყრობანი, სამეფოსა წყნარობისა ღონენი, ლაშქრობათა მეცადინეობანი, მთავარი ზაკვისა ცნობარი, მხედართა განწესებანი, საერთოა შიშნი, სახელოთა და საბჭოთა სჯანი, საჭურჭლეთა შემოსავალნი, მოციქულთა შემთხვევანი და პასუხნი, მეძღვნეთა ჯეროანნი მისაგებელნი, შემცოდეთა წყალობითნი წვრთნანი, მსახურებელთა ნიჭმრავლობანი, მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი, მოსაკითხავთა შესატყვისნი მოკითხვანი, სპათა დაწყობანი და ღონიერნი მიმართებანი, და რაოდენნი ვინ აღმოწყნეს სიტყვთა უფსკრულისაგან სამეფოთა საქმეთასა“ (ქართ. ცხ., 371). ეს შესანიშნავი ნაწყვეტი გვიჩვენებს, რომ მაშინდელ ქართველ განათლებულ საზოგადოებაში სჯა-

ბაასი ჰქონიათ ხოლმე სამეფოს წესწყობილების სხვადასხვა ძირითადი საკითხების შესახებ, იმაზე თუ „რაოდენნი საქმენი ეთხოვებთან მეფობასა, რაოდენი მართებანი და განსაგებელნი“. მაგრამ მემატიანეს სიტყვები აგრეთვე ცხადად ამტკიცებს, რომ საქართველოს მეფეების „მართებანი“ და „სათხოვარნი საქმენი“, ანუ მეფეთა უფლება და მოვალეობანი მაშინდელ ისეთ განათლებულ და ნასწავლ მწერლებს, როგორიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის მემატიანე იყო, ჯერ კიდევ სავსებით გამორკვეული არა ჰქონდათ. ეს გამორკვევლობა ისტორიკოსის სიტყვებს ნათლად ეტყობა: „ვინ აღრაცხნის რაოდენნი მართებანი და განსაგებელნი ეთხოვებთან მეფობასა“-ო, გაოცებული კითხულობს ჩვენი მემატიანე და კაცი ამ კითხვის კილოზე შეატყობს, რამდენად დარწმუნებულია იგი, რომ მეფობის ყველა განსაგებელ საქმის ჩამოთვლას ვერავინ ვერ შეძლებს. ისტორიკოსი თვითონაც ცდილობს, აღნუსხოს საქართველოს ხელმწიფის მართებანი და მოვალეობანი, მაგრამ ბოლოს თვითონ გრძნობს, რომ ამ საკითხის გამორკვევა სავსებით არ ძალუძს და ამის გამო ისევ კითხულობს – „რაოდენნი ვინ აღმოწყნეს სიტყვითა უფსკრულისაგან სამეფოთა საქმეთა“-ო, მაშასადამე, ჩვენი მემატიანის სიტყვით, მეფის მოვალეობანი უფსკრულსა ჰგავდა, და ვინ უგუნური იქნებოდა, რომ ამ უფსკრულისა ძირი ეპოვნა და სიღრმე აღმოეჩინა?.. ამგვარი მემატიანის უძლურება ამტკიცებს, რომ მაშინდელ მეცნიერებს ძალა არ შესწევდათ ცხოვრების მრავალმხრივი და ყოველდღიური შემთხვევანი რამდენიმე უმთავრესი ერთნაირი ცხოვრების მოვლენად ჩათვალიათ: ისინი თითოეულ სახელმწიფო ცხოვრების შემთხვევას ცალ-ცალკე ასახელებდნენ და, ეტყობა, ფიქრადაც არ მოსდიოდათ რამდენიმე ერთგვარი მოვლენა ერთად დაესახელებინათ; მემატიანე, მაგალითად, ზემომოყვანილ ნაწყვეტში სხვადასხვა სახელით ერთსა და იმავე საგანზე ლაპარაკობს: სამეფოსა წყნარობისა ღონენი, მთავართა ზაკვისა ცნობანი, საეროთა შიში, შემცოდეთა წყალობითნი, წვრთნანი და მსახურებელთა ნიჭმრავლობანი. ჩვენთვის ახლა, რასაკვირველია, ცხადი არის, რომ მთავართა ზაკვის გაგება და სამეფოს დაწყნარებისა და მშვიდობანობის დასამყარებლად ღონისძიების ხმარება ერთსა და იმავე საგანს, სახელდობრ სამეფოს გამგეობას შეეხება; როცა მეფე იმის ცდაში იყო, თავის სამფლობელოში მყუდროება როგორ ჩამოეგდო, უეჭველია, იგი „შემცოდე“ მემამბოხეებს დასჯიდა, ხოლო ერთგულ მოყმეებს წყალობას გაუმრავლებდა; ამგვარად, ესეც გამგეობას შეეხებოდა, ჩვენმა მემატიანემ კი თითქოს ეს არ იცის. იმავე ნაწყვეტში ისტორიკოსი სამ სხვადასხვა ალაგას სამხედრო, ანუ სალაშქრო საქმეებზე ლაპარაკობს: მაგალითად, ლაშქრობათა მეცადინეობანი, მხედართა განწესებანი, სპათა დანყობანი და ღონიერნი მიმართებანი; ყველა ეს საზრუნავი სამხედრო საქმეებს შეეხება და ჩვენ ახლა, რასაკვირველია, თითოეულ კერძო სალაშქრო მეცადინეობისა და ვარჯიშობის ჩამოთვლას არ დავინწყებდით, არამედ აღვნიშნავდით მხოლოდ საზოგადოდ „სამხედრო საქმეებით“. იგივე უნდა ვთქვათ საერ-

თაშორისო საქმეების შესახებაც: მემატიანე რამდენიმეჯერ ლაპარაკობს ერთსა და იმავე საგანზე, მაგალითად: მოციქულთა შემთხვევანი და პასუხნი, მეძღვნეთა ჯეროანნი მისაგებელნი და მოსაკითხავთა შესატყვისნი მოკითხვანი. ერთი სიტყვით, ჩვენა ვხედავთ, რომ მაშინდელ მეცნიერთა წრეებში სინტეტიურ მსჯელობას ჯერ კიდევ საკმაოდ არა ჰქონდა ფეხი მოკიდებული, თვით სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესიც ვერ იყო ამ მხრივ საკმაოდ განვითარებული. მაშინდელ საქართველოში, როგორც ყველგან საშუალო საუკუნოების დროს, შრომისა და მოვალეობათა კანონიერი განაწილება და განსაზღვრა არ არსებობდა.

თუმცა ზემომოყვანილი მეფობის მართებანი და განსაგებელი საქმეები ხეირიანად და თანამედროვე მოთხოვნილებათა შესაფერისად ვერ არის ჩამოთვლილი, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რადგან მაშინდელ პოლიტიკურ სიბრძნესა და მსჯელობას ახასიათებს. ამასთანავე იმ ნაწყვეტის საშუალებით მკვლევარს შეუძლია დაახლოებით მაინც გამოარკვიოს, რა და რა შეადგენდა საქართველოს მეფეების უფლებასა და მოვალეობას; სამ ზემოთ დასახელებულ საგამგეო, სამხედრო და საერთაშორისო საქმეების გარდა, ხელმწიფის განსაგებელ საქმეთა ჯგუფს ეკუთვნოდა აგრეთვე „საჭურჭლეთა შემოსავალნი“, ანუ საფინანსო საქმეები, – მომჩივართა მართალნი გამოძიებანი, ანუ მართლმსაჯულება, – და „საჯელოთა და საბჭოთა სჯანი“, ანუ საკანონმდებლო (და საგამგეო, რა მხრივ?) მოღვაწეობა. იქ სრულებით მოხსენებული არ არის საეკლესიო საქმეები, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, შემთხვევით იქნება გამოტოვებული მემატიანის ნუსხაში.

რასაკვირველია, მეფეს პირადად ყველა საქმის განგება არ შეეძლო. მართვა-გამგეობის ტვირთის გასაადვილებლად მას თანამშრომლები ჰყავდა. ჩვენში მაშინ მეფის თანამშრომლებს „დიდებულ მოკვლებს“ ეძახდნენ. საგამგეო საქმეები ეკითხებოდა ხოლმე ვაზირსა და მწიგნობართუხუცესს, იგი ყველა მოხელეზე უფრო დანიშნულებული იყო და სამეფო დარბაზის მწიგნობართა უფროსად ითვლებოდა; იგივე მოახსენებდა ხოლმე მეფეს ეკლესიის საქმეებისა და საჭიროებათა შესახებ. ვაზირი და მწიგნობართუხუცესი უეჭველად სამღვდლო პირი უნდა ყოფილიყო, სახელდობრ ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი; ამგვარად იგი დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნოების სახელმწიფოების კანცლერს მოგვაგონებს. ლაშქრის გამგეობა, მოწყობა და ომიანობის დროს წინამძღოლობა ამირსპასალარის საჯელოს შეადგენდა. სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავალი მეჭურჭლეთუხუცესს ეკითხებოდა ხოლმე. ახლა ჩვენ არ შეგვიძლია საქართველოს სახელმწიფოს უფლებანი და მართებანი უფრო ვრცლად განვიხილოთ, იმიტომ რომ ამ საგანს ჩვენს დღევანდელ გამოკვლევასთან პირდაპირი კავშირი არა აქვს. ჩვენ გვინდა აღვნიშნოთ მხოლოდ, რომ თუმცა ზემომოყვანილ ისტორიკოსის სიტყვების თანახმად, „მომჩივართა მართალნი გამოძიებანი“, ანუ მართლმსაჯულება მეფის განსაგებელ საქმეთა ჯგუფს ეკუთვნოდა, მაგრამ საბუთებიდანა ჩანს, რომ მუდმივ ასეთი წესი არა ყოფილა

და ერთ დროს მართლმსაჯულება მეფის პირდაპირ განსაგებელ საქმეთა ჯგუფს აღარ ეკუთვნოდა. რასაკვირველია, როცა მემატიანე მბობს მეფის „მომჩივართა მართალნი გამოძიებანი“ ეკითხებოდაო, ის ამას ნიშნავს, რომ მეფე უმაღლესს მსაჯულად ითვლებოდა ხოლმე; მისი წამდაუნუმ, წვრილმან საჩივრებით შეწუხება არ იქნებოდა, ამისათვის განსაკუთრებული მოსამართლეები იყვნენ დაყენებული. მეფე, მაშასადამე, უზენაეს მსაჯულად ითვლებოდა; იგი პირადად ისმენდა გაჭირვებულის საჩივარსა და სათხოვარს და თვითონვე სდებდა ხოლმე განაჩენს. მაგრამ მუდამ ასე არა ყოფილა. ძველი წესი დავით აღმაშენებლის დრომდე მოქმედებდა, ხოლო ამ სახელოვანმა მეფემ მართლმსაჯულებას ახალი გზა გაუკვლია. დავით აღმაშენებლის მემატიანე ჩვენ სამართლის ამ თვალსაჩინო წარმატებისა და გაუმჯობესების ამბავს ამნაირად მოგვითხრობს: „სლვასა შინა თვსთა სამეფოთასა სიმრავლითა სპათათა და სიმალითა სლვისათა“, – წერს ისტორიკოსი, – მეფეს „ვერ ადვილად მიემთხვეოდიან მომჩივარნი და დაჭირვებულნი, განაღა ვიეთგანმე რომელთა საჭიროდ უხდის განკითხვა და შეწევნა მეფობრივი, ნუ უკუე და ვინმე აღვიდის ბორცვსა ზედა რასამე გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, გინა თუ ხესა, ვითარცა ზაქე, უკეთუ ოდენ ეპოვოს ესე ვითარი საქმე და მუნით საცნაურ ყვის ჭრტინვა თვსი, ამისთვის დაედგინნეს კაცნი მართლიად მცნობელნი და განმკითხვარნი მომჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა“ (ქართ. ცხ., 373). როგორც ამ შესანიშნავი და ძვირფასი ცნობიდანა ჩანს, ვიდრე დავით აღმაშენებელი ამ ახალ წესს შემოიღებდა, თვითონ მეფე ყოფილა პირადად მსაჯულად, მაგრამ როცა სახელმწიფო გაფართოვდა და სახელმწიფოს სამზღვრებმა შესამჩნევლად გაიწია, ცხოვრებაც, რასაკვირველია, გართულდა, სამეფოს მართვა-გამგეობა გაძნელდა. მეფე იძულებული იყო თავისი განთქმული მხნეობა და თავისუფალი დრო გაერთიანებულ საქართველოს პოლიტიკურ ძლიერების დამყარებისათვის მოეხმარებინა. ამისთვის კი სწრაფი ლაშქრობა და მუდმივი სამხედრო სამზადისი და მოქმედება იყო ხოლმე საჭირო. მეფეს, რასაკვირველია, დრო და მოცალეობა არ ექნებოდა და ამის გამო „მომჩივართა“ საქმეების გარჩევას ვეღარ მოასწრებდა. მეფე რომ ერთ ალაგას არ ეგულებოდათ ხოლმე, მომჩივარნი და მთხოვნელები ცდილობდნენ სადმე გზაში მაინც დახვედროდნენ მას და თავიანთი ჭირ-ვარამი და დარდი შეეჩივლათ; ისინი, მემატიანეს სიტყვით, გზის პირას, გორაკებზე, ან მაღალ კლდეებზე ავიდოდნენ ხოლმე, ან არა და ხის კენწეროზე მოექცეოდნენ, ოღონდ კი მეფემ როგორმე შეგვაძმნისო და ჩვენი ამბავი იკითხოსო. ნიჭიერმა და შორსგამსჭვრეტავმა ხელმწიფემ მომჩივართა და მართლმსაჯულების ასეთ გაჭირვებულ მდგომარეობას ყურადღება მიაქცია და საქმის მოწესრიგება დააპირა. რაკი თვითონ მეფეს მოცალეობა არა ჰქონდა, ამიტომ ყველა მეფესთან ნაჩივლ საქმეების გამოსაძიებლად და გასარჩევად მან ახალი დანესებულება დააარსა, სადაც „კაცნი მართლიად მცნობელნი“ დაადგინა; ამიერიდან უზენაესი მართლმსაჯულება საქა-

რთველოში ამათ ეკითხებოდა, ეს მეფის პირადი განსაგებელი საქმე აღარ იყო; შესაძლებელია მხოლოდ მისთვის უზენაეს მოსამართლეთა განაჩენი დასამტკიცებლად წარედგინათ ხოლმე.

ჩვენ არ შეგვიძლია ახლა უფრო ვრცლად განვიხილოთ ის საკითხი, თუ რა და რა საქმეები ეკითხებოდა ამა თუ იმ დიდებულ მოხელეს, იმიტომ რომ ამ საკითხისადმი ცალკე გამოკვლევა იქნებოდა საჭირო, თუკი ჩვენ მოვინდომებდით ჯეროვნად შეგვესწავლა იგი, – აგრეთვე იმის გამო, რომ ჩვენ აწინდელ კვლევის საგანთან მჭიდრო კავშირი არა აქვს. საქართველოს მეფეს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მრავალი სხვადასხვა საქმე ეკითხებოდა ხოლმე, მაგრამ მეფის უფლების თვისება რომ უკეთესად გავითვალისწინოთ, უკეთესი იქნება, თუ მეფის თითოეულ განსაგებელ საქმეს ახლა თავს დავანებებთ და უმთავრესის საზოგადო საკითხის გამორკვევას შევუდგებით, სახელდობრ, – თუ რა უფლებები ჰქონდა საქართველოს მეფეს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში, სრული, განუსაზღვრელი თვითმპყრობელი ბრძანდებოდა იგი, თუ მისი მოქმედება ცოტა მაინც შეზღუდული იყო?

საქართველოს მეფე თვითმპყრობელი იყო თუ არა?

თვითონ მეფეებისათვის რომ გვეკითხა, უეჭველია, ისინი დაუყოვნებლივ გვიპასუხებდნენ, „ნებითა და შენევნითა ღვთისათა“ – სრულის უფლებითა ვართ აღჭურვილი; აკი გიორგი II ერთ თავის სიგელში „აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელის“ სახელი უნოდა თავისთავს. ჩვენთვის ამ მეფეთა შეხედულებას ახლა, როცა მათ უფლების ჭეშმარიტ თვისებისა და სივრცის გამორკვევას უნდა შევუდგეთ, არსებითი მნიშვნელობა აღარა აქვს; მაშინდელ მეფეების ბრძანება-სიგელები და მემკვიდრეთა მიერ მოთხრობილი ამბები უფრო მიუდგომელ და პირუთვნელ საბუთებს შეგვძენენ ამ საკითხის გამოსარკვევად. დიდი ხანია როგორც სიტყვაკაზმულ მწერლობაში, ისე განათლებულ საზოგადოებაში ერთი ახირებული და შემცდარი აზრია გავრცელებული ვითომც საშუალო საუკუნეებში და ქრისტეს წინა დროს აზიის ყველა სახელმწიფოში განუსაზღვრელი, სრული თვითმპყრობელობა იყო გაბატონებული, ვითომც იქ მეფის სურვილსა და განზრახვას კანონის ძალა და გასავალი ჰქონდა და დაუყოვნებლივ, სიტყვის შეუბრუნებლივ უნდა აესრულებინათ ქვეშევრდომებს. ამისთანა სახელმწიფო წესწყობილებას, როგორც მოგეხსენებათ, აზიურ დესპოტიის, ანუ აზიურ მტარვალობის სახელიც კი დაარქვეს. რასაკვირველია, ყველა აღმოსავლეთის სახელმწიფოზე ლაპარაკის ჩამოგდებას ჩვენ ვერ გავბედავთ, მაგრამ საქართველოს ისტორიის შესწავლა და ქვემოთ დანერვილიც, იმედია, საკმაოდ შეარყევს ამ ყალბ და უსაფუძვლო აზრს.

საქართველოს მეფის უფლებათა სივრცის გამორკვევას ჩვენ მისი ტახტზე აბრძანების პირველ მოქმედებიდანვე შევუდგებით. უძველესი ქართული იურიდიული საბუთები გვიჩვენებენ, რომ ხელმწიფე ტახტზე აბრძანდებოდა თუ არა, ყველა დანესებულება და კერძო პირი, რომელსაც განსვენებულ მეფეთა მიერ წყალობის, ან კიდევ ბრძანების წიგნები ნაბოძები ჰქონდა, მოვალე იყონ ახალი ხელმწიფისათვის მიერთმია და საბუთების დამტკიცებას შევედრებოდა. როცა მეფე თავის მოყმეს ისეთ წყალობის წიგნს აძლევდა ხოლმე, რომელიც „საუკუნოდ“ უშლელად უნდა დარჩენილიყო, იგი თავის ნაბოძებ ბრძანებაში უეჭველად ჩაუმატებდა ხოლმე: „ან ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაჲ და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა... დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უმაღლეთ ბრძანებულსა და გაგებოვილსა მას ჩუენსა“-ო (იხ. ბაგრატი. IV, 1058 წ. სიგელი, ჟორდანი, შიომღვ. ისტ. საბ., 4) ასეთი თხოვნა ყველა უძველესს მეფეთა სიგელსა აქვს ჩართული (იხ. ibid, მეორე სიგელი ბაგრატი IV, გვ. 9; გიორგი II, გვ. 12; დავით აღმაშენებლისა, გვ. 19 და სხვა). ჩვენამდე სწორედ ერთმა ასეთმა საბუთმა მოაღწია, სადაც მეფე გიორგი II შიომღვიმისადმი წინანდელ მეფეთა

ნაწყალობე უფლებებს უმტკიცებს. მეფე ბრძანებს: „მოვდეს მღვიმისა ჩუენ წინაშე წმიდა მამა მიქელ და ყოველნი მამანი, მკვდრნი მღვიმისანი და მოიხვნეს სიგელნი მამათა და პაპათა ჩუენთანი და დაწერილნი მთავართ ყოველთა და აზნაურთა... რათა იგი სიგელნი გაუახლენით და დაწერილნი დაუმტკიცენით“ (ibid., გვ. 10). ამ დამტკიცების და უფლებათა განახლების საბუთის ბოლოს ნათქვამია: „დაინერა ბრძანებაჲ და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა პირველსა [ა]“ (ibid., გვ. 12). რასაკვირველია, შიომღვიმის მამებს გიორგი II-სათვის, იმის მეფობის პირველ წელს, ამიტომ წარუდგენიათ დასამტკიცებლად, რომ მათ საბუთებს ძალა და მნიშვნელობა არ დაკარგოდათ. ჩავუკვირდეთ ახლა ამ მოვლენას და გამოვარკვიოთ, თუ რას მოასწავებს იგი. მეფეებს საჭიროდ მიაჩნდათ რომელიმე მოყმეს მამულს, ან სხვა უფლებას რომ უწყალობებდნენ, სიგელში აუცილებლად უნდა ჩაემატებინათ ხოლმე შემდგომად მომავალ მეფეების მიმართ თხოვნა, ჩემი ბრძანება და წყალობის წიგნი დაამტკიცეთ და ნუ გააუქმებთო. უეჭველია, ისინი დარწმუნებულნი უნდა ყოფილიყვნენ, რომ მათ მემკვიდრე მეფეებს შეეძლოთ წინაპართა ნაბრძანები და წყალობის წიგნი მოეშალათ. რამდენად დარწმუნებულნი იყვნენ საქართველოს ხელმწიფეები, რომ მათ მოადგილეებს მათის ბრძანების დარღვევა შეეძლოთ, იქიდანა ჩანს, თუ რა საშუალებასა ხმარობდნენ ხოლმე მეფენი, ოღონდ კი თავიანთ წყალობის წიგნისათვის საუკუნო უქცეველობა მიენიჭებინათ; თხოვნის გარდა ისინი სიგელში ყოველთვის ჩაურთავდნენ ხოლმე: „უკუეთუ ვინმე, რასაცა ჟამსა რაცა გვარი კაცი, დიდი გინა მცირე ადგეს და ამა ნაქნარსა ჩუენსა აქცევდეს გამცაურისხდების მამად, ძე და სული წმინდაჲ და ესემცა წმიდანი მოციქულნი არიან მსაჯულნი სულისა მათისანი დღესა მას განკითხვისასა“ (შიომღვ. ისტ. საბ. 9, ბაგრატი IV, 1058 წ. სიგელი). ამგვარივე წყევლა-კრულვა ყველა საბუთში მოიპოვება (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ.). მაგრამ, მეფეების აზრით, არც ესა კმაროდა; რომ წყევლას გაეჭრა და მომავალში საბუთი ვინმეს არ დაერღვია, ამისათვის ისინი თითოეული თავიანთი სიგელის ბოლოს მიამატებინებდნენ ხოლმე: „თქვენ ქრისტეს მიერ... ქართლისა კათალიკოზმან და წმიდათა მღვდელთ მოძღუართა დაწერილი ესე ჩუენი დაამტკიცეთ, ვითა წესი არს წყევლანი და შერჩუენებანი დაწერენით ვინცა ოვქციოს და შევცვალოს“-ო (ბაგრატი IV-ის სიგელი. 1058 წ. ibid., 4). ასეთივე თხოვნა ჩართულია ბაგრატი IV მიერ (სიგ. ibid., 9; გიორგი II 1072 წ. სიგელში ibid., 12; დავით აღმაშენებლის ანდერძში (ibid., 19). კათალიკოსებიც გულმოდგინედ ასრულებდნენ ხოლმე მეფეთა თხოვნას; აი, მაგალითად, როგორა წყევლის და შეაჩვენებს მეფის სიგელის უარისმყოფელთა და გამაუქმებელთ გიორგი კათალიკოსი: ვინც ბაგრატის სიგელს დაარღვევს, „პრისხვამსცა მამად, ძე და სული წმინდაჲ, ღვთისმშობელი, კრულმცა არიან დაუსაბამოდსა უფლისა სიტყუითა, ათთორმეტთა წმიდათა მოციქულთა მადლითა, ექუსთა კრებათა მადლითა, ხუთთა პატრიარქთა ჯუარითა, წმიდისა დედაქალაქისა და სუეტის ცხოელისა მადლ-

ითა, ჩემ გლახაკის ჯუარითა გაუხსნელად სულით და ხორციტ ამას ყოფა-სა და მას საუკუნესა არსმცა ნაწილი მისი იუდასთანა ისკარიოტელისა და ყოველთა მწვალებელთა და უფლის უარმყოფელთა თანაშერაცხილი“-ო (შიომღვ., ისტ. საბ., 5), იხილე ასეთივე კრულვა სხვა სიგელებშიაც, *ibid.*, გვ. 12, 22 და სხვა). ასეთი საშინელი და უზარმაზარი ცხრაკლიტური კრულვა-შეჩვენება იყო ხოლმე საჭირო, რომ მეფე დარწმუნებული ბრძანებულებით, ჩემი მოადგილეები სიგელს არ გააუქმებენ და არ მოშლიანო. მაგრამ არც ეს უზარმაზარი წყევლა-კრულვა შველოდა ხოლმე რამეს. ეხლაც კი აუარებელი საბუთი მოიპოვება, საცა ნათქვამია, რომ განსვენებულ მეფეთა სიგელი არ დაამტკიცეს და მოშალესო. ამნაირად, ყველა ზემომოყვანილი მასალიდან ცხადადა ჩანს, რომ საქართველოს მეფეთ-მეფის ბრძანებას მნიშვნელობა და გასავალი მხოლოდ მისი სიცოცხლის დროსა ჰქონდა, ესე იგი თითოეულ მეფის ბრძანებისა და განკარგულების მოქმედებას საზღვარი ედო. ეს საზღვარი მეფის სიკვდილი იყო; თითოეული განსვენებული მეფის ბრძანებასა და წყალობის წიგნს მხოლოდ მაშინ შერჩებოდა ხოლმე ძალა და მნიშვნელობა, თუ სამეფო ტახტის მოადგილეები შეინწყნარებდნენ და უქცეველობას დაუმტკიცებდნენ.

ჩვენამდე ერთმა საყურადღებო საბუთმა მოაღწია, რომელიც საუცხოოდ გვიხატავს, რა გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩაცვივდებოდნენ ხოლმე ის პირები, რომელთაც თითოეულ ტახტზე ახლად აბრძანებულ ხელმწიფისათვის თავის მფლობელობის, ან წყალობის წიგნი დასამტკიცებლად არ წარუდგენიათ. ეს საბუთი ბაგრატ IV-ის სიგელი გახლავთ: „მოვიდეს ჩვენ წინაშეო, ბრძანებს მეფე, ქუთათის, სახლსა სამკუიდრებელსა ჩუენსა, ესე მამანი მიჯნაძოროელნი და მამანი ოპიზარნი... და მოიხვენეს სიგელნი გურგენ ერისთავთ ერისთავისა, გურგენ მეფეთ მეფისა, პაპისა ჩემისა ბაგრატ კურაპალატისა და მამისა ჩემისა გიორგი მეფისა, რომლითა იგი ტყენი და ზღვარნი მიჯნაძოროისთვის დაემტკიცნეს და კრულობით მოწმობანი კათალიკოზთა და მღვდელთმოდღუართანი, – და მოიღეს ოპიზართა დანერილი გუარამ მამფლისა (+ 889), რომლითა მას ტყესა და ზღვარსა მიჯნაძოროელთა ერჩოდეს და ამათ მიჯნაძოროელთა სიგელთა შინა გუარამ მამფლისა დანერილი, რომელ ოპიზართათვის დაუწერია არა ხსენებულ იყო არცა დამტკიცებულად და არც გარდაგდებულად“ (შიომღვ., ისტ. საბ. 8). ოპიზას მონასტრის ბერებს, როგორც ამ საბუთიდან ჩანს, გუარამ მამფლისაგან მამული საჩუქრად მიუღიათ, მაგრამ უთაურობისა და დაუდევრობის გამო, თუ სხვა რაიმე მიზეზით, გუარამ მამფლის (+ 882) სიკვდილის შემდეგ ოპიზელ ბერებს თავიანთ წყალობით წიგნი არ წარუდგენიათ ხელმწიფეებისათვის დასამტკიცებლად და ის მამული, რომელიც მათ გუარამ მამფლისაგან ჰქონდათ ნაბოძები, გურგენ ერისთავთა ერისთავს მიჯნაძოროელთათვის გადაუცია. მიჯნაძოროის მამებს თავიანთი უფლება კანონიერად დაუცავთ. და ყველა შემდგომად მომავალ მეფეებისათვის სიმტკიცისა და მოუშლელუობის ხელწერილი, ხოლო კათალიკოსები-

სათვის კრულობითი მონმობანი უთხოვნიათ და მიუღიათ კიდეც. მაშასადამე, მიჯნაძორელნი ამ დავაში მართალნი იყვნენ, ოპიზელების საქმე კი წაგებული იყო. ასეთივე მსჯავრი დასდო ამ საჩივრის განხილვის შემდეგ უმაღლეს დარბაზის კართან მონვეულმა საბჭომატ.მეფე ბრძანებს: „ხელნი ამათნი (ე.ი. მიჯნაძოროელთანი) მრავალნი და მტკიცენი იყუნეს და ჩუენგან მათი გატეხა არა ჯერ იყო და სულსა მათ პირველთა მეფეთა ვერ დავიმძიმებდით“-ო (ibid., 8). მართალია, მამული საჩუქრად თავდაპირველად ოპიზელებმა მიიღეს, მაგრამ რაკი წყალობის წიგნი შემდგომად მომავალ მეფეებს არ დაამტკიცებინეს, ამიტომ ნაჩუქარ მამულის მფლობელობის უფლებაც დაკარგეს. სასამართლომ მამული მიჯნაძოროელთ მიაკუთვნა, ხოლო ოპიზელნიც რომ გულნაკლულნი არ დარჩნენ და დავიდარაბა საბოლოოდ მოისპოსო, ამიტომ იმათაც სხვა მამული ვუბოძეთო, – ბრძანებს ბაგრატ მეფე.

ეს საბუთი ცხადად გვიჩვენებს, რანაირად აირ-დაირეოდა და დაიხლართებოდა ხოლმე საქმე, თუ რომ წყალობის წიგნს, ან სხვა რაიმე მფლობელობის საბუთს, თითოეულ ტახტზე ახლად ასულ ხელმწიფეს არ წარუდგენდნენ დასამტკიცებლად. ამგვარად, იურიდიული საბუთები გვიმტკიცებენ, რომ საქართველოს მეფის უფლებას მხოლოდ მის სიცოცხლის დროს ჰქონდა ძალა და მნიშვნელობა, სიკვდილის შემდეგ კი – მარტო იმ შემთხვევაში, როცა მოადგილე დაამტკიცებდა, ეს გარემოება, რასაკვირველია, თვალსაჩინოდ და არსებითად ავინროვებდა და ზღუდავდა მეფის უფლებას; რამდენად შეზღუდული იყო ამ მხრივ საქართველოს ბატონობის უფლება, შემდეგი შედარება დაგვანახვებს: თანამედროვე სახელმწიფოებში თითოეულ მეფის ბრძანებას იმ დრომდე აქვს ძალა და მნიშვნელობა, მანამდისინ რომელიმე მომავალი მეფე არ გააუქმებს, მაშინდელ საქართველოში კი მხოლოდ მაშინ ჰქონდა ძალა, თუ თითოეული მოსახლი ხელმწიფე დაამტკიცებდა მას.

ბრძოლა აზნაურთა და საქართველოს მეფეებს შორის ძვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების გამო

რა უფლებითღა იყო აღჭურვილი საქართველოს მეფე სიცოცხლის დროს, სრული თვითმპყრობელი ბრძანდებოდა იგი, თუ მისი მოქმედების თავისუფლება როგორმე შეზღუდული იყო? მას შემდეგ, რაც სასანელთა გვარის სპარსეთის ხელმწიფეებმა მეფის უფლება საქართველოში მოსპეს „მით უამითაგან, როგორც ჩვენი მემკვიდრე მოგვითხრობს, ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათამდე“-ო (მოქცევაჲ ქართლისაჲ, სამი ისტ. ქრ. 44), ე.ი. ბაგრატიონთა გვარის მეფეების გაბატონებამდეო. მაშასადამე, ჩვენი ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლება, რამდენადაც მათ მებატონე სპარსეთის მთავრობა ნებას მისცემდა, აზნაურების ხელში ყოფილა. სამწუხაროდ, ჩვენ ამ ხანის შესახებ ჯერჯერობით ძალიან ცოტა ცნობები მოგვეპოვება და ამის გამო მკვლევარს სათანადოდ არ შეუძლია მაშინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების ვითარების შესწავლა. მემკვიდრეს აქვს მხოლოდ ერთი გაკვრით ნათქვამი წინადადება, რომელიც საქართველოს ისტორიის აზნაურთა უფლების ხანას ახასიათებს. ბაგრატიონთა გვარის ისტორიკოსს სუმბატ დავითის ძეს ეკუთვნის ეს წინადადება, რომელსაც ოდნავ პირადი სიძულვილისა და მედასეობის კვალი ატყვია; მემკვიდრე თავმოებზრებული გვაუწყებს: „დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათთაგანა“-ო. (ibid., 44). ჩვენი თემისათვის ახლა საჭირო არ არის გამოვარკვიოთ, თუ რამდენად მართალია ისტორიკოსი: ჩვენთვის ისიც კმარა, რაკი დამტკიცდა, რომ ვიდრე საქართველოში მეფობა აღდგენილი იქნებოდა, ქვეყნის უმთავრესი უფლება აზნაურებს ეკუთვნოდათ. „ქართლის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ შემდეგშიაც, ვიდრე კონსტანტინე აფხაზთა მეფე ქართლს დაეპატრონებოდა, „დაიპყრობდეს ქართლსა აზნაურნი“ (გვ. 282). ქვეყნის გამგეობა აზნაურთა ხელში ყოფილა. ზემოთ მოთხრობილი იყო, თუ როგორ შეერთდნენ ქართველ მოდგმის ერთა განცალკავებული პატარა სამეფოები; მათიდან ჩანს, რომ გაერთიანება ზოგჯერ ნებაყოფლობით იყო ხოლმე განხორციელებული, ხანდისხან კი ძალდატანებითაც. საბუთები გვიჩვენებენ მხოლოდ, რომ მეფის უფლების აღდგენა საქართველოში ერის სურვილისა და მეცადინეობის წყალობით განხორციელებულა. რასაკვირველია, მეფობის დაარსებისთანავე აზნაურობას თანდათან კვლავინდებური უფლება და მოთავეობა ხელიდან გამოეცლებოდა; ეს ამბავი კი, რა თქმა უნდა, ბატონობას მიჩვეულ უმაღლეს წოდებას არაფრად ეჭაჷნიკებოდა. ამის გამო, უეჭველია, გავლენიანი აზნაურობა არც თუ ძალიან მონადინებული იქნებოდა, რომ საქართველოს ბატონი მეტისმეტად გაძლიერებულიყო. საქმე სწორედ ასეც დატრიალდა. მემკვიდრე, მაგალითად, გვიამბობს: „გარდმოვიდა ქართლს

მეფე ბაგრატ (III), რათა განაგნეს საქმენი დაშლილნი ქართლისანი. მოვიდა და დადგა თილვას. ხოლო მას ჟამსა აზნაურთა ქართლისათა რომელთამე არა ენება გარდამოსვლა მისი, რამეთუ თუ თვთეულად გააგებდეს საქმეთა ქართლისათა... იწინამძღვრეს ქავთარ ტბელი, მოეგებნეს ბრძოლად და დაუდგეს თავსა ზედა მოღრისასა. იხილა რაჲ ბაგრატ აფხაზთა მეფემან, აღუზახნა სპათა თვსთა, მივიდეს და შეეებნეს, იოტნეს ქართველნი, რომელნიმე დაჯოცნეს, რომელნიმე შეიპყრეს და სხვანი კვალად მეოტნი გარდაიხვეწნეს და დაიფანტნეს; მოვიდა უფლის ციხესა... დაყვნა დღენი მცირედნი, განაგნა საქმენი ქართლისანი" (ქართ. ცხ., 32), მარიამ დედ. ქართ. ცხ., ე. თაყაიშვილის გამოც., 239). მემატიანეს ეს ცნობა გვიჩვენებს, რომ თუმცა ქართლის აზნაურები მეფობის აღდგენის წინააღმდეგნი არ იყვნენ, მაგრამ მისი საქმეებში და ქვეყნის გამგეობაში ჩარევა არ მოსწონდათ, – ბრძანდებოდეთ მანდ აფხაზეთში და აქაურ საქმეებს ჩვენებურად მოვანყობოთ. ქართლის აზნაურებს, მაშასადამე, ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების დათმობა არა სურდათ და როცა მეფე ამათ ადგილებში გადმოვიდა, შეიარაღებულნი შეებრძოლნენ კიდეც. ამ დროიდან იწყება შეუწყვეტელი ბრძოლა ქვეყნის გამგეობის უფლების გამო მეფეებსა და აზნაურთა შორის. ხანგრძლივი, სასტიკი, ხშირად დაუნდობელი ბრძოლა იყო ეს მეტოქეობის ხანა; სწორედ ამ ბრძოლის ისტორიის გამორკვევასა და შესწავლას უნდა შევუდგეთ ჩვენ ახლა. საკვირველია, რომ ჩვენი ისტორიის მკვლევრებს აქამდისინ არავითარი ყურადღება არ მიუქცევიათ ამ ფრიად საინტერესო და საყურადღებო საკითხისათვის.

გარდაიცვალა თუ არა მეფე ბაგრატ III და ძე მისი გიორგი ტახტზე აბრძანდა, „ლადრობითა“ (ჰერეთ-კახეთის) აზნაურთა შეპყრობილ იქმნეს (ბაგრატის დაყენებული) ერისთავნი, მათ ქუეყანათ კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა აქუნდა იგი" (სუმბატის ქრონ., სამი ისტ. ქრ. 67). აზნაურნი წინააღმდეგნენ საქართველოს მეფეთ მეფეს მისი უფლების გაძლიერების შესაფერხებლად და თავიანთი წინანდელი მმართველობა ირჩიეს. შეერთებულ სამეფოს ჰერეთ-კახეთი ჩამოეცალა, მაგრამ შერჩენილ სამფლობელოებშიაც აზნაურები გიორგის დიდ ერთგულებას არ უწევდნენ. იგივე მემატიანე მოგვითხრობს, ბერძნების კეისრის ბასილის შემოსევის დროს გიორგი მეფეს უნდოდა უთანხმოება მშვიდობიანად გაეთავებინა, „გარნა ორკერძოვე მზაკვარნი იგი აზნაურნი არა მოეშვნეს გიორგის ყოფად ზავისა, რამეთუ არა უნდოდათ მშვიდობაჲ"-ო (ქარ. ცხ. 313, მარიამ დედ. ქარ. ცხ., 356). მამაზე უარესი გაჭირვება აზნაურებისაგან იმისმა შვილმა ბაგრატ IV გამოიარა: „აზნაურნი ტაოელნიო“, – მოგვითხრობს მემატიანე სუმბატ დავითისძე, და ბანელი ეპისკოპოსი (იოანე) და ამათთან უმრავლესნი აზნაურნი ტაოსა, რომელნიმე ციხეთა და რომელნიმე უციხონი, განუდგეს ბაგრატს და მიერთნეს კონსტანტინეს, ძმასა ბასილი ბერძენთა მეფისასა" (სამი ისტ. ქრ., 75). ხოლო როცა ერთი წლის შემდეგ საქართველოს ბასილ კეისრის ჯარი შემოესია, და ქვეყნის აოხრება დაიწყო

და კლდე-კარს გარს შემოერთყა, „სადა იგი იყუნეს, მემამიანეს სიტყვით, მაშინ აზნაურნი ბაგრატისნი და ბრძოლა ყვეს, გარნა არა დიდად, და განდგეს კუალად აზნაურნი და მისცნეს ციხენი, ჩანჩუხამან ერისთავმან მისცა ციხე ცეფთისა და თვთ წარვიდეს იგინი საბერძნეთს“ (ibid., 76). აზნაურები იმდენად გატაცებულნი იყვნენ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლით, რომ ღალატსაც კი არ ერიდებოდნენ ხოლმე, ამისთანა თავგანწირულ ერთგულებით საბა მტბევარ ეპისკოპოსს, ეზრა ანჩელ ეპისკოპოსსა და შავშეთის აზნაურებს რომ არ დაეხსნათ მეფე, მისი საქმე ცუდად დატრიალდებოდა. საზოგადოდ, ბაგრატ IV-ს დიდებულ აზნაურთა წინააღმდეგობისა და ღალატისაგან ილაჯი ჰქონდა განწყვეტილი. ბრძოლა იმდენად გამწვავდა, გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორის სიტყვით, რომ „აბაზაძენი... კაცნი ძლიერნი და სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისაი მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისა აღზავებულნი“, მეფეს მოსვენებას არ აძლევდნენ და, წარმოიდგინეთ, ისტორიკოსი ამბობს – „ყოველთა უწყით ჭეშმარიტებით, ვითარმედ შეწყნარებაი მეფისა ეგულვებოდათ“-ო (საეკ. მუზ. გამოც., გიორგი მთაწმ. ცხოვრება, გვ. 319). აბაზაძეებმა ღალად მეფის შეპყრობაც კი განიზრახეს, განა ამაზე მეტილა შეიძლებოდა? ვინ იყვნენ მერე ეს თავზე ხელაღებულნი აბაზაძენი? „ქართლის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ ერთი ამ ხუთ ძმათაგანი ქართლის ერისთავადა ყოფილა მაშინ (ქართ. ცხ., 323); მაშასადამე, დიდებულ მოხელეთა და აზნაურთა წრეს უნდა ეკუთვნოდნენ ისინი; ამიტომაც ამბობს გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორი – „კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი“-ო; ხოლო როცა იგი ამტკიცებს, აბაზაძენი „სიმრავლესა ზედა ერისა აღზავებულნი“ იყვნენო. რასაკვირველია, ამ დიად აზნაურთა მრავალი მომხრე და საკუთარი ჯარი უნდა ვიგულისხმოთ. ბაგრატ მეფემ თვითონ შესჩივლა გიორგი მთაწმინდელს, „მრავალ გზის ხელმეყო და ვეროდეს განმემარჯვა“-ო (გიორგის ცხოვ. ibid., 319-20). როგორც იყო, ეს თავგასული აზნაურები მეფემ შეიპყრო და თავიდან მოიშორა (ibid., 319). მეორე დაუძინებელმა მეტოქემ და ძლიერმა მოწინააღმდეგემ ლიპარიტმა კი მეფეს აჯობა. ჯერ იყო და, მოიყვანა ლიპარიტ დემეტრე ძმა ბაგრატისი, სამეფოდ ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა და მიერთნეს სხვანიცა ვინმე დიდებულნი აზნაურნი“ (ქართ., ცხ., 324). ლიპარიტი, ეტყობა, ბაგრატ მეფეს ტახტიდან ჩამოგდებას უპირებდა და მის მაგიერ დემეტრეს გამეფება სურდა. ძლივძლივობით მეფე და ლიპარიტი შერიგდნენ; ბაგრატი იმდენად უძლური იყო, რომ ამ თავის მედგარ მოწინააღმდეგესა და მემამოხეს ლიპარიტს „უბოძა ქართლის ერისთაობა“ (ქართ. ცხ., 325), იქნება ურჩი აზნაურის გული ამით მაინც მოვიგოო. მაგრამ არც ამ წყალობამ გაჭრა: ლიპარიტი რამდენიმეჯერ კიდევ აეშალა მეფე ბაგრატს და ასეთი დღე დააყენა, რომ საბერძნეთში გახიზვნის მეტი აღარა დარჩა რა. რაკი საქმე ასე დატრიალდა, ვიდრე იყო ბაგრატ საბერძნეთს, „ითხოვაო, მოგვითხრობს მემამიანე, ლიპარიტ ძე ბაგრატისა გიორგი მეფედ... მოსცეს იგი დედამან მისმან და დიდებულთა მის ქუეყანისათა, მოიყვანეს რუისს,

აქოლოზებს მეფედ და მოიყვანეს საზარდელად მისსა ლიპარიტ" (ქართ. ცხ., 323). ასე კაიპარჯვა ლიპარიტმა: ბაგრატი ხელცარიელი დარჩა; ხოლო ახალგაზრდა მეფის აღმზრდელად თვითონ ბრძანდებოდა ამორჩეული და პატივს და სამეფოს გამგეობა, რასაკვირველია, ლიპარიტს ჩაუვარდებოდა ხელში. ყველა ზემომოყვანილი ცნობიდან ცხადადა ჩანს, რამდენად უღონო იყო მაშინ საქართველოს ბატონი და რამდენად ძლიერნი იყვნენ აზნაურები, რომელნიც თავგამოდებით და დაუზოგავად ებრძოდნენ ხოლმე მეფეს. რასაკვირველია, ასეთ მეფეებს, რომელთაც საქართველოს ბატონებსავე აზნაურთა წინააღმდეგობითა და ბრძოლით ილაჯი განწყვეტილი ჰქონდათ, არ შეიძლება თვითმპყრობელის სახელი უწოდოს კაცმა, თუნდაც რომ თვით მეფეებს ჩვენ ხელმწიფეებსავე „აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელებად" ელიარებიანთ თავისი თავი. უეჭველია ამ მეფეების სურვილსა და სიტყვას მოყმენი კანონად არ ჩასთვლიდნენ და ადვილადაც დაარღვევდნენ. ხოლო რაკი აზნაურობა ასე ძლიერი იყო და თავის უფლებას თავგამოდებით იცავდა, მეფეს, რასაკვირველია, არ შეეძლო სამეფოს გაჭირვებასა, ან სხვა დიდმნიშვნელოვანი საქმეების დროს აზნაურების დაუკითხავად რამე გაეკეთებინა; იგი ჯერ იმათთან ითათბირებდა ხოლმე, მერე საერთო სურვილის თანახმად მოიქცეოდა ხოლმე. როცა მაგალითად, გიორგი II სელჯუკთა შემოსევამ და ქვეყნის დაწიოკებამ თავი მოაბეზრა და საშინელ გაჭირვებაში ჩააგდო, მეფემ მემატიაწეს თქმით „ჰყო განზრახვა დიდებულთა თვისთა თანა და დაამტკიცეს წასვლა სულტანსა მალიქშას წინაშე" (ქართ. ცხ., 346). ხელმწიფემ, როგორც ჩანს, თვითონ არ იცოდა რა ექნა და ამის გამო დიდებულ აზნაურებს დაეკითხა რჩევას.

მაგრამ თუ აზნაურები იბრძოდნენ თავიანთ უფლებათა დასაცავად, არც მეფეები შესცქეროდნენ გულხელდაკრეფილნი: ისინი, რაც ძალი და ღონე ჰქონდათ, სულ იმის ცდაში იყვნენ, ზურგი როგორმე გაემაგრებინათ. თითოეული მეფეთაგანი სხვადასხვა ხერხსა ხმარობდა ხოლმე ამისათვის; ბაგრატ მესამე, მაგალითად, „ურჩნი თვისნი შესცვალნა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინა ერთგულნი და მისწრაფებად მორჩილნი ბრძანებასა მათსა" (ქართ. ცხ., 304). მეფემ ხუმრობა არ იცოდა და ღალატს აზნაურს მალე მოიშორებდა ხოლმე თავიდან, ეს იყო მისი საზოგადო და ჩვეულებრივი ხერხი; თუ შეამჩნევდა რამეს, ჯერ, მემატიაწეს სიტყვით, „მცირედ ამხილის ყოველთა, ვინ უკუეპოვის ურჩი და მისსა ადგილსა განადიდნის ერთგული და მისანდობელი თვისი" (ქართ. ცხ., 302). გიორგი მეფე კი (II) უფრო სიფრთხილითა და გულკეთილობით ცდილობდა თავისი მოწინააღმდეგეების გული მოეგო: ისტორიკოსი ამბობს: „ყოველივე ერთგული და ორგული დაფარა წყალობითა და დაიწყნარა მეფობა თვისი გიორგი მეფემან"-ო (ქართ. ცხ., 341). მეტი ღონე რომ არა ჰქონდა, სხვას რას იზამდა? ცხადია, მხოლოდ, რომ მოღალატისა და ერთგულის თანაბარი წყალობა და დაჯილდოება სახელმწიფო ცხოვრებაში გამოუდგარი საშუალებაა და მარტო უძლურ გამგეს თუ მიეტყვება, თორემ სხვას არავის; ნაწყალობევი მუდამოხე

აზნაური და ურჩი მოხელე თავისას არ დაიშლიდა და როცა იმისთვის ხელსაყრელი იქნებოდა, კვლავინდებურ გზას დაადგებოდა. აკი ასეც იყო ხოლმე. გიორგი მეფის სახელოვანმა შვილმა დავით აღმაშენებელმა ეს კარგად შეიგნო და როცა ლიპარიტმა მამაპაპეული ორგულობა გამოიჩინა, „ინება განურთა მისი ამისთვსცა პყრობილ ჰყო იგი ჟამ რაოდენმე, რომელი ჳმა იყო განსწავლულად გონიერისა ვისისამე და... განუტევა იგი და მითვე დიდებითა ამყოფა და არა შეუცვალა“ (ქართ. ცხ., 349). ჩვენა ვხედავთ, რომ უაზრო წყალობის მაგიერ დავით აღმაშენებელი მოღალატეებს საპყრობილეში ამოუკრავდა ხოლმე თავსა. მაგრამ პირველ დანაშაულისათვის მეფე მაინც თანამდებობას არ ართმევდა ხოლმე, მაგრამ თუ მოხელე თავისას არ დაიშლიდა და ორგულობას შეამჩნევდა, მემატიანეს სიტყვით, „იხილა რა მშვიდმან და ღვთივ განბრძნობილმან მეფემან დავით, რამეთუ კუდი ძაღლისა არა განემართების, არცა კირჩხიბი მართლად ვალს, მეორესა წელსა კვალაც შეიპყრა ორწელ პყრობილ ყო და საბერძნეთს გაგზავნაო“ (ქართ. ცხ., 349). მეფე, როგორც ჩანს, მოღალატეთა დასასჯელად საუკეთესო საშუალებად საპყრობილესა სთვლიდა. მაინცდამაინც ამისთანა შემთხვევებში დავით აღმაშენებელი ძალიან მკაცრად არ იქცევოდა და სიკვდილით არა სჯიდა დამნაშავეებს, მხოლოდ სამუდამოდ საქართველოდან განაძევებდა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური სიბრძნე და შორს გამჭვრეტლობა, სახელმწიფოს შინაურ საქმეების მონესრიგების მოღვაწეობა ჯერ შესაფერისად დაფასებული არ არის. მერე რა დიადი იყო ეს მეფის პოლიტიკა, რა ღრმა წარსულისა და თანამედროვე ცხოვრების დაკვირვებასა და ცოდნაზე იყო იგი დამყარებული. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: დავით აღმაშენებელი დაკვირვებამ დაარწმუნაო, რომ „ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველთაგანვე თვსთა უფალთა – რამეთუ რაჟამს განდიდნენ, განსუქდნენ და დიდება ჰყონ და განსვენება, იწყებენ განზრახვად ბოროტისა, ჳთარცა, – მოგვითხრობს ძველი მატიანე ქართლისა, – და საქმენი ან ხილულნი“-ო (ქართ. ცხ. 378). რასაკვირველია, აქ უმაღლეს ნოდებაზე, აზნაურობაზეა ლაპარაკი. დიახ, შესანიშნავმა ხელმწიფემ დაინახა, რომ აზნაურთა აშლა მეფის წინააღმდეგ და ორგულობა საზოგადო მოვლენა იყო და არა შემთხვევითი: საზოგადო მოვლენა იმიტომ იყო, რომ აზნაურები ცდილობდნენ წინანდელი გავლენა და უფლება შეერჩინათ კიდევ როგორმე და მეფისათვის კი არ დაეთმოთ. დავით აღმაშენებელი ხედავდა აგრეთვე, რომ აზნაურები ერთად იკრიბებოდნენ, ერთად მოქმედებდნენ საქართველოს ბატონის წინააღმდეგ; მეფეს კარგად მოეხსენებოდა, რომ აზნაურებს თავიანთი ჯარი – მოყმეები ჰყავდათ და შეერთებულ აზნაურთა ჯარის წინააღმდეგ მეფესაც კი გაუჭირდებოდა. აკი ამიტომაც მოსდიოდათ მარცხი მის წინაპრებს გიორგი I, ბაგრატ IV და გიორგი II. ცხადი იყო, რომ თუ მეფეს სურდა თავის მოწინააღმდეგეებისათვის ეჯობნა, ამისათვის საჭირო იყო მუდმივი ძლიერი და მრავალრიცხოვანი ჯარი ჰყოლოდა დამზადებული; საკუთარი ლაშქარი კი აზნაურთა ჯარის დაუხმარებლივ სამყოფი არ მოეპოვებოდა მეფეს (ქართ.

ცხ., 357). თავისი დიადი პოლიტიკური ნიჭი და შორსგამჭვრეტლობა დავით აღმაშენებელმა სწორედ ამ ძნელ და გაჭირვებულ მდგომარეობაში გამოიჩინა. თავისი თავის გასაძლიერებლად მეფემ ყივჩაყთა 50.000 ჯარისკაცი დაიქირავა, გასწვრთნა და მუდმივ დამზადებული ჰყავდა საბრძოლველად (ქართ. ცხ., 357-8). უეჭველია, ნაქირავები ჯარი დავით აღმაშენებელმა იმიტომ გადმოიყვანა ყივჩაყთაგან, რომ მისი თანამეცხედრე ყივჩაყთა მთავრის ქალი ბრძანდებოდა და ნათესაობის გამო მეფეს იმედი ექნებოდა ერთგულობას გამიწვევნი და აზნაურებს მხარს არ დაუჭერენო. ქონებრივად ყივჩაყნი მეფისგან იყვნენ დამოკიდებულნი და მის წყალობის შემაცქერალნი იყვნენ, ამიტომ ისინი ყოველთვის სულ იმის ცდაში იქნებოდნენ, ეგებ ბატონის ყურადღება დავიმსახუროთო. აზნაურთა ჯარს კი თუნდაც ერთგულ აზნაურთა ჯარი ყოფილიყო, ხელმწიფე მუდმივ ვერ ენდობოდა. როცა დავითმა ასეთი დახელოვნებული და ერთგული მხედრობა გაიჩინა, მას შეეძლო მოწინააღმდეგე აზნაურთა ძალა დაემარცხებინა. რაკი დავით აღმაშენებელმა აზნაურთა ორგულობის ოინები იცოდა, „ამისთვისცა არა ოდეს მოაცალა ამისად განზრახვად, ანუ განსვენებად, ანუ შეკრებად და ქმნად რასამე ესევეითარისა“ (ქართ. ცხ., 378); გაიგებდა თუ არა მეფე, რომ მისი მოწინააღმდეგენი შეკრებისა და შეთქმულობის მოწყობას აპირებდნენ, მაშინვე ჯარით თავს დაესხმოდა და საქმეს ჩაუფუშავდა ხოლმე. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: „არცა სამეფოთა შინა მისთა, არცა ლაშქართა შინა მისთა მყოფა კაცთა, და დიდთა და მცირეთა საქმეთა ქმნილნი, კეთილნი გინა ბოროტი სიტყვა თქმული არა რა დაეფარვოდა ყოვლადვე, არამედ რაოდენცა ვის ფარულად ექმნის, ანუ თუ ეთქვის ყოველივე ცხად იყო წინაშე მისსაო“ (ქართ. ცხ., 374). რასაკვირველია, ამგვარ გულთმისნობის გამოჩენა მეფეს მხოლოდ ჯაშუშთა დახმარებით შეეძლო; როგორც ეტყობა, დავით აღმაშენებელს ჯაშუშები ჰყოლია და ამ მხრივ იგი სელჯუკთა შაჰების ჩვეულებას აჰყოლია (სიასეთნამეში). ჯაშუშების დახმარებით მეფე სპობდა „ორგულობასა და ზაკვასა და ღალატსაო“ (ქართ. ცხ. 374), ამბობს მემატინე: შეატყობინებდნენ თუ არა ისინი, დავითი უეცრად თავს დაესხმოდა ხოლმე შეთქმულთ და დააპატიმრებდა. ისტორიკოსი მოგვითხრობს: „ორგულობისა და ღალატის განზრახვისათვის, მრავალნი განპატიჟებულნიცა იყვნენ“-ო (ქართ. ცხო, 375). ოღონდაც მთელი თავისი ძალღონე დავით აღმაშენებელმა ურჩ აზნაურებთან ბრძოლას შეაღია. მეფეს სახელმწიფოს წინაშე იმის ღვანლი მიუძღვის, რომ აზნაურთა შეერთებულ წინააღმდეგობის დასამხოზად მან გარკვეულ, ტაქტიკურ ბრძოლას მიმართა და თავის წინაპრებისავით გზადაბნეული არ მოქმედებდა. გარკვეულმა მიზანმა მტკიცე მოქმედებაც შექმნა: მეფე ყოველ ღონისძიებასა ხმარობდა, რომ დიდებულ და თავგასულ მოხელეებისათვის თანამდებობა ჩამოერთმია და მათ ადგილას დაბალი წოდების წევრი, ანუ, როგორც აზნაურები ეძახოდნენ, „ვინმე უგვარონი“ დაენიშნა; თანდათან: უმაღლესი მოხელეობა მეფის ერთგულ, „უგვაროების“ ხელში გადადიოდა (ქართ. ცხ., 378). მართალია, მემატინეს

სიტყვებიდანა ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის მონინააღმდეგე აზნაური მოხელეები მარტო ძალიათ არ ებრძოდნენ მეფეს და მას ქვეყნის კეთილდღეობის დამხობასაც აბრალედნენ ხოლმე: საქართველო მეტისმეტი მოლაშქრეობითა და ომიანობით წელმონყვეტილია. ყოველთვის ვერ აიტანს ამოდენა ჯარისა და სისხლის ღვრასა. ერთიც ვნახოთ უბედურება დატრი-
აღდეს და სახელმწიფო დაუძლურდესო, გაიძახდნენ ისინი. ისტორიკოსის სიტყვიდანა ჩანს, რომ დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგაც კი იყვნენ „მაბრალელები მეფისანი, ჯერეთცა ესეოდენ მჭირხედ დამოლაშქრე-
ბათის და მხედრობათა მისთა განუსვენებელისა მიმოსვლისათვის და ვი-
თარმედ „არცა მშვილდი თავს იდებსო მარადის გარდაცმულობისა, არცა
ძალი ორღანოსა მარადის განსხიპულობასა, რამეთუ ჟამსა ხმარებისა მათი-
სასა თვითოეული მათი უხმარ იპოვისო“ (ქართ. ცხ., 376-7). რასაკვირველია,
მეტისმეტი ლაშქრობათა, ანუ მილიტარიზმის მონინააღმდეგეთა შორის ისე-
თი პირებიც ერივნენ, რომელნიც გულწრფელად ემდუროდნენ დავით აღ-
მაშენებელს, ქვეყანას ღუპავ შენის დაუსრულებელი ომიანობითაო,
რომელთაც მარტოდენ საქართველოს კეთილდღეობის უანგარო სურვი-
ლი ალაპარაკებდათ ასე. მაგრამ მემატიანეს სიტყვებიდან ცხადადა ჩანს,
რომ ამ საბუთით მეფის მონინააღმდეგე აზნაურებსაც უსარგებლიათ, მე-
ფის გაძლიერება რომ შეეფერებინათ და თავიანთი წოდებრივი უპირატე-
სობა და უფლება შეენარჩუნებინათ, იმათ გოდება მოურთავთ ლაშქრობე-
საგან ქვეყნის კეთილდღეობა ილუპებაო. ისტორიკოსმა იცის, რა
მუცლისტკივილიცა ჰქონდათ იმ აზნაურებს და სახელოვან მეფის მოღვაწე-
ობის გასამართლებლად შესაფერ პასუხს აძლევს კიდეც (ibid). დავით აღ-
მაშენებლის დროს საქართველო გაძლიერებული და უზრუნველყოფილი
იყო როგორც მეზობელთა შემოსევისაგან, ისე აზნაურთა განდგომილებათა
და ღალატისაგან.

როგორ მიმდინარეობდა საქმე დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემ-
დეგ გიორგი III-ის მეფობამდე, არა ვიცით რა, იმიტომ რომ დიმიტრი და
დავით მეფეებს საკუთარი მემატიანენი არ ჰყოლიათ, ან თუ ჰყავდათ, მათ
ნანერებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. თამარ მეფის ისტორიკოსი გაკვრით ამ-
ბობს მხოლოდ, რომ დიმიტრი პირველის შვილი დავით „ღალატს და განდ-
გომილებასა შინა მამისა თვისისა“ (ქართ. ცხ., 395, მარიამ დედ. ვარიანტი,
386) ედო დანაშაულობათ. მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ამ ღალატში
მხურვალე მონაწილეობა საქართველოს დიდებულ აზნაურებს მიუღიათ;
იქნება მთელი ეს საქმე მათი განზრახული და განხორციელებული ყოფილი-
ყო კიდეც. ისტორიკოსის სიტყვით, დავითის გულისათვის დაისაჯნენ „ამისა
სამეფოსა დიდებულნი რომელნიმე ექსორია ქმნით, რომელნიმე სიკვდილით
და რომელნიმე განპატიუებით“ (ქართ. ცხ., 395-6, მარიამ დედ. ვარიანტი
386). რასაკვირველია, ამ მეფის ძის განდგომის ამბავის შესწავლას ჩვენი
თემისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, რომ საკმაო მასალები მოიპოვე-
ბოდეს, იმიტომ რომ შესაძლებელია გამოგვერკვია, თუ როგორ გამოიყენეს

მეუკის შვილის განდგომა დიდებულმა აზნაურებმა თავიანთი პოლიტიკური ნადილის განსახორციელებლად. ასეთივე ამბობება გიორგი III-ის დროსაც მოხდა, როცა მეფის ძმისწული დემნა ბიძას ტახტიდან ჩამოგდებას უპირებდა. ეს ამბობება მოაწყეს დემნას სიმამრმა ორბელმა, მისმა გვარმა „და ყოველთა ტომთა და მიმდგომთა მათთა, სამცხელთა, ჰერთა, კახთა და სადა ვინ ნათესავი და ნატამალი მოსმენარ მათდა იყო“ (ქართ. ცხ., 396, მარიამ დედ. ვარიანტი, 386). გიორგი III ერთ ხანს დიდ განსაცდელში ჩავარდა და დემნასათვის რომ ზოგიერთებს არ ეღალატათ, იქნება გამარჯვება ძმისწულს დარჩენოდა. თუმცა, ამ აზრის შესახებ ცოტა მეტი ცნობები მოიპოვება, სომეხთა ისტორიკოსი სტეფანოს ორბელიანიც საგულისხმიერო მასალებს გვაძლევს ამის შესახებ, მაინც ამ ამბობების განხილვასაც გვერდს ავუხვევთ, რადგან საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება და განდგომის ამბავი ბურუსით არის მოცული. შეიძლება მხოლოდ საზოგადოდ ვაღიაროთ, რომ გიორგი III დროს დიდებული აზნაურები ისე დაშინებული არ იყვნენ, როგორც დავით აღმაშენებლის დროს და უფრო თამამად იქცეოდნენ ხოლმე. მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, რომ მეფე თავისდა უნებურად, რამდენჯერმე იძულებული იყო აზნაურთა სურვილს დამორჩილებოდა; მაგალითად, როცა გიორგი მზად იყო ხორასნისა და ერაყის სულთანს, რომელმაც საქართველოს ერთი მხარე აიკლო დიდი ლაშქრით უკან დადევნებოდა, რომ წარამარა ტანტალი მოეშლევინებინა, „წინამდგომ და დამახწნეველ იქმნეს დიდებულთაგანნი ვინმე... და არღარა მიუშვეს, მეტყველთა ესრეთ: ვინათგან გაქცეულა სულტანი ყოვლითა სპითა მისითა, ნურღარა აღზვავებული მკადრებლობ ღვთისაგან ესრეთ ამაღლებული“. არამედ იყო სიტყუა მათი უსიტყველ, საქმე უსაქმო და მიზეზი უმიზეზო, გარნა ვინაითგან მეფე ცნობითა ბრძენი და მომსმენი იყო, დამორჩილდა..." (ქართ. ცხ., 391). თუმცა დიდებულთა სიტყვებიდან ისე გამოდის, თითქოს ისინი წამდაუნუმ სისხლის ღვრის წინააღმდეგნი ყოფილიყვნენ და მეფისათვის სულთანის დადევნება იმიტომ დაეშალათ, მაგრამ იგივე მემატიანე ერთ შემთხვევას გვიამბობს, რომელიც ცხადად ამტკიცებს, რომ დიდებულნი პირადად ომიანობის დიდი მოტრფიალენი ბრძანდებოდნენ. მემატიანე მოგვითხრობს, სახელდობრ, რომ გიორგი მეფე იძულებული იყო ყველა მოსაზღვრე სახელმწიფოებთან ომი აეტეხა, თუმცა მათ იმ დროს საქართველოსათვის არაფერი დაუშავებიათ, – ჩხუბი აუტეხეს იმიტომ, რომ დიდებულ აზნაურებს ლაშქრობის საღერღელი აეშალათ. ისტორიკოსი ამბობს: „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი, მკადრებელთა მოახსენეს ესრე სახედ; „არა არს ღონე დარჩომისა ჩვენისა თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“. ხოლო ისმინა მეფემან... და ერთსა ღლესა შინა დაასკვნეს პაემანი ლაშქრობისაო“ (ქართ. ცხ., 393). მაშასადამე, დიდებულნი ლაშქრობის წინააღმდეგნი არ ყოფილან საზოგადოდ, მაგრამ ჩარხს როგორც უნდოდათ, ისე ატრიალებდნენ ხოლმე და მეფესაც თავიანთ ნებაზე ათამაშებდნენ; ხოლო ასეთი მდგომარეობა, რასაკვირველია, მეფობის დაუძლურებას მოასწავებდა.

დიდებულ აზნაურთა პირველი პოლიტიკური გაფიცვა მთავრობის წინააღმდეგ

მრავალი საბუთი, მაშასადამე, ცხადად გვიჩვენებს, რა გამწვავებული ბრძოლა არსებობდა მთავრობასა და აზნაურთა შორის უფლების გამო და რამდენად შეზღუდული იყო ხოლმე მეფის მოქმედება აზნაურთა ძლიერებისა და წინააღმდეგობისაგან. მაგრამ თუ ამ ბრძოლის ვითარებას ჩავუკვირდებით, უეჭველია, შევამჩნიეთ, რომ გამარჯვება საბოლოოდ ჯერ არც ერთ მხარეს არ დარჩენოდა, მართალია, დავით აღმაშენებლის დროს მთავრობამ აზნაურებს აჯობა და ურჩი მოხელეები თავიანთ ქერქში ჩააყენა, მაგრამ დავითის მემკვიდრეები თანდათან უკან იხევდნენ და აზნაურებს ყველაფერს უთმობდნენ ხოლმე. ესეც უნდა თქვას კაცმა, რომ დიდებული აზნაურები ბრძოლის დროს თავიანთ წინანდელ უფლებათა შენარჩუნებასა ცდილობდნენ და რაიმე ახალი პოლიტიკური პროგრამა და საკითხი, რამდენადაც ეს საბუთებიდან ჩანს, არ წამოუყენებიათ. ასე გამოურკვეველი იყო ეს ხანგრძლივი ბრძოლა თამარ მეფის დრომდე, თამარის მეფობაში კი ბრძოლამ გარკვეული მიმართულება მიიღო და საქართველო ხელმწიფის უფლების შეზღუდვამდე მიიყვანა. ჯერ როცა თამარის ტახტზე აყვანას აპირებდა, მაშინვე უეჭველია გიორგი მეფე იძულებული იქნებოდა დიდებული აზნაურები თავის სურვილზე დაეყოლიებინა: წინათ ქალი სამეფო ტახტზე არასდროს არ მჯდარა და ახალი წესის შემოღებისათვის, რასაკვირველია, მარტო გიორგი მეფეს სურვილი არა კმაროდა. როცა თამარის მამა გარდაიცვალა, მაშინ კი ცხადად გამოაშკარავდა, რა გამოურკვეველ მდგომარეობაში იყო გვირგვინოსანი ქალწული, თუმცა მამამ თავის სიცოცხლის დროსვე აიყვანა იგი ტახტზე და ერთგულება თვითონაც შეჰფიცა და ყველა მოყმეებსაც შეაფიცინა, მაგრამ გიორგი III სიკვდილის შემდეგ თამარმა მაინც უკან დაიხია და მართვა-გამგეობას თავი მიაწება, მანამ არ „შემოკრბა შვიდთავე სამეფოთა დიდებულნი, რომელნიცა ღირს იყვნეს განზრახვად და გამორჩევად“ (ქართ. ცხ., 401). და ბჭობის შემდეგ თამარის მამიდას რუსუდანს არ მოახსენეს: „ან ჳელჳყოს ჳელითა მეფობისა და კურთხევითა გვირგვინოსან ყოფად აღვიდეს და დაჯდეს საყდართა მამათა თვისთასა“-ო (ქართ. ცხ., 402). თუმცა მემკვიდრე ცდილობს ეს უცნაური შემთხვევა გამოაკეთოს, მაგრამ მაინც ცხადია, გიორგის სიკვდილის შემდეგ რაღაც ამბავი მომხდარა, რომ ერთხელ ტახტზე ასული დედოფალი ხელმეორედ აუყვანიათ და გაუმეფებიათ. სამწუხაროდ, ისტორიკოსი მხოლოდ გაკვრით იხსენიებს ამ შემთხვევას და მკვლევარს არ შეუძლია ამის გამოისახებით ამ მეტად საყურადღებო მოვლენას ჯეროვნად ჩაუკვირდეს. რაკი თამარი მამის დროსვე გამეფებული იყო, საქართველოში გიორგის სიკვდილის შემდეგ არავითარი ცვლილება არ უნდა მომხდარიყო; მემკვიდრე კი გვაუწყებს: სამეფოს დიდებული შეი-

კრიბნენ, „რომელნიცა ღირს იყვნეს განზრახვად და გამორჩევად“-ო და იმათ გადანწყიტეს – თამარმა ხელმეორედ დაიდგას გვირგვინი და მამაპაპეულ ტახტზე აბრძანდესო. ყურადღება მივაქციოთ ამ პატარა, მაგრამ საგულისხმო წინადადებას: თურმე საქართველოში ზოგი დიდებული ღირსი ყოფილა, ან უფლება ჰქონია „განზრახვად და გამორჩევად“. ამისთანა სიტყვებს მემატიანე პირველადა ხმარობს, ჩვენი დანარჩენი მემატიანეები არსად არ იხსენიებენ ასეთ პირებს. ეს დიდებულნი შეიკრიბნენ და თამარის ხელმეორედ ტახტზე აყვანა გადანწყიტეს. მაგრამ თვით თამარის დაგვირგვინების წესი უფრო საგულისხმიერო სურათს წარმოადგენს; ჩვენ აქ მთელ დაგვირგვინების წესს არ შევხებით და მხოლოდ ერთ წვრილმან, მაგრამ მაინც საყურადღებო, შემთხვევაზე ვაპირებთ სიტყვის ჩამოგდებას. მემატიანე ამბობს: „სრულ ყვეს რა კურთხევად, დალოცეს მაშინ კახაბერი კვირიკეს ძე, ერისთავი რაჭისა და თაკვერისა და სრულ ჰყვეს მოჭელეთა სვიანთა და დიდებულთა: ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანელის ძეთა მოღებად და დადებად ჳრმლისა“-ო (ქართ. ცხ., 403). ამ აღწერილობაში განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია ისტორიკოსის სიტყვა „სრულ ჰყვეს“-ო; ეტყობა ამ დიდებულთა გვარის შვილებს უფლება ჰქონიათ (ან – იქნება მიუთვისებიათ) „დაელოცნათ“ და „სრულ ეყოთ“, ესე იგი ნება დაერთოთ, რომ ერთ-ერთ დიდებულს სამხედრო ძლიერებისა და ჯარის უფროსობის სიმბოლო სახელმწიფო ჳრმალი თამარ მეფისათვის გადაეცათ: თითქოს დიდებულნი თამარს სიმბოლურად ლაშქრის წინამძღოლობას ულოცავდნენო. რასაკვირველია, შეიძლება ეს ძველისძველად შემოღებული წესი იყოს (მაშინ უფრო მეტი ყურადღების ღირსი იქმნებოდა ეს ჩვეულება), მაგრამ მაინც თამარის დროს დიდებულთა „სრულყოფასა“ და „დალოცვას“ განსაკუთრებული და გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა; ჩვენ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ თამარი ერთხელ უკვე დაგვირგვინებული იყო და სწორედ ამავე დიდებულთა გადანწყვეტილების გამო ხელმეორედ დაიდგათავზე გვირგვინი; ყურადღების ღირსია აგრეთვე, რომ დაგვირგვინების წესი ასე დანვრილებით აუსრულებიათ და ისტორიკოსიც ასე ვრცლად მოგვითხრობს ამ ამბავს. ნუთუ ეს ყველაფერი შემთხვევით მოხდა და რაიმე მიზეზი არ იყო? – შეუძლებელია; თამარ მეფის ხელმეორედ დაგვირგვინების დროს დიდებული აზნაურები უკვე გათამამებულნი იყვნენ. ბევრ ხანს არ გაუფლია, რომ დიდებულნი და გვარიანნი აზნაურები მთავრობას პირდაპირ შეებრძოლნენ კიდეც. როცა საეკლესიო კრება თამარის დამარცხებით გათავდა და კათალიკოსმამიქელმამეფესაჯობა, „მაშინ იწყესო“, – მოგვითხრობს მემატიანე, – დაუდგრომელობისასაქმედიდებულთა ვიეთმე ჳელისუფალთა: ყვეს ფიცი ესრეთ, ვითარმედ „ალარ ვეგებით ძველთა ჳელისუფალთა და განმგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქვეშე მყოფნი, ვინათგან მათგან დაძვრცილნი და უპატიოდ დასულნი ვართ, და გვარიანნი და თვთმსახურეულნი სახლნი უპატიოდ და უსასოდ განსულნი ვართ უგვაროთა და უკამოაგან“ (ქართ. ცხ., 407) ამ ძვირფას ცნობიდან ჩანს, რომ გვარიან და დამსახურე-

ბულ აზნაურთა სახლები, რომელთაც რაიმე მოხელეობა ჯერ კიდევ შერჩენილი ჰქონიათ, შეერთებულან და ერთმანეთისათვის პირი მიუციათ – მთავრობას წინააღმდეგობა გავუწიოთ, რაკი საქართველოს ბატონები სულ იმის ცდაში არიან დიდებული აზნაურები უკან დააყენონ, „უგვარო“ კაცები კი დაანინაურონო. ეს „უგვარონი“, ანუ დაბალი წოდების წევრნი მეფეებს ერთგულად ემსახურებოდნენ და მათ ბრძანებას დაუყოვნებლივ ასრულებდნენ ხოლმე. მემკვიდრეებს ზემომოყვანილი სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ თუმცა დავით აღმაშენებლის მემკიდრეები სახელოვან ხელმწიფეს ძლიერებით ვერ შეედრებოდნენ და ზოგჯერ იძულებულნი იყვნენ კიდევ დიდებულისათვის დაეთმოთ, მაგრამ მაინც მათაც წინანდებურად ყოველი ღონისძიება უხმარიათ, რომ უმაღლესი მოხელეობა გვარიან აზნაურებისათვის არ მიეცათ და დაბალ წოდების წევრებისათვის ეწყალობებინათ. ეტყობა, ჩვენ მეფეებს თავიანთი წადილი აუსრულებიათ კიდევ; ამას დიდებულ აზნაურთა სიტყვები ამტკიცებს: „ალარ ვეგებით ძველთა ხელისუფალთა და განმგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქვეშე მყოფნიო“, – გაიძახოდნენ ისინი; ცხადია მაშასადამე, რომ ძველ მოხელეთა შორის დაბალ წოდებიდან ბლომადა ყოფილან, დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილები კი იმათ ბრძანების აღმასრულებელნი და ხელქვეითნი გამხდარან. თამარის გამეფებამდე გულნატკენ დიდგვარიან მოხელეებს თავიანთი დამცირება უთმენიათ, მაგრამ როცა უგრძნიათ, – ახლა კი მარჯვე დრო დაგვიდგაო, ყველანი ერთად გაფიცულან და მეფისათვის გამოუცხადებიათ – დაითხოვეთ ყველა ძველი „უგვარო“ ხელისუფალი და მხოლოდ ჩვენ წრიდან დანიშნეთ მათი მოადგილეები, თორემ ჩვენ იმათ ამიერიდან ალარ დავემორჩილებითო. რამდენადაც საბუთებიდან ჩანს ეს, პირველი წოდებრივი გაფიცვა იყო საქართველოში პოლიტიკურ უფლებათა, ან უპირატესობის მოსაპოვებლად. დიდგვარიანი აზნაურები დარწმუნებული ყოფილან, რომ ერთობლივ გაფიცვით და სამსახურის მინებებით თამარ მეფეს აიძულებდნენ მათი მოთხოვნილება დაეკმაყოფილებინა. გაფიცულებმა პირველად „ერთგული და კარგი მოყმე და ჭაბუკი“, „გაზრდილი პატრონთაგან“, „ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი“ ყუბასარი ამოიღეს ნიშანში; იგი ფილენჯის სენით იყო ავად (ქართ. ცხ., 407). აზნაურებმა ხელმწიფეს გამოუცხადეს ყუბასარი სამსახურიდან დაითხოვეო. ისტორიკოსი ამბობს: „ანვიეს მეფესა თამარს მოლებად ყოვლისა ნაქონებისა“-ო (ქართ. ცხ., 408). „გარნა უქმ იქმნა განზრახვა მათი, ვინათაგან თამარ სახიერი იყო და მოწყალე, მოიხსენა სიყვარული და სამსახური და ზრდილობა მისი, თვნიერ ჯელისუფლობისა და ღორისაგან კიდე არა რაი დააკლო“-ო, – დასძენს მემკვიდრე (ქართ. ცხ., 408). მაგრამ მეტი რაღა უნდა დაეკლო? მოხელეობა და სახელო ადგილი ღორე ხომ ჩამოართვა? მართალია, გაფიცულმა აზნაურებმა მოახსენეს ყოველი ნაქონები წაართვიო, მაგრამ იმათი უმთავრესი გულისწადილი ის იყო, უგვარო ყუბასარი დიდებული მოხელე, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი, ალარა ყოფილიყო, თორემ დანარჩენს დიდებული აზნაურები ადვილად დაუთმობდნენ მთავრობას.

ამგვარად, გაფიცულმა აზნაურებმა თამარი აიძულეს მათი მოთხოვნა აესრულებინა. მე ვიმეორებ და ვამტკიცებ, რომ თამარ მეფე იძულებული იყო გაფიცულთა გადანყევითილება დაეკმაყოფილებინა; ყუბასარი სამსახურიდან იმიტომ კი არ დაითხოვეს, რომ ფილენჯის სენით იყო ავად (იხ. ბ. დ. კარიჭაშვილის „საქართველო მეთორმეტე საუკუნეში“, გვ. 103-4), არამედ მხოლოდ იმის გამოისობით, რომ გაფიცულმა აზნაურებმა ასე გადასწყვიტეს, ხოლო იმათ ის კი არ აწუხებდათ, ყუბასარი ავადმყოფია და საქმეებს ვერ გააკეთებსო, არამედ მარტო ის გარემოება, რომ ყუბასარი უგვართა ჯგუფს ეკუთვნოდა და რაკი „ერთგული“, „კარგი მოყმე“ და „პატრონთაგან იყო გაზრდილი“, დიდგვარიან აზნაურებზე უმაღლესი მოხელეობა ჰქონოდა ნაბოძები. მათ უფროსად ითვლებოდა, გაფიცულ აზნაურებს რომ ყუბასარის ავადმყოფობა ჰქონოდათ სახეში, როცა მეფეს თავიანთი მოთხოვნილება გამოუცხადესა, მაშინ პირდაპირ იტყოდნენ – ყუბასარი სწეული კაცია და დაითხოვეთო და საზოგადო ლაპარაკს არ გააბამდნენ – უგვარო დიდებული მოხელეები სამსახურიდან დაითხოვე და მათ ადგილას დიდგვარიანები დანიშნეო. რომ ბრძოლა და გაფიცვა წოდებრივ და პოლიტიკურ ნიადაგზე იყო დამყარებული და აზნაურებს დიახაც უნდოდათ წოდებრივი უპირატესობა მოეხვეჭათ, ამას ცხადად მეორე უგვარო მოხელის დამხობის გარემოება და მიზეზი ამტკიცებს. მემკვიდრე მოგვითხრობს: „კვალად აფრიდონ აზნაურობის ყმობისაგან ღვთის მობაძავის წყალობით ამაღლებული და განდიდებული ვიდრე მსახურთ-უხუცესობამდი და თმოგვისა და სხუათა ციხეთა პატრონობითა აღზავებული, მოიშალა და დაიმჯო ნებითა და განზრახვითა ლაშქართათა“ (ქართ. ცხ., 408). აფრიდონი ხომ მოხუცებული, ან ავადმყოფი არა ყოფილა, მაგრამ ისიც „დაემხო ნებითა და განზრახვითა ლაშქართათა“, ე. ი. იმავე დიდგვარიან მოხელეების სურვილისამებრ. ამ შემთხვევაშიაც გაფიცულმა აზნაურებმა აჯობეს მეფეს. მერე ნიშანში აფრიდონი რაღად ამოიღეს? ისტორიკოსის სიტყვებიდან ჩანს, რომ მარტო იმის გამო, რომ იგი ერთ დროს „აზნაურის ყმა“ იყო; ერთი სიტყვით, ისეთ კაცად ითვლებოდა, რომელიც წოდებრივად გაფიცულ აზნაურებს ექვემდებარებოდა, მეფეს კი აფრიდონი აუმაღლებია მსახურთუხუცესობის მოხელეობა უბოძებია და სხვა დიდგვარიან მოხელეებისათვის თავზე დაუსვამს.

ერთი სიტყვით, დიდგვარიანი აზნაურები გაიფიცნენ და მეფეს გამოუცხადეს, არც წინანდელ წესს, არც წინანდელ უგვარო დიდებულ მოხელეებს ჩვენ აღარ დავემორჩილებითო, დაითხოვეთ ისინი ყველანიო, თამარ მეფე იძულებული იყო გაფიცულ დიდგვარიანი მოხელეების მოთხოვნილება აესრულებინა. ასე გაიმარჯვა დიდგვარიანმა აზნაურობამ. საქართველოს ბატონს უფლება შეუზღუდეს; მას თავისი სურვილისამებრ მოხელეთა ამორჩევა და დანიშვნა არ შეეძლო. ამიერიდან უმაღლესი მოხელეობა უეჭველად დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილებს უნდა რგებოდა. ამგვარად, საქართველოს მეფეების ასი წლის მედგარმა, მძიმე შრომამ და მეცადინეობამ, რომ თვითმპყრობელობა როგორმე გაემაგრებინათ, ფუჭად

და ამოდ ჩაიარა. რასაკვირველია, აზნაურთა გაფიცვამ და გამარჯვებამ მხოლოდ უმაღლეს წოდების უპირატესობის დამკვიდრებას შეუწყო ხელი და წოდებათა თანასწორობასა და პირად ღირსების მნიშვნელობას ნიადაგი გამოაცალა. ამის გამო, თუმცა გაფიცულ აზნაურთა გამარჯვების შემდეგ საქართველოს მეფის უფლება შეზღუდული იყო, მაგრამ პოლიტიკურად მხოლოდ მაღალ წოდებას მიაღწა ამან უპირატესობა, დაბალი წოდება კი პირიქით, დაიჩაგრა კიდევ. ერთი სიტყვით, ეს აზნაურ-მოხელეთა გაფიცვა უფრო წოდებრივ რეაქციის ნაყოფი იყო, ვიდრე სახელმწიფო წესწყობილების წარმატება.

პოლიტიკური მოძრაობა და მეფის უფლების შეზღუდვა. პარლამენტის მსგავს დაწესებულების დაარსების მოთხოვნილება

საბედნიეროდ, საქმე აზნაურთა გაფიცვის შემდეგ არ შეჩერებულა. ცოტა ხანმა გაიარა და ახლა მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლან, მემატიანეს სიტყვით „მომღებ იქმნა წესსა რასამე სპარსთა გონება მაღლობისასა და სილალით ქცევისასა, ითხოა დადგმად კარავი ველსა ისანისასა. სანახებსა საგოდებელისასა“, „მუნ შიგან თავისუფლად მსხდომარენი, რათა მივცემდეთ და მოვიღებდეთ, რომელთამე ვრისხევდეთ, რომელთამე ვსწყალობდეთ; ამას ესრეთ ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს მეფესა და დედოფალსა და მუნღა სრულ იქმნებოდის განგებული ჩვენი“-ო (ქართ. ცხ., 408). როცა თამარ მეფემ ყუთლუ-არსლანისა და მისი მომხრეების განზრახვა შეიტყო, ისტორიკოსის სიტყვით, „ვითარცა შევნოდა მისსა ჯელმნიფობასა და სიბრძნესა და მეცნიერებასა, ეგრე ეწყინა და გაიკვირვა“-ო (ქართ. ცხ., 468); მოიწვია საჩქაროდ თავისი „ერთგულნი და საკუთარნი“ და მთავრობის მდგომარეობის შესახებ თათბირს შეუდგა. ბჭობის შემდეგ თამარ მეფემ „იძია ღონე შემსგავსებული სიბრძნისა მისისა, რათამცა ჯელთ იგდო მომქმედნი ამის საქმისანი... და შეიპყრა ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთ უხუცესი“ (ibid., 408). როცა მოთავე დაიჭირე და „ცნეს ესე ლაშქართა მის თანაშემწეთა და თანაშეფიცულთა მისისა მის უკეთურებისა,... შეეყარნეს და უკუაგდეს თამარს სახიერსა და ბრძენსა და ყვეს ახალი სიმტკიცე და ფიცი, რათა ყუთლუ-არსლან გააშვებინონ, და არა მიუშვან ვნებად მისსა, და განემზადნეს ისანისაცა შემოდგომად და ჯელ ყვეს საქმესა შეუკადრებელსა და ბრძოლად უბრძოლელსა“-ო (ibid., 409), – მოგვითხრობს მემმატიანე.

ვიდრე ამ შესანიშნავ შემთხვევის მოთხრობას განვაგრძობდეთ, საჭიროა მემმატიანის სიტყვებს ჩავუყვირდეთ და განვმარტოთ. თავდაპირველად, რასაკვირველია, უნდა თანაშეფიცულთა დასის მეთაურს მივაქციოთ ყურადღება: იგი მეჭურჭლეთუხუცესი, ანუ ფინანსთა მინისტრი გახლდათ, უგვარო და დაბალი წოდების ჩამომავალი იყო, მაგრამ სიმდიდრეს იგი აუმაღლებია; მემმატიანე უეჭველია სწორედ ამიტომ ამბობს ყუთლუ-არსლანზე: „გვართა უაზნოთა აღამაღლებს სიმდიდრე“-ო (ibid., 408); იქნება იგი დიდვაჭარი იყო, მაინცდამაინც იგი პლუტოკრატიის წარმომადგენლად უნდა ჩაითვალოს. ვინ იყვნენ ამ დასის თანაშეფიცულნი, რომელთა მეთაურადაც ყუთლუ-არსლანი ითვლებოდა? დიდგვარიანი აზნაურები გაფიცვისა და გამარჯვების შემდეგ უეჭველია ამ პოლიტიკურ მოძრაობაში მონაწილეობას არ მიიღებენ; განა იმათ შეეძლოთ ვილაც „გვართა უაზნო“ „სიმდიდრით ამაღლებული“ მოხელე ეწინამძღვრათ? მართალია,

მემატიანეს სიტყვიდან ჩანს, რომ ამ დროის წევრებად „დიდებულნი“-ც ბრძანებულან, მაგრამ დიდებულის სახელი მარტო აზნაურს ხომ არ ერქვა, დიდებული – ხელისუფალიც იყო, დიდვაჭარიც⁶³². დაბალი წოდების კაცის მეთაურობა და თვით თანაშეფიცულთა მოთხოვნილება და მოქმედება ხომ უფრო მეტს საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ დიდგვარიან აზნაურებს ამ მოძრაობაში მონაწილეობა არ მიუღიათ, პირიქით, უფრო საფიქრებელია, რომ ეს თანაშეფიცულნი განსაკუთრებით მაღალ წოდების მოწინააღმდეგენი უნდა ყოფილიყვნენ.

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რასაკვირველია, ამ თანაშეფიცულთა წადილი და სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ცვლილების გეგმა. ისინი თხოულობდნენ, რომ კარავი უსათუოდ ისნის ველზე დადგმულიყო; ისანი იმიტომ იყო ამორჩეული იმ დაწესებულების ადგილად, სადაც, „თავისუფლად მსხდომარეებს“ სამეფოს საქმეები უნდა განეგოთ, რომ იქვე ისნის ველზე თამარ მეფის სასახლე დარბაზი იდგა. როგორც ეტყობა, მათ სურდათ, რომ ორი საგამგეო დაწესებულება ერთად, ერთი მეორის გვერდით ყოფილიყო.

ერთი სიტყვით, სამეფო პალატის გვერდით კარავში „თავისუფლად მსხდომარენი მივცემდეთ და მოვიღებდეთ, რომელთამე ვრისხევდეთ, რომელთამე ვწყალობდეთ“-ო, – ამბობდნენ თანაშეფიცულნი. ყურადღება მივაქციოთ, დასი თავისუფლებას თხოულობდა; რასაკვირველია, მას მეფისაგან დამოუკიდებლობა და თავისუფლება ექნებოდა სახეში; თანაშეფიცულთ სურდათ, რომ ბჭობის დროს მეფე არ ბრძანებულებოდა და საქმეში არ ჩარეოდა.

რა უნდა გაეკეთებინათ მერე იმ კარავში? – „მისვცემდეთ და მოვიღებდეთ“, მოკლედ არის მოჭრილი მათი სიტყვა, ესე იგი მივცემდეთ ბრძანებასა და მოვიღებდეთ მოხსენებასაო, ხოლო ამისდა მიხედვით „რომელთამე ვრისხავდეთ, რომელთამე ვწყალობდეთ“; საქმის ერთგულსა და ბეჯითს ნყალობას გაუმრავლებდნენ, ხოლო დაუდევარ და დამნაშავე მოხელეებს დასჯიდნენ; შესაძლებელია ამ შემთხვევაში თანაშეფიცულთ უმაღლესი მართლმსაჯულების ხელში ჩაგდებაც სურდათ. დასს უნდოდა, ერთი სიტყვით, ქვეყნის უმაღლესი გამგეობა და სამართალი მისი განსაგებელი ყოფილიყო; ყველა ამ საქმეს მაშინდელ დროში „სახელოთა და საბჭოთა სჯა“-ს ეძახდნენ; ხოლო დავით აღმაშენებლის მემატიანის სიტყვებიდან ჩვენ დავრწმუნდით, რომ „სახელოთა და საბჭოთა სჯა“ მეფის პირად მოვალეობასა და უფლებას შეადგენდა. ამიერიდან საქართველოს ბატონს ეს უფლება უნდა ჩამორთმეოდა და ახალ საგამგეო დაწესებულებას გადასცემოდა. თანაშეფიცულთა სურვილისამებრ, ხელმწიფეს მხოლოდ ამ საგამგეო დაწესებულების გადანყვეტილების განხორციელების უფლება უნდა შერჩენოდა. ეს ცხადადა ჩანს მათი სიტყვებიდან: „ამას ესრეთ ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს მეფეს და დედოფალსა და მუნდა სრულ იქმნებოდის განგებული ჩვენიო“. მაშასადამე, საბჭო, ანუ „კარავში მსხდო-

მარენი", საქმეებს განაგებდნენ, მეფე კი მხოლოდ მათ გადაწყვეტილებას ასრულებდა; ერთი სიტყვით, საქართველოს უმაღლესი მართვა-გამგეობა „კარავში მსხდომართა“ ხელში უნდა გადასულიყო, მეფე კი აღმასრულებელ ორგანოდ გახდებოდა. ამგვარად, თვითმპყრობელობის აჩრდილიც უნდა გამქრალიყო და საქართველოში პარლამენტის მსგავსი დაწესებულება დაარსებულიყო.

მემატიანე ამბობს, თამარმა რომ ეს ამბავი შეიტყო, „ენყინა და გაიკვირვავ“. აბა რას არ ენყინებოდა ასეთი უფლების შეკვეცა და შეზღუდვა. მაგრამ წყენით, რასაკვირველია, ვერაფერს გააწყობდა. ვერც მოთავის დაჭერამ ჩააქრო და გაანელა ეს საგულისხმიერო პოლიტიკური მოძრაობა, პირიქით, უფრო გაამწვავა კიდეც. მეფის უფლების შეზღუდვის მომხრეთა დასი, როგორც ჩანს, ძლიერი ყოფილა და საუცხოოდ შეთანხმებული. მემატიანის ნაამბობი გვიჩვენებს, რომ ახალ წესწყობილების მომხრეებს ერთმანეთისთვის შეუფიცნიათ – ჩვენი წადილის განსახორციელებლად ერთად ვიმოქმედებთ და ერთმანეთს დავეხმარებითო; ამის გამო ისტორიკოსი მათ „თანაშეფიცულებს“ ეძახის; ეტყობა, ერთგულებისა და ერთსულოვნების ფიცის სიმტკიცის წიგნიც შეუდგენიათ; ეს იქიდანაა ჩანს, რომ მემატიანე ამბობს, ყუთლუ-არსლანის დაჭერის შემდეგ მათ „ყვეს ახალი სიმტკიცე და ფიცით“. ეტყობა, წინათაც ჰქონიათ სიმტკიცის წიგნი, რაკი ახალსა ადგენდნენ. თუ რამდენად თავგამოდებულები იყვნენ თანაშეფიცულნი ერთიერთმანეთის გულისათვის, მაშინ გამოაშკარავდა, როცა მთავრობამ მოთავე დააჭერინა; ისინი ფიცხლავ შეიყარნენ ერთად, თამარს გადუდგნენ და ფიცი დასდეს, რომ „ყუთლუ-არსლან გააშვებინონ და არა მიუშვან ვნებად მისა“. თავიანთ წადილის ასრულების გულისათვის ისინი უკიდურესს საშუალებასაც კი არ შეუშინდნენ. სამეფო პალატს გარშემოერტყნენ და „ხელყვეს საქმესა შეუკადრებელსა და ბრძოლად უბრძოლელსაო“, – ამბობს მემატიანე. როგორც ეტყობა, სამეფო სასახლის აღებას და თამარის დატყვევებას აპირებდნენ. უეჭველია, თანაშეფიცულნი ბევრნი უნდა ყოფილიყვნენ, რაკი ასე გაბედულად და რიხიანად იქცეოდნენ, ხოლო თვითმპყრობელობისა და მთავრობის მომხრენი იმდენად უძლურნი აღმოჩნდნენ, რომ თამარ მეფემ ძალას ძალა ვერ დაუპირდაპირა და განსაცდელის თავიდან ასაცილებლად იძულებული იყო მონინააღმდეგეებისათვის შუამავლად და შემარიგებლად მანდილოსნები გაეგზავნა. აშკარაა, მთავრობას რომ ბევრი მომხრეები ჰყოლოდა, მაშინ ისინი ალყაშემოორტყმულ სასახლეს მიეშველებოდნენ და ხელმწიფეს სამარცხვინო ტყვეობიდან დაიხსნიდნენ, მაგრამ, ეტყობა, თამარმა დაინახა, რომ ძალით ვერას გახდებოდა და ისევ მოლაპარაკება ირჩია. „მშვიდობის მეძიებელმან მან წარავლინა ორნი პატიოსანნი დიოფალნი, უბრძანა ფიცით მონდობა და სხვისი არავისი ბრალობა“ (ქართ. ცხ., 409). გაგზავნილმა მოციქულებმა დედოფლის მინდობილობა საუცხოოდ აასრულეს: თანაშეფიცულნი „მოვიდნენ წინაშე თამარისა და დავრდომით თაყვანი სცეს და აღიღეს ფიცი პა-

ტრონისაგან და მისცეს პირი ერთგულობისა და ნებისყოფისა მისისაო“-ო (ibid., 409), მოგვითხრობს მემატიანე.

განხეთქილება, ერთი სიტყვით, მშვიდობიანად დაბოლოებულა, იმიტომ რომ თამარ მეფემ ისევ მორიგება ირჩია. სამწუხაროდ, ისტორიკოსი არ ამბობს რის ფიცი აიღო ყუთლუ-არსლანის დასმა მეფისაგან; ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ თვითმპყრობელობის მოწინააღმდეგეებმა ჯერ მეფეს ჩამოართვეს ფიცი, მერე თვითონაც „მისცეს პირი ერთგულობისა“. ასე გათავდა, ეს ჩვენი წარსული საზოგადოებრივი ცხოვრების საგულისხმიერო და დიადი შემთხვევა.

რა შედეგი ჰქონდა ამ შესანიშნავ პოლიტიკურ მოძრაობას, ნაყოფიერი იყო იგი, გაიმარჯვა თვითმპყრობელობის მოწინააღმდეგეთა დასმა და საქართველოს მეფე იძულებული იყო საგამგეო და საბჭო საქმეები ახალ დაწესებულებისათვის დაეთმო თუ მეფემ აჯობა თავის მოწინააღმდეგეებს და სახელმწიფო წესწყობილება ხელუხლებელი დარჩა? სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ქართული იურიდიული საბუთები ძალიან ცოტაა გამოქვეყნებული და ამის გამო მკვლევარს არ შეუძლია თქვას, დასდეს თუ არა თანაშეფიცულებმა და თამარ მეფემ შეთანხმების ხელშეკრულება. ეხლა კი, რადგან საბუთები ჯეროვნად შესწავლილი არ არის, ჩვენ ამ საკითხის გადასაწყვეტად სხვა რაიმე საბუთებსა და მოსაზრებას უნდა მივმართოთ. ყურადღების ღირსია, მაგალითად, რომ მემატიანე სწორედ ამ პოლიტიკურ მოძრაობის თავგადასავალის მოთხრობის შემდეგ, როცა სიტყვას ახალ მოხელეთა დანიშვნაზე ჩამოაგდებს ხოლმე, ერთ ფრიად საგულისხმიერო წინადადებასა ხმარობს; მაგალითად, ახალ ამირსპასალარის დანიშვნის შესახებ მემატიანე მოგვითხრობს: „თანადგომითა და ერთნებაობითა შვიდთავე სამეფოთა დიდებულთა გააჩინა ამირსპასალარი სარგის მხარგრძელი“ (ქართ. ცხ., 410). ვინ დანიშნა ახალი სარდალი? – თამარმა, მაგრამ საქართველოს დიდებულთა „ერთნებაობითა და თანადგომითა“, მაშასადამე, ნება და სურვილი, ანუ განზრახვა, მოხელის მოადგილის დასახელების უფლება, ახლა დიდებულთა ხელშია, მეფე კი მხოლოდ ამ ერთნებაობას ასრულებს; ერთი სიტყვით, ამირსპასალარის დანიშვნა დიდებულთა განსაგებული საქმე იყო, ხოლო თამარ მეფეს სრულ უყვია დიდებულთა განგებულება. აქედანა ჩანს, რომ თვითმპყრობელობის შეზღუდვის მომხრეთა დასის გაფიცვას სრულებით ამაოდ და უნაყოფოდ არ ჩაუვლია. ჩვენ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ამნაირი წინადადება არც ერთ ქართველ ისტორიკოსს ამაზე წინათ არასდროს არ უხმარია.

დიდებულთა თანადგომითა და განზრახვითა დანიშნეს აგრეთვე, კახის შემდეგ, ახალი მნიგნობართუხუცესი და ვაზირი ანტონი საღირისძე; ისტორიკოსი ამბობს: „ყოველთა ადგილთა შვიდთავე სამეფოთა დიდებულთა განზრახვითა ესე დასვეს ვაზირად, მოსცეს ჭყონდიდი, სამთავისი, კისისხევი და მნიგნობართ უხუცესობა“-ო (ქართ. ცხ., 426), დიდებულნივე სწყვეტდნენ ხოლმე ომისა და მშვიდობიანობის საქმეს; მემატიანე

მოგვითხრობს, მაგალითად, რომ „ვითარ ესმა ლაშქრად წვევა მხარგრძელთაგან ჰსთნდა ყოველთა თქმული მათი და დასკვნეს ლაშქრობა“-ო (ქართ. ცხ., 478). ერთი სიტყვით, ისტორიული მასალები ამტკიცებენ, რომ თანამეფიცულთა პოლიტიკურ მოძრაობას სრულებით უნაყოფოდ არ ჩაუვლია.

დიახაც დიდი ყურადღების ღირსია ეს ჩვენი წარსული სახელმწიფო ცხოვრების მოვლენა; საყურადღებო და საგულისხმიერო იმიტომაცა, რომ ყუთლუ-არსლანის დასი საქართველოს ბატონის თვითმპყრობელობითი უფლების შეზღუდვას იყო მოწადინებული და დიდგვარიან აზნაურთა დასივით წოდებრივ განსაკუთრებულ უპირატესობისა და უმაღლესი მოხელეობის მოხვეჭით არ იყო გატაცებული; მას სურდა ხელმწიფის უფლება შეეზღუდა და საქართველოში ახალი მმართველი დაწესებულება დაფუძნებულიყო, ერთი სიტყვით, ამ პოლიტიკურ მოძრაობას წოდებრივი ხასიათი არა ჰქონდა და მარტოოდენ სახელმწიფოს წესწყობილების ცვლილების გულისათვის იყო ატეხილი.

ჩვენ არ ვიცით, რა წელს მოხდა ეს ისტორიული მოძრაობა. მკვლევარს მხოლოდ დაახლოებით შეუძლია გამოარკვიოს თარიღი: სანუელდობრ, იგი 1200 წლამდე (ან 1195 წლამდე, იხ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 282) უნდა მომხდარიყო; ამ დროს არის დაწერილი თამარ მეფის ისტორიის პირველი ნაწილი, სადაც სწორედ ეს ამბავია მოთხრობილი; მაშასადამე, იგი 1189 და 1200 (ან 1195) წლებს შორის უნდა მომხდარიყო. როგორ მოქმედებდნენ ამ პროგრესული დასის წარმომადგენელნი შემდეგ საუკუნეების განმავლობაში ჯერჯერობით ჩვენ ამას არ შევცხებით, ან კი რა უნდა ემოქმედნათ, როცა მონღოლთა შემოსევამ საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება და წარმატება დიდი ხნით შეაფერხა და დააუძლურა, ხოლო ჩვენი ერი უკიდურეს განსაცდელში ჩააგდო.

პეტერბურგი,
30 მაისი, 1905 წ.

საქართველოს ეკონომიკური ისტორია

თავი I

მინის მფლობელნი და მინის მოქმედნი – აზნაურები და გლეხები

უძველეს ხანაში ქართველებმა არიცოდნენ, რა იყო ნოდებრივი უთანასწორობა. ეს XI საუკ. ქართველმა ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმაც იცის და ახსოვს, რომ ერთ დროს ქართველები თავისუფალი იყვნენ მდგომარეობისა და შეძლების განურჩევლად. ნოდებრივ დამოკიდებულების პირველი კვალი პირველი საუკუნის დასაწყისს უკვე ემჩნევა, ეს ნათლად ჩანს ბერძნების გამოჩენილი გეოგრაფის სტრაბონის აღწერილობიდან. მაგრამ ამ დროს მარტო მეფის, ანუ მამასახლისის საგვარეულოსა ჰყავდა ყმები, რომელნიც მინაზედ ისხდნენ და მათ ჭირნახულით და ყოველგვარი შემოსავლით ემსახურებოდნენ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ჩემს გამოკვლევაში: *Государст. строй древн. Грузии и Армении*, том I) სამწუხაროდ, არავითარი წყარო არ მოიპოვება შემდეგი დროის შესახებ, რომ მეცნიერს შეესწავლა, თუ როგორ მოხდა, რომ ყმობა საყოველთაო და საზოგადო მოვლენად და დაწესებულებად გადაიქცა, ანუ როგორ დამყარდა საქართველოში ნოდებრივი უთანასწორობა. ჩვენი საისტორიო მასალები მხოლოდ იმდროინდელი საქართველოს შესახებ გვაძლევდნენ ეჭვმიუტანელ ცნობებს, როცა ერი უკვე გარკვეულ ნოდებებად იყო დაყოფილი. IX-XIII საუკუნეებში საქართველოს ერთი კუთხეც არ მოიძებნებოდა, მთიან ადგილების გარდა, სადაც აზნაურები არა ყოფილიყვნენ. ქართლის ცხოვრებაში მოხსენიებულნი არიან, მაგალითად, შემდეგი მაზრების აზნაურნი: ქართლისანი (ზ. ჭიჭინაძის გამოც., გვ. 293, 294, 315, 427), ჰერეთ-კახეთისანი (*ibid.*, 234, 310, 326, 351, 427, 429), ტაოელნი (*ibid.*, 315, 317, 318), მესხნი (*ibid.*, 295, 327, 343), აფხაზეთისანი (*ibid.*, 426, 427), შავშნი (*ibid.*, 301) და სომხითისანი (*ibid.*, 427). ერთ ჩემს თხზულებაში (*Государст. строй др. Грузии и др. Армении*, том I). გამოვარკვიე, რომ აზნაურობა უძველეს ხანაში გვაროვნობით თვისებაზე იყო დამოკიდებული, განსაკუთრებით დიდგვარიანობაზე. ამ დიდგვარიან აზნაურებს ჩაუვარდათ ხელში ქვეყნის გამგეობის უფლება მას შემდეგ, როცა სპარსეთის სასანელთა გვარის მეფეებმა საქართველოში მეფობა მოსპეს. ეს პოლიტიკური ძალა აზნაურებს მეფობის აღდგენამდე ხელში ეპყრათ და შემდეგ ხანებშიც, ქართველ ხელმწიფეების დროსაც, ცდილობდნენ იგი კვლავინდებურად შეენარჩუნებინათ; მათ ცდას სრულებით უნაყოფოდ და ამაოდ არ ჩაუვლია. ეს აზნაურები გვარიან აზნაურებად იწოდებოდნენ და შესაძლებელია, რომ ისინი ძველ მამასახლისთა გვარების

ჩამომავალნი ყოფილიყვნენ. როცა საქართველოში მეფობა განახლდა და გვარიანი აზნაურები თავიანთი უპირატესობის შერჩენისათვის ებრძოდნენ მეფეებს, მაშინ უკანასკნელებმა დააწინაურეს თავიანთი ერთგული მოხელეები, რომელთაც თავდაპირველად მცირედი თანამდებობა ეჭირათ, მაგრამ მეფეების მიერ თანდათან ამაღლებულ და განდიდებულ იქმნენ, რომ ერთგულ და მორჩილ ხელისუფლებსა ჰქონოდათ სამეფოს გამგეობისა და მართვის საქმე და გვარიან აზნაურებს მეფის ღალატი ვეღარ მოეხერხებინათ. ასეთ უგვარო, მაგრამ ნამსახურებ მოხელეებს ქართველი მეფეები აზნაურობასაც უწყალობებდნენ ხოლმე და მამულებითაც უზვად აჯილდოებდნენ. ამნაირად შედგა აზნაურთა ახალი ჯგუფი, რომელთაც მსახურეულ აზნაურებს ეძახდნენ ხოლმე (იხ. ამის შესახებ ჩემი გამოკვლევა „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“). რასაკვირველია, ამ მსახურ აზნაურებსა და გვარიან აზნაურებს შორის დიდი შური და მტრობა არსებობდა და უკანასკნელნი ახლად გააზნაურებულ გვარის შვილებს თავის ტოლად არასგზით არ ჩასთვლიდნენ, იმიტომ, რომ თვითონ გვარიანი და დიდი აზნაურები ბრძანდებოდნენ, ისინი კი – უგვარო და მცირე აზნაურები. მაშასადამე, აზნაურობა და აზნაური იყო ხოლმე დიდი და მცირე (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ. გვ. 28, 1202 წ. საბუთი), გვარიანი და მსახურეული ანუ მსახური. რასაკვირველია, როცა დიდგვარიანი აზნაური იმავე დროს მსახურეულიც იყო, მაშინ იგი უფრო ამაღლდებოდა და პატივი მოემატებოდა. ასეთ დიდებულ აზნაურებს თვითონაც თავიანთი ხელქვეითი ანუ მსახური აზნაურები ჰყავდათ; მაგალითად, ვაჰანის მონასტრის დამაარსებელი ერისთავთ ერისთავი მხარგრძელი იხსენიებს „ჩვენისა სახლისა აზნაურნი და თუნდა მსახურნი... ნამსახური იყოს და საპატიოდ აზნაურის შვილიო“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 41). ასეთი დიდებულ აზნაურის მსახური აზნაური, ცხადია, ღირსებითაც დაბლა იდგა და ვერც მეფის მსახურ აზნაურსა და ვერც გვარიანს ვერ შეედრებოდა. საბუთებიდან ჩანს, რომ გვარიან და მსახურეულ აზნაურებს გარდა ზოგი აზნაური „მემამულედ“ ითვლებოდა, ზოგი კიდეც „მოსაკარგავედ“. მეფე გიორგი II თავის 1072 წელს შიომღვიმისადმი ნაწყალობევ სიგელში ამბობს: „ან ვინცა ჰნახოთ ბრძანება და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ ერისთავთა, აზნაურთა მემამულეთა და მოსაკარგავეთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უმაღავთო“. (შიომღვ. ისტ. საბ., 12). უეჭველია, მემამულე აზნაურებად გვარიანი და დიდგვარიანი აზნაურები უნდა ყოფილიყვნენ, რომელთაც საგვარეულო საკუთრება, მამაპაპეულად დამკვიდრებული ჰქონდათ. ქართულ საისტორიო წყაროებში, სახელდობრ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში, აღნიშნულნი არიან აგრეთვე „უმრავლესნი აზნაურნი ტაოსა, რომელნიმე ციხითა და რომელნიმე უციხონი“ (ე. თაყაიშვილის გამოც. სამი ისტ. ქრონიკა). მაშასადამე, ზოგი აზნაური ციხიანი ყოფილა, ციხე-სიმაგრეები ჰქონია საკუთრებად, ზოგნი კიდეც უციხნონი ბრძანებულან. უეჭველია, ციხიანი აზნაურები მემამულეები იქნებოდნენ.

ჩვენამდე მოაღწია მცხეთის საკათალიკოსო სამწყსოს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურთა ნუსხამ და იქ, მართლაც, თითოეული გვარის შესახებ ნათქვამია, მამულის გარდა საკუთარი ციხე აქვსო (იხ. Д.Бакрадзе.Археол.поиски по Гурии и Аджаре, გვ. 79 და შემდეგი). მაგრამ ამ საბუთის ძალით მკვლევარს არ შეუძლია ის დასკვნა გამოიყვანოს, ვითომც თითოეულ მემამულე აზნაურს აუცილებლად ციხე უნდა ჰქონოდა და ციხიანად ითვლებოდა. მხოლოდ დიდგვარიან აზნაურებს ექნებოდათ საკუთარი ციხეები, მცირე და მსახურ აზნაურებს, თუ მათ მეფისაგან ციხისთავობის თანამდებობა, ან ციხის პატრონობა ნაწყალობევი არა ჰქონდათ, ციხეები არ ეჭირებოდათ. ზემოაღნიშნულ სამცხე-საათაბაგოს საკათალიკოსო სამწყსოს ნუსხაშიაც სწორედ მხოლოდ დიდგვარიანები არიან ჩამოთვლილნი და იმის გამოა აღნიშნული, რომ ციხეები აქვთო.

ვინ იყვნენ „მოსაკარგავე აზნაურნი“, რომელნიც მემამულე აზნაურებთან ერთად არიან მოხსენიებულნი? მოსაკარგავე აზნაურები, რასაკვირველია, მემამულისაგან განსხვავებული ყოფილან, თორემ მეფე გიორგი II თავის სიგელში მათ ცალკე რად დაასახელებდა. „მოსაკარგავე სხვის დაკარგული საქონელიაო“, – ამბობს ბ-ნ. ურბნელი თავის საინტერესო გამოკვლევაში – „ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი“ (გვ. 214) და ეტყობა ეს სიტყვა დაკარგვისაგან ჰგონია ნაწარმოები. მაგრამ, მგონი, რომ უნდა ცდებოდა. ამ სიტყვის ახსნა ძალიან ძნელია და ჯერჯერობით მხოლოდ დაახლოებით შეიძლება მისი მნიშვნელობის გამორკვევა. საბა ორბელიანი საკარგავს განსაგებელადა ხსნის, ალბათ, „განკარგვისაგან“ აწარმოებს. ქართლის ცხოვრებაში, დავით აღმაშენებლის ისტორიაში, ერთი წინადადება მოიპოვება, რომლის საშუალებით შესაძლებელია ამ სიტყვის მნიშვნელობა დაახლოებით მაინც შევიტყოთ. ისტორიკოსი ამბობს: მეფემ განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ ლავრანი მოსაკარგავეთა მაჭივრებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგან, რათა თავისუფალთ სამღთო მსახურება მიუბყრან ღმერთსაო (გვ. 373). „მოსაკარგავის“ მნიშვნელობის გამოსარკვევად საჭიროა, რომ ამ წინადადების აზრი ნათლად გავითვალისწინოთ. მწერალი მოგვითხრობს, დავით აღმაშენებელს მარტო მონასტრები კი არ გაუთავისუფლებია ბეგარა და გადასახადისაგან, არამედ მღვდლებიც, – რომ მარტო ღმერთზე ფიქრობდნენ და მას მხოლოსა ემსახურებოდნენო. ამიტომ წინადადების შინაარსიდან ჩანს, რომ წინადადების პირველ ნახევრის – გაათავისუფლა „მოსაკარგავეთა მაჭივრებელთაგან“ – მეორე ნახევრის – გაათავისუფლა „ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგანს“ უდრის. „ჭირი და ბეგარა“ ერთი და იგივეა, ანუ გადასახადსა და ბეგარას ეთანასწორება: ახლა „მოსაკარგავე მაჭივრებელს“ რომ დავაკვირდეთ, მაჭივრებელი, რასაკვირველია, „ჭირის“ ამღებს ანუ ამკრეფს უნდა ნიშნავდეს; ამგვარად ეს სახელი გადასახადების მომკრებ მოხელეს ერქმეოდა; მაშასადამე, „მოსაკარგავე“ ბეგარას განმკარგველს ანუ მომწესრიგებელს უდრის. ერთი

სიტყვით, ზემომოყვანილი წინადადებიდან ჩანს, რომ საგადასახადო დაწესებულებათა მოხელე უნდა ყოფილიყო, ხოლო ამისდამიხედვით „აზნაური მოსაკარგავე“ მოხელე აზნაურს. ანუ მეფის მსახურ აზნაურსა ნიშნავს. იგი, რასაკვირველია, არც თუ დიდი მამულის პატრონი იქნებოდა და მემამულე და გვარიან აზნაურების წრეს დაშორებული უნდა ყოფილიყო.

ნოდებრივ მდგომარეობას რომ თავი დავანებოთ, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და შეძლებით ყველაზე მაღლა, უეჭველია, ის დიდგვარიანი აზნაური იდგებოდა, რომელიც მსახურეული იყო და საპატიო სახელმწიფო ხელისუფლობა ჰქონდა ნაბოძები, იმიტომ, რომ საქართველოს მეფეები უხვად აჯილდოვებდნენ ხოლმე მოხელეებს. მაგრამ არც უგვარო, მეფის ერთგული სამსახურით დაწინაურებული მოხელეები ჩამოუვარდებოდნენ შეძლებითა და პატივით გვარიან აზნაურებს, რომელნიც საპატიო სახელმწიფო სამსახურს მოკლებული იყვნენ. მეფენი არაფერს არა ზოგავდნენ, რომ მათი მომხრე მოხელეები ყველაფრით მჯობნი ყოფილიყვნენ თავიანთ მეტოქე დიდგვარიან აზნაურებზე და დიდძალ მამულებს უწყალობებდნენ ხოლმე (იხ. „ქართ. ცხ“, 407-8). მაშასადამე, შეძლებით უგვარო დიდებული ხელისუფლები დიდგვარიან აზნაურებს არ ჩამოუვარდებოდნენ. სამწუხაროდ, ჩვენ საისტორიო და იურიდიულ წყაროებში თითქმის არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ როგორ აწარმოებდნენ მემამულენი თავიანთ საქმეებს, როგორ ამუშავებდნენ მიწას. „გრიგოლ ხანძთელის“ ცხოვრებაში ორიოდე ალაგი მოიპოვება, სადაც დიდებულ აზნაურის მეურნეობაზეა სიტყვა ჩამოგდებული, მაგრამ ისიც მეტად ბუნდად, გაკვრით. აზნაურს „თავის კაცები“ ჰყავდა (გრიგოლ ხანძთელის ც^ა, გვ. კ-ე, პროფ. ნ. მარრის გამოცემა), რომელნიც მას საკუთარ „ტაძარში ახლდნენ“ ხოლმე (ibid., გვ. კ-ე), და „მსახურების“ სახელი ერქვათ (ibid., გვ. ი-ვ). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ჩანს, რომ მთავრის ანუ ერისთავის სახლში მეურნეობის გამგეობას ქალს აბარებდნენ ხოლმე. მას „მეჭურჭლე ქალს“ ეძახდნენ და ყველაფერი თვლით ჰქონდა მიცემული და თვლითვე უნდა ჩაებარებინა, როცა სამსახურს თავს დაანებებდა (ibid., გვ. ნ-ზ). მეჭურჭლე ქალს ხელქვეითი „მხეველები“ ჰყავდა (ibid., გვ. ნ-ვ, ნ-ზ), ზოგჯერ, როცა ქმარი შინ არ იყო ხოლმე, ცოლი განაგებდა მამულის საქმეს (ibid., ნ-ა). სამწუხაროდ, როგორ უძღვებოდნენ აზნაურები ხვან-თესვის საქმეს, ამის გამორკვევა მასალების უქონლობის გამო მეტად ძნელია. საბუთებიდან ჩანს მხოლოდ რომ ზოგი მამულის პატრონი თავის მამულს თვითონ კი არ ამუშავებდა, არამედ გლეხებს აძლევდა ხოლმე მოსახენელად გადაჭრილი პირობით. მიწის იჯარით გაცემას მაშინ „საბეგროდ გაცემას“ ეძახდნენ (ნიკორწმინდის XI ს. სიგელი, ქრონ. II, 47, 48), ანუ კიდევ „საკაბალოდ მიცემას“ (ibid., 48).^{*} ერთს თამარ მეფის დროინდელ შიომღვიმის სიგელში აღნიშნულია „ღალა ნაოთხალი“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 24). ყოველთვის, ყოველ შემთხვევაში და ყველგან ასე იყო, თუ სხვაფრივ, საბუთები-

* კაბალა არაბული სიტყვაა და იჯარით გაცემას ნიშნავს

დან არა ჩანს. ერთს 1265 წლის სიგელში აღნიშნულია, რომ ვენახებზე „პატრონს“ „ხილისა ნახევარსა“ აძლევდნენ (ქრონიკ. II, 153). ასე იყო თუ არა ჩვეულებრივ, სხვა საბუთებიდან არა ჩანს. როცა მოსავალს გასალენად აძლევდნენ, გამოსავლის მეათედი წილი მლენავისა იყო. ერთ შიომღვიმის სიგელში ნათქვამია: „თუ [ი] გრივი გამოვიდეს, ცხრა გრივი პატრონსა და მეათე ცხევერელთაო“ (შიომღვ. ისტ. საბ. 2). სამწუხაროდ, სხვა წყაროები არავითარ მასალებს არ გვანვძიან, ჩვეულებრივ ამგვარი პირობა იყო, თუ არა? ამას გარდა მემამულე თავის სამეურნეო საქმეში „მამითადი“-თაც სარგებლობდა ხოლმე (რკონის 1259 წლის სიგ., ქრონიკ. II, 135 და შიომღვ. 1250-60 წ. სიგ., ქრონიკ. II, 151). ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს დიდებულ აზნაურებსა და მოხელეებს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდათ; მარტო სახელო და ნაბოძები მიწები, ზოგჯერ მთელი ქვეყნებიც კი სრულებით საკმარისი იყო რომ აუარებელი ქონება შეეძინა ადამიანს, მაგრამ ამ საკითხს ჩვენი გამოკვლევის საგანთან პირდაპირი კავშირი არა აქვს. საჭიროა ვიცოდეთ, რამდენად შეძლებული იყო უბრალო, გვარიანი აზნაური, რომელსაც მოხელეობით ზურგი გამაგრებული არა ჰქონდა. პირდაპირი ცნობები ამის შესახებ ჩვენ არ მოგვეპოვება. გიორგი მთანმინდელის ცხოვრებაში გამოთქმულია ერთი მოსაზრება, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, რა შეძლება ჰქონოდა XI საუკ. ქართულ ოჯახს. ცხოვრების ავტორი ამბობს: „არა უმეცარ ხარო შვილთა ზრდასა... რამეთუ უკეთუ ვის განუმრავლდენ შვილნი უფროს რიცხვსა, ვითარ არს შვდისა გინა რვისა, რაზომ მდიდარი იყოს, დიდსა ჭირსა და ურვასა შთავარდების, ხოლო უკეთუ გლახაკი იყოს, ყოვლითურთ მწარე არს ცხოვრებაჲ მისი და აღსავსე ვაებითა“ (საეკლესიო მუხ. გამოც. გვ. 326). ცხადია, დიდი შეძლების პატრონი არ უნდა იყოს ის კაცი, რომელსაც შვიდ შვილზე მეტის გაზრდა ჭირსა და ურვაში ჩააგდებს. IX საუკ., როცა საქართველო ჯერ კიდევ გაძლიერებული არ იყო, როგორც ეტყობა დიდ აზნაურსაც კი ქონება მოჭარბებული არა ჰქონია, თორემ განა დიდის აბულასადის ცოლი ბერებს მუყაითს მკას დაუშლიდა? „მართალია, ჩემი ქმარი ერთს დღიურს ნამკალს დაგპირდათ, მაგრამ თქვენ ისე მარდად მიაღექით, რომ ლამის საღამომდის მთელი ყანა გაათავოთო“ (გრიგოლ ხანძთელის ცა, *ibid.*, გვ. 6^ა).

აზნაურებს პირდაპირი დამოკიდებულება სოფლის გლეხებთანა ჰქონდათ. რომ უკეთესად გავითვალისწინოთ, რა ნაირად და რაზე იყო დამყარებული ეს დამოკიდებულება, საჭიროა თავდაპირველად გლეხების უფლებრივი და ეკონომიკური მდგომარეობა შევისწავლოთ.

სიტყვა გლეხი ძველი ქართული სიტყვაა. განსვენებულმა მეცნიერმა მ. ბროსემ აღნიშნა უკვე, რომ სომხური სიტყვა „გრეჰიკ“ ქართულ სიტყვას გლეხს მიემგვანება (*Description Géorg. de la Géorgie*, გვ. 9). გლეხებს, რაკი

* აქ [ი] (10) შემთხვევითი იქნება გამოტოვებული და ჩვენ წინადადების შინაარსის მიხედვით ვუმატებთ.

ისინი სოფლად და დაბებში სცხოვრობდნენ ხოლმე, სოფლიონი ერისკაცნი, (გრიგ. ხანძთ. ც^ა, ი^ა), ანუ კაცნი „მდაბიონი“ (ibid., გვ. 6^ე) ერქვათ. თავისუფალი იყო ეს „მსოფლიო“ და „მდაბიო“ ხალხი, თუ არა? საერთო პასუხის მიცემა, რასაკვირველია, არ შეიძლება: ზოგი თავისუფალი იყო, ზოგი კიდევ ყმებად ითვლებოდა. თავდაპირველად ჩვენ იმის საბუთებს მოვიყვანთ, რომ საქართველოში IX-XIII სს. თავისუფალი გლეხები არსებობდნენ. როცა ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე აშოტ კურაპალატის შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრების ამბავს მოგვითხრობს, აღნიშნავს, რომ არაბების შემდეგ იქ მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ, ხოლო დაშთომილთა მათ მკვიდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულით და სიყვარულითაო (თაყაიშვილის სამი ისტ. ქრ., გვ. 52). ჩვენ ვხედავთ, რომ შავშეთის ხალხი სრულებით თავისუფალია და როგორც უნდა ისე წყვეტს თავის ბედილბალს. მაგრამ შეიძლება ეჭვი დაიბადოს, იქნებ ხალხი ამ ქვეყანაში იმიტომ არის თავისუფალი, რომ არაბებმა ნაცარტუტად აქციეს იგი, ერი დაანოკეს და მემამულენი ამოწყვიტესო. ისტორიკოსი თვითონვე ამბობს „ხევი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასაო“ (ibid., გვ. 52 და გრიგოლ ხანძ. ც^ა. გვ. ა).

ვთქვათ ზემომოყვანილი ცნობა მართლაც დიდი ნდობის ღირსი არ არის, თუმცა კი ძნელი საფიქრებელია, რომ ყველა მემამულე ერთბაშად ამოენწყვიტათ არაბებს. ჩვენ მოვიტანთ სხვა რამდენიმე საბუთს, რომლებიდანაც ჩანს, რომ გლეხი მიწის სრული მესაკუთრეა, მამასადამე, მეზატონისაგან დამოუკიდებელი და თავისუფალია. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში, სახელდობრ, ნათქვამია: „ჯინჭარაის ძისა გლეხისაგან ვიყიდე ნაოთხალი ვენახისაჲ. ჩვეუნთანა ედვა და გავისაკუთრე და მივეც ზროხაჲ... მუნვე მეტეხარას ჯინჯინოებისაგან ვიყიდე ვენაჲ, ჩვენსა გლეხსათანა ედვა და მივეც ფული...“ (ჟორდანი, ქრონიკები II, 45). „საწირესვე ღ^თის მშობლისა გლეხისაგან ვიყიდე ვენაჲ და მივეც ფური“-ო (თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, 48). ყველა ეს გლეხი მამულის სრული პატრონია, თავის ქონებას თავისნებისამებრ ჰყიდის. შეიძლება მხოლოდ უკანასკნელი გლეხი იყო ეკლესიის ყმა იმიტომ, რომ მას მყიდველი ღ^თის მშობლის გლეხს ეძახის, მაგრამ ისიც მამულის მესაკუთრე ყოფილა. ჩვენამდე მოაღწია ერთმა 1250-60 წ. სიგელმა კიდევ, სადაც მოხსენიებულია თავისუფლად მოსიარულე გლეხი, რომელიც სავენახე ადგილებს იღებს გასაშენებლად და თავისი ოფლითა ცხოვრობს. სიგელში წერია: „რუეთს საკურთხევლისა საგლეხოსა ვენაჲსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ, იყვნეს არა მემამულენი. მიწაჲ ვენაჲად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე წავიდესო“. (შიომღვ. ისტ. საბ., 59). ყურადღების ღირსია აქ ის ცნობა, რომ ვენახის გამშენებელნი არამემამულენი ყოფილან, ე. ი. ის მიწა, რომელიც მონასტრისაგან გასაშენებლად აუღიათ, მათი საკუთრება არა ყოფილა, და როცა თავიანთი პირობა აუსრულებიათ და უეჭველია შრომის ფასი მიუღიათ, სხვა ადგილას წასულან. ერთი სიტყვით, ისინი თავისუფალი გლეხები არიან, ხან ერთგან იღებენ

მიწას სავენახოდ, ხან მეორე ადგილას და თავიანთ შრომით თავს ირჩენენ. ამგვარივე „გარეთ მოსული“ გლეხი თამარ მეფის შიომღვიმისადმი 1202 წ. ნაწყალობევი სიგელშიაც არის მოხსენიებული (ibid., გვ. 27). მაშასადამე, ჩვენ დავრწმუნდით, რომ საქართველოში IX-XIII ს. თავისუფალი გლეხები იყვნენ.

მაგრამ ზემომოყვანილ საბუთებშივე შეგვხვდა ცნობები ყმების შესახებაც, მაგალითად, საეკლესიო გლეხების შესახებ. იქ, სადაც ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია, „მუნვე მეტეხარას ჯინჯინოძისაგან ვიყიდე ვენაჯი ჩვენსა გლეხსათანა ედვარი“, მოხსენიებულია „ლ^ათისმშოლის გლეხი“. რაკი ეს უკანასკნელი ვენახსა ჰყიდის, ეტყობა იგი მისი საკუთრება იყო. მაშასადამე, საეკლესიო ყმები მესაკუთრეები, ანუ მემამულეებიც იყვნენ. შიომღვიმისადმი 1202 წ. ნაბოძებ სიგელში მოხსენიებულია სამეფო გლეხი, რომელსაც სასეფოს ეძახდნენ (შიომღვ. ისტ. საბ. 26) და იქიდანა ჩანს, რომ სასეფო გლეხებსაც საკუთრება ჰქონიათ. იქ პირდაპირ არის ნათქვამი: ესე მიწანი... ვენაჯი ჰქონდეს მათ გლეხთაო (ibid., 27). რომ სასეფო და საეკლესიო ყმებს საკუთრება ჰქონდათ, იმითი მტკიცდება, რომ შეწირვის დროს მათ „მათითა სახლითა მამულითა ნასყიდითა და უსყიდითა სწირავდნენ“ (ibid., 22). იყვნენ აგრეთვე საბატონო, ანუ აზნაურების ყმებიც, მაგრამ მათ შესახებ იმ დროინდელი ცნობები ძალიან ცოტა მოიპოვება.

საბუთებიდან ჩანს, რომ ყველა ყმა გლეხები არა ყოფილან მემამულეებად, იყვნენ ისეთნიც, რომელთაც პატრონები ჰყიდდნენ ცალ-ცალკე უმაღულოდ. უეჭველია, ამათ საკუთრება არ ექნებოდათ. მაგალითად, ნიკორწმინდის სიგელში წერია: „ვარაზვაჩემ შემოსწირა ძისა მისისათვის ფუთს გლეხი: ბ:... წირქვალელისა ძემან შემოსწირა გლეხი: ზ: და მას თანა შემოატანეს ჯორი: ა: ძოლომ: ა: ხრმალი; ა:“ (ქრონიკები, II, 45)... „შქმერს ვიყიდე შქვლომსგან გლეხი: ა:... ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან: ა: და მივეც ცხენი ხუადი ორი: სტავრაჲ კაბაჲ ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: და ავშარაჲ რკინისაი“ (ibid., 48). ყველა ეს გლეხი კერძო პირების ყმა არის, იქნებ მემამულე აზნაურებისაც ყოფილიყო და, როგორც ჩანს, უფლებას ძალიან მოკლებული ყოფილა იმიტომ, რომ მას ისე ჰყიდიან, ვითარცა საგანს და როგორც რომაელები ეძახდნენ, „instrumentum vocale“-ს წარმოადგენდა. ზემომოყვანილ ნაწყევტიდან ჩანს, რომ გლეხს სხვადასხვა ფასი ჰქონდა, ზოგი ძვირად იყო ნაყიდი, ზოგი კიდევ ერთი ფურის ფასად. სამწუხაროდ, საბუთში აღნიშნული არ არის, რაზე იყო დამოკიდებული ამგვარი ფასების განსხვავება, პირად ღირსებაზე, თუ სხვა რაიმე მიზეზზე.

ყველა გლეხს, მდგომარეობისა და შეძლების განურჩევლად, „მსოფლიონს“ ეძახდნენ. მაგრამ რას წარმოადგენდა „სოფელი“, ვინ განაგებდა მას? ყველა მსოფლიონი ერთ თვითმმართველ საზოგადოებას, ან საგამგეო ერთეულს შეადგენდა თუ არა? იქნებ თვითმმართველობა თავისუფალ გლეხებსა ჰქონოდათ, თორემ სასეფო, საეკლესიო და სააზნაურო გლეხებს, როგორც საბუთებიდან ჩანს, ამ დროს (IX-XIII) თვითმმართველობის ნიშან-

წყალიც არ ეტყობათ. სოფელში გამგედ „სოფლის მამსახლისი“ იყო. თუმცა ეს თანამდებობა პირველად გვხვდება ბაგრატ IV-ის კანონების ერთ ნაწყვეტში, რომელიც ათაბაგ ბექა და ალბულას სამართალშია შეტანილი და შიომღვიმის 1227-30 წ. სიგელში (შიომღ. ისტ. საბ., 53-54), მაგრამ იგი უძველეს დროიდანვე არსებობდა საქართველოში და საგვარეულო წესწყობილების ნაშთად უნდა ჩაითვალოს (იხ. ჩემი Государ. строй др. Грузии и др. Армении, том I). მამსახლისის გარდა სოფლის გზირიც არის მოხსენიებული ზემოდასახელებულ შიომღვიმის სიგელში (შიომღ. ისტ. საბ., 54). სწორედ ამ საბუთიდან ჩანს, რომ მამსახლისი მთელი სოფლის საქმეს არ განაგებდა და მას ყველა გლეხის საურავი არ ეკითხებოდა. სამონასტრო და საეკლესიო ყმების საქმეებს მონასტრისა და სამღვდელოების მიერ დანიშნული გამგე, ანუ ხელისუფალი დაუურვებდა ხოლმე. თუ ჩვენი კაცი მღვმისა ჩამოეკიდნენო, – ამბობს ქართლის ერისთავი გრიგოლ, „ჩუენისა კაცისაგან სამართალი მამსახლისმან ჩუენმან აილოს და მღუმისა კაცისა თვთ მემღვმისა ჳელისუფალმან აილოს“-ო (შიომღვ. ისტ., საბ. 53). რაკი ამ სიტყვებს ქართლის ერისთავი წერს, ამიტომ „ჩუენის კაცისაგან“, ან იმის საკუთარ ყმა გლეხებს უნდა ნიშნავდეს, ან სააზნაურო და სასეფო ყმებს, რომელნიც მას, როგორც ქართლის უმთავრეს ხელისუფალს, ექვემდებარებოდნენ. რაკი საეკლესიო გლეხები ერისთავის მამსახლისის არ ექვემდებარებოდნენ, მაშასადამე, არც შეიძლებოდა, რომ საეკლესიო ყმებს დანარჩენ სოფლელებთან საერთო სასოფლო დაწესებულება ჰქონოდათ. საბუთებიდან ჩანს, რომ „მემღვმის ხელისუფალი“ თვით ხატის გლეხების არჩეული კი არა, არამედ მონასტრის (მამსახლისისა და ბერების) დაყენებული კაცი იყო (ვაჰანის ძეგლი, თავი ვ, შიომღვ. ისტ. საბ., 39). ამ გვარად, იმ სოფლებში, სადაც გლეხები სხვადასხვა დაწესებულებათა ყმებად ითვლებოდნენ, საერთო თვითმმართველობა არ არსებობდა. მაგრამ, იქნებ სასეფო და საბატონო ყმებსა ჰქონდათ თვითმმართველობა? ამ საკითხზე პასუხის მოცემა ძნელია. ერისთავის სიტყვები: „მამსახლისმან ჩუენმან“ (ibid., 53), „მამსახლისი ჩნი“ (ibid., 54) – მგონი, უნდა გვიჩვენებდეს, რომ სოფლის მამსახლისი ერისთავის დანიშნული უნდა ყოფილიყო და არა გლეხების არჩეული. მართლაც, სასეფო და საბატონო ყმების არჩეული რომ ყოფილიყო იგი, განა არჩევანში საეკლესიო ყმები კი არ მიიღებდნენ მონაწილეობას, ან არა და, განა მათი სასამართლო და დასაურვებელი საქმე მამსახლისის არ ეკითხვოდა? საბუთებს ეტყობა, რომ სოფლის წესწყობილებაში IX-X ს. გაცილებით უფრო ადრე ბევრი არსებითი ცვლილება უნდა მომხდარიყო. ამის გამო ერთ დროს უძველესს ხანაში, რასაკვირველია, სოფლელებს სამამსახლისო თვითმმართველობა ექნებოდათ, მაგრამ IX-XIII საუკუნეების შესახებ ამის დამამტკიცებელი საბუთები არ მოგვეპოვება. პირიქით, ჩვენ დავრწმუნდით, რომ სოფლის გლეხების მართვა-გამგეობა რამდენიმე ნაწილად იყო დაყოფილი ყმების კუთვნილების დაგვარად: სამონასტრო გლეხებს ცალკე მმართველი ჰყავდათ თავზე დაყენებული, სასეფო და საა-

ზნაურო ყმებს ცალკე. ზემოთ გამორკვეული იყო, რომ სასამართლო საქმეები სოფლად გლეხებს შორის, საეკლესიო ყმებს გარდა, სოფლის მამასახლისს ეკითხვოდა ხოლმე; მაგრამ ყოველთვის ასე არა ყოფილა. ბაგრატ მეფის კანონების ერთი ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ სამოსამართლო მოვალეობა მას მხოლოდ XI საუკუნეში ჩააბარეს. „ვინც მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი სოფლის მამასახლისი იყოს... ის დასვით ბჭედ“-ო (ათაბ. ბექა და აღბულას სამართალი, § რ^ა). ბაგრატ მეფეს, ეტყობა, სასამართლოს წყობილება შეუცვლია და კერძოდ გლეხებს შორის უთანხმოებათა გასარჩევად მამასახლისი დაუნიშნავს. მაგრამ მეფის სიტყვა – „კარგი“ მამასახლისიო – გვაფიქრებინებს, რომ იქნებ მოსამართლე თითოეულ სოფელში კი არ იჯდა, არამედ რამდენიმე სოფელში ერთი. ვინ იყო ხოლმე ჩვეულებრივ სოფლის მოსამართლე, ვიდრე ბაგრატი ზემომოყვანილ წესს შემოიღებდა, საბუთებიდან არა ჩანს. საეკლესიო ყმები საზოგადოდ კათალიკოსის სამართალს და მის მიერ დაყენებულ მოსამართლეს ექვემდებარებოდნენ. ეს ცხადადა ჩანს დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისადმი ნაბოძებ ანდერძიდან (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ.); მაგრამ იქნებ ყოველთვის ასე არ ყოფილიყო. მხოლოდ ზოგიერთ მონასტერს უპირატესობა მინიჭებული ჰქონდათ საკათალიკოსო სამართლის მაგიერ თავისი „ბჭეები“ ჰყოლოდა. შიომღვიმის მონასტერს ასეთი უფლება დავით აღმაშენებელმა უბოძა (ibid.). როცა უთანხმოება და დავა, ან სისხლი საეკლესიო და სასეფო, ან სააზნაურო ყმებს შორის ჩამოვარდებოდა ხოლმე, მაშინ მამასახლისი და ხელისუფალი ერთად არჩევდნენ საქმეს და საერთო განაჩენს დაადგენდნენ ხოლმე, XIII საუკუნეში სოფლის მოსამართლეებს – მამასახლისს და ეკლესიის, ანუ მონასტრის ხელისუფალს თვითონვე მოჰყავდათ აღსრულებაში თავიანთი განაჩენი, ამას მაშინ სამართლის აღებას ანუ „სამართალითა დაურევბას“ ეძახდნენ (იხ. შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 53-54, 1227-30 წ. სიგელი). მხოლოდ, როცა შეერთებულ სასამართლოს განაჩენი იყო ასასრულებელი, ან დასაურვებელი, მაშინ ის მოხელე იღებდა ხოლმე სამართალს, რომლის გლეხიც გამტყუნდებოდა (ibid.).

ზემოთ ჩვენ საზოგადოდ გლეხის საკუთრებაზე გვექონდა ლაპარაკი. ახლა საჭიროა ამ საკუთრების რაოდენობის, ან გლეხების ეკონომიურ მდგომარეობის გამორკვევას შევუდგეთ. იმ მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე და რომელზედაც იგი იჯდა, „ფუძეს“ ეძახდნენ. შიომღვიმის მონასტრისათვის შეწირულ სიგელში ტოხაძე ასახელებს. „ერთი ფუძე-გლეხი დაოთს ვაჟშამაისძე... (მწირ) ველოდმით ორითა ფუძითა. ორი ესე მისა მიმდგომი ორი ფუძე-გლეხი“ (შიომღვ. ისტ. საბ. გვ. 24). თამარ მეფის წყალობის წიგნში ნათქვამია: მის წლისა... სათავესა ზედა გლეხი (სასეფო) ზის მიწად ერთი და კუამლად ორი“-ო. (შიომღვ. ისტ. საბ., 26). ცოტა ქვეით იმავე საბუთში წერია: „გლეხნი ფუძედ ერთი და კუმლად ორიო“ (ibid., გვ. 28). მაშასადამე, ამ ორი წინადადებიდან ცხადად ჩანს, რომ

განსაზღვრული რაოდენობის მიწას, რომელზედაც გლეხი იჯდა ხოლმე, „ფუძეს“ ეძახოდნენ. რაკი ეს მასალები სასეფო გლეხებსაც შეეხება და საეკლესიოსაც, ეტყობა „ფუძე“ და „კომლი“ გლეხების საერთო ტერმინად უნდა ჩაითვალოს. რამოდენა იყო ეს ფუძე? ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ფუძის რაოდენობა კომლის რაოდენობაზე არ იყო დამოკიდებული, შეიძლება ერთ ფუძეზე ორი კომლი მჯდარიყო ერთის მაგიერ. ფუძე არ იცვლებოდა, ოჯახი კი, შეიძლება, კომლობრივ გამრავლებულიყო. რამდენი დღიური იყო ფუძე, ამის გამორკვევა, რასაკვირველია, მხოლოდ დაახლოებით შეიძლება. მნიგნობართუხუცესი და ვაზირი ანტონი ზემოაღნიშნულ ორ კომლად მცხოვრებ ერთ ფუძე გლეხის შესახებ წერს: „ამათ გლეხთა ორთავ სწორად მივსცენით მიწანი მონასტრისაგან სხალტბას სახელდებით ბოტკოს და დიდვალს დღისა ათისა და წყაროისა თავსა ორისა დღისა და ვენახი“-ო (შიომღვ. ისტ. საბ. 28). მაშასადამე, ფუძე თორმეტ დღიურ მიწას და ვენახს უდრის, ანუ თითო კომლს ექვსი დღიური მიწა და ნახევარი ვენახი ერგებოდა. იქნებ მონასტერმა ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივზე ცოტა მეტი მისცა, მაგრამ ამის კვალობაზე ფუძის რაოდენობის წარმოდგენა დაახლოებით მაინც შეიძლება. ამას „სრულ ფუძეს“ ეძახდნენ ხოლმე (ქრონიკები, II, 34). ჩვენა ვნახეთ, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე უკვე ორი კომლი იჯდა. 1250-60 წ. სიგელში „არა მემამულე გლეხები“ არიან მოხსენებულნი, რომელთაც, ალბათ, თავიანთი მიწა არა ჰქონიათ, ან აღარა ჰყოფნიდათ და სხვის მიწებს სავენახედ იღებდნენ იჯარით. ეტყობა, ფუძე ისე დაქუცმაცებული იყო, რომ დასამუშავებლად აღარა ღირდა და იძულებული იყვნენ სხვაგან წასულიყვნენ და იქ ეშოვათ ლუკმა პური. მაშასადამე, XIII ს. საქართველოში უკვე უმინაწყო გლეხები ყოფილან, რომელნიც მუშაობით ირჩენდნენ თავსა. საბუთებიდან ჩანს, რომ ისინი მიწებს იღებდნენ ვენახის გასაშენებლად, ან კორდსა სტეხავდნენ, ე. ი. ახალსახნავ მიწებს აკეთებდნენ. ეს შიო-მღვიმის სიგელიდან მტკიცდება: „რუეთს საკურთხევლისა საგლეხოსა ვენახსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ იყვნეს არა მემამულენი. მიწამ ვენაჲად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე წავიდეს. (შიომღვ. ისტ. საბ. 59). ვენახის გაშენებაში მემამულეს ან ნახევარი ვენახი უნდა მიეცა, ან ფულით დაეჯილდოებინა (ibid., გვ. 59, 60).

რაკი ფუძე გლეხის განსაზღვრული მიწის რაოდენობას შეადგენდა, ამიტომ ფუძეზევე იყო დადებული გადასახადიც. ეს გიორგი II-ის შემდეგი სიგელიდან მტკიცდება, მოგუახსენა... იოანე ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსმან... სოფლისა აგარისა საქმე... რომელი ჩუენისა ზროხისა შებმამ ედვა. ფუძესა ზედა“ (1082 წ. შიომღვ. ისტ. საბ. 13). მაშასადამე, გადასახადი ფუძეს ედვა. უეჭველია, მარტო ზროხის შექმა არ იქნებოდა ფუძეზე განერილი, სხვა გადასახადებიც ფუძეზე იქნებოდა დადებული. მაინცდამაინც ჩვენ ვიცით, რომ ყველა უმთავრესი გადასახადი და ხარჯი მიწას, უძრავ საკუთრებას აწვა. მართალია, ამის დასამტკიცებლად საბუთი სამღვდლო კაცს შეეხება, მაგრამ უეჭველია, იგი ჩვეულებრივ წესს გვიხატავს, – არა

მგონია, რომ ამ მხრივ განსაკუთრებული რამ რიგი სამღვდელოებისათვის შემოეღოთ. რომ გადასახადი მიწას ედვა, შიომღვიმის შემდეგი სიგელიდან ჩანს: „შენ ზოსიმეს დედულსა, ზითვად მოცემულსა ზედა სტეფანეს მამულისაგან, რომელსა მსახური არაჲ ზედა აც მისსა ნაცვალსა სტეფანე გარდაიხდის: საეკლესიოსა და სამეფოსა სამსახურსა – კულუხსა, ღალასა და ყოველსავე გამოსაღებელსა, ჰაგრე მოცემულ არს ესე მიწაჲ ზითვად“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 1250-60 წ.).

უძრავი ქონება „მამულისა“ და „დედულისაგან“ (შიომღვ. 1250-60 წ. სიგელი, ქრონ. II, 15) შედგებოდა. მამულ-დედულს „სახლ-კარის“ (ibid., II, 151) გარდა მიწა შეადგენდა. მიწა სხვადასხვანაირი იყო, ზოგი დაუმუშავებელი, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე „კორდთა გაუტეხელი“ და „უხმარი“ იყო (1250-60 წ. სიგ., შიომღვ. ისტ. საბ. და ქრონიკები, II, 150), ან გაოხრებული, ამოვარდნილი, „პარტახტი“ (ნიკორწმინდის XI ს. სიგ., ქრონ. II, 45; 1245-50 წ. სიგ., ქრონ. II, 128); ზოგი კიდევ საუკეთესო მიწა, „თავ მიწა“-დ (XIII ს. წარწერა, ე. თაყაიშვილი, Археол. эксп. I, 58) „ხოდაბუნად“ ითვლებოდა (რკონის 1259 წ. სიგ., ქრონ. II, 135, 136, 137). მიწები ორ უმთავრეს ჯგუფად განიყოფებოდა – „სარწყავ“ და „ურწყავ“ (1265 წ. სიგ., ქრონ. II, 153). საბუთებში აღნიშნულია ზაფხულის ნახნავი, რომელსაც „ანეული“ ერქვა (შიომღვ. ისტ. საბ., და შავთელის აბდულ მე-სია. პრ. მარის გამოც. Два груз одописца, 55, 11).

სამეურნეო საქმეში მიწისმოქმედნი ზოგჯერ ერთმანეთს მიუდგებოდნენ ხოლმე, ერთადა ხნავდნენ, ასეთი ნახნავი მიწა „საზიარო ყანა“ იყო ხოლმე (XI ს. სიგ., ქრონ. II, 47). ამ დროს სთესავდნენ „ხვარბალს“ (XI ს., ქრონ. II, 46, 47 და რკონის 1259 წ. სიგ., ქრონ., II, 136), – ხვარბალი იყო „წმიდა და საერო“ (ibid., ქრონ., II, 136), „ფეტვს“ (XI ს. სიგ., ქრონ., II, 47), „სანუნეს“, „დიკას“ და „სელს“ (იოანესი და ევფთიმის ცა, საეკლესიო მუზ. გამ. 48).

ნახნავის გარდა მეურნეობა „ვენახისა“, (ibid., გვ. 47), „ხილნარი“-სა (ibid., 50) და „ბოსტნისაგან“ (ibid., 50) შედგებოდა; ვენახი ვაზისათვის იყო და ახალგაშენებულს „ახალნერგი ვენახი“ ერქვა (ibid., 47). ვაზს დიდი მოვლა უნდოდა: ჯერ „ასარვა“, მერე „აჯოჯვა“, რომ მომწიფდებოდა – „მოსთელა“, „რთველი“ (ibid., 47) და სხვა.

პაჭრები და ხელოსნები. მრეწველობა და ალუბ-მიცემა

როგორც სოფელი მიწისმოქმედების კერად იყო და არის ახლაც, ისე ქალაქი განსაკუთრებით ალუბ-მიცემისა და მრეწველობის ბუდეა. ვაჭრები და ხელოსნები უფრო ქალაქ ადგილებს ეტანებოდნენ. ვაჭრების გარდა იქ მხოლოდ მოხელეები ცხოვრობდნენ, მაგრამ ისინი ხომ სხვა წოდებას ეკუთვნოდნენ. ქალაქის მუდმივი მკვიდრნი უძველეს დროსვე „მოქალაქეებად“ იწოდებოდნენ (იხ. აბო თბილელის ცხოვრება. საეკლ. მუზ. გამოც. გვ. 33, ქართ. ცხ., გვ. 375, 470 გამ. ჭიჭინაძისა). უკვე სტრაბონი აღნიშნავს, რომ პირველ საუკუნის დამდეგს ქართველებს კარგად მოწყობილი ქალაქები ჰქონდათ, სადაც შენობებს ხუროთმოძღვრების წესის მიხედვით აგებდნენ, კრამიტით ხურავდნენ, მოედნებს კი საუცხოო საზოგადო დაწესებულების სახლები ამშვენებდნენო (*Geographica, lib. XI, cap 3*).

იმ დროს, რომელიც ჩვენი გამოკვლევის საგანს შეადგენს, რასაკვირველია, განსაკუთრებით ტფილისი და ქუთაისი იყო განთქმული. ამათ გარდა VIII-XIII საუკუნეების საისტორიო წყაროებში შემდეგი ქალაქებია მოხსენიებული: ოლთისი (ქართ. ცხ., 311), მცხეთა (*ibid.*, 316), არტანუჯი (სუმბატის ქრონიკა, ე. თაყაიშვილის გამ., 73), ახალქალაქი (ქართ. ცხ., 325, ოძრკე (*ibid.*, 428), რუსთავი (*ibid.*, 431), ატენი, XI საუკუნეში ბაგრატ მეფის მიერ აშენებული (იხ. ატენის წარწერა, თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 206), დმანისი (ქართ. ცხ., 395) და ჟინვანი (ქართ. ცხ., 432). უეჭველია ამ დროს სხვა ქალაქებიც იქნებოდა, მაგრამ რაკი წყაროებში პირდაპირ აღნიშნული არ არის, ამიტომ საბუთებიდან ჩვენ მათი სახელები არ გამოგვიწერია. პირველი ადგილი სივრცითაცა და სიმდიდრითაც ამ ჩამოთვლილ ქალაქებს შორის ტფილისს ეჭირა, მეორე – ქუთაისს; უკანასკნელი განსაკუთრებით ქართული ქალაქი იყო და ამის გამო მისი სამოქალაქო წესწყობილებისა და ცხოვრების შესწავლა უფრო საინტერესო იქნებოდა. ტფილისი სწორედ ამ ხანის განმავლობაში, სახელდობრ VIII-XI საუკუნეებში, არაბების ხელში იყო. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა განდევნა ისინი და საქართველოს დედაქალაქი სამშობლოს დაუბრუნა. ამის გამო ტფილისის სამოქალაქო ცხოვრებას არაბების წესრიგის გავლენა ეტყობა. სამწუხაროდ, იმდროინდელი ქუთაისი არც ერთ საისტორიო თხზულებაში არ არის აღწერილი, ამიტომ პირდაპირ ტფილისის შესწავლას უნდა შევუდგეთ.

არაბი მწერლების სიტყვით ტფილისი დერბენდზე უფრო პატარა ყოფილა. ქალაქს გარშემო ორი ზღუდე ჰქონია შემოვლებული და სამი კარი ჰქონია (ალისტაჰრი, Караулов, Сведенія арабск. писат.о Кавказе. Сборн. мат. для опис. местн. Кавказа. XXIX, გვ. 11-13). აბოს ცხოვრებიდან ჩანს, რომ ტფილისში ციხე მდგარა (საეკლ. მუზეუმის გამ., გვ. 32). ქალაქში მტკვარზე ორი ხიდი ყოფილა გადებული სწორედ იმ ადგილას, სადაც ახლა

ავლაბრის ხიდებია. ხიდები ტფილისის ისანთან აერთებდნენ (ibid., 32, 56), ამ ორივე ხიდზე აღმართული იყო ჯვარი (ibid., გვ. 32). ხიდთან, მტკვრის იქითა ნაპირას, იმ კლდეზე, რომელიც მტკვარს დაჰყურებს, ერთი შენობა იდგა, რომელსაც VIII საუკუნეში „სადილეგოს“ ეძახდნენ (ibid., გვ. 32). დილეგი ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულად ტუსალსა ნიშნავს. მაშასადამე, სადილეგო სატუსალო ანუ საპყრობილე უნდა ყოფილიყო. მდებარეობის აღწერიდან მტკიცდება, რომ ეს სადილეგო იმ ადგილას მდგარა, საცა ახლა მეტეხის ციხეა. ქალაქის შუაგულში ამირას ტაძარი, ანუ დარბაზი იყო, ხოლო ზღუდის გარეთ, ვგონებ სადილეგოს მახლობლად, ქალაქის სასაფლაო ჰქონდათ. ამ ადგილს, იოანე საბანისძის სიტყვით, „საგოდებელ ენოდების, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა მის ქალაქისათა“. თამარ მეფის დროს „ისანის ველზე, სანახებსა საგოდებლისასა“ (ქართ. ცხ., 408) სახელმწიფო სასახლე იდგა. ზღუდეს ორი კოშკი ჰქონდა: ერთს წყალყინის კოშკს ეძახდნენ, მეორეს თაბორისას, იქ ქალაქის მცველი ჯარი იდგა ხოლმე (ქართ. ცხ., 325). ქალაქის კარები კლიტეებით იკეტებოდა (გვ. 325). ალ-ისტაჰრის თქმით, ტფილისი ძალიან აყვავებული, – ხილითა და ბოსტნეულობით მდიდარი ქალაქი იყო. რასაკვირველია, ტფილისი სავაჭრო სახლებით, დუქნებით ანუ, როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე, „ქულბაქებიტაც“ იქნებოდა სავსე. ქალაქი უქულბაქოდ წარმოუდგენელია. როცა, მაგ., ბაგრატ მეფემ ატენი ქალაქად აქცია, თავდაპირველად სასახლე ადგილნი და საქულბაქენი დანიშნა და სახლები და ქულბაქნი ააგებინა (ატენის წარწერა XI ს. ჟორდანიას ქრონიკები, I, 206). ქულბაგი, ანუ ქულბაქი, ქართული სიტყვა არ არის და სპარსულ „ქულბეჰიდან“ არის წარმომდგარი. ქალაქში აგრეთვე ყოველთვის ცალკე ფართო ალაგი იყო ხოლმე, საცა მოქალაქენი თავს იყრიდნენ. ასეთ ალაგს „მოედანს“ ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 325).

ტფილისი, როგორც აღნიშნული იყო, სარკინოზთა შემოსევის შემდეგ დავით აღმაშენებელამდე, არაბებისა და სპარსელების ხელში იყო. მართალია, იგი უკვე ბაგრატ IV-ესა ჰქონდა ერთს ხანს დაპყრობილი (ქართ. ცხ., 325), მაგრამ საბოლოოდ მხოლოდ მისმა სახელოვანმა შვილიშვილმა შემოუერთა საქართველოს. თანამედროვე ისტორიკოსი ამბობს: „მეორესა წელსა აღიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი, პირველსავე ომსა, ოთხას წელს ქონებული სპარსთა და დაუმკვიდრა შვილთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად თვისად საუკუნოდ“. ქრონიკონი იყო ტმბ. (ქართ. ცხ., 364). ეს თარიღი – 342 – უდრის 1122 წელს ქრ. შემდეგ.

მეფემ რომ ტფილისი აიღო, გაჯავრებულ გულზე ქალაქი არ დაინდო და, არაბების ისტორიკოსის შემს-ედ-დინ-იუსუფ, ანუ სიბტ-იბნ-ალ-ჯაუზის სიტყვით, აიკლო და გადასწავო. მაგრამ მერე მორბილებულა და ცდილობდა ქალაქის მკვიდრთა გული მოეგო. მეფემ მაჰმადიანებს უპირატესობა მიანიჭა, მან დაანესა, რომ ტფილისში ღორი არავის დაეკლა, პარასკეობით მაჰმადიანებს ნება ჰქონდათ მეჩეთში შესულიყვნენ და ელოცათ; ქართველები საზოგადო აბანოში იმ დროს, როდესაც იქ მაჰმადიანები იყვნენ, არ უნდა

მესულიყვნენ. იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, ვითომც დავით აღმაშენებელს მაჰმადიანებისათვის აღეთქვას ღირჰემსა და დინარზე ღვთის, მის წინასწარმეტყველის (მუჰამმედის) და ხალიფების სახელები იქნება აღბეჭდილიო. (იხ. Dèfrèmercy. Fragin. ge ogz. et histor. Caucase et Russie. Journal Asiatique. 1849 წ. თიბათვე. ამის ქართული თარგმანი ი. მაჭავარიანის მიერ „მოამბეშიც“ დაბეჭდილი იყო 1897 წ. № XII, გვ. 6-7). ამ უკანასკნელ ცნობას დავითის მოჭრილი ფულები უარყოფენ; იქ არც მუჰამმედის, არც ხალიფას სახელები არ აწერია, პირიქით, არაბულად ფულის ზურგზე ზედწერილი აქვს: მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე, მესსიის ხმალიო. დიმიტრი I-ის ფულს კი მართლა მეფის სახელის გარდა აწერია „ალ-მოკტაფი „ამირა-მუყმინინა (ხალიფა მოკტაფის სახელია). მისსავე სხვა ფულს ხალიფა მასუდის სახელიც აწერია. უეჭველია, არაბების ისტორიკოსის ცნობაც დიმიტრის ამგვარ ფულებზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. მაგრამ დასკვნაში არაბ მწერალს, ეტყობა, შეცდომა მოსვლია, თორემ დავით აღმაშენებელს რომ მართლა ასეთი პირობა დაედო, მაშინ ხომ მის მოჭრილ ფულსაც უნდა ჰქონოდა ხალიფას სახელი, მის ფულებს კი, პირიქით, თითქოს განგებ მაჰმადიანების გულის გასახეთქად, ეწერა „ქრისტეს ხმალიო“.

მხნე მეფე გულმოდგინედ შეუდგა ქალაქის განახლებას და აღებ-მიცემობას ყოველისფრით ხელს უწყობდა. მან მგზავრებისათვის ქარვასლები დასასტუმროები ააგო (შემს-ედ-დინიუსუფ, *ibid.*), ყველგან, საცა კი საჭირო იყო, „ალაშენა ჳიდნი მდინარეთა სასტიკთა და გზანნი საწყინოდ სავალნი ქვა-ფენილ ყვნაო“, მოგვითხრობს მემატიანე (ქართ. ცხ., 373). გზები, მერე ქვაფენილი, ხომ პირველი საქმეა აღებმიცემობის აღორძინებისათვის და მსწრაფ მდინარეებზე გადებული ხიდები მიმოსვლას გაადვილებდა და ქარავნები შეუფერხებლივ ივლიდნენ. დიდებული მეფის ჩამომავალნიც ვაჭრებსა და მოგზაურებს თავის დახმარებას არ აკლებდნენ. მიმოსვლა რომ ზამთარშიაც საძნელო არა ყოფილიყო, თამარ მეფემ „ფუნდუკი“, ანუ სასტუმრო ააშენა გზის პირას (ვახუშტის გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოც., 51). მაშვრალი ვაჭარი და მოგზაური ღამე და თოვლ-ნამქერის დროს თავს შეაფარებდა და ტაროსის გამოდარებას მოუცდიდა.

ქ. ტფილისის მთავარ გამგეს ქართველ მეფეების დროსაც წინანდებურად ამირას ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 413), მაგრამ ახლა „ტფილისისა და ქართლის ამირას“ მეფე ჰნიშნავდა ქალაქის მცხოვრებთაგან. თამარ მეფის ისტორიკოსი იხსენიებს აბულასანს. იგი იყო „ტფილისის მკვიდრთაგანი, თავადი და მეფეთ მეფისაგან წყალობა ჳელ-დასხმული ამირად ქართლისა და ტფილისისა“-ო (იხ. 313). იგი „თავადი“ იყო ქალაქისა, უმთავრესი პირი. სხვა მომცრო ქალაქებში, როგორც მაგ. მცხეთასა და ატენში, ამირას მაგივრობას მგონი ციხისთავი სწევდა (იხ. ევსტათი მცხეთელის ცხოვრება, *Рай Грузии* და ატენის წარწერა, ჟორდანიას ქრონიკები, I, 206). ქალაქის უმთავრესი ზედამხედველობა და უზრუნველყოფა ებარა ერთს, ამირას ხელქვეით მოხელეს, რომელსაც „შურტას“ ეძახდნენ (შიომღვიმ. საბ., გვ. 11,

12). ეს სიტყვა არაბული „შურტაჰ“-ა; იგი პოლიტიკის მცველების უფროსად ითვლებოდა და ქალაქში წესიერებას იცავდა ხოლმე (იხ. A. von Kremer. Kulturgeschichte d. Orients, I, 182, 190). გიორგი II-ის სიგელიდან ჩანს, რომ შურტას ქალაქის ბაზრისა და ბაჟის ზედამხედველობა უნდა ჰხარებოდა (შიომ-ღვ. ისტ. საბ., 11, 12). ქალაქის ამირას გარდა, ტფილისში, როგორც ეტყობა, საბჭოს მაგვარი დანასებულება ყოფილა, რომლის წევრებს მაშინ ქალაქის ბერებს ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 325). თვით სახელი „ბერი“ გვიჩვენებს, რომ ისინი წლოვანებითა და გამოცდილებით მკვიდრთა მიერ პატივცემულნი იქნებოდნენ. მხოლოდ ამათ შეეძლოთ ქალაქის ბედ-ილბალი გადაწყვიტათ. მაგალითად, როცა ამირა ჯაფარი გარდაიცვალა, ბაგრატ მეფესთან „მოვიდეს ტფილელნი ბერნი, უქადეს ქალაქი და უხმეს სასწრაფოდ“ (ქართ. ცხ., 325). მეფე საქმით გართული იყო და ჯეროვანად ყური არ ათხოვა. როცა იგი ქართლს ჩამოვიდა, „მოვიდეს სხვანი მკმობელნი ბერნი ტფილელნი. წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიღმის ველსა და ყოველი ერი ქვეითი დაკაზმული, დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანსა... შეიყვანეს, მოავლეს ქალაქი“ (ქართ. ცხ., 325). ერთი სიტყვით, მემამულიანის აღწერილობიდან ჩანს, რომ ბაგრატიანთა ტფილისის გადაცემა ქალაქის ბერებს გადაუწყვეტიათ, რამდენიმე თავიანთი ამხანაგი მეფისთვის წარმომადგენლად გაუგზავნიათ და ქალაქის გადაცემას დაპირებიან, – „უქადდენო“. რაკი „ბერებს“ შეეძლოთ დაჰპირებოდნენ ტფილისს გადმოგცემთო, – ეტყობა, მათ ქალაქის მკვიდრთაგან ამის უფლება და მონდობილება ჰქონიათ და ისინი ქალაქის ბედ-ილბლის მოურნე მზრუნველნი და გადამწყვეტნი ყოფილან. უეჭველია, ქალაქის ბერები მცხოვრებთა მიერ უნდა ყოფილიყვნენ ამორჩეულნი; ისინი ქალაქის წარმომადგენლები იყვნენ და ამირას დარბაზის მოხელეებზე, ანუ დარბაზის ყმებზე მაღლა იდგნენ. როცა, მაგალითად, ბაგრატ მეფე ტფილისს მოუახლოვდა, ყველაზე წინ სწორედ „ქალაქის ბერები“ მიეგებნენ და წარუდგნენ, ხოლო მერე დარბაზის ყმანი, იმათვე შეაბრძანეს მეფე ტფილისში და ქალაქსა გარს შემოატარეს. მაშასადამე, ქალაქის ნამდვილი პატრონები „ქალაქის ბერები“ ყოფილან, ამირა კიდეც „ბატონი“ იყო. „ქალაქის ბერები“ საქალაქო თვითმმართველობის წევრები ყოფილან. რიცხვად რამდენი იყვნენ, დანამდვილებით არ ვიცით, მაგრამ თუ მათ ქართველ მეფისათვის დესპანებად „ბერები“ ორ სხვადასხვა ყრად შეეძლოთ გაეგზავნათ, „მოვიდეს სხვანი მკმობელნი ბერნი ტფილელნიო“ (ქართ. ცხ., 325), – უეჭველია, ბლომად უნდა ყოფილიყვნენ: ათ კაცზე მაინც მეტი იქნებოდნენ.

ყველა მოქალაქე ერთ საზოგადოებრივ წრეს შეადგენდა; ჭირში თუ ლხინში ისინი ერთად მოქმედებდნენ. რუკნ-ედ-დინზე რომ გაიმარჯვეს ქართველებმა, მეფისა და ძლევამოსილ ჯარის დასახვედრად და პატივსაცემად „შეეკაზმა მოქალაქეთა თბილისიო“, – გვიამბობს თანამედროვე ისტორიკოსი (ქართ. ცხ., 470). აქ მოქალაქენი ტფილისის პატრონებად არიან

გამოყვანილი და ერთობლივ რთავენ ქალაქს სადღესასწაულოდ, რომ გამარჯვებულ ლაშქრისათვის თავიანთი სიხარული ეჩვენებინათ.

მოქალაქეებს მოსამართლეცა ჰყავდათ. ეს ცხადად ჩანს ბაგრატ მეფის კანონების იმ ნაწყვეტიდან, რომელიც ათაბაგ ბექა და ალბულას სამართალშია შეტანილი. მეფე ურჩევს, მოსამართლედ „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდვაჭარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, ის დასვით ბჭედ. კარგი დიდი ვაჭარი „ჭკვიანი იქნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის“-ო (§ რ~ა). – განმარტავს მეფე. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილია, რომ სოფლის მამასახლისი მოსამართლედ ინიშნებოდა. „მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი“ აზნაურებისათვის უნდა ყოფილიყო. ვინც იცის, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ძველად საქართველოში წოდებრივ განსხვავებასა და პატივს, ის, რასაკვირველია, მიხვდება, რომ „დიდვაჭარი“ შეიძლება მხოლოდ ვაჭრებისა და საზოგადოდ მოქალაქეების მოსამართლედ, ანუ ბჭედ ყოფილიყო. ვაჭრის მოსამართლეობას რომელი დიდებული აზნაური, ან მოხელე დაემორჩილებოდა? ამის გამო უეჭველია, დიდვაჭარი მოქალაქეთა მოსამართლედ იქნებოდა. ზემომოყვანილ ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ ამ მოსამართლეს მოქალაქენი კი არ ირჩევდნენ, არამედ საქართველოს მეფე ნიშნავდა, და ბაგრატ მეფის განკარგულების თანახმად, მხოლოდ მოქალაქეთა უმაღლეს წრეებიდან, ერთ-ერთ დიდვაჭართაგანს. არაბების ისტორიკოსის იბნ-ალ-ასირის თხზულებიდან ჩანს, რომ ტფილისში მაჰმადიანთა ბატონობის დროს ქალაქის მოსამართლე ყადი (ყოფილა Defrèmèry. Fragm. georg. et histor. Caucase... ibid.). თუმცა ჩვენ მატრიანეებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ დავით აღმაშენებლისა და მის მემკვიდრე ქართველ მეფეების მოღვაწეობის მიმართულების მიხედვით შეიძლება გადაჭრით ვთქვათ, რომ „ყადის“ თანამდებობას არ გააუქმებდნენ, მაგრამ იგი მხოლოდ მაჰმადიან მოქალაქეთა მოსამართლედ იქნებოდა.

ზემოჩამოთვლილ მოხელეებს გარდა, ქალაქში იყვნენ ბაჟის ამკრეფი და სასწორთან დაყენებული დაბალი მოხელეები. ბაჟი გიორგი II მეფის სიგელსა და დავით აღმაშენებლის ანდერძშია მოხსენიებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 11, 17). რასაკვირველია, ბაჟის ასაკრებად ცალკე მოხელე უნდა ყოფილიყო დაყენებული. რომ ქალაქში მესასწორეც იქნებოდა, ისედაც ცხადია, მაგრამ ეს საკმაო საბუთი არ არის. ბაგრატ IV-ის 1058 წლის სიგელში სხვათა შორის „საკოშრის“ გადასახადიც არის დასახელებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 4). როგორც საბალახე ბალახზე დადებული გადასახადი იყო, ისე, „საკოშრე“, რასაკვირველია, კოშრის გადასახადი იქნება. ხოლო ეს სიტყვა ქართული არაა, იგი სომხური „კშირ“-ისაგან არის წარმომდგარი და სასწორსა ნიშნავს. მაშასადამე, საკოშრე უნდა სასწორზე დადებული გადასახადი ყოფილიყო. რაკი სწორედ იმ სიგელში, სადაც პირველად ბაჟია მოხსენიებული, მოხელეთა შორის შურტაც არის დასახელებული (შიომღვ.

ისტ. საბ., 11,12) და რაკი იგი მოედნის ზედამხედველი იყო, შეიძლება მე-
ბაჟე და მეკოშრე მისი ხელქვეითი მოსამსახურეები ყოფილიყვნენ.

ამგვარად გამოირკვა: ქალაქის ბატონად ამირა ითვლებოდა; მას მის-
დედა შურტა – ქალაქის მცველთა უფროსი, წესიერების დამამყარებელი
და მოედნების ზედამხედველი. მგონი მასვე ექვემდებარებოდნენ მებაჟე
და მესასწორე. ქალაქის პატრონებად და გამგეებად მკვიდრთა მიერ ამორ-
ჩეული „ბერები“ იყვნენ, ხოლო მსაჯულად – დიდვაჭართაგან მეფის მიერ
დანიშნული „ბჭე“.

მოქალაქენი ორი უმთავრესი ჯგუფისაგან შედგებოდნენ: ვაჭრებისა
და ხელოსნებისაგან. ვაჭრები სხვადასხვანაირი იყვნენ, ზოგი დიდვაჭ-
რებად ითვლებოდნენ და იწოდებოდნენ, როგორც, მაგალითად, თამა-
რის დროს ზანქან ზორაბაბელი „კაცი მკვიდრთაგან ტფილისისათა დიდი
ვაჭარი“ (ქართ. ცხ., 413). ზოგნი კიდევ მცირედ ვაჭრებად. რასაკვირველია,
დიდვაჭრად ის ჩაითვლებოდა, ვინც მდიდარი სოვდაგარი იყო, ფართოდ
აწარმოებდა თავის საქმეს და შეძლებული კაცის სახელი ჰქონდა გავარდ-
ნილი. სულ სხვა აზრისაა ამ საგანზე ქართული სამართლის ისტორიის
ცნობილი მკვლევარი განსვენებული ნ. ურბნელი. იგი ამბობს: ცხადია, რომ
ვაჭრების განსხვავებაც სამსახურისაგან წარმოდგა და არა ნივთიერის
შეძლებისაგან, თუმცა სხვაფრივ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ვაჭრობის
დედაძარღვს ქონება და სიმდიდრე შეადგენს. მაგრამ რაკი საათაბაგოში
წოდებრივი ღირსების მოსაპოვებლად, „საპატიო ხელი“ აღიარეს, ვერც
ვაჭრობა ასცდა საზოგადო მისწრაფებასა და მიმართულებას (ათაბაგნი
ბექა და ალბულა და მათი სამართალი, გვ. 102). ბ-ნ ურბნელი თავის დასკე-
ნას კანონმდებლის შემდეგ განმარტებაზე ამყარებს: დიდი ვაჭარია, რო-
მელიც „პატრონთა კარგად და საპატიოდ ჰყვეს და საქმის მქნელად“ (ibid.,
101). მაგრამ დასკვნა სწორი არ არის იმიტომ, რომ საქმეც ისაა, თუ რომე-
ლი ვაჭარი ეყოლებოდა საპატიოდ. უეჭველია, მეფეს ის ვაჭარი ეყოლებო-
და კარგად, საპატიოდ და დიდად, რომელიც ვითარცა ვაჭარი კარგი იყო,
თავის საქმის კარგი მქნელი და მანარმოებელი იყო და რომელსაც თავის
ტოლების წრეში პატივი დამსახურებული და სახელი მოხვეჭილი ჰქონ-
და. ასეთ დიდვაჭარს, რასაკვირველია, მეფეც მიანდობდა თუ საჭიროება
მოითხოვდა თავის საქმეს. სხვაფრივ შეუძლებელია მომხდარიყო, რომ
„დიდი ვაჭარი“ უფრო წინათ არსებობდა, ვიდრე მას მეფე რაიმე საზოგა-
დოებრივ, ან სახელმწიფო თანამდებობის ჩაბარებას დაანებსებდა, ეს თუნდ
ზემომოყვანილ ბაგრატის სამართლის ნაწყვეტიდანაც ჩანს. მეფე მას უკვე
დიდვაჭრის სახელსა სდებს იმიტომ, რომ იგი მაშინ უკვე არსებობდა. მერე
თვით ბაგრატი თავის აზრს ასე ამტკიცებს, დიდ ვაჭრის მოსამართლედ
დანიშვნა იმიტომ არის სასურველიო, რომ კარგი დიდი ვაჭარი „ჭკვიანი
იქნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის“-ო (§
რა). ცხადია, მეფე დიდვაჭარს, როგორც ალებ-მიცემობის საქმის მცოდნეს
და გამოცდილ კაცს ჭკვიანადა სთვლის. ბაგრატს რომ დიდვაჭრად ის

სოვდაგარი ჩაეთვალა, რომელიც მეფესთან დაახლოებული იყო, მაშინ იგი დიდვაჭრებზეც ისევე იტყოდა, როგორც აზნაურთა ბჭეზე სთქვა: ვინც „მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს“, ის დანიშნეთო. რაკი იგი ამას არ ამბობს, ცხადია დიდვაჭრობა მეფის სურვილსა და წყალობაზე არ ყოფილა დამოკიდებული.

დიდვაჭრებს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, დიდი პატივი ჰქონდათ დამსახურებული. ისინი, როგორც თამარ მეფის ისტორიიდან ჩანს, სამეფოს ზოგიერთ საქმეებში მონაწილეობას იღებდნენ და სხვა სახელმწიფოებში დესპანად გზავნიდნენ ხოლმე (ქართ. ცხ., 413).

ტფილისელ სოვდაგრებს დიდი ვაჭრობა ჰქონდათ და, რასაკვირველია, შეძლებაც ბლომად ექნებოდათ. დიდძალი საქონლით სავსე ქარავნები შემოდის ხოლმე ტფილისს და ბრუნდებოდა უკან. ქარავანი განჯას, დმანისსა და ტფილისს შორის დადიოდა ხოლმე (ქართ. ცხ., 362, 369). ასზე მეტი მარტო კაცი იღებდა მონაწილეობას ასეთ დიდ ქარავნებში. როგორც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან ჩანს, ტფილელი ვაჭრები მეტადრე დიდი სოვდაგრები, პირველ ხანებში მაინც, განსაკუთრებით მაჰმადიანები ყოფილან. როცა სახელოვან მეფეს ჯერ ტფილისი დაპყრობილი არა ჰქონდა და მის მიდამოებს აოხრებდა და ქალაქის მკვიდრთ სიცოცხლეს უმნარებდა ხოლმე, მაშინ ვაჭარნი განძელ-ტფილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტანსა წინაშე და ყოველსა სპარსეთსა... და მიუთხრნეს ყოველნი ჭირნი მოწვეწულნი მათზედა, რომელთა აღძრეს წყალობად თვისად (ქართ. ცხ., 362). ცხადია, რაკი ის ტფილელი ვაჭრები ქართველ მეფეზე საჩივლელად სპარსეთში წასულან, ისინი მაჰმადიანები იქნებოდნენ, ზოგი სპარსელი იქნებოდა, ზოგი არაბი, ზოგი კიდეც თურქი (შეად. აგრეთვე ქართ. ცხ., 369). რომ მოქალაქეთა შორის მაჰმადიანნი ჭარბობდნენ, ეს იმ სპარსულ და არაბულ სამოქალაქო ყოფა-ცხოვრების აღმნიშვნელ სიტყვებიდანაც მტკიცდება, რომელნიც ქართულ ენას შეუთვისებია. რასაკვირველია, მაჰმადიანების გარდა, ტფილისში ქართველი, სომეხი და ებრაელი ვაჭრებიც იქნებოდნენ. მაინც, რაც უნდა იყოს, XI საუკუნეში ტფილისის მკვიდრნი ქართველი მეფისაკენ ინევდნენ; ეს თუნდ იმ შემთხვევაშიც ნათლად მტკიცდება, როცა ტფილისის ბერებმა თვითონ მოიწვიეს მეფე ქალაქის დასაპყრობლად. როცა დავით აღმაშენებელმა ტფილისი საბოლოოდ საქართველოს შემოუერთა, მაშინ იგი ისე ბრძნულად და ღმობიერად მოეპყრო მოქალაქეებს, ისე გაუადვილა ცხოვრების პირობები და აღებ-მიცემობას ხელი შეუწყო, რომ მაჰმადიანებმა სრული თავისუფლება იგრძნეს. არაბების ისტორიკოსი აღტაცებით ამბობს: „ერთი სიტყვით მაჰმადიანებს ის უფრო პატივსა სცემდა, ვიდრე თვით მაჰმადიანთა მეფენიო“ (Defrémery, op. cit., *ibid.*). ასეთმა ღრმა და შორს გამჭვრეტმა პოლიტიკამ თავისი ნაყოფი მოიტანა და ერთი საუკუნის შემდეგ იმ მოქალაქეთა შვილები და შვილიშვილები საქართველოს ძლიერებისა და ბედნიერებისათვის იმნაირადვე ზრუნავდნენ, როგორც ჩვენი ერის

ღვიძლი შვილები. როცა დავით აღმაშენებელმა ტფილისი კლავინდებურად სატახტო ქალაქად გახადა და ყველა უმაღლესი დანესებულება, მეტადრე სახელმწიფო საჭურჭლე გადმოიტანა, ქართველობა და ქართველი ვაჭრებიც აქ უფრო ზურგს გაიმაგრებდნენ და რიცხვითაც შესამჩნევად იმატებდნენ.

საქართველოს, როგორც ჩანს, სხვა ქვეყნებთან დიდი ეკონომიური დამოკიდებულება ჰქონია. გაჩაღებული ვაჭრობა იყო მეტადრე არაბეთსა, სპარსეთსა და საბერძნეთთან. ბალდადიდან და სხვა არაბებისა და სპარსელების ქალაქებიდან შემოჰქონდათ: აფი ბალდადური, (ნიკორწმ. XI საუკ. სიგ., ქრონიკ. II, 45) ჯუბაჩა (XIII საუკ., ქრონიკ. II, 102, 134), მატყლი (XII საუკ., ქართ. ცხ., 453), ლარი (XIII საუკ., *ibid.*, II, 134), სხვადასხვა ძვირფასი ქსოვილები, რომელთაც „ტურფას“ ეძახდნენ (XII-XIII საუკ., შავთელი, პრ. ნ. მარის გამოცემა, Два груз. описца, 26,2 და 105,1; ჩახრუხაძე, *ibid.*, VI, 17, 2 და VI-ა, 3, 15,1) და ოქროქსოვილები, რომელსაც ზარქაშს ეძახდნენ (XIII საუკ., ქრონიკ. II, 134), სურნელება და ნელსაცხებელი – ბალასანი (Балъзамъ, XII საუკ., შავთელი, *ibid.*, 51, 2, 3), მუშკი (XII საუკ., შავთელი, *ibid.*, 58,1,3) და ქაფური (XII საუკ., ჩახრუხაძე, *ibid.*, XII, 2,3), თათრული აღვირები სადაფით შემკული (XIII საუკ., ქრონიკ. II, 102), პატარა ყუთები ზარდახჩად ნოდებული (შავთელი, *ibid.*, 18, 43,4,1), ზოდებით ოქრო, რომელსაც „ზარქანი“ ერქვა. (XII საუკ., შავთელი *ibid.*, 18, 3₄), ფოლადი (XII საუკ., შავთელი *ibid.*, 18, 3₄), შაქარი (XII საუკ., შავთელი *ibid.*, 58, 2), ძვირფასი თვალ-მარგალიტი (ქრონიკ. II, 134), ბადახშანური ლალი (XII საუკ., შავთელი, 39, 4,3), იაგუნდი (XII საუკ. შავთელი, *ibid.*, 44, 1), ლალი (XII საუკ. შავთელი, *ibid.*, 44, 4), ფირუზი (XII საუკ., შავთელი, *ibid.*, 44, 1₄), სადაფი (XII საუკ., შავთელი, *ibid.*, 58,2₄) და ბროლი (XII საუკ., ჩახრუხაძე, *ibid.*, V, 41; XII-ა, 1).

საბერძნეთიდან, ანუ ბიზანტიიდან შემოჰქონდათ: ქსოვილები – კუბასტი ბერძნული (XI საუკ., ქრონიკ., II, 45), სტავრად ბერძნული (XI საუკ., ქრონიკ. II, 45, ქრონიკ. II, 44), ოქროქსოვილი „საკრამანგი“, ანუ როგორც ბერძნულად ერქვა სკარამანგიონ (XI-XII საუკ., ქრონიკ., II, 34 და ქართ. ცხ., 426) და სხვა ყოველგვარი ბერძნული ოქროქსოვილები (XII-XIII საუკ., ქართ. ცხ., 471); ყოველგვარი სამღვდელმსახურო და საეკლესიო ნივთები: ხატები ბერძნული (XI-XIII საუკ., ქრონიკ., II, 32, 128), სურათები („ხატნი და კამარანი“, ქრონ. I, 21, X საუკ.), კვერცხის გული მაკანი ბერძნული ოქროთი (XI საუკ., ქრონიკ., II, 33), ბერძნული ტაშტი (XI საუკ., ქრონიკ., II, 32).

სომხეთიდან წითელი ძვირფასი ფარჩეული მოჰქონდათ, რომელიც იწოდებოდა „ტაბასტად სომხური“ (XI საუკ., ქრონ., II, 45).

შიგ საქართველოშიაც ამ დროს, რასაკვირველია, აღებ-მიცემა გაჩაღებული უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ ერთი ახირებული აზრი არსებობს, ვითომც მეთვრამეტე საუკუნემდე საქართველოში „საოჯახო მეურნეობა“ ყოფილიყო, ვითომც ყველაფერს, რაც კი ადამიანისთვის საჭირო იყო თვითოეულ ოჯახში თავიანთთვის ეკეთებინათ. ეს აზრი დიდი შეცდომაა. საქა-

როველოში თუნდაც იმ ხანას, რომელსაც ჩვენ ახლა ვიკვლევთ, არ მოიძებნებოდა ისეთი საგანი, რომელიც ბაზარზე არა ტრიალებდა, რომელიც სოფლადაც კი არ გაყიდულიყოს. X-XIII საუკუნეებში, მაგალითად, შემდეგ ნივთებს ჰყიდდნენ და ყიდულობდნენ ხოლმე: ცხენს, უნაგირს, ლაგამს (X საუკ. შიომღ. ისტ. საბ., 2; ქრონ. II, 102), უნაგირს ოქროითა და ზარხოთა მოჭედილს (XIII საუკ., ქრონ., II, 102), ჯორს პალანკურდნითა (XIII საუკ. ქრონ., II, 102), სამოსელს, ჯუბაჩას (შიომღ. ისტ. საბ., 61 და ქრონ., II, 102). წარმოიდგინეთ სახნისს, ქუაბს, ხარის ტყავს და ქალამანსაც კი (XI საუკ., ქრონიკ. II, 46); მერე სახლს (ქრონიკ., II, 46), მამულს – ყანას, ვენახს (XI საუკ. ქრონ., II, 46), მიწებს პატარა-პატარა ნაჭრობლივ (XIII ს. შიომღ. ისტ. საბ., 61), სოფლებს მთლად (XI საუკ., ქრონ., II, 38; XIII საუკ., *ibid.*, II, 133, 162), ტყეს (XI საუკ., ქრონ., II, 46), ნაკალოვესაცკი (XIII საუკ., შიომღ. ისტ. საბ., 60). ეს კიდევ რაა, ქვას, ქვიშას, კირს, ერთი სიტყვით, ყოველგვარ სამშენებლო მასალას ჰყიდდნენ და ყიდულობდნენ IX საუკუნეშივე. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ „ქვაჲ და კირი ფრიად შორით მიაქვნდა... და ყოველი სისწორით ინონებოდა, რამეთუ იყიდდეს „მაშენებელნი“-ო. (ცა გრიგ. ხანძთ., პრ. მარის გამოც. გვ. ლ^გ). ერთი სიტყვით, ალებ-მიცემა, და სყიდვა-გაყიდვა ძალიან გავრცელებული იყო.

ვაჭრობა ზოგჯერ ფულად, ზოგჯერ ნივთეულად, ან როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე „განძად და პირუტყვად“ (ნიკორწ. სიგ., ქრონ., II, 45), ზოგჯერ კიდევ ორივეთი წარმოებდა. უმეტეს შემთხვევაში, მეტადრე IX-XI და XIII საუკუნეებში, ფულის მაგიერ ნივთეულად აძლევდნენ ხოლმე, იმიტომ რომ ფული იმ დროს ცოტა და ძნელი საშოვნელი იყო („შენ ოქროდ არ ძალგიწნდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“-ო (XIII ს. შიომღ. ისტ. საბ., 61; შეად. ქრონ., II, 133).

როცა მსყიდველნი და გამსყიდველი ფასზე შეთანხმდებოდნენ, ანუ როგორც მაშინ ამბობდნენ, როცა „ფასით შეჯერდებოდა“ (ქრონიკ., II, 152, დავით ნარინის სიგელი) და ფასს სრულად ჩააბარებდა საქონლის პატრონს, მაშინ უეჭველად მონამედ კაცები უნდა დაესწროთ და თუ ნაყიდი, ან გაყიდული საგანი ბევრი ღირდა, მაშინ ნასყიდობის წიგნსაც ადგენდნენ ხოლმე, სადაც აღნიშნული იყო „მივიღე ფასი სრული“ და „მონამე არიან კაცნიო“ (ქრონ., II, 45-8, ნიკორ. სიგ. გვ. 159, დავით ნარინის სიგ.).

ამ დროსაც ქართველებმა კარგად იცოდნენ ნამდვილი ღირებულებისა („მოფასებული ჩემთვის“, ქრონ. II, 102) და ბაზრულ ფასს შორის განსხვავება (იხ. რკონის სიგელი, ქრონ. II, 134), ბაზრულ ფასს მაშინ „ვაჭრულად დაფასებას“, ეძახდნენ (შიომღ. ისტ. საბ., 61).

რასაკვირველია, ზოგჯერ ფასში ვერ მორიგდებოდნენ, „საფასე ემცირებოდა“, როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე (შიომღ. ისტ. საბ., 2) და მსყიდველ-გამსყიდველი ფასზე „შეიშლებოდნენ“ (*ibid.*, გვ. 2). რუის-ურბნისის კრების ძეგლის წერიდან ჩანს, რომ XI-XII საუკუნეებში ბაზრობა სცოდნიათ. ბაზრობა, როგორც ეტყობა, დღეობების დროს ჰქონიათ ხოლმე. მონას-

ტრებსა და ეკლესიებთან ბაზრობას მაშინ „სავაჭრო ერის კრებას“ ეძახდნენ (იხ. ძეგლის წერა, ქრონიკები, II, 65). სამღვდელოება ამის წინააღმდეგი იყო და ბაზრობის გამართვას უშლიდა (ibid.).

მე მგონია, რომ ის საბუთები, რომლებიც აქამდე იყო მოყვანილი, მკითხველს დაარწმუნებდა, რომ საქართველოში მართლა იყო ალემ-მიცემობა განვითარებული. მაგრამ რამდენად უნდა ყოფილიყო XII საუკუნეში, თამარ მეფის დროს, განვითარებული საქართველოში ალემ-მიცემობა უფრო იქიდან შეიძლება დავინახოთ, რომ საუკეთესო მატყლი ვაჭრებს საქართველოში ისეთი შორეული ქვეყნიდან შემოჰქონდათ, როგორც ქ. ალექსანდრია იყო. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ თამარ მეფემ „ინყო ალექსანდრიით ვაჭართაგან მოღებულისა მატყლისაგან სთვად და ქმნად შესამოსლისაო“ (ქართ. ცხ., 453). ცხადია, რომ ასეთ შორეულ ქვეყნიდან საქონლის მომტანელს ვაჭარს დიდი შეძლება უნდა ჰქონოდა და თვით მოთხოვნილებაც დიდი ყოფილა, თუკი მოტანილი საქონელი თავის ხარჯს ჰფარავდა და სარგებელსაც აძლევდა სოფდაგარს. რაკი ალემ-მიცემობა მაშინდელ საქართველოში ასე წარმატებული და განვითარებული ყოფილა, გასაკვირველიც არაფერია, რომ შეძლებული და მარტოხელა ვაჭრების გარდა ჩვენს ქვეყანაში ამ დროს უფრო რთულ სააღმშენებლო და საფინანსო დანესებულებები ყოფილიყო. იყო კიდევ, მეცამედე საუკუნეში და იქნებ უფრო ადრეც. სავაჭრო ამხანაგობის წევრებს, ანუ მონაწილეებს მაშინ „ორტალს“ ეძახდნენ. „ორტალი“ თათრული სიტყვაა და ამხანაგს, სავაჭრო ამხანაგობის მონაწილესა (Handelskompagnon) ნიშნავდა (იხ. Zenker, Lexic. ture. – arab – pers). „ორტალი“, რამდენადაც მახსოვს, პირველად XIII საუკუნის შესანიშნავ რკონის სიგელში გვხვდება (ქრონიკები, II, 133, 134) და იქაც მართლა ვაჭართა ამხანაგობას ნიშნავს. იგი სამი მონაწილესაგან შედგებოდა: ერთი იყო ხოჯა სალამის მემკვიდრენი – ცოლი და შვილები – მაჰმადიანები, მეორე ყოფილა სომეხი ჰასან სუმბატის-ძე, ხოლო მესამე – ურია იოსებ ბუღბაფაის-ძე, (ibid., II, 134). სამივე მონაწილე, ანუ „ორტალი“, მაშასადამე ჩამომავლობით უცხო თესლი ყოფილა. სამწუხაროდ, მეტი ცნობები არ მოიპოვება, რომ გამოგვეჩვენოს, ყველა სავაჭრო ამხანაგობებში ასე იყო, თუ ქართველი ორტალებიც იყვნენ.

სავაჭრო ამხანაგობა, ანუ ორტალნი, როგორცა ჩანს, საქმეს ფართოდ აწარმოებდნენ, ზოგი დიდ მამულებსა ყიდულობდა და ჰყიდდა ხოლმე, ისეთ მამულებს, რომელიც ფულის საშინელი სიძვირის დროსაც კი 65000 თეთრად ღირდა (რკონის სიგელი 1259 წ., ქრონიკები, II, 133, 134); ზოგს კიდევ ვაჭრობის გარდა, როგორც ეტყობა, ფულადაც სესხი უძლევია, რასაკვირველია, სარგებელში. როცა მაგალითად, კახა ერისთავთ ერისთავს უნდოდა ბაღდადურის ალაფისაგან რაიმე გამორჩენა ჰქონოდა და ალაფის სასყიდლად საჭირო ფული არ მოეძებნებოდა („მე არა მქონდა სასყიდელი“-ო), მაშინ მეო, გვიამბობს იგი, „წავედი ორტალთაგან ლარი

* შეადარე აგრეთვე M. Brosset. Histoire de la Georgie. II, 2, გვ. 452, შენიშვნა.

და თეთრი ავიღე, ვიარებოდი და ვიყიდდი თუალსა, მარგალიტსა და ზარქაშსა“-ო (ibid., ქრონ., II, 134). ნასესხი ფულით იმდენი მოუგია, რომ ორტალთა მათი ხელთავე მივსცი“-ო, სავაჭრო ამხანაგობის ვალი ჯეროვანის სარგებლით გაუსტუმრებია და კიდევ 60,000 თეთრის ღირებულის ფული და ქონება დარჩენია (ibid., ქრონ. II, 134). ამგვარად, ორტალებს, მაშასადამე, რალაც საკრედიტო დანესებულების მაგვარი ამხანაგობა ჰქონიათ. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამ საინტერესო დანესებულების შესახებ მეტი, უფრო ვრცელი ცნობები არ მოიპოვება. შეჭველია, არც კერძო პირი, არც სავაჭრო ამხანაგობა სანინდარის გარეშე სესხად ფულს არავის მისცემდა. მეტადრე როცა ასეთ დიდ ფულს იღებდნენ ვალად, როგორც მაგალითად ზემოდასახელებულმა კახა ერისთავმა აიღო. იქნებ ამისთანა შემთხვევებში წინადად მამული მიჰქონდათ. თუ, ვინიცობაა, მოვალემ ვალი ვერ გადაიხადა, მაშინ მსესხებელი თავის ფულში მამულს დაინარჩუნებდა. რომ ვალში მამულებს უყიდდნენ ხოლმე, ეს რკონის სიგელიდანაც ცხადად ჩანს. ამისთანა შემთხვევა, როგორც ეტყობა, ისე ხშირი ყოფილა, რომ კახა ერისთავი სოფელ ხოვლის მონასტრისათვის შეწირულობის წიგნის შედგენის დროს თავის მოვალეობად სთვლის. „რა გინდა ვალი ანუ დაჭირება დაემართოს ჩემსა გუარის კაცსა ვითა ვიშელთა და ფანასკერტელთა მამულსა თანაი არაი საქმე უც“-სო (ქრონ. II, 135); რაც უნდა ვალი დაატყდეს თავზე, ამ მამულს ხელი არ უნდა ახლოსო.

ფულის აღების დროს ვალის წიგნს, ანუ ხელწერილს აძლევდნენ ხოლმე ფულის პატრონს. ჩვენამდე მოაღწია ერთმა ვგონებ XIII საუკუნის ასეთმა თამასუქმა; აი იმის პირი: „ქ: სახელითა ღვთისათა და თავსდებობითა სუეტიცა ცხოველისაითა ესე დანერილი დაგინერეთ ჩუენ ბურჯულთა კავთულამა და თევდორამა და ჩუენთა შვილთა ბასილამა და მმუიდამა: დაგუეჭირუა ჰავისა ჟამისაგან და ხარაჯობისაგან და ავიღეთ თქუენ მოძღუარისაგან დემეტრესაგან ტუხუაის ძისაგან სამოცი თეთრი დეკენბერსა ათსა და გამიჩინეთ ოცი კოკაი ტკბილი წელიწადსა შიგა მზაი რომ უსიტყუელად ჯელთა მოგაქსენებდეთ ვირემდისცალა ამა თეთრსა შენსა ჯელთა მოგაქსენებდეთ; ამისნი მოწამენი არიან: ჯარაის ძე ებაი და ნამალაისძე იაი“ (შოომღვ. ისტ. საბ., 62).

მღვდელს მაშასადამე 60 თეთრ ფულში წლიურად 20 კოკა ტკბილი გადუქვეთნია თავის მოვალისთვის. სარგებლის რაოდენობა რომ უფრო ნათლად გავითვალისწინოთ, ეს ოცი კოკა ტკბილი უნდა თეთრადვე ვაქციოთ. ერთი კოკა ტკბილი, როგორც 1259 წ. რკონის სიგლიდან ჩანს, დაახლოვებით 1 $\frac{1}{3}$ თეთრი უნდა ღირებულიყო. კახა ერისთავი ამბობს, წინათ თითო მიწაზე 12 კოკა კულუხი იყო დანესებულიო, ეხლა მე ექვს-ექვსი გამიშვია კულუხად, დანარჩენ ექვსში „თითოი მიწაი რვა რვასა თეთრსა გამოიღებდესო“ (ქრონ., II, 136). მაშასადამე, 6 კოკა რვა თეთრი ღირებულა, მეტი და არა ნაკლები, იმიტომ რომ კახა გლეხებს საზოგადოდ შეღავათებს აძლევდა, ძალიან ზრუნავდა მათზე; ამისდაგვარად კოკა ტკბილი სულ

ცოტა 1 $\frac{1}{3}$ თეთრი ღირებულა, ჩვეულებრივ გაცილებით უფრო მეტიც. მაშასადამე 60 თეთრში 26 $\frac{2}{3}$ თეთრი უნდა მიეცა სარგებელი. თუ ამ კვალობაზე ვიანგარიშეთ, მაშინ გამოვა, რომ მღვდელს ყოველწლივ სარგებელი 44 $\frac{4}{5}$ % ულია. ჩვეულებრივ ერისკაცები ხლმ უფრო მეტს სარგებელს გამოართმევდნენ ხოლმე მოვალეს. მღვდელს საეკლესიო კანონები სარგებლის აღებას სასტიკად უკრძალავდა. ამასთანავე, ჩვენ უნდა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ XIII საუკუნეში ფული ძალიან ძვირი იყო. რა მიზეზის გამო გაძვირდა ფული ამაზე მეოთხე თავში გვექნება ლაპარაკი. მეფე გიორგი ბრწყინვალე (XIV ს.) და ათაბაგნი ბექა და აღბულა (XIV-XVსს.) თავიანთ სამართალში მხოლოდ 20% სარგებლის აღებას აკანონებენ (ნ. ურბნელი. ძეგლის დება, 130 და მისივე, ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, 200).

საზოგადოდ კანონმდებლები სარგებლის აღების წინააღმდეგნი იყვნენ ხოლმე, მეტადრე საეკლესიო მწერლები, უფრო იმიტომ, რადგან სარგებელი იმდენად მძიმე იყო ხოლმე, რომ ხშირად მოვალე ვალის მოშორებას ვერ ასდიოდა და იძულებული ხდებოდა ვალის პატრონისათვის აღებულ ფულში თავისი თავი ყმად მიეცა. ვალში გაყიდვა შემდეგ დროს ხშირი შემთხვევა იყო. როგორც ერთ მეთერთმეტე საუკუნის ხელნაწერში შენახული ქადაგებიდან ჩანს, ეს წესი X-XIII საუკუნეებშიაც სცოდნიათ, ვილაც უცნობი ავტორი ამბობს: „ვიხილე ოდესმე ხილვად საწყალობელი: ყრმათა თავისუფალთა თანანადებთათვის მამულთა მიიყვანებდეს განსაყიდად! არა გაქუს სიმდიდრე რათამცა დაუტევე შვილთა შენთა, ნუ მიუღებ მათგან აზნაურებასა (-თავისუფლებასა); ეს ოდენ დაუმარხე მათ მონაგები იგი თავისუფლებისაი ნამარხევი ეგე, რომელი მშობელთაგან მიიღე“-ო, აყვედრის აღმფოთებული მოძღვარი (მ. ჯანაშვილი, ქართ. მწერლობა I, 227). მართალია, ჯერ გამორკვეული არ არის, ქართველია ამ ქადაგების ავტორი, თუ ეს თხზულება ნათარგმნია, მაგრამ თუნდაც იგი ნათარგმნი აღმოჩნდეს, მაინც ალბათ XI საუკუნეშიც ასეთი წესი ყოფილა, თორემ ამისთანა ქადაგებას უცხო ენიდან რად გადმოთარგმნიდენ.

ეს მოძღვარი გულწრფელად ურჩევს ხალხს ვალს ნუ ისესხებო. „უკეთუ გაქეს რვალი, გინა სამოსელი, გინა კარაული, გინა სხუად რადმე ყოველივე წარაგე, ინებე ყოვლისავე განსყიდვად თუინიერ თავისუფლებისაი შენისა“ (ibid., გვ. 210), იმიტომ რომ თუმც მართალია ეხლა „გლახაკ ხარ, არამედ თავისუფალ ხარ; უკეთუ კულა ისესხო, გავედარმდიდრდე და თავისუფლებაი მოგელოს შენგან, რამეთუ მოვალე მონად არს მოსესხისაი და მონად სყიდული; რომლისა მსახურებამ თანაწარუვალ არს“-ო (ibid., გვ. 213), „მოცემულ არიან შენდა ხელნი და ხელოვნებანი, შურებოდე; სასყიდელთა ჰმსახურებდე“-ო, ურჩევს ნიჭიერი მქადაგებელი, „არიან მრავალნი ღონენი, ამბობს იგი, მაგრამ თუ არც ერთი არ შეგიძლიან იღონო, „ითხოვდი უკვე სხვაგანა“, ან შენა გგონია „სირცხვილ არს თხოვნად“? „განა უსირცხვილეს არა არს სესხებად და მერე ჭირვებად მოსესხისა მიერა“-ო?,

– ეკითხება ავტორი. ბევრი იყო ამ აზრების მქადაგებელი, მაგრამ ცხოვრება მაინც თავისის გზით და წესით მიმდინარეობდა და მოძღვრებას უკან მობრუნება არ შეეძლო.

ქალაქებში ვაჭრების გარდა ხელოსნებიცა ცხოვრობდნენ. ევსტათე მცხეთელის ცხოვრებიდან ჩანს, რომ VI საუკუნეში მცხეთაში სპარსელები ყოფილან მეჯადაგებად და მეხამლეებადა (Рай Прузии საბინინისა). ასეთ სახელს ეძახდნენ ხოლმე ძველად მეჩექმეებს. უეჭველია, სპარსელი ხელოსნები ტფილისშიც იქნებოდნენ. მაშასადამე, საქართველოს ზოგიერთ ქალაქში სხვადასხვა უცხოელი ხელოსნების ახალშენები ყოფილა. ასე იყო საშუალო საუკუნეებში ევროპაშიაც. ხელოსნობას წინათ ხელს ეძახდნენ, მაგალითად, წა ევსტატე რომ მცხეთაში ჩამოვიდა, იქ სწავლობდა „ხელსა მეხამლობისა“-ო, ნათქვამია მის ცხოვრებაში. ხელოსნების შესახებ, რასაკვირველია, ბევრი ცნობა არ მოიპოვება. მკვლევარი იძულებულია აქა-იქ, სხვადასხვა თხზულებაში გაფანტული ცნობები შეკრიბოს, რომ გამოირკვეს, რა და რა ხელობა იყო ამ დროს გავრცელებული. წარწერებსა, სიგელებსა და აღაპებში შემდეგი ხელოსნები არიან მოხსენიებულნი:

1. მაშენებელნი (X საუკ., Brosset, Voyage, II, 168):

ა) კირითხურო (გრიგოლ ხანძთელის ცა, გვ. იდ), ქვითხურო, რომელსაც უცხო ენიდან შემოტანილ სახელს „გალატოზსაც“ (წა და ექვთიმის ცა, საეკლ. მუზეუმ. გამოც. 13-14) ეძახდნენ ხოლმე, რაც ეხლანდელ კალატოზს უდრის. ყველა ხუროების უფროსს, ანუ მთავარ აღმაშენებელს „ხუროთმოძღვარი“ ერქვა, ქვის ხუროების უფროსს კი „გალატოზთა უხუცესი“ (Brosset, Voyage, VII, 91). IX-XI საუკუნეში შემდეგი სხვადასხვანაირი შენობის აგება სცოდნიათ: „ქვითკირისას აშენებდნენ – ეკლესიებს (გრიგოლ ხანძთ. ცა, გვ. იდ), სახლებს (ნიკორწმინდის სიგელი, ქრონიკ., II, 46), მარნებს (ნიკორწ. ს. (ibid., II, 46), ბოსლებს (ნიკორწ. ს., (ibid., II, 46), ფარეხებს (ibid., II, 46) და სახნებლებს (ნიკორწ. ს. ibid., II, 46); ხისას აკეთებდნენ – ეკლესიებს, „ძელის ეკლესიებს“ ეძახდნენ ხოლმე (გრიგოლ ხან. ცა, გვ. ია), სახლებს მუხისას, ცილოფისას (sic), ნაძვისას (ნიკორწ. ს. ქრონ., II, 46), სამზარეულო და სამეხრეო სახლებს (ნიკორწ. ს. (ibid., II, 46), ოდა-საწნებლებს „შემის საწნებლებს“ ეძახდნენ ხოლმე (ნიკორწ. ს. ibid., II, 46). ამ დროს ორსართულიანი შენობებიც სცოდნიათ: „სახლი ქვითკირი და ზედა სახლი მუხისაჲ“ (ნიკორწ. ს. ibid., II, 46), სახლი მუხისაჲ და ზედა სახლი ქორედნიანი და სენიანი (ibid., II, 46), ბოსელი ქვითკირი და ზედა სახლი მუხისაჲ (ibid., II, 46), ქვითკირი ბოსელი და ზედ ხერხული ბელელი (ibid., II, 46), ქვითკირი ფარეხი და ზედა ქორეთი სახლი (ibid., II, 46). ვისაც ერთხელ მაინც ძველი ნაშენი ქართული ეკლესია ნანახი აქვს, ის ადვილად მიხვდება, რომ საქართველოში ხუროთმოძღვრება ძალიან განვითარებული და დანინაურებული იქნებოდა. ეკლესიები ნაშენობის ნაწილების ზომიერებით და საკვირველის შეთანხმებითა და სიმეტრიით არის აგებული, ისეთ მიუვალ და მაღალ ადგილებზე, ისეთი რთულ თაღებითა და გუმბათებით შემკული,

რომ უეჭველია ხუროთმოძღვრები ნასწავლი კაცები უნდა ყოფილიყვნენ. რაკი სწორე ადგილი საქართველოში იშვიათად თუ მოიძებნება, ამიტომ მანამ შენობის აგებას შეუდგებოდნენ, თავდაპირველად ნიადაგს გაასწორებდნენ ხოლმე. ამას მაშინ „ქვეყნის დავაკებას“ ეძახდნენ (იხ. გრიგოლ ხანძთელის ც^ა, გვ. ი^ა; ე^დ – ი^ა). ხოლო როცა მაღლობ და კლდიან ადგილას აშენებდნენ ხოლმე ეკლესიას, ჯერ „მწვერვალს ქვითა და კირითა მყარითა მრავალთა ჟამთა დაავაკებდნენ“ და ამგვარად ხელოვნურ ნიადაგს შეჰქმნიდნენ ხოლმე. ამას „ადგილის შემზადებას“ ეძახდნენ. ხშირად ამისთანა სამუშაოსათვის რამდენიმე წელიწადი იყო საჭირო (ibid., გვ. ლ^გ). თაღების გადაყვანას რომ შეუდგებოდნენ, ჯერ „კალაპოტს“ შეუდგამდნენ, ხოლო თალი რომ გამაგრდებოდა, „კალაპოტს გამოუყრიდნენ“ და მერე „მოლესავდნენ“ კიდევ (დავით აღმაშ. ანდერძი, შიომღვ. ისტ. საბ., 16). ერთ წარწერაში მუშებიც არიან მოხსენიებულნი, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ „მუშაკნი“ (Brosset, Voyage, II, 168). მოლესვის შემდეგ „მოხატავდნენ“ (ibid., 16), „მოჭიქავდნენ“ და „დააჭრელებდნენ“ ხოლმე (ათონის მონასტ. აღაპები, საეკლესიო მუზ. გამოც., 254). ამისათვის განსაკუთრებული ხელოვანი-მხატვრები იყვნენ (Brosset, Voyage, IX, 17) და როგორც ზარზმის ტაძრის მხატვრობიდან ჩანს, ძალიან კარგი და დახელოვნებულიც ყოფილან.

მოხსენიებულნი არიან აგრეთვე ხატის გამკეთებლები (1040. ქრონ. I, 42) და „ოქრომჭედლები“ (XI საუკ. იხ. Такаишвили. Археолог. Экскур. I, 72), რომელნიც ოქროს, ვერცხლისა და „ოქროცურვებულ“ (იოანეს და ეფთვიმეს ც^ა, გვ. 17) ნივთებს აკეთებდნენ. პრ. ნ. კონდაკოვის აზრით, ქართველ XI-XIII საუკუნეების ოქრომჭედლების ხელოვნური ნაწარმოებნი საუკეთესო ბიზანტიის ხელოვნების ნივთებს არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა (იხ. Описание памятниковъ древности въ некот. храмахъ и монаст. Грузии, გვ. 23). მკერვალი (ათონის აღაპები, საეკლესიო მუზ. გამოც., 233); უეჭველია, ცალკე ხელოსნები იქნებოდნენ, ისინი, ვინც „ოქრონემსულ“ (ibid., იე^ს და ექვთიმის ც^ა, საეკლ. მუზ. გამ., 17) ანუ ოქრომკედს აკეთებდნენ ხოლმე. მეხამლე (ევსტათე მცხეთ. ც^ა, Рай Грузии და ხარაზი (ათონის აღაპ., 256); მემშვილდე (ქრონ., II, 129) და მჭედელი (ათონის აღაპ., 247).

ჩვენ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ როგორ აწარმოებდნენ ხელოსნები თავიანთ საქმეს. ათონის აღაპებიდან ჩანს მხოლოდ, რომ ზოგიერთ ხელოსანს, როგორც, მაგალითად, მკერვალ თეოფილაქტეს (ათონ. აღაპ. 233), გიორგი მჭედელს (ibid., 247) და ოქროპირ ხარაზს, რომელნიც ათონის ივერთა მონასტერში შესულან, იმდენ ქონების შეწირვა შეძლებიათ, რომ მათი ხსენება იმნაირადვე იყო განწესებული, როგორც ლავრის დამაარსებლისა (ibid., 256). ეს გვიჩვენებს, რომ ზოგიერთ ხელოსანს თავისი საქმე ფართოდ დაუყენებია და დიდი მოგებაც უნახავს.

იყო თუ არა ამ დროს საქართველოში ამქრობის წესი და წყობილება, ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც მკვლ-

ევარს შეუძლია სთქვას, რომ ამქრობა ამ დროს ეცოდინებოდათ, იმიტომ რომ არაბეთის სახალიფოში ამქრები უკვე VIII საუკუნეში არსებობდნენ (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients, II, 187), ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოს საქალაქო წეს-წყობილებაზე არაბებს გავლენა ჰქონდათ. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამქრები ტფილისში მაინც უნდა ყოფილიყვნენ.

ამ ხნის ვაჭრებისა და ხელოსნების წოდებრივ მდგომარეობის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. რა პატივი ჰქონდათ საზოგადოებასა და ცხოვრებაში დიდვაჭრებს, ამის შესახებ ზემოთ იყო საუბარი. ვაჭრების წოდებრივ უფლებათა გამორკვევა შეუძლებელია; ვიცით მხოლოდ, რომ ზოგიერთ ვაჭრები ყმებადაც ითვლებოდნენ, მაგალითად, სამონასტრო ყმებად (შოიმღვ. ისტ. საბ., 16 და 22), მაგრამ რა დამოკიდებულება სუფევდა მათსა და მებატონეს შორის, საბუთებიდან არა ჩანს.

განსაკუთრებულ და მეტად შემოსავლიან ხელობას წიგნების გადანერა და შემზადება შეადგენდა. ეს ხელობა უფრო მონაზონებს შორის იყო გავრცელებული; ისინი რასაკვირველია მარტო სასულიერო და სამეცნიერო-საფილოსოფიო თხზულებების წიგნებს ამზადებდნენ ხოლმე, საერო მწერლობის და თავისუფალ მეცნიერებათა ნაწარმოების წიგნების გავრცელება კი ერისკაცების ხელობა იქნებოდა უეჭველია, მაგრამ ჩვენ და სამწუხაროდ, ამის შესახებ ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება. თუმცა სასულიერო თხზულებების გადანერა ბერების ხელობად იყო გადაქცეული, მაგრამ არც ისინი ამბობდნენ უარს სასყიდლებზე, თუმცა კანონით მათ ვაჭრობა აკრძალული ჰქონდათ. **უფასოდ წიგნს არავინ არ დაწერდა.** ერთი გადამწერი შენდობას ითხოვს მკითხველებისაგან, რომ ჩემი წიგნი ასე ცუდად არის გადამწერილი, მაგრამ რა მექნა, „სხვა ღონე არა მაქვნდა: საფასისაგან გლახაკ ყოვლად ვიყავ და უსასყიდლოდ არავინ დამიწერდა“-ო (ქრონიკ. I, 209), ჩივის სანყალი ბერი.

წიგნს ბევრი ხარჯი უნდებოდა: ჯერ ეტრათი უნდა ეყიდა ადამიანს (ქართული მწერლობა, I, 202, მ. ჯანაშვილისა), მერე გადასაწერად მიეცა ვისთვისმე, მერე შეეკერიებინა და დაეკაზმინებინა. ის ბერები, რომელთაც გადამწერა ხელობა ჰქონდათ აღებული, თავიანთ თავს „მწერალს“, ან ხშირად, თავდაბლობის გამო, „მწხრეკელს“ ეძახდნენ. წერა, მეტადრე ისე საუცხოოდ და ლამაზად, როგორც IX-XIII საუკუნეებში იცოდნენ ხოლმე, ძნელი საქმე იყო: დიდი ვარჯიშობა და ბეჯითობა იყო საჭირო. უეჭველია ახალგაზრდა ბერებს განთქმულ მწერლებთან უნდა შეესწავლათ ეს მაღალი ხელოვნება. კარგი გადამწერი ქართული გრამატიკისა და მართლწერის მცოდნე იყო; ეს ახლაც ეტყობა ხელნაწერებს და ეფრემ მცირეს თხზულებიდანაც ჩანს (ქრონიკ., I, 218). რამდენად დახელოვნებული და ერთნაირად განვრთნილნი იყვნენ ერთ მასწავლებლისაგან გამოსული გადამწერლები, იქიდან შეიძლება დავინახოთ, რომ როცა ზოგჯერ სიდიდის გამო სამუშაო რამდენიმე კაცსა ჰქონდა ხოლმე განაწილებული (იხ. პრ. ა. ცაგარელის Свед. о памятн. Груз. письм. , I, 78, 86 და 91-2) ისეთნაირად არის ხოლმე

დანერილი, თითქოს ერთ ადამიანს გადაუწერიაო. ხელნაწერის ბოლოს რომ ნათქვამი არა ყოფილიყო – ორმა კაცმა დავწერეთო, იქნება მკითხველი ვერც კი მიხვედრილიყო. ასეთის ხელოვნებით არის, მაგალითად, გადანერილი სინას მთის 864 წლის შესანიშნავი კრებული.

წიგნის გადანერას რომ მორჩებოდნენ, „შემოსვას“ შეუდგებოდნენ ხოლმე. „შემოსვა“ მგონი რვეულებად აკინძვასა ნიშნავს. ასე უნდა გვესმოდეს ალბათ იოანე ოქროპირის თხზულების ხელნაწერში შენახული ანდერძი: „წისა სახარებისა მათეს თავისაჲ ოდენ თარგმანი სამ წიგნად შეიმოსა: ესე პირველი შიგნი არს ა (1) თავიდან იც (18) თავამდე, სწერია ამა წიგნსა, მეორე წიგნსა ით (19) თავიდმან მე (45) თდე, მესამესა წიგნსა მე (46)-მან ყ (90), ამას შინა დასრულდების... მე ცოდვილმან თე შეეკაზმე წიგნი ესე“-ო (ა. ცაგარელი. Свед. о памят. Груз. письм. I). წიგნებად ამკინძველს „შემმოსველი“ (ibid., I, 73), ანუ „მმოსველი“ (ibid., II, 86) ერქვა; ეს ხელობა დიდი თავის სახეთქი საქმე არ იყო და ადამიანი ადვილად შეისწავლიდა; ამიტომ ზოგჯერ „მწერალი“ და „შემმოსველი“ ერთი და იგივე პირი იყო ხოლმე; მაგალითად, 977 წელს მწერალი და შემმოსველი სტეფანე დეკანოზი (ibid., I, 90-1), 1002 წელს მწერალი და შემმოსველი აკვილა მტბევარი (ibid., I, 83). ერთს 1081 წ. ხელნაწერში მოხსენებულია „მწუსხველიც“ (ibid., II 80), მაგრამ რას აკეთებდა იგი, არა ჩანს.

„შემოსილ“ წიგნს ყდის გასაკეთებლად აძლევდნენ ხოლმე „მკაზმავებს“, ანუ „მკაზმელებს“ (1008 წ., ibid., I, 86, 91-2). ვისაც ძველი ტყავის საუცხოო ჩაჭდეულ სურათებით შემკული ყდები უნახავს, ის ადვილად წარმოიდგენს, რამდენად განვითარებული უნდა ყოფილიყო ძველ საქართველოში ეს ხელობა. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ამის შესახებ მეტი არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ბევრი შეძლებული ხელოვნების მოყვარე ქართველი თავის წიგნს სურათებით, ან როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე, ხატებით ამკობინებდა. სათაურებსა და პირველ ფურცელზე „კამარას“ (заставка) ახატვინებდნენ ხოლმე. პირველი ფურცლის დამსურათებელს „კამარათა მწერალი“ ერქვა (940 წ., Brosset Voyage, XII, 83). როცა წიგნის დასურათება სურდათ, მწერალს შეუკვეთავდნენ ესა და ეს ფურცელი ცარიელი დასტოვეო. რაკი მწერალი თავის საქმეს მორჩებოდა, მაშინ წიგნს „მხატვარს“ და „კამარათა მწერალს“ გადასცემდნენ და იმ ცარიელ ფურცლებზე სურათებს დაახატვინებდნენ ხოლმე. ზოგჯერ სურათებს ხელნაწერის მომზადების ბევრი ხნის შემდეგ ჩაურთავდნენ ხოლმე შიგ, ზოგჯერ უსახსრობისა გამო ფურცლები ისე ცარიელი რჩებოდათ. ვინც შეძლებული კაცი იყო, ის სურათებსა და „კამარებს“ საბერძნეთიდან იწერდა, ან მოჰქონდა. აი, მაგალითად, რასა სწერს ტბეთის 995 წლის სახარებაში სამოელ ეპისკოპოსი: „მე გლახაკმან სამოელ... (ვიხილე) წიგნი ესე, ოთხთავი სახარება და ვპოვე აღწერილი და შემკული ყოვლითა განგებულებითა, ხოლო ნაკლულევან იყო ხატთა და კამარათაგან და გულს ვიდგინე დიდითა ხარკებითა და გამოვ-

იხვენ ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქალაქით დიდით სამეუფოთ და ჩაურთენ ამას წმიდასა სახარებასა"-ო. (ibid., I, 21). როცა საგალობელი იწერებოდა ხოლმე, მაშინ „მწერალი“ რომ გაათავებდა, წიგნს „მნიშვნელს“ (1076 წ., Н. Март, Агиогр. пам. Афона, 87) გადასცემდნენ ხოლმე, რომ საგალობო ნიშნები დაესხა.

ვისაც წიგნის შეძენა სურდა, მწერალს შეუკვეთავდა, ასეთი და ასეთი თხზულება მომიძაადეო. წიგნის შემძენელს „მომგებელს“ ეძახდნენ (იხ. სინას მთის ხელნაწერები, 984 წ., 976 წ., 981 წ.). ხშირად „მომგებელი“ მასალას თვითონ მიუტანდა ხოლმე მწერალს, მაგ., XI საუკუნის ათონის ხელნაწერში მწერალი მიქაელ დაღალისონელი აცხადებს, რომ ამ წიგნისათვის, რომელიც იაკობ მღვდლის განზრახვით არის დანერგილი, „ეტრატი იაკობ დეკანოზმან მოიღო“-ო (А. Цагарели. Свд. о пам. Груз. письм. I, 46). თუ განთქმული მწერალი ეგულებოდათ სადმე, წიგნის მომგებელნი მანძილს არ შეუშინდებოდნენ და წიგნს იქ შეუკვეთავდნენ ხოლმე. ჩვენამდე მოაღწია ერთმა წერილმა, რომელიც 984 წელს განთქმულ მწერალ იოანეს წიგნის მომგებელის მიქელისათვის სინას მთით მიუწერია, როცა შეკვეთილი წიგნი გაუგზავნია პატრონისათვის. აი, ეს წერილი: „ქრისტემან მომიბოძენ ჯვარი და წმიდა ღოცვამ თქუენი ძმაო და ოჯგალო ჩემო მიქელ! რომელი გებრძანა, დამიწერია; მარიამ მეგვპტელისაჲ არა ვპოვე; სხუად ვერაჲ ვიცოდე, რამცა დავწერე; რვეულნი, რომელ დარჩის საკითხავებად დავწერე; შემინდვე, არაჲ მქონდა. ყოველთა ძმათა თაყვანისცემასა და ღოცვასა მოვახსენებ: ესე მე ადრე დავწერე, განა არავინ ვპოვე, – ვისმცა მივსცე: ან კვრილესდა (კეწსდა) წამომიცემიან. თუ რას მანწერიებდე, მიხარიაჲ ეტრატი გიზლო“-ო (სინას მთის ხელნაწერი 984 წ.). როგორც ჩანს, მიქელს სხვათა შორის, მარიამ მეგვიპტელის ცხოვრების გადანერაც შეუკვეთნია, მაგრამ იოანეს ვერ უშოვნია იგი სინას მთაზე და მის მაგიერ საკითხავები გადაუწერია. თუ ამაზე არ დამყაბულდები, რაც გინდა დამაწერინე, სიხარულით გიზღვაჲ იმ ეტრატსაო. თანაც მწერალი დაგვიანებისათვის ბოდიშს იხდის, მგზავრი ვერ ვიშოვნე, რომ გამომეტანებინაო.

როგორც ეტყობა, წიგნები კაი ფასში იყიდებოდა და მწერლებისათვის დიდი შემოსავალიც უნდა მიეცა. ნიკორწმინდის XI საუკ. სიგელში, მაგალითად, ნათქვამია: „ვიყიდე წიგნი პარაკლიტონი: ა: (1) და მივეც ფასად ცხენისა ნახევარი“-ო. (ქრონიკ., II, 49). იმავე საბუთში წერია: მე დამხუდა იადგარი ნახევარწერილი: ა: (1) და გავასრულე ყითავე სისრულითა, შევმოსე და მოვუცუარე და შევბეჭდე და მისისა დანერისა და შეკაზმისათვის მივეც დრაჰკანი დუკატი იე: (15)“-ო. (ibid., II, 49). ვთქვათ შეკაზმაში 3-5 დრაჰკანი დუკატი მისცა, მაშინ ნახევარი წიგნის დანერა 10-12 დუკატი დრაჰკანი, ხოლო მთელი წიგნისა 20, ან 24 დრაჰკანი დუკატი ღირებულა. ეფთვმე მთაწმინდელის სიტყვით, თეოფანე ხუცესს, რომელიც იყო „სწავლული ფრიად და ხელოვნებით მწერალი წიგნთა საღმრთოთაჲ, უფროჲს ათას ხუთასისა დრაჰკანისა უწერიან წიგნნი მონასტრისა შინა და გარე“

(საეკლესიო მუზ. გამოც., იოანეს და ეფთვიმის ცა, 57). ამ წინადადებიდან ჩანს, რომ 1500 დრაჰკანზე მეტი მხოლოდ დახელოვნებულ მწერალს შეეძლო მოეგო. ჩვეულებრივ, მაშასადამე, ამაზე ნაკლები შემოსავალი ჰქონიათ. ამგვარად, ჩვენ შეგვიძლია დაახლოებით წარმოვიდგინოთ, თუ რამდენს ფულს იღებდნენ ძველ საქართველოში მწერალი ბერები.

საქართველოს სამეფოს საზინანსო ნაწილობილება

პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რა და რა წყაროებისაგან შედგებოდა IX-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფო შემოსავალი, არც საისტორიო თხზულებებში, არც სხვა რომელსამე საბუთებში არ მოიპოვება. ამის გამო მკვლევარმა უნდა მატყიანებში აქა-იქ გაფანტული და გაკვრით ნათქვამი ცნობებით ისარგებლოს და თავისი მიზნისათვის გამოიყენოს. საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი შედგებოდა, როგორც ეტყობა: **I. სახელმწიფო გადასახადებისაგან, II. სამხედრო ალაფისაგან და III. დაპყრობილ ქვეყნებზე დადებულ ხარაჯისაგან.** დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ მეფე თავის უხვს ქველმოქმედებას „არა თუ ჯელოსანთაგან მორთმეულსა იქმოდის, ანუ საჭურჭლით, არამედ ჯელითა თვსითა ნადირებულთა“-ო. (ქართ. ცხ., 373). მაშასადამე, მეფეს ფული ან „ჯელოსანთაგან მორთმეული“ ექნებოდა, ან „საჭურჭლით“.

I. სახელმწიფო გადასახადი. – სახელმწიფო გადასახადის ამკრები მოხელეები „ჯელოსნებად“ იწოდებოდნენ. ერთ შიომღვიმის მონასტრის საბუთში, მაგ., ნათქვამია: „მითავისუფლებიან ყოველთავე ჯელოსანთაგან: მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მეჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა ჯელოსანთაგან“-ო (X ს., შიომღვ. ისტ. საბ., 3). ამ წინადადებიდან ცხადად ჩანს, რომ ჯელოსანი გადასახადის ამკრები მოხელე იყო, რომ იგი სამეფო დარბაზს ექვემდებარებოდა და საქმეზე იქიდან იგზავნებოდა ხოლმე. ამგვარად, „ჯელოსანთაგან მორთმეული“ მუდმივი სახელმწიფო გადასახადი იქნებოდა. „საჭურჭლით“, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, „ალაფს“ უდრის.

„ჯელოსნები“, ან სხვა მოხელეები, რომ ხარჯის ასაკრებად შევიდოდნენ რომელსამე მემამულის სახლში, ამ უფლებას „შესავალს“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 3, 5, 22 და სხვ.) ეძახდნენ, რომ ამ სიტყვას სწორედ ეს მნიშვნელობა აქვს, ეს ბაგრატ მეფის 1058 წლის სიგელიდან მტკიცდება: თუ რომელიმე მოხელემ ეს შიომღვიმისადმი შეწირული მამული გადასახადისაგან გათავისუფლებული „შესავალად და საჯელისუფლოდ გახადოს, ანუ ბეგარა და გამოსავალი რაი დასდვას“, ის წყეულ-შეჩვენებული იყოსო. მამული „შესავალად“ ე. ი. „ჯელოსანთა“ და ჯელისუფალთა შესავალად გახადოსო. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს სიტყვას „საჯელისუფლოდ“, ვინც „ჯელისუფლის შესავალად“ გახდის მამულსო. ერთს XIII ს. სიგელში პირდაპირ ნათქვამია კიდევ: „ჯელისუფალთა შესულად (ibid., 67). იმ მამულს, ან ქონებას, რომელიც გადასახადისაგან განთავისუფლებული იყო, „შეუვალი“ ერქვა (ibid., გვ. 5, 11, 17, 2 და სხვ.), იმის გამო რომ გადასახადის ამკრებ მოხელეებს მამულში შესვლის უფლება არა ჰქონდათ – „შეუვლად ყოვლისა შესავალ-

ისაგან" (ibid., 22). იმ გადასახადს, რაც მამულს, ან ქონებას ედო, „გამოსავალს“ ეძახდნენ (ibid., 4, 5, 16 და სხვ.). სიტყვა „გამოსავალი“ შემოსავალსა ნიშნავდა წინათ. ეს ცხადად ჩანს იოანეს და ეფთვმეს ცხოვრების შემდეგ წინადადებიდან: „დიდსა უკვე ლავრასა მისცეს... კუნძული, რომელსა ნეოს ეწოდების... რომლისაგან გამოვალს გამოსავალი ყოველთა წელთა იდ (14) ლიტრად“-ო (საეკლ. მუზ., გამოც., გვ. 17). აქ სიტყვები „გამოსავალი ყოველთა წელთა“ ყოველწლიურ შემოსავალს ნიშნავს.

„გამოსავალი“, ანუ გადასახადი ბევრნაირი იყო. ბაგრატ მეფის 1058 წლის სიგელში ჩამოთვლილია გადასახადები: სახელმწიფო, საერისთავო, სააზნაურო, საციხისთავო, საწვეისუფლო, საბანჯრო და საკოშრე (შოიმღვ. ისტ. საბ. 4); გიორგი II-ის 1072 წ. სიგელში კი აღნიშნულია – საწელმწიფო, საერისთავო, საციხისთავო, საწვეისუფლო, საშურტო და სხვა (ibid., 11). საერისთავო და დანარჩენი გადასახადები მოხელეთა სარგოს შეადგენდა და ამის გამო ჯერჯერობით მათ არ შეეცხებით. ახლა მხოლოდ „საწელმწიფო გამოსავალზე“ გვექნება ლაპარაკი. სახელმწიფო გადასახადს აგრეთვე „სასეფო გამოსავალიც“ ერქვა (ibid., 16, დავით აღმაშ. ანდერძი); XII ს. ზოგჯერ ხარჯასაც ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 411 და შოიმღვ. ისტ. საბ., 26). შოიმღვიმის ერთ XIII საუკ. საბუთში სამეფო გადასახადად „კულუხი“ და „ღალაა“ (შოიმღვ. ის. საბ., 60) დასახელებული. კულუხი ღვინის გადასახადია, ხოლო ღალა პურისა; მაშასადამე, შემოსავლის გადაკვეთილი წილი აუღიათ (შოიმღვ. ისტ. საბ., 3). სამწუხაროდ საბუთებიდან არა ჩანს, რამდენი წილი იყო დაწესებული. უეჭველია, ჭირნახულის გარდა საქონელზე იქნებოდა გადასახადი, მაგრამ ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. „გამოსავალს“ გარდა სახელმწიფო „ბეგარა“ ანუ „დაჭირებითი სამსახური“-ც იყო დაწესებული (შოიმღ. ისტ. საბ., 11, 14, 16). ბეგარ/ას, სავალდებულო სამსახურს, „სამუშაო“ ანუ „სუხრა“ (ibid., 11, 16) ერქვა. სუხრა არაბული სიტყვაა „სუხრაჰ“ და ნიშნავს უფასოდ მუშაობას, იძულებითს სამუშაოს (Zenkez. Lexicon). ამგვარად, იგი ქართულ „დაჭირებითს სამსახურს“ და „ბეგარას“ ეთანასწორება და მხოლოდ არაბების ბატონობის წყალობით შემოხიზნულა ქართულში. ასეთ ბეგარად უნდა ჩაითვალოს, მაგ., „ზროხის შებმა“, რომელიც სოფელ აგარის მცხოვრებლებს ედო (ibid., 13). როგორც ჩანს, ეს ბეგარა ფუძის კვალობაზე იყო გადაკვეთილი: ფუძეზე ერთი ძროხა უნდა შეებათ. ამნაირადვე სამუდამოდ და უცვლელად გადაკვეთილი იქნებოდა სხვაგვარი ბეგარა, ანუ „დაჭირებითი სამსახური“, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ შესახებ ცნობები არ მოიპოვება ამ გამოკვლევის პირველ თავში ნაჩვენები იყო, რომ გადასახადი მამულს აწვა (იხ. კიდევ შოიმღვ. საბ., 60), ასე იყო ბეგარაც. ამას ის გარემოება ამტკიცებს, რომ ძროხის შებმა „ფუძეს ედო“. მხოლოდ ნასყიდი მიწა იყო ბეგარისაგან განთავისუფლებული; ეს ცხადად ჩანს შოიმღვიმის XIII საუკუნის ერთი სიგელიდან, სადაც ნათქვამია: ზოსიმეს და მის გამზრდელის შეძენილ მიწებს „არცა სამეფომ სამსახური ზედა აც... არცა გამოსაღებე-

ლა... ყოველითურთ უბეგრომ არს მით რომელ ნასყიდი არს-ო (შოიმღვ. ისტ. საბ., 60-61).

აჯანდისინ პირდაპირ გადასახადებზე იყო ლაპარაკი, მაშინდელ საქართველოში არაპირდაპირი გადასახადებიც არსებობდა: 1) ბაჟი (შოიმღვ. ისტ. საბ., 11, 16, 17). როგორც საბუთებიდან ჩანს, ბაჟი მარტო უცხოეთიდან შემოტანილ საქონელს კი არ სდებია, არამედ შინაურსაც. მეტი ცნობები, სამწუხაროდ, არ მოიპოვება. სიტყვა ბაჟი სპარსულს „ბაჯ-ისაგან არის წარმომდგარი და უეჭველია, არაბებზე წინათ იქნებოდა ქართულში შემოხიზნული. თვით არაბები ხომ თავიანთ სახელმწიფო მოღვაწეობის პირველი საუკუნეების განმავლობაში ბაჟის არსებობის წინააღმდეგნი იყვნენ და ყველგან, საცა კი ისინი ბატონობდნენ, ამოჰკვეთეს კიდეც (იხ. A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients II, 173-4).

2) „სახიდე“ გადასახადი (შოიმღვ. ისტ. საბ., 4). როდის ან რაზე ართმევდნენ ხოლმე ხიდის ფულს, საბუთებიდან არა ჩანს და 3) „საკომრე“ (ibid., 4) – გადასახადი სასწორზე, არც ამის შესახებ მოიძებნება მეტი ცნობები.

II. სამხედრო ალაფი. ალაფის აღება, რასაკვირველია, მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა დაეწყოთ საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებლის შესანიშნავ სამხედრო წესწყობილების შემოღების წყალობით ჩვენმა ხალხმა ზურგი გაიმაგრა, თავისი ქვეყნები დაიბრუნა და მერე მეზობელ სამეფოების დაპყრობას შეუდგა. რაც უფრო მდიდარი და ძლიერი იყო დამარცხებული მოპირდაპირე, მით უფრო მეტი ნატყვენავი ქონება ჩაუვარდებოდა ხოლმე ხელში ჯარსა. ერთი დიდი ომი ისე არ გათავდებოდა, რომ აუარებელი ალაფი არა რგებოდათ ქართველებს. როცა, მაგ., გიორგი III მაჰმადიანთა შეერთებული მხედრობა დაამარცხა, ქართველებს დარჩათ „სიმრავლე კარავთა და სრაფარდათა, სიმდიდრე თუალთა და მარგალიტთა ურიცხუთა, ოქროთა ჭედელთა და უჭედელთა, ალქემთა, ცხენთა და ჯორთა ყოველთა განძთა, სოფლის სიმდიდრეთა და მონაგებთაო“ (ქართ. ცხ., 389). ასეთივე უხვი დავლა რჩებოდათ ხოლმე ქართველებს თამარ მეფის დროსად (ibid., 395, 449-450, 471). ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ გიორგი მეფემ აუარებელ ალაფიდან აიღო „ბევრის ბევრეულთაგან ნიჭთა მცირედ მცირედისაო“ (ibid., 389). იმ ალაფის წილს, რომელსაც ხელმწიფე იღებდა ხოლმე. „საპატრონო“ ერქვა (ibid., 451). თამარ მეფის მემკვიდრის სიტყვიდანა ჩანს, რომ ეს „საპატრონო“ წილი ალაფის ერთ მეხუთედს შეადგენდა. ისტორიკოსი ამბობს: აღიღეს ფანჯიაქი სამეფოდ“-ო (ibid., 449). „ფანჯიაქი“ სპარსული სიტყვაა და სწორედ ერთ მეხუთედსა ნიშნავს. თუმცა არაბების საომარ წესის ძალითაც ნატყვენავ ქონებისა და სამხედრო ალაფის ერთი მეხუთედი ხალიფას ეკუთვნოდა (იხ. A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients II, 147), მაგრამ რაკი „საპატრონო“ წილის სახელი „ფანჯიაქი“ სპარსული სიტყვაა, ამიტომ ჩვენ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი, რომლის ძალითაც მეფე დავლის 1/5-ს იღებდა, სპარსეთიდან უნდა ყოფილიყოს საქართველოში შემოსული. საპატრონო ალაფის წილი მაინც

დიდძალ ქონებას სძენდა ხელმწიფეს. მემკვიდრე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III თავის „გამარჯვებასა და გაზეებას“ წყალობით განამრავლნა საჭურჭლენიცა და დადვა თვთ მისით მონაგებით და მისთა ნატყვენავთა-გან მოგებული ციხესა შინა უჯარმოსასა“-ო (ქართ. ცხ., 395); ძველ საჭურჭლეებში ალბათ ველარ დატეულა და ახალის აგება დასჭირებია. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამბობს: „ალიგსნეს ყოველნი საგანძურნი სამეფონი ოქროთა და ჭურჭლითა ოქროსათაო“ (ibid., 471). ერთი სიტყვით „ალაფი სახელმწიფო შემოსავლის საპატიო ნაწილს შეადგენდა.

III. ხარაჯა. დამარცხებულ და ნებაყოფლობით დამორჩილებულ მტერს ყოველწლიურ გადასახადს ადებდნენ ხოლმე, რომელსაც „ხარაჯას“ ეძახდნენ (ქართ. ცხ., 306). დაპყრობილ ერთა ხარკს არაბულადაც იგივე სახელი ჰქონდა (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients I, 59) და მიწის გადასახადად ითვლებოდა (ibid., I, 59 და 62). ქართულადაც თამარ მეფის დროს სიტყვა „ხარაჯა“ ლალის ან „გამოსავალის“ მაგიერ იხმარებოდა. იმის მაგიერად, რომ, მაგ., მემკვიდრეს ეთქვა: თამარმა ეკლესიები „გამოსავალისა“ (ლალა, კულუხი) და ბეგარისაგან გაათავისუფლაო, იგი წერს: „თავისუფალ ყვნა ეკლესიანი ხარაჯისა და ბეგარისაგანო“ (ქართ. ცხ., 411. შეადარე აგრეთვე თამარის სიგელს, შიომღვ. ისტ. საბ., 26). მაშასადამე, ქართულადაც ხარაჯას მიწის გადასახადის მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩვეულებრივ ქართულად „ხარაჯა“ დაპყრობილ ხალხებზე დადებულს ხარკსა ნიშნავდა. რაც უფრო მეტად მაგრდებოდა საქართველოს ძლევამოსილება და ქართველების საბრძანებელი ფართოვდებოდა, მით უფრო მეტი ხარაჯა შემოუვიდოდა საქართველოს ხელმწიფეს; ამიტომ მხოლოდ დავით აღმაშენებლის შემდეგ დაიწყო ხარაჯის შემოსავალმა წლითი წლობით ზრდა. თამარ მეფის დროს მრავალი ქვეყანა იყო საქართველოს მოხარკედ: ქვეყნები ერაყამდისა და მარადამდის ბაღდადის მხრივ (ქართ. ცხ., 422), გაგი, ქურდვაჭარი, განდამდის (ibid., 430), კაენი, კაიწონი, გელაქუნი (ibid., 431), თავრეუი (თავრიზი), მანა (= მიანე), ზანგანი (=ზანჯანი), ერთი სიტყვით, ადარბაიჯანი, გილანი, ხორასანი, გურგანი (ibid., 480-482), კარნუქალაქი ეზინკითურთ (ibid., 470-75) და სხვანი. რასაკვირველია, საქართველოს ამ მოხარკე ქვეყნებიდან დიდძალი შემოსავალი ექნებოდა. სამწუხაროდ, ქართულ საბუთებში არსად მოიპოვება იმის ცნობები, თუ რამოდენა ხარაჯა ედო თითოეულ დაპყრობილ ქვეყანას. მაგრამ მთელ დაპყრობილ ქვეყნების ხარაჯის ჯამის გამოანგარიშება, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო ხაზინას უნდა შემოსვლოდა, დაახლოებით მაინც შეიძლება და აი რა საშუალებით: ჩვენამდე მოაღწია ბაღდადის სახალიფოს სახელმწიფო შემოსავლის სამმა ხარჯთაღრიცხვამ, ერთი VIII საუკუნისა, ორი კი IX საუკუნისა. იქ აღნიშნულია იმ ქვეყნების გადასახადის ჯამი, რომელნიც მერე საქართველოს ბატონობის ქვეშ იყვნენ. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ დაპყრობილ ქვეყანას ხარკი გაცილებით უფრო მეტი ედებოდა ხოლმე, ვიდრე გადასახადი, მაშინ ჩვენ შეგვიძლია გამოვიანგარიშოთ დაახლოებით თუ რამ-

დენი ხარაჯა შემოსდიოდა საქართველოს, მაგალითად, XII ს., თამარ მეფის დროს, მაშინდელი მოხარკე ქვეყნების ნუსხა ზევით იყო მოყვანილი. აი, რამდენ გადასახადს აძლევდნენ ისინი IX საუკუნეში:

გურგანი 4000000 ღირჰემს (A. Kremer. Culturgeschichte I. 332)

ყაზვინი (ზანჯანი). 1628000 – (ibid., I, 335).

ადარბაიჯანი (მარალა, არდაველი). 4500000 – (ibid., 341).

გილანი 5000000 – (ibid., I, 342).

სომხეთი (კარნუ-ქალაქი, არზრუმი,

გელაქუნი) 9100000 (ibid., I, 343).

ერაყი 13000000 – (ibid. I, 364, შენიშვნა).

ხორასანი 38000000 – (ibid., I, 331).

ჯამი 75228000 ღირჰემი.

მაშასადამე, მარტო ფულად^{*} ის ქვეყნები, რომელნიც XII საუკუნეში საქართველოს მოხარკედ გახდნენ, IX საუკუნეში ყოველწლივ 75228000 ღირჰემს იხდიდნენ და გზავნიდნენ ბაღდადში. უეჭველია, XII საუკუნეში ქართველები გაცილებით უფრო მეტს გამოართმევდნენ ხარაჯად. მაშასადამე, ჩვენ თამამად შეგვიძლია საქართველოს მარტო ხარაჯის ჯამი 75228000 ღირჰემი ჩავთვალოთ, ცხადია, ხარაჯა ერთიორად მეტი იქნებოდა და არა ნაკლები, მაგრამ თუნდაც რომ მარტო ეს ფული ჩავთვალოთ მაინც დიდძალი შემოსავალი დგება.

თუ როგორა ჰკრეფდნენ ხოლმე ხარაჯას, ამაზე ჩემს წინანდელ გამოკვლევაში „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ (გვ. 17) არის ლაპარაკი და აქ აღარ გავიმეორებ. დავუმატებ მხოლოდ, რომ ხარაჯის აკრების საქმე თვითონ დაპყრობილ ხალხს ჰქონდა მინდობილი და მეფეს მარტო უკვე შეგროვილ გადასახადს აბარებდნენ ხოლმე.

ამგვარად, საქართველოს სახელმწიფოს შემოსავალი, ანუ როგორც XII საუკუნეში ამბობდნენ ხოლმე, „ყოვლისა სამეფოსა შემოსავალნი“ (ქართ. ცხ., 490), როგორც ზემოთ იყო გამორკვეული, სახელმწიფო გადასახადისა, ულუფისა და ხარაჯისაგან შედგებოდა. თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა და რას წარმოადგენდა, ან ერთი ან მეორე, ან მესამე, ამაზე უკვე ლაპარაკი იყო. მაგრამ საქართველოს სამეფოს ავლადიდებაზე და მის ეკონომიურ ვითარებაზე რომ სწორი და ჭეშმარიტი წარმოდგენა გვქონდეს, აუცილებლად საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოს ხაზინაში ნამდვილად გაცილებით უფრო ნაკლები შედიოდა, ვიდრე ვარაუდით უნდა შესულიყო; ნაკლები იმიტომ შედიოდა, რომ სახელმწიფოს გადასახადს და ხარაჯას ზიანი ჰქონდა.

ჯერ კიდევ ბაგრატ III-ემ ყველა საკათალიკოსო მამული სახელმწიფო გამოსავლისაგან გაათავისუფლა და შეუვალობის წიგნი უბოძა. თვით მელქიზედეკ კათალიკოსი თავის 1020 სიგელში ამბობს:

^{*} მხოლოდ ხარასანის ფულში ნივთულობის ღირებულებაც არის ზედ მითვლილი.

„ყოველნი სოფელნი, რომელი მომიგია და რომელნი სოფელი ძუელად ჰქონდეს ამას წმინდასა დედაქალაქსა, შესავალნი იყუნენ და მე მოვაჯსენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურატპალატსა და შეუვალად გამიჯანდეს და მიბოძეს სიმტკიცე შეუვალობისა“-ო (ქრონიკები, II, 33; შეადარე ქართ. ცხ., 322). სახელმწიფო საჭურჭლეს, ანუ ხაზინას ერთბაშად ბლომა შემოსავალი მოაკლდებოდა. მაგრამ დავით აღმაშენებლის დროს უფრო მეტი ზიანი მოუვიდა საქართველოს ხაზინას იმიტომ, რომ ისტორიკოსის სიტყვით, მეფემ „განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაკარგვეთა-მაჭირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა მისსა ყოვლისა ჭირისა და ბეგრისაგან“-ო (ქართ. ცხ., 373). ვინც იცის, თუ რა დიდძალი მამული და ქონება ეჭირათ წინათ საქართველოში ლავრებს, მონასტრებსა და ეკლესიებს, ის ადვილად წარმოიდგენს, თუ რამოდენა შემოსავალი მოაკლდებოდა ერთბაშად სახელმწიფო ხაზინას, როცა ეკლესიას „შეუვალობის“ უპირატესობა მიენიჭა. მაგრამ დავით აღმაშენებლის ბრძნულ და ძლევამოსილ მეფობის დროს სახელმწიფო ხაზინას ეტყობა ასეთ დიდ დანაკლისის ატანაც შეეძლო; უეჭველია, ახლად დაპყრობილ ქვეყნებიდან მომავალი ხარაჯა ადვილად შეავსებდა ამ ზიანს.

დავით აღმაშენებლის სიკვდილის შემდეგ, ან დიმიტრი I-ს, ან იქნება თვით გიორგი III-ეს, – არა სჩანს კი რა მიზეზით, მაგრამ შესაძლებელია, რომ ეკლესიის შეუვალობა სამძიმო იყო სახელმწიფო ხაზინისათვის, – ეს უპირატესობა გაუუქმებია კელავინდებურად გახადასახადის რთმევა დაუწყიათ. ეს იქიდანა ჩანს, რომ, გიორგი მეფის სიტყვით, როცა მე ის იყო დემნას განდგომას ვსძლიეო, მაშინ „მოვიგონეთ ეკლესიათა სამეფომსა ჩუენისათა ყოვლისა ბეგრისა უსამართლომსა და დაჭირებულისაგან, ჳსნაი და განთავისუფლებამ და ამისა მიზეზისათჳს შეკრბეს ყოველნი სამეფომსა ჩუენისა მონაზონნი და ეპისკოპოსნი იმერნი და ამერნი, კათალიკოსი მოძლუარი და ყოველნი მეუდაბნოენი და მათცა გვიბრძანეს და მოგუაჯსენეს დაჭირებულობამ ეკლესიათამ... ამისთვის... განვაგეთ გულს-მოდგინედ შეკაზმვამ და განთავისუფლებამ წმიდათა ღვთისა ეკლესიათამ“-ო (ქრონიკები, I, 265). ეს დიპლომატიური სიგელი იმასა ნიშნავს, რომ გიორგი III-ს თავის მეფობის პირველ წლებში, როცა მას ყველა კერძო პირები და დაწესებულებანი თავიანთ წყალობის წიგნებს დასამტკიცებლად წარმოუდგენდნენ, ეკლესიისათვის შეუვალობის წიგნი არ დაუმტკიცებია და წინანდებურად გადასახადი მოუთხოვია. სამღვდელოებას უთმენია, მაგრამ მერე, როცა დემნას განდგომა მომხდარა, უდროვნია, შეყრილა და, მობრუნებულა თუ არა მეფე ბრძოლის ველიდან, მოუხსენებია – ეკლესიები გადასახადებისაგან გაათავისუფლეო. მეფეც, – მეტი რა ძალა ჰქონდა, – უნდა დათანხმებულიყო; ის-ის იყო, რის ვაივაგლახით სძლია აჯანყებულ ძმისწულს, ამისთანა დროს ხომ მთელ სამღვდელოებას ვერ გადაიკიდებდა? ასე უნდა გვესმოდეს გიორგი III-ის მოქნილ ენით დაწერილი სიგელი, თორემ რა დასაჯერებელია, რომ მას ასეთი საქმე, როგორც ეკლესიის შეუ-

ვალობაა, დავიწყებოდეს.

თამარ მეფესაც ეს ეკლესიის უპირატესობა, როგორც ეტყობა, დაუმტკიცებია (ქართ. ცხ., 411) და სახელმწიფო ხაზინას ისევ ისე ბლომა შემოსავალი დააკლდებოდა.

შემდეგ, როგორც ნათქვამი იყო, დიდი დანაკლისი აგრეთვე ხარაჯასაც მოსდიოდა. მთელ იმ ფულს და ქონებას, რომელსაც ხარაჯად იხდიდნენ საქართველოს ქვეშევრდომი ერები, უკლებლივ სახელმწიფო ხაზინა არ იღებდა ხოლმე, იმიტომ რომ ქართველ მეფეებს ჩვეულებად ჰქონდათ ძლიერ და ქედფიცხელ მოყმე დიდებულების მამულებით დასაჩუქრება, ეგებ მათი გული ამით მაინც მოვიგოთო. ასე იქცეოდა, მაგ., ბაგრატ V (ქართ. ცხ., 330-1). ამნაირსავე გზას ადგა მისი შვილიც გიორგი II (ibid., 341). დავით აღმაშენებელი დიდებულ და ურჩ მოხელეებს მაგრე რიგად არა სწყალობდა, არამც თუ მამულს არ აძლევდა, პირიქით, საპყრობილეში ამოაყოფინებდა ხოლმე თავსა; იგი იმდენად ძლიერი იყო, რომ ურჩების მოფერებასა და ალერსს საჭიროდ არა სთვლიდა (იხ. ჩემი „საქართველოს მეფე...“, გვ. 16-66). დიდებულ მოხელეების დაჯილდოება მეტის მეტად თამარ მეფის დროს იყო გავრცელებული. თამარი თავის ერთგულ მოყმეების სამსახურს აჯილდოებდა და თითქმის განსაკუთრებით დაპყრობილ და სახარაჯო ქვეყნებს უწყალობებდა ხოლმე. როცა მაგ., თამარის ერთგულმა მოხელეებმა რუსი და მისი მომხრენი დაამარცხეს, მაშინ „მწყალობელ ერთგულთა და საკუთართა თვსთა“ მეფემ შეინყალა ზაქარია ვარდანის ძე და უბოძა გაგი ქურდვაჭრითა განძამდის მრავლითა საკუთართა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა შეინყალა და უბოძა სარგისისძესა ივანეს... საპატიო კაენი და კაინონი, გელაქუნითა და სხვითა მრავლითა სახარაჯოთა ქალაქითა, ციხითა და ქვეყანითა და შეინყალეს და დალოცნეს სხუანიცა მრავალნი დიდებულნიო (ibid., 431). მაშასადამე, ის ხარაჯა, რომელიც წინათ მთლად სახელმწიფო ხაზინაში შედიოდა, ახლა ან მთლად დიდებულების „საკუთრება“ ან „სანახევროდ“ უნდა გამხდარიყო, ე.ი. მხოლოდ ნახევარიღა ერგებოდა სახელმწიფო საჭურჭლეს. ამნაირადვე მოიქცა თამარი, როცა ქ. შანქორი და მისი მიდამოები აიღო: „ითაყვანა ამირმირმან და უბოძა მას შანქორი და ყოველი მისი შემოსავალი“-ო (ქართ. ცხ., 447, იხილე აგრეთვე გვ. 475, 478). რაკი საქმე ამნაირად იყო დაყენებული, რასაკვირველია, სახელმწიფო ხაზინაში გაცილებით უფრო ნაკლები შემოვიდოდა ხარაჯა, ვიდრე ნამდვილად უნდა შემოსულიყო, ეს დიდებულების დასაჩუქრების წესი რომ არა ყოფილიყო.

სახელმწიფო ქონება გიორგი II-ის დროს ქუთაისის საჭურჭლეში ინახებოდა (ქართ. ცხ., 341), ხოლო როცა დავით აღმაშენებელმა 1122 წელს ქ. ტფილისი აიღო, მაშინ „ტფილისი, დაუმკვიდრა შვლთა თვსთა საჭურჭლედ“ (ibid., 364); გიორგი III-ემ უჯარმაშიც ააშენა საჭურჭლე, რადგან ტფილისისა აღარა კმაროდა (ibid., 395). რაკი მემამულები „ხელოსანთაგან მორთმეულს“ და „საჭურჭლით“ აღებულს ფულს ცალცალკე იხსენიებს

(ibid., 373), ეტყობა, „წელოსანთაგან მორთმეული“, ანუ სახელმწიფო გადასახადის ფული, საჭურჭლეში არ ინახებოდა, არამედ ცალკე იყო; საჭურჭლეში, როგორც ჩანს, „მონაგები და ნატყვენავი“ ინახებოდა (ibid., 395), და სამხედრო ალაფი.

როგორ, ან რაზე იხარჯებოდა სახელმწიფო ქონება? არსებობდა ხოლმე თუ არა სახელმწიფო მთელი შემოსავლის ხარღთაღრიცხვა? ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები საისტორიო და იურიდიულ საბუთებში არ მოიპოვება, მაგრამ მაინც ჩვენ შეგვიძლიან დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში სახელმწიფო შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვას მუდმივ ადგენდნენ ხოლმე. ეს ცხადადა მტკიცდება თამარ მეფის ისტორიკოსის შემდეგი ცნობიდან: თამარის დროს „ყოველსა სამეფოსა მისსა შემოსავალნი, რაცა იყო შინათ და გარეთ, ყოვლისა ნაათალი გლახაკთა მიეცემოდა დაუკლებლად, ერთისა ქრთილისა მარცვალამდეცა“-ო (ibid., 490). თუ მთელ სამეფოს შემოსავლის ერთ მეათედ წილს ანდომებდნენ ხოლმე გლახაკთა უზრუნველყოფის საქმეს, მაშასადამე, უეჭველია, თავდაპირველად ყოველწლივ სახელმწიფო შემოსავლის მთელი ჯამი უნდა ჰქონოდათ გამოანგარიშებული, თორემ საიდან გაიგებდნენ „ნაათალი“ რამდენს შეადგენდა. ცხადია, რომ საქართველოში ამ დროს შემოსავალ-გასავლის ხარჯთაღრიცხვა ყოველწლივ უდგენიათ. ყურადღების ღირსია, რომ „ყოვლისა სამეფოსა შემოსავალნი, რაცა იყო შინად და გარეთ“ უანგარიშნიათ, ე. ი. სახელმწიფო შემოსავალი და ბაჟი – შინად, ხარაჯა კიდევ – გარეთ. ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ ქართველი მეჭურჭლეთუხუცესნი, ანუ ფინანსთა მინისტრები, საქმეში ღრმად ჩახედულები ყოფილან და არაბების გამოჩენილ ფინანსთა მინისტრებს არ ჩამოუვარდებოდნენ (იმათ შესახებ იხ. A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients, I, 263-273). „ნაათალი“ ამტკიცებს აგრეთვე, რომ იმ დროს „სახელმწიფო გასავალის სავარაუდო ანგარიშიც უდგენიათ. სამწუხაროდ, ჩვენამდე ჯერჯერობით არც ერთს სახელმწიფო შემოსავლის ხარჯთაღრიცხვას, არც სავარაუდო გასავლის ანგარიშს არ მოუღწევია.

რამდენადაც საისტორიო მასალებიდან ჩანს, სახელმწიფო შემოსავალი ამნაირად იხარჯებოდა:

1. მთელი შემოსავლის ერთი მეათედი, როგორც აღნიშნული იყო, გლახაკების უზრუნველყოფასა და სხვა საზოგადო საქველმოქმედო საქმეებზე იხარჯებოდა. როდის და ვინ დაანესა ეს, ამაზე ლაპარაკი მქონდა ჩემს გამოკვლევაში „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (იხ. „ივერია“, 1906 წ). და აქ აღარ გავიმეორებ.

2. შემოსავლის ნაწილი მეფეს და მის სახლობას ეძლეოდა. სამწუხაროდ, ცნობები არ მოიპოვება, თუ რამდენი უნდებოდა, ან რამდენი ეძლეოდა თვით მეფეს; ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ ამ დროს, როგორც ეტყობა, მეფის საკუთარ და სახელმწიფო ქონების განსხვავება და გარჩევა კარგად იცოდნენ (ქართ. ცხ., 373, 453). სამეფო ტახტს თავისი გადაკვეთილი შემოსავალი ჰქონდა: ეს ცხადადა სჩანს მემატთანეს შემდეგი

სიტყვიდან: იგი ამბობს, რომ ქალაქი ანი გიორგი III „დაიჭირა სიმტკიცედ ტახტისა თვისისა შესანახავად და განსამაგრებლად“-ო. (ქართ. ცხ., 386); ასე რომ სამეფო ტახტს თავისი საკუთარი შემოსავალი ჰქონდა და მით უფრო საინტერესოა გვცოდნოდა, რამდენი ეძლეოდა იმის გარდა სახელმწიფო ხაზინიდან. უეჭველია, ცოტა ფული და ქონება არ დასჭირდებოდა საქართველოს ხელმწიფის ტახტს, მეტადრე XII-XIII საუკუნეებში, როცა საქართველომ აღმოსავლეთში მოწინავე ადგილი დაიჭირა. საკმარისია, ადამიანმა მაშინდელი ბრწყინვალე დარბაზობის აღწერა გადიკითხოს (იხ. ქართ. ცხ., 416-420, 433, 439, 441, 448); რომ ცხადად წარმოიდგინოს, თუ რა დიდძალი ქონება და სანოვაგე დასჭირდებოდა სამეფო ტახტს.

3. სახელმწიფო მართვა-გამგეობაზე. საბუთებიდან ჩანს, რომ გამგეობის ხელისუფლებს, როგორც, მაგალითად, ერისთავთ-ერისთავებს, ერისთავებს, ციხისთავებს, მოსაკარგავე აზნაურებს, ხევისუფლებს და სხვ. „თავიანთი სარგო ჰქონდათ გადაკვეთილი, რომელსაც საერისთავო, საციხისთავო, სახევისუფლო ერქვა. რაკი ეს ყველა გადასახადი ყველა სიგელში სახელმწიფო „გამოსავალ“-ის ცალკეა დასახელებული, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მათი „სარგო“ სახელმწიფო ხაზინაში კი არ შეჰქონდათ გადასახადის ამკრებლებს და იქიდან ეძლეოდათ, არამედ აკრებისთანავე დანიშნულებისა და კუთვნილებისამებრ აბარებდნენ ხოლმე მოხელეებს. ჩვენ ვიცით აგრეთვე, რომ დიდებულ ხელისუფლებს, როგორც მაგალითად, ამირსპასალარს, მსახურთ-უხუცესს, მანდათურთუხუცესს „საპატიო სახ-არაჯო“ მიწები ჰქონდათ და იქიდან იღებდნენ გადაკვეთილ ფულსა და ჭირნახულს, ასე რომ ვგონებ, სახელმწიფო ხაზინიდან არც მათ ეძლეოდათ რამე: მაგრამ დარბაზის მრავალრიცხოვანი მოხელეები: მნიგნობრები, მწერლები, ჯელოსნები და მმართველობის დანარჩენი მოსამსახურეები, მალემსრობონი და სხვანი, უეჭველია ხაზინიდან მიიღებდნენ თავიანთ სარგოს. ამას გარდა, საზოგადო გზების, ხიდებისა და თავშესაფრების და საავადმყოფოების გაკეთება და შენახვა ცოტა ფულს არ მოითხოვდა.

4. დასასრულ, შემოსავლის ნაწილი ხმარდებოდა დიდძალ, მუდმივი ჯარის შენახვას, რომელიც საჭირო იყო „ციხეთა და ქალაქთა შინა მდგომად და დამჭირველად და გარეშე მტერთან საბრძოლველად“ (ქართ. ცხ., 357). მარტო დავით აღმაშენებლის დროს ქართველთა ჯარის გარდა 50,000 ნაქირავები ჯარი იყო; თამარ მეფის დროს ხომ უფრო მეტი იყო საჭირო (ibid., 438). ამ დროს ძველი და ახალი ყივჩაყების გარდა ოსებიც მრავლად ერივნენ მუდმივ ნაქირავებ ჯარში (ibid., 439). ამათი შენახვა მშვიდობიანობის დროს, მერე ნადირობის მოწყობა, რომელშიაც ყოველთვის ჯარი იღებდა ხოლმე მონაწილეობას, იმიტომ რომ წინათ ნადირობა ლაშქრისათვის ალღუმის მაგიერი იყო. ეს ხუმრობა საქმე არ არის და ცოტა ფული არ დაიხარჯებოდა. უმიზეზოდ კი არ უსაყვედურებდნენ, ერთი მხრით, დავით აღმაშენებელს მისი მოწინააღმდეგენი – საქართველოს „ესოდენ მჭირსედ დამოლაშქრებისათვის (ibid., 376), მაგრამ მაშინ სხვაფრივ არ შეიძლებოდა.

საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა

თუმცა საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ მხოლოდ შემთხვევით და გაკვრით ნათქვამი ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ ისინიც საკმაოდ ცხოვლად გვიხატავენ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობას. ჯერ კიდევ არაბები საქართველოს არ შემოესოდნენ, რომ იქაურობა, განსაკუთრებით დასავლეთი მხარე, სრულებით აოხრებული იყო, VI საუკუნეში იმ ადგილებში, რომელსაც მაშინ ლაზიკას ეძახოდნენ ხოლმე, სპარსელებსა და ბიზანტიელების შორის საშინელი გამწვავებული ბრძოლა იყო ატეხილი, შუაში კი მკვიდრი მცხოვრებნი იჭყლიტებოდნენ: მთელი ეს მხარე ამ ომების გამო აკლებული იყო (იხ. პროკოპი კესარიელის ისტორია, პროფ. დესტუნისის თარგ., წიგნი I, 12 და 11, 15, 17, 28, 29, 30). მერე ზედ დაერთო შავი ჭირი, რომელმაც ამ დროს ჯერ ეგვიპტეში იჩინა თავი, მერე კი მთელ ქვეყნიერებას მოედო. ქვეყანა არ გადარჩა, რომ მუსრი არ გაეცლო (იხ. პროკოპი კესარიელის ისტორია *ibid*, წიგნი II, თავი 32). რასაკვირველია, არც საქართველოს ასცდებოდა. მერე არაბები შემოესივნენ და მურვანყრუმ გააოხრა საქართველო. რაც არაბებმა დააკლეს, ის მოარულმა მუცლის სენმა დაასრულა და ქვეყანა დაღუპა. ყველა ამ გარემოებამ დასავლეთი საქართველო ისე გაანადგურა, რომ VIII საუკუნეშიც კი წელში ვერ გაიმართა, საშინელი უკაცურობა იყო. ჩვენი მემკვიდრე სუმბატ დავითის ძე მოგვითხრობს: „წვეი შავშეთისა უშენებელ იყო მაშინ გარეშე მცირედთა სოფელთასა, რამეთუ ჟამთა სპარსთა უფლებისასა აოჭრდა, ოდეს იგი ყრუმან ბაღდადელმან შემუსრნა ციხენი ყოველნი და მოავლო შავშეთიცა და ლადონი, და კუალად შემდგომად მისსა სლავამან სატლობისამან* მოაოჭრა კლარჯეთი და მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ ადგილ“ (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, „სამი ისტ. ქრონ.“ გვ. 53). ამ ქვეყნების აოხრებასა და ამოვარდნას გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების დამწერიც მოგვითხრობს: „კლარჯეთს და ტაოსა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა მცირედნი იპოვებოდეს (ერის კაცნი) დაშწნებულ ტყეთა შინა ადგილ ადგილ“ (იხ. პრ. ნ. მარის გამოც., გვ. ია).

არაბები მთელ საქართველოს დაეპატრონენ. თუმცა მემკვიდრე სუმბატ დავითის ძე ამბობს: „იყვნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე ჭვენი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“-ო (*ibid.*, გვ. 55), მაგრამ მარტოკა ეს მხარე კი არა, აღმოსავლეთი საქართველოც არაბების ბატონობის მძიმე ტვირთს ეწეოდა; ეს ცხადად ჩანს აბო თბილელის ცხოვრებიდან. განსვენებული მეცნიერი ალფრედ კრემერი ამტკიცებდა, რომ არაბების ბატონობა თბილისს არც როდის არ უნახავსო, იმიტომ რომ ხარკის შემოსავალის ხარჯთაღრიცხვის სიაში იგი მოხსენიებული არ არის, ხოლო ეს იმას ამტკიცებს, რომ იქიდან ხარკს

* „სატალი – სენია, მუცელა, მომსვრელი“ (საბა ორბელიანი, ლექსიკონი).

ბაღდადში არა გზავნიდნო (A. Kremer. Kulturgeschichte d. Orients I, 341). მართალია, სიაში საქართველო ცალკე დასახელებული არ არის, მაგრამ ბ. კრემერი მაინც სცდებოდა და აი რატომ: არაბები თავდაპირველად, მანამ კავკასიას ხეირიანად არ გაიცნობდნენ, საქართველოსა და სომხეთს ერთმანეთისაგან ვერ არჩევდნენ. საკმარისია ადამიანმა არაბების გეოგრაფიული თხზულებები გადაათვალიეროს, რომ დარწმუნდეს ამაზე: იქ სომხეთად ისეთ ქალაქებსა და ქვეყნებსა სთვლიან, რომელნიც უცილობლად საქართველოს ეკუთვნოდნენ. ცხადია, რომ რაკი არაბებს კავკასია საკმაოდ შესწავლილი არა ჰქონდათ, ყველაფერს სომხეთის სახელს ეძახდნენ, რადგან სომხეთი არაბების პირველი დაპყრობილი ქვეყანა იყო, როცა კავკასიაში შემოვიდნენ. ამიტომ შესაძლებელია საქართველოდან გამომავალი ფული პირველ ხანებში სომხეთის ხარკის სიაში ერთად მოქცეული ყოფილიყო, მერე კი ადგილობრივი თბილისის ამირა იქნებ იმდენად გათამამდა, რომ ხალიფას ფულს უჭერდა; ასეთი მაგალითებიც ბევრი ყოფილა ბაღდადის სახალიფოში. რომ აღმოსავლეთი საქართველოც, არაბების ბატონობის დროს, მძიმე ხარკს იხდიდა, ამას ამტკიცებს აბო ტფილელის ცხოვრების შესანიშნავი ავტორი იოანე საბანისძე, რომელიც ამბობს: „ვართ მორწმუნენი მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა ხარკსა ქვეშე მათსაო“ (საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 8). ხარკის ძლევა და სხვის მონობა არც თუ ძალიან საქებურია, რომ ავტორს ეს ცნობა სიცრუედ ჩამოვართვათ. ხარკი ძალიან დიდი იყო და მძიმე, კომლზე ოქროს დინარს ახდევინებდნენ და ხალხი დიდს გაჭირვებაში ჩავარდა. მერე, როცა არაბების ძლიერებამ შესამჩნევად იკლო და შესუსტდა, საქართველომ გამოკეთება დაიწყო; მაგრამ სწორედ იმ დროს, X-XI საუკუნეებში გამწვავებული ბრძოლა ატყდა ქართველებსა და ბიზანტიელებს შორის და ამ ბრძოლამ დიდი ზარალი მიაყენა ჩვენს სამშობლოს, დიდი ცოდვა და უბედურება დაატრიალა ჩვენს ქვეყანაში. როცა გიორგი მეფის (1014-27) ჯარმა ომის დროს სულმოკლეობა გამოიჩინა, ბოლომდე ვერ მოითმინა და უკან დაიხია, მაშინ ბიზანტიის კეისარი „ბასილი უკანა ნარუდგა და მოვიდა არტანს და დაწუა იგი და რომელი პოვა ტყვე ყო, ხოლო გიორგი წარმვიდა ნიგალითა კერძო სამცხედ და მოაოხრა ყოველივე, გარდავიდა გიორგი თრიალეთად და მოადგა ბასილი თრიალეთად“-ვე, მაგრამ როცა დაინახა, რომ გიორგის მეშველი ჯარი მოუვიდა, „შეიქცა თრიალეთით და უკუ-მოვლო ჯავახეთი და არტანი დღეთა შინა ზამთრისათა და კუალად უბოროტეს ადრე მოაოხრა“-ო, (სუმბატის ქრონიკა, „სამი ისტ. ქრ“, გვ. 68-69).

ჩვენი მემკვიდრის ამ ცნობებს ამართლებს და კვერს უკრავს არაბების ერთი ისტორიკოსი იაჰია ანტიოქელი, რომელიც გვიაშობს, რომ ბასილი მეფემ ქართველ მეფის ქვეყნები და სოფლები ჯერ გაძარცვა, მერე კიდევ გადაბუგა, ხოლო ტყვედ წაიყვანა, დახოცა და თვალები დასთხარა 200000 კაცზე მეტსაო (Б. Розен. Император Василий Болгоровойца, извлеч. Из летоп. Яхьи Антиох., გვ. 62). თუნდაც რომ არაბი მემკვიდრე რიცხვში სცდებოდეს, მაინც როგორც ქართულ, ისე არაბულ ცნობებიდან ცხადადა ჩანს, რომ

ბიზანტიის კეისარს ქვეყანა გაუნადგურებია და ხალხისათვისაც დიდი ზიანი მიუცია. ცოტა ხნის შემდეგ, 1023-1024 წწ., გულზე მოსული ბასილი კეისარი – გიორგი მეფემ და ქართველებმა ჩემი მოტყუება რად განიზრახესო, ქართველ ჯარს დაეცა და „მოისრნეს ურიცხვნი პირითა მახვილისათა და რომელნიმე მეოტ იქმნეს; წარიღეს ბერძენთა ავარი დიდძალი და განძი სამეფო ყოველი სრულიად, რომელი აქუნდა“-ო, – გვიამბობს სუმბატ დავითის ძე (სამი ისტ. ქრ., 73). ამ შემთხვევაშიც არაბი მემკვიდრე ჩვენი ისტორიკოსის ცნობას საუცხოოდ ამტკიცებს და უფრო მეტ მასალასაც გვანდის; იმის სიტყვით, კეისარს გიორგი მეფის ფულისა, განძისა და სურსათის გარდა ლაშქრის მთელი ქონებაც და დიდძალი საქონელი, ცხენები და ხარები ჩაუვარდაო ხელში (В. Р. Розен. Император Василий Болгаробойца, извлечь. из лето. Яхьи Антиох., გვ. 65). დიდი ხანი არ გასულა, რომ ბასილი კეისრის ძმამ კონსტანტი კეისარმა „მოაოხრა ქვეყანანი იგი, რომელნი პირველ მოეოხრნეს ქუეყანანი ბასილი მეფესა და უმეტესცა, რამეთუ მოინა ესე თრიალეთს, ციხესა ქუეშე კლდე-კართასა... და მისცნეს ციხენი“ (სუმბატის ქრონიკა, „სამი ისტ. ქრ.“, გვ. 76).

იაჰია ანტიოქელი მოგვითხრობს, რომ ბიზანტიელებმა ქვეყანა გააოხრეს და გადასწვეს, ხოლო მცხოვრებნი ზოგი დახოცეს, დიდძალი კიდევ ტყვედ წაასხეს, ვინც მიუვალ მთებში გახიზნა მოასწრო და იქ შეეფარა, მხოლოდ ის გადაურჩა სიკვდილსაო (В. Р. Розен. Импер. Василий Болгаробойца, излеч. из летоп. Яхьи Антиох., გვ. 70).

ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოს, რომელიც VIII საუკუნეში იმდენად აოხრებული იყო, რომ „მცირედლა დაშთეს კაცნი ადგილ ადგილ“. ბიზანტიელ კეისრების თავდასხმა და ნავარდობა XI საუკუნეში, ისევ ისე საშინელ განსაცდელში ჩააგდებდა, ქვეყანას ამოაგდებდა და მოსახლეობას ამოსწყვეტავდა; იქნებ VIII საუკუნესავით ეს მხარე „გარეშე მცირედთა სოფელთასა უშენებელ“ არა ყოფილიყო, მაგრამ მაინც ხალხი მეტის მეტად უნდა შემცირებულიყო; სამჯერ ზედიზედ აკლებისა განადგურების ატანა ხომ ხუმრობა საქმე არ არის.

ათას მესამოცე წლებში დასავლეთ ბიზანტიელებისაგან აოხრებულ საქართველოში საშინელი შიმშილობა იყო; გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების ავტორი მოგვითხრობს, რომ შიმშილით ბევრი დახოცილა, ხოლო ვინც სიკვდილს გადურჩა, ისიც „მრავალთა ჭირითა ცხოვნდებოდეს და შორის სიკვდილისა და ცხოვრებისა მყოფი იყო“; ხალხი უწმინდურ საჭმლით ირჩენდა თავსა, მშობლები თავიანთ შვილებსა სტოვებდნენ სხვებთან და თვითონ გარბოდნენ (გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება, საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 325-6). ჯერ შიმშილობა ხეირიანად არ მიყურებულიყო, რომ ჯავახეთს 1064 წ. თურქები ეწვივნენ და „არა თუ ახალქალაქისა მკვიდრნი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძვრ-ძვრად მოისრნეს და წარწყმდეს“ (ibid., 329).

ეს გახლდათ საქართველოს ახალი მტრის სულთან ალფარსლანის

საქმე, რომელიც „უგრძნეულად მოვიდეს, შემუსრა კანგარი და თრიალეთი და დღესა ერთს მარბიელმან მიუწია ყუელის ყურსა, გარდავიდა შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს ვიდრე ფანასკერტამდე და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს და ღვივის ჯეხს და თვთ დადგა თრიალთს სამ დღე“, მერე ქართველ მეფეს დაედევნა, „მოუჭდა ლაშქარი სულტნისა, წარვიდეს და წამოუდგეს ქედსა ზედა, ხოლო იგინი ჩამოესწრნეს ქართლს, წავიდა ჯავახეთს და მოადგა ახალქალაქს... და იბრძოდეს სამ დღე, (და) რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულიყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგეს ბრძოლითა: აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განუხუნეს კარნი და შეიქნეს ძლიერად, მოისრეს პირითა მახვილისათა; შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყუეს ურიცხვი ერი ქრისტიანეთა, აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი; შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“-ო (მარიამ დედოფლის ქართ. ცხ., გვ. 268-269, ე. თაყაიშვილის გამოც. და ქართ. ცხ., 331-332). ასეთი საშინელი სისხლის ღვრა მოხდა ამ ადგილას, მაგრამ ალფარსლანმა ეს არ იკმარა: 1068 წელს („ქორონიკონი იყო სპც“) იგი წარემართა აფხაზთა (ე.ი. ქართველ) მეფისა ზედა და მიერთნეს სომეხთ-მეფე კვრიკე და ტფილელი ამირა და აღსართან, შემოჰყვეს ქართლსა თანა; ჯაჭვით გაუშვეს მარბიელი ცისკრად და სამწუხროდ აღივსო ყოველი ქართლი თუესა დეკენბერსა ათსა დღესა ორშაბათსა“ (მარიამ დედოფლის ქართ. ცხ., *ibid.*, 271 და ქართ. ცხ., 334). მემატინეს სიტყვით, „იყო ქართლსა შინა პური და ღვინო ფრიადი“; სულთანი იქ ექვსი კვირა დარჩა და იწყო ოჭრებად და ჯოცად კაცისა და გარდავიდა მარბიელი მისი არგვეთს; მიუწიეს დაარბიეს ვიდრე რუის (ან სვირის ციხემდე“. სულთნის ჯარმა საშინელი დღე დააყენა ქართველებს: „მოისრა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა და ტყუე იქმნა; და იქმნა საძაგელ ქვეყანა ქართლისა სახილველად კაცთა, მოოჭრდეს ყოველნი ეკლესიანი, სიმრავლითა მძორისათა არა დაედგმოდეს ქვეყანასა თუალნი“, – მოგვითხრობს ისტორიკოსი (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., *ibid.*, 261 და ქართ. ცხ., 335). რაც მტრის ხელმა დააკლო, ის ბუნებამ დაასრულა. საუბედუროდ სწორედ მაშინ უნდა ყოფილიყო „ზამთარი სასტიკი“ იმიტომ „რომელი გარდაეხვეწა და მიმართა მათთა, მოსწყდა იგიცა სიფიცხისაგან ზამთრისა“ (*ibid.*, 271 და *ibid.*, 333) კიდევ საშინელ სიცივესა და ქარბუქს რომ არ შეეწუხებინა, ალფარსლანი საქართველოდან ფეხს არ მოიცვლიდა. დაბრუნებისას მან თბილისი და რუსთავი ქართველებს წაართვა და განძის მფლობელს ფადლონს უბოძა. ზამთარს ჩიოდნენ, მაგრამ არც გაზაფხულმა დააყარა ხეირი, ისედაც განადგურებულ ქვეყანას...

დიდი თოვლი რომ გადნა, „შეიქმნა სიმდიდრე წყალთა ძლიერი და მტკუარი ვერღარა ეტია ნადინობასა თვსსა, მოეფინა ველთა და წაიღო მრავალი სული, რომელი დარჩომილ იყო სულტნისაგან“-ო, გვიამბობს ისტორიკოსი (*ibid.*, 272 და *ibid.*, 336); საშინელმა წყალდიდობამ წალეკა ბედკრული ქართლი და საშინელი ცოდვა დატრიალდა. ამავე დროს, ფადლონი კიდევ ქართლს არბევდა (*ibid.*, 273 და *ibid.*, 336). ასეთ მდგომარეობაში და

გარემოებაში მყოფ ბაგრატ მეფესთან „არონიებდა სულტანი მოციქულთა და უკრებდა ძლუნთა ბაგრატ მეფესა, ამოთა ენითა სთხოვდა „ხარაჯასა“, მაგრამ საქართველოს ბატონიც ისეთისავე თავაზიანობით, ხერხით და ტკბილის სიტყვით ხვდებოდა ხოლმე თავის მოპირდაპირის მოციქულებს, ყმობას კი არა კადრულობდა. მემატიანე ამბობს: „არა დაიდვა ბაგრატ მეფემან ხარაჯა, არამედ ავლენდა იგიცა მოციქულთა და უკრებდა იგიცა ძლუნსა და იყო მათ შორის სიტყვა-სიყვარული“-ო (ibid., 276 და ibid., 339).

გიორგი II (1072-1089) მეფობის დროს საქართველოს მელიქ-შაჰი არ აძლევდა მოსვენებას: შემოესია, „დაიჭირა სამშვილდე სულტანმან და მუნ დგომასა მოარბია ქართლი, წაიღეს ტყუე და ნატყუნავი ურიცხვი“ (ibid., 279 და 342). მაგრამ რაც 1080 წელს („ქრონიკონი იყო ტ“) თურქებმა საქართველოს დღე დააყენეს, იმისთანას ჩვენი ქვეყანა იშვიათად თუ მოსწრებია. როცა თურქები გაძლიერდნენ ბიზანტიის მოხელეებმა თავიანთ ციხე-ქალაქებს, რომელიც აღმოსავლეთში, საქართველოს მეზობლადა ჰქონდათ, თავი მიაწებეს; თუქები დაეპატრონენ დატოვებულ ქვეყნებს და ფეხი მაგრად მოიკიდეს; მიჰყვეს ხელი საქართველოს და იწყეს „მიერიტგან რბევად, ტყუენვად და მოოხრებად, წვად, სრვად და ტყუენვად ქრისტიანეთა“ (ibid., 282 და ibid., 343). ერთხელ თვით გიორგი მეფეს უცბად თავს დაესხნენ კიდეც და უკუაქციეს იგი თავის მრავალრიცხოვან ჯარითურთ, „ხოლო საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქროსა და ვერცხლისანი ბაგრატიულნი და სასმურნი, სამწდონნი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი, ყოველთა დიდებულთანი აიხვნეს იავარად“-ო, – მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ibid., 282 და ibid., 344). როცა სხვა თურქებმაც შეიტყვეს, რომ საქართველო უპატრონოდ არის დარჩენილი და გაცარცვა ადვილი იყო, მაშინვე შემოიჭრნენ და „მოეფინნეს პირსა ყოვლისა ქვეყანასასა, ვითარცა მკალნი და დღესა ივანობასა ასისფორი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგვეთი, სამოქალაქო, ყყონდიდი აღივსო თურქითა; მოისრა, ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი; მასვე დღესა დაწუეს ქუთაისი და არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი“ (ibid., 282 და ibid., 344). მანამ თოვლი არ მოვიდა, თურქებს საქართველოდან ფეხი არ მოუცვლიათ; „მოჭამეს ქვეყანა და მოსწყვდეს თუ სადმე ვინ დარჩომილიყვნეს ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და ხურელთა ქუეყანისათა“-ო, – მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ibid., 283 და 344-345). ვინც გადარჩა, თავზარდაცემული მთიულეთს გარბოდა, მაგრამ ვაი ამ გახიზვნას!.. თითქოს განგებ სწორედ ამ წელსაც საშინელი სუსხიანი და ფიცხელი ზამთარი დაიჭირა; დიდძალი ხალხი ყინვითა, უსახლობითა და შიმშილობით გამოესალმა მაშინ წუთისოფელს (ibid., 283 და 345). გაუტკბათ თურქებს საქართველოში თარეშობა და ცარცვა-გლეჯა: გაზაფხულდებოდა თუ არა, მაშინვე საქართველოს მოედებოდნენ ხოლმე. მოსვენება არ იყო მათგან. მემატიანე მოგვითხრობს, „არა იყო მათ ჟამთა შინა თესვა-მკა“-ო; ან კი ხვნა თესვისთვისა ვისა სცხელოდა, სიცოცხლე ვისა ჰქონდა მობეზრებული, რომ

მთებიდან ბარად ჩამოსულიყო. გაოხრდა და ამოვარდა ქვეყანა; ნაცვლად კაცთა მკვცნი ველისანი დაემკვდრნეს მათ შინა" (ibid., 283 და 345). ქართლის ჭალაკები და ნაჭარმაგევი „აღსავსე იყო ირმითა და ეშუთა მიერ" (ibid., 288 და 349). ამ მტრის ნავარდობასა და ცარცვა-ყვლეფას ბუნების რისხვაც ზედ დაერთო: 1089 წელს (თ. ჟორდანია, ქრონიკები I, 233) ისეთი საშინელი მიწის ძვრა ატყდა, რომ, „შეიძრა საფუძველითურთ ესე ოდენ სასტიკად, ვითარმედ მთანი მაღალნი და კლდენი სასტიკნი მყარნი სახედ მტურისა დაიგალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დარილუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, სახლნი დაინთვნეს და დაირლუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა, რომელთა თანა თმოგვიცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანასი ცოლითურთ" (ibid., 286-7) და (ibid., 347-8). საშინელება რამ იყო ეს მიწის ძვრა: ერთი წლის განმავლობაში რყევა არ შეწყვეტილა და დიდძალი სული იმსხვერპლა კიდევ (ibid.). ისედაც შეშინებული ხალხი თავზარდაცემული აქეთ-იქით გარბოდა; „თვნიერ ციხეთა სადამე არასადა იყო სოფელსა შინა კაცი არცა შენებულეაო", ამბობს თანამედროვე მემატიანე (ibid., 288 და ibid., 348). საკვირველი ის არის, რომ მაშინდელი ქართველები სულით იმდენად ძლიერნი და გულგატეხილი იყვნენ, რომ ასეთი პოლიტიკური პირობების მიუხედავად, მწერლობასა და ხელოვნებას თავს არ ანებებდნენ... გასაოცარია სწორედ!.. ამ ხანაშია დაწერილი მრავალი საუკეთესო ხელნაწერი, სხვადასხვა თხზულებები, როგორც ნათარგმნი, ისე ადგილობრივი, აშენებულია ბევრი საუცხოვო ჩუქურთმიანი, შიგნით მოხატული ეკლესია-მონასტრები, გაკეთებულია ხელოვნური ნივთები. მაშინ ბრძოლაც იცოდნენ, ცხოვრებაც და სასოწარკვეთილებაში არას დროს არ ჩავარდებოდნენ ხოლმე. ასეთ საზარელ მდგომარეობაში იყო საქართველო, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა; აოხრებული და ანიოკებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა ხვდა წილად. სამეფო იმდენად დაპატარავებული იყო, რომ მემატიანეს სიტყვით: „იყო მაშინ საზღუარი სამეფოსა მთა მცირე ლიხთა და სადგომი სამეფო წალულის თავსა" (ibid., 288 და ibid., 349).

თავი და თავი საქმე მცხოვრებთა დამშვიდება და გამხნეება იყო, თორემ ტყე-მთიან ადგილებში გადაკარგული დაშინებული ხალხი ადვილად არ დაბრუნდებოდა ბარად. დავით აღმაშენებელმა თავისი ერთგული პირები მოიხმო, „სხუანიცა აზნაურნი მცირედ მცირედ შემოკრიბნა სადამე დაშთომილნი და სოფლებთაცა იწყეს შთამოსლვად და დასხდომად" (ibid., 288 და 348), საქართველოს საბედნიეროდ მალე 1092 წელს მოკვდა დაუძინებელი მტერი სულთანი მელიქ შაჰი (ibid.). რაკი დავით აღმაშენებელმა დაინახა, რომ უცხო მტრის შიში ცოტადაც არის მიყუჩდაო, მაშინვე სამეფოს აშენებას შეუდგა. ტყუილად კი არ ჰქვია მას „აღმაშენებელი" მეტსახელად: ყველაფერი მირეგვმორეგვილი იყო და მხოლოდ ისეთი დიდბუნებოვანი და ნიჭიერი პოლიტიკოსი თუ შეძლებდა დაცემულ სახელმწიფოს აღდგენის ხელის შეწყობას, როგორიც დავით მეფე იყო, თორემ სხვა ვერავინ. იმთავითვე მას გათვალისწინებული ჰქონდა, თუ რა ასუსტებდა

საქართველოს. დავითი ხედავდა, რომ გარეშე მტრის მოგერიება იმიტომ ნელდებოდა, რაკი შინაური ბრძოლა მთავრობისა და დიდებულ აზნაურებს შორის სახელმწიფო ძალას და ერთობას ძირს უთხრიდა; რომელს ერთს ას-
ვლოდა მეფე, გარეშე მტერს, თუ ურჩ დიდგვარიან მოხელეს, რომელსაც მედიდურობისა და ქედფიცხელობისაგან გული ყელში ეჩარა, რომელიც გაბრაზებული არ დაინდობს და თავის ეროვნების მტერს მიემხრობა და ბრძოლაში დაეხმარება? დავით აღმაშენებელმა დაინახა, რომ დაყვავე-
ბითა და ალერსით ვერას ხდებოდა და ისევ ძალით დამორჩილება არჩია და თავისი გაიყვანა კიდეც (იხ. ამის შესახებ ჩემი „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“). მაგრამ ყველაფერი ამაო იქნებოდა, თუ რომ მეფე გარეშე მტერს ვერ მოიგერიებდა და საქართველოს მუდმივ თავდასხმასა და დანთოკებას თავიდან არ ააშორებდა. ამისათვის კი ძალა იყო საჭირო, კარგი ლაშქარი, რომელიც ყოველთვის გამოსადეგი ყოფილიყო და ხელმ-
წიფის ბრძანებას დაუყოვნებლივ აასრულებდა; ადგილობრივ, აზნაურთა ყმების ჯარი ამ მიზნისათვის ზოგჯერ, როცა ყმების რომელიმე პატრონი მეფეს ეურჩებოდა ხოლმე, სანდო არ იყო იმიტომ, რომ გულმოსულს აზნ-
აურს ყოველთვის შეეძლო ხელმწიფის მტრობით ან დროზე არ გამოცხადე-
ბულიყო, ან ელაღატნა კიდეც. ამის გამო დავით აღმაშენებელმა გადაწყვი-
ტა საქართველოში მუდმივი, ნაქირავები ჯარიც შემოეღო, რომელიც ურჩ აზნაურთაგან დამოუკიდებელი და მეფის თვალწარმოშობი შემაყურებელი იქნებოდა. თავის გადაწყვეტილება განახორციელა კიდეც. ახლა მას 50000 მზამზარეული, საუკეთესოდ განვრთნილი და მუდამ მომზადებული ცხ-
ენოსანი ჯარი ჰყავდა: საითკენაც კი მტერი გამოჩნდებოდა, მეფე მაშინვე იქითკენ სწრაფად გაემურებოდა თავისი ერთგული გამოცდილი ლაშქრით და მოპირდაპირეს უგრძნეულად თავს დაესხმოდა ხოლმე; იშვიათად თუ ეს ხერხი არ გასჭრიდა: მოულოდნელი დაცემისაგან თავზარდაცემული მტერი საუცხოოდ განვრთნილი ჯარის იერიშს ვერ უძლებდა და გარბოდა ხოლმე. დავით აღმაშენებელის შორსგამსჭვრეტელობამ გასჭრა და საქა-
რთველო გარეშე მტრისაგან უზრუნველყო და თუ ვინმე გაკადნიერდებო-
და, შესაფერისს პასუხსაც მიიღებდა; ახლა მეზობლებიც პატივისცემითა და მონინებით ეპყრობოდნენ საქართველოს. ნაქირავებ ჯარის შესახებ ის-
ტორიკოსი სამართლიანად ამბობს, „არცა ცუდად დაშვრა, არცა უსაქმოდ მათი გამოყვანება, არამედ მათითა ჯელითა მოსრა სრულიად სპარსეთისა ძალნი და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანაყოლითა ქმნნა საქმენი დაურწმუნებელნი“-ო (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 301 და ქართ. ცხ., 358-9). რასაკვირველია, 50000 ნაქირავები მუდმივ ჯარის შენახვა, ადგილობრივის გარდა, ხუმრობა საქმე არ იყო, დიდძალი ფული დაიხარჯებოდა. აკი საქართველოს ზოგიერთი მაშინდელი მოღვაწე მეფეს ბრალსა სდებდა „ჯერეთცა ესეოდენ მჭირსედ მოლაშქრეობისათვის და დაჭირვებისა“ (ibid., 327 და 376-7); ქვეყანა ვერ აიტანს ამდენ ხარჯსა და ლაშქრობას და უბედურება დატრიალდებაო. თუმცა ზოგიერთი მათგანი

გულწრფელად არ ამბობდა ამას და სხვა მუცლის ტკივილი ჰქონდა (იხ. ამის შესახებ „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“), მაგრამ ზოგს კი, უეჭველია, მართლა დიდ განსაცდელად მიაჩნდა. დავით აღმაშენებელმა საქართველო ასეთ საშინელ მდგომარეობიდან გამოიყვანა და მტრისაგან იხსნა, ქვეყანა ისე აამაღლა და მშვიდობიანობის უზრუნველყოფით ხალხის წარმატებულ ცხოვრებას ხელი შეუწყო, რომ ზემოაღნიშნული ბრალდება უსამართლოა, სხვაფრივ ამ დროს შეუძლებელი იყო მოქცეულიყო: ულაშქროდ საქართველო წინანდებურად მტრის ლუკმად გადიქცეოდა და განა ქვეყნის მუდმივი დანოკება და განადგურება ათასწილად უფრო მეტად არ უჯდებოდა ქართველებს? ეს მოსაზრება ავინყდებოდათ გენიოსი მეფის მოწინააღმდეგეებს.

საკვირველი ის არის, რომ შემდეგ თვით დიდებულ მოხელეებს დაავიწყდათ თავიანთი ქვეყნისათვის გულმტკიცეულობა და მოლაშქრობის პირველი ამტეხნი სწორედ ისინი იყვნენ ხოლმე. მართლაც, რამდენადაც უსაფუძვლო, ანუ გადაჭარბებული იყო დავით აღმაშენებელის წინააღმდეგ ჩივილი, მით უფრო სამართლიანი იქნებოდა ამგვარი საყვედური დიდბუნებოვანი მეფის მემკვიდრეების დროს, როცა ტყუილუბრალოდ, ხშირად სრულებით უმიზეზოდ ომების დაწყება იცოდნენ. მაგრამ მაშინ საყვედურს ვილა იტყოდა, როცა სწორედ დიდებულ მოხელეების სურვილის გამო ატყდებოდა ხოლმე ომი. თითქმის მუდმივმა გამარჯვებამ და დიდძალმა დავლამ, რომელიც რჩებოდა ხოლმე ქართველ ლაშქარს, იმდენად წაახალისა, გაიტაცა და გაათამამა ქართველი მეომრები, რომ სულ ომიანობის ნატვრაში იყვნენ ხოლმე. მემამულიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III-ის დროს, რაკი დიდხანს ომი არ იყო, დიდებულებმა და ჯარმა ველარ მოითმინა, „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი“-ო და მეფეს მოახსენეს: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩვენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., 382-3 და ქართ. ცხ., 393-4). ქვეყანა დამშვიდებული იყო; განა საქართველოს უნდა დავინყებოდა თავისი მდგომარეობა, როცა მას სრულებით უმიზეზოდ თავს ესხმოდნენ და ანადგურებდნენ, განა ქართველებს არ უნდა სცოდნოდათ რამდენად საშინელი იყო ასეთი ნავარდობა? ან კი რა საჭირო იყო ომიანობა, როცა შინ იმდენი საქმე ჰქონდათ გასარიგებელი. მაგრამ რაკი ლაშქარს ერთხელ გაუტკება გამარჯვება და ნატყვენავის შოვნა, თავს ველარ შეიკავენ. თამარ მეფის მამა გიორგი იძულებული იყო ყველა მეზობლისათვის ომი აეტება, რომ მთელ ლაშქარს ტყვევნის და ნავარდის დაწყება შეძლებოდა. „უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა, შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა, კარისა და აშორნისა, ამირსპასალარისა და სომხითართა – მტკვარს აქეთ ვიდრე განძამდის, თჳთ ხასგიანთა, ლიხთიმერთა და ქართველთა – განძისა დამართებით მტკვრის პირი იმიერ და ამიერ ხლათამდის, ჰერთა და კახთა ალაზნის შესართავით ვიდრე შარვანამდის“; ისტორიკოსი დასძენს: „იქმნა ესე ვითარი უცხო ლაშქრობა, რომელ არა

ოდეს ვის ეხილა"-ო (ibid., 392-3 და ibid., 393-4). ოღონდაც ასეთ უგუნურ ლაშქრობის ნახვა სწორედ რომ უცხო რამ არის: ადამიანი სწორედ თავისი თავის მტერი უნდა იყოს, რომ ყველა თავისი მეზობელი ტყუილ-უბრალოდ გადიკიდოს და თავისადმი სიძულვილი ჩანერგოს. განა ასე არ იქცეოდნენ ქართველი დიდებულები და ლაშქარი? ქართველები ისეთ თავდავინყებამდე მივიდნენ, რომ ომიანობა სასიამოვნო ხელობად და გასართობად გაიხადეს. მემატიანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III „ოდესმე გაგზავნიდის სპათა თვსთა და სპასალართა და მიუნევდის ნახჭევანის კართამდის და ოდესმე მასისამდის და ლალუამდის, ოდესმე ბარდავამდის და ბელაყნამდის" (ibid., 385 და ibid., 395), ასე დასეირნობდნენ თავისუფლად. როცა თამარ მეფის დროს ერთხელ ცოტა ხნით მშვიდობიანობა ჩამოვარდა და ქათველები არავის ეომებოდნენ, მაშინ მხარგრძელი ზაქარია სპასალარი, მსახურთუხუცესი იოანე და ვარამ გაგელი წარუდგნენ ხელმწიფეს და მოახსენეს: „შენი სამეფო ვრცელი და შენი წინააღმდეგი არავინ მოიპოვებო, „ან ბრძანოს მეფობამან თქვენმან, რათა არა ცუდად ვაუქმოთ სპანი თქვენი და დავინყებასა მიეცნეს სიმხნე მათი, არამედ აღვამხედროთ ერაყს, რომგურსა ზედა, რომელ არს ხვარასანი, რათა ცნან ყოველთა სპათა აღმოსავლეთისათა ძალი და სიმჴნე ჩუენი... დაღათუ არავინ ქართველთაგანი მიწევნულ არს მუნ ხვარასანს და ერაყს, არამედ ბრძანე, რათა ნიკოფსით დარუბანდამდის აღიჭურნენ და მზად იყვნენ საომრად" (ibid., 515-516 და ibid., 478). თამარმა დიდებულები შეყარა და დაეკითხა; აბა რასაკვირველია, „ჰსთნდა ყოველთა თქმული მათი და დაასკვნეს ლაშქრობა". მარტო იმის გულისათვის, რომ ჯარი უსაქმოდ არა ყოფილიყო და არ მოენყინა, დიდსა და მეტად გაბედულ ომს იწყებდნენ, მთელ სამეფოსა სძრავდნენ, მეზობლებს უმიზეზოდ იკიდებდნენ!.. საქართველოს გარეშე პოლიტიკა სამხედრო დასის, ჯარის ხელში იყო ჩავარდნილი. ამას, როგორც ეტყობა, კარგადა ხედავდნენ მეზობლები და მემატიანეს სიტყვით „ყოველნი გარემოს მყოფნი ქალაქნი და ამირანი ძღვნითა და ჯარკის მოღებითა მოამშვიდებდეს პირსა მხნეთა სპათა მისთათა"-ო (ibid., 495 და ibid., 462). დიახ, საქმე იქამდე იყო მისული, რომ ჯარის პირის მომშვიდება იყო საჭირო, თორემ მაშინვე დაიძახებდნენ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თვინიერ ლაშქრობისა და რბევისა"-ო და მათ ქვეყანას სულ მთლად დაანოკებდნენ! მართალია, მარტო საქართველოში არ იყო ასეთი მდგომარეობა; სხვაგანაც, სპარსეთშიაც და დასავლეთ ევროპაშიაც სულ ომიანობაზე ეჭირათ თვალი, ეგებ სადმე ჩვენი ვაჟკაცობა და ძალა გამოვიჩინოთ და თანაც დავლა ვიშოვნოთო. მაგრამ ქართველებს, რომელნიც ცოტა ხნის წინათ თვითონ კინალამ მტრების ლუკმად არ გახდნენ, უნდა თავდაჭერით ემოქმედნათ და შინაურ მდგომარეობაზე მეტად ეზრუნათ.

მაშინდელ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და მთავრობას კი, როგორც ეტყობა, საქართველოს თანამედროვე მდგომარეობა საუკეთესოდ მიაჩნდათ: სამეფო გაფართოებული იყო, გარეშე მტრები ხმა ჩანყვეტილები

ისხდნენ თავიანთთვის და, თუ ვინმე გაბრიყვდებოდა და საქართველოს ომს გამოუცხადებდა, შესაფერის პაასუხს გასცემდნენ ხოლმე. დასასრულ, მთელი ქვეყანა სიმდიდრით იყო ავსებული. რასაკვირველია, ეს უკანასკნელი გარემოება ყველას, დიდით პატარამდის, ქვეყნის მეტისმეტი წარმატების ნიშნად მიაჩნდათ. მართლაც, თამარ მეფის დროს სწორედ გასაოცარი სიმდიდრე იყო საქართველოში: თვალ-მარგალიტი იმდენი ტრიალებდა სამეფოში, რომ „წყვით დასდებდეს“, როგორც ხორბალს; სამეფო საგანძურნი ოქროთი გავსებული იყო: მემატიანე მოგვითხრობს, რომ „ვერცხლისა ჭურჭელთა არლარა აქუნდა პატივი პალატსა შინა მეფისასა, რამეთუ ყოველი ოქროსა და ბროლისა წინაგებულ იყო ინდოურთა ქვათაგან შემკობილი“-ო (ibid., 506 და ibid., 471). სახელმწიფო ხაზინას, როგორც ზემოთ გამოჩვენებული იყო, მართო ხარაჯა 75000000 ვერცხლის ღირებულებით მეტი შემოსდიოდა; დავლა კიდევ სხვა იყო; ხოლო დავლის წილი ლაშქარსაც ერგებოდა (ქართ. ცხ., 483) და ამნაირად ომიანობა ქართველი ხალხის შეძლებას ადიდებდა. მემატიანე წერს, რომ შამქორის ომის შემდეგ „მოიღეს ნიჭი არმაღანი და განძი აურაცხელი, კაცი – ჯელმწიფე, აზნაურთა მონამდის – თორმეტი ათასი, ავაზა – ორმოცი, ცხენი – ოცი ათასი, ჯორი – შვიდი ათასი, აქლემი – თხუთმეტი ათასი, ყოველი კიდებული სიმრავლეთა სიმდიდრეთა და საჭურჭლეთა, ოქროთა და ლართა“-ო (ibid., 471 და ibid., 449). ასეთი უხვი ავლა უვარდებოდათ ხელში სხვა ომების შემდეგაც“ (იხ. ქართ. ცხ., 395, 450, 470, 471).

მერე, რაკი მაშინ ქართველობა აღმოსავლეთში ბატონობდა, ხალხი მტრის შემოსევისა და დანაოკებისაგან უზრუნველყოფილი იყო, და მშვიდობიანად შეეძლო თავის საქმეს შესდგომოდა. ეს ისეთი ბედნიერება იყო ქართველი ერისათვის, რომელსაც ვერაფერი ვერ შეედრებოდა. ხალხი გამრავლდა გასაოცარი სისწრაფით. მცხოვრებთა რაოდენობის რიცხვი, რომლის დაახლოებით გამოანგარიშებაზე ქვემოთ იქნება ლაპარაკი, ცხადადა გვიჩვენებს, რამდენად იმატა ხალხმა ასი წლის განმავლობაში და რა მჭიდროდ იყო XII საუკუნეში საქართველო დასახლებული. 1254 წელს მონღოლებმა საქართველოში ხალხი და მისი ქონება აღწერეს, „ინწყენ აღწერად კაცთაგან და პირუტყვთამდე, ყანით ვენაჯამდე, და წალკოტით ბოსტნამდე და ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან და გამოვიდა სამეფოსაგან დავითისა ცხრა დუმანი მხედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი“-ო, – მოგვითხრობს მემატიანე (ibid., 664-665 და ibid., 564). ბევრი 10000-სა ნიშნავდა ძველად; მაშასადამე, ცხრა ბევრი 90 000-ს უდრის, ამოდენა მხედარი უნდა გამოსულიყო საქართველოდან. ხოლო რომ ამის კვალობაზე მცხოვრებთა რიცხვი გამოვიანგარიშოთ მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ „ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შააგდიან. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილი იყო, რომ იმ განსაზღვრულ რაოდე-

* შეიძლება, რასაკვირველია, რიცხვები გადამეტებული იყოს.

ნობის მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე, ფუძეს, ან მიწას ეძახდნენ. ამიტომ მემატიანეს სიტყვა „სრულისა მიწისა მქონებელი“ სრულისა ფუძისა მქონებელსა ნიშნავს. ჩვენ ვნახავთ, რომ სრული ფუძე დაახლოებით თორმეტ დღიურ მიწას და ერთს ვენახს უდრიდა, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე ერთი კომლის მაგიერ უკვე XII ს. ორი კომლი გლეხი იჯდა ხოლმე. უეჭველია, ამნაირად, მემატიანის „გლეხი სრულისა მიწისა მქონებელი“ მარტოხელა კაცს კი არა ნიშნავს, არამედ ერთ სრულს ოჯახს, რომელსაც შეეძლო ორ კომლადაც ეცხოვრა. ამიტომ ისტორიკოსის ცნობიდანა ჩანს, რომ მონღოლებს მხოლოდ სრული ფუძის მქონებელი გლეხის ოჯახებიდან მხედარი გაუყვანიათ ლაშქრად, ვისაც ნახევარი, ან მეოთხედი ფუძე ეკუთვნოდა ის, ეტყობა, სამხედრო ბეგარისაგან განთავისუფლებული ყოფილა. რასაკვირველია, თითო ფუძეზე ზოგჯერ ორი და სამი კომლიც იჯდებოდა, მაგრამ რაკი ახლა შეუძლებელია გამოვარკვიოთ, თუ რამდენ ფუძეზე ისხდა ერთ კომლზე მეტი, სავარაუდო, დაახლოებით ანგარიშის დროს სრული მიწის მქონებელ გლეხს ერთ კომლ სრული ფუძის მქონებელ გლეხად ჩავთვლით. რაკი ცხრა სრულმიწის პატრონ გლეხის ოჯახიდან ერთი მხედარი უნდა გასულიყო ლაშქრად და ჯარში წასავალი საქართველოდან 90,000 მხედარი აღმოჩენილა, მაშასადამე, მაშინ ჩვენს საქართველოში მარტო სრული ფუძის, ან მიწის მქონებელი 810,000 ოჯახი ყოფილა. თითო ოჯახში რომ ხუთი სული ვიანგარიშოთ, ამ დროს, უეჭველია, მეტიც იქნებოდა, – საქართველოში 405 0000 ისეთი გლეხი ყოფილა, რომელნიც სრულ ფუძეზე იჯდნენ. იმათ გარდა ხომ ისეთი გლეხებიც იქნებოდნენ, რომელნიც სრული მიწის პატრონები არ იყვნენ; არც ბოგანოებია აქ სათვალავში მიღებული, არც უმიწანყო გლეხი; ამათ გარდა საქართველოში აზნაურები, მოხელეები, ვაჭრები და სამღვდელოება იყო; სათვალავში ისინი არ არიან შეტანილნი. მთელი ეს მრავალ გვარი და სხვადასხვა ნაირი ჯგუფი სულ ცოტა 500 000-ად უნდა ჩავთვალოთ, ამგვარად, საქართველოში XIII საუკუნის პირველ ნახევარში 500 0000 კაცზე მეტი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო, ქართლის ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ აღრიცხვა დავითის სამეფოს შეეხებაო. რამოდენა ადგილი ეჭირა დავითის სამეფოს, ამ საკითხს მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს, იმიტომ, რომ ამისდაგვარად მცხოვრებთა სიხშირე და ქართველების რაოდენობა თვალსაჩინოდ შეიცვლება. ბროსეს ჰგონია, რომ მემატიანეს ცნობა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლ-კახეთს, შეეხებაო და არა სჯერა, რომ ოდესმე შესაძლებელი ყოფილიყოს ასეთ პატარა მიწა-წყალზე ამოდენა აუარებელი ხალხი მოთავსებულიყოს (იხ. M. Brosset. Histoire de la Géorgie, trad. I-re partie, p. 551, შენ. 2). მართლაც, მემატიანე ორიოდ ფურცლით წინ თვითვე გვიამბობს, რომ საქართველოს გამგეობა ორი კაცის ხელში იყო, „შეიქმნა სამეფო ესე ორ სამთავროდ“ (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 656 და ქართ. ცხ. 559). ორივეს დავითი ერქვა სახელად, ლიხთიმერი ერთს ეკუთვნოდა, ლიხთამერი მეორესა, თუმცა მემატიანეს სიტყვები ხალხის აღწერის შესახებ ბუნდოვანია და შესაძლებელია მერმინდელ დროის გად-

ამწერებისაგან იყოს ეს ადგილი დამახინჯებული, მაგრამ მაინც ახლაც უეჭველი უნდა იყოს, რომ მემატრიანეს მთელ საქართველოს აღწერაზე აქვს ლაპარაკი, ანუ „დავითის სამეფო“ სრულიად საქართველოდ მიაჩნია და არა ერთ ნაწილად, ერთ სამთავროდ; ეს თვით ისტორიკოსის სიტყვებიდანაც ჩანს, იმიტომ, რომ იგი ამბობს, არლუნ ყაენმა „წარავლინა საქართველოს, მეფეს დავითს წინაშე... და ვითარცა მოიწია საქართველოსა, დიდსა ჭირსა მიეცნეს ყოველნი მკვიდრნი ამის სამეფოსანიო“ (ქართ. ცხ., 564). აქ საქართველოზე როგორც ერთს განუყოფელს სამეფოზეა ლაპარაკი; არლუნი საქართველოშია გამოგზავნილი და არა მის ერთ რომელიმე ნაწილში, ამიტომ ცნობები ხალხის აღწერის თაობაზე მთელ საქართველოს უნდა შეეხებოდეს. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ორბელიანის თხზულებიდანაცა ჩანს, რომ ხალხის აღწერა მთელ სამეფოს, მთელ საქართველოს შეეხებოდა. ქართველი დიდებულები შეიკრიბნენ თბილისს არლუნთან, რომელიც დიდმა ყაენმა ვეზირადა და ზედამხედველად დააყენა მთელ ამ ქვეყანაზე, ე. ი. ყველა მბრძანებლად და სამეფო ხარკისა და დიდ მდივანის უფლად, რომელმაც ქრონიკონსა 703 მთელი ეს ქვეყანა აღწერაო“ (პარიზის გამოც. II ნ., გვ. 159), გვიამბობს სტეფანოზი. ერთი სიტყვით, ქართველი ისტორიკოსის ცნობები ხალხის აღწერის შესახებ მთელ საქართველოს შეეხება. ხოლო მაშინ საქართველოდ ყველა ის მიწა ითვლებოდა, რომელიც თამარ მეფის დროს და შემდეგაც ქართველებს ეკუთვნოდა (იხ. მაგ., ქართ. ცხ., 530, 531, 534, 541, 545), ე. ი. თითქმის მთელი ამიერკავკასია; შესაძლებელია, მხოლოდ შარვანი და სხვა ზოგიერთი მაჰმადიანთა სამფლობელო ჩამოსცლოდა. მაშასადამე, მონღოლების ბატონობის პირველ ხანებში საქართველოს სამეფოს საზღვრები კვლავინდებურად ხელუხლებელი დარჩომილა. ამის გამო 500 0000 ორივე სქესის კაცი მთელ საქართველოს სამეფოს მცხოვრებთა რიცხვად უნდა ჩაითვალოს.

ხოლო საქართველოში მაშინ შედიოდა ჰერეთ-კახეთი, კამბეჩიანი, ტფილისიდან აღმართ ვიდრე მთამდე შამახისა, ანისი, მთელი სომხითი, ქართლი, ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ ქალაქამდე და მთელი იმერი საქართველო (იხ. ქართ. ცხ., 541). მთელი ეს ქვეყანა ახლა ამიერკავკასიის უმეტესს ნაწილს შეადგენს, სახელდობრ: თბილისის, ქუთაისის, განჯის, ერევნის, ყარსის გუბერნიებს, ნოვოროსიის და ზაქათალის ოლქებს და 159, 606, 13 ოთხკუთხ ვერსტს უდრის. მაშასადამე, 500 0000 მცხოვრები იყო საქართველოს სამეფოში XIII საუკუნეში, საშინელ ომებისა და მონღოლების აოხრების დროს, თამარის მეფობაში კი, რასაკვირველია, 500 0000-ზე გაცილებით უფრო მეტი მცხოვრები იქნებოდა, რომ ცხადად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ხშირად ყოფილა მაშინ საქართველო დასახლებული, საჭიროა ამიერკავკასიის მცხოვრებთა რიცხვი გავიხსენოთ. 1897 წლის ხალხის აღწერის ცნობების თანახმად, მთელ ამიერკავკასიაში სულ ორივე სქესის 556 5547 მცხოვრები იყო, ხოლო ბაქოს გუბერნიისა და დაღესტნის ოლქის მცხოვრებთა რიცხვი რომ გამოვაკლოთ და მხოლოდ იმ გუ-

ბერნიებისა და ოლქების მცხოვრებთა ჯამი გამოვიანგარიშოთ, რომელნიც XIII საუკუნეში საქართველოს სამეფოს ეკუთვნოდნენ, დაგვრჩება 4167360 ორივე სქესის მცხოვრები. მაშასადამე, იმავე ადგილზე XIII საუკუნეში 832 640 სულით მეტი მცხოვრები ბინადრობდა, ვიდრე 1897 წელს; ერთ ოთხ-კუთხ ვერსტზე XIII საუკუნეში დაახლოებით 32 კაცი მოსახლეობდა, 1897 წელს კი ამიერკავკასიაში მხოლოდ 21,8. ახლა ყველგან მიწის სიმცირის ჩივილი გაისმის; XIII საუკუნეში უფრო მჭიდროდ ყოფილა საქართველო დასახლებული, მაშასადამე, მიწის სიცოტავე უფრო მეტი იქნებოდა, აკი იყვნენ კიდევ ამ დროს უმინაწყო გლეხები, რომელნიც მუშაობით ირ-ჩენდნენ თავსა; მხოლოდ რაკი მაშინ აღებმიცემობა, ხელოსნობა და მრეწველობა განვითარებული იყო, უმინობა ისე საგრძნობელი არ იქნებოდა, როგორც ახლა. თუმცა ჩვენ პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რამდენი მცხოვრები იყო საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა, არ მოგვეპოვება, მაგრამ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობა იმ აღწერილობის მიხედვით. რომელიც ზემოთ მათიანიდან ამოღებული და მოყვანილი იყო, მცხოვრებთა რაოდენობის დაახლოებით მაინც გამოანგარიშება შეიძლება.

თუ რამდენად იმატა მცხოვრებთა რიცხვმა დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლის შემდეგ, მეცამეტე საუკუნის ნახევრამდე, რასაკვირველია, ეს შეიძლება მხოლოდ დაახლოებით გამოვიანგარიშოთ. ზემოთ მოყვანილი იყო მემათიანის აღწერილობა, რომ დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლის პირველ წლებში საქართველო ისე აოხრებული და მოსახლეობა იმდენად ამოვარდნილი იყო, „რომელ ყოვლადვე აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“. საქართველო რამდენჯერმე მოსწრებია ასეთ აოხრებას; მეტადრე XVII-XVIII საუკუნეებში ამოგდებული იყო ქვეყანა; ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ ალექსანდრეს დროს რაკი კახეთი მშვიდობიანად იყო, „ესრეთ შენ იყო, ვითარ ძნიად სადამე იპოებოდა სანადირონი, რამეთუ იტყოდაცა: „ახ, ნეტარ ოხერ მექმნეს კახეთი, რათა მაქენდეს სანადირონი მრავლადი“; შემდეგ ვახუშტი დასძენს: „რომელი ექმნა ძისა ძესა მისსა თეიმურაზს (XVII ს. პირვ. ნახევ.), არამედ ვერცა-ლა თუ იგი მოცალეობდა ნადირად“-ო (ქართლის ცხოვ., ბროსეს გამოც., II, 110). მაშასადამე კახეთი XVII ს. დაახლოებით იმდენად აოხრებული უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც XI საუკუნის დასასრულს საქართველო ამოგდებული ყოფილა: ორივე შემთხვევაში ქვეყანას უკაცურობის გამო ნადირი დაპატრონებია. რაკი XVII-XVIII სს. განმავლობაში საქართველო აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევამდე შედარებით უკეთეს პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო, მცხოვრებთა რიცხვსაც შესამჩნევად უნდა ემატნა; მართლაც, ვახტანგ მეფის დასტურლამალიდან, რომელიც 1704 წლის შემდეგ არის შედგენილი, ჩანს, რომ მთლად ქართლში, არაგვის ხეობის გარდა, მცხოვრებთა ჯამი, თავადებისა და ბოგანოების გარდა, შეადგენდა მხოლოდ 3387 კომლს (იხ. პ. უმიკაშვილის გამოც., დასტურლამალი, გვ. 44,60, 74 და 84), ანუ 16935 ორივე სქესის მცხოვრებს;

თავადებისა და ბოგანოების რიცხვიც რომ მივუმატოთ, სულ ბევრი-ბევრი 20 000 მცხოვრებზე მეტის ანგარიში არ შეიძლება; 1770 წელს კი, როგორც იმდროინდელი ხალხის აღწერის დავთრებიდან ამოკრებილი ცნობებიდანა ჩანს, ქართლში 13840 კომლი ცხოვრობდა (იხ. ამ საბუთის შესახებ: ა. ცაგარელის წერილი, „Журн. Министр. Н. Пров.“, 1883 წ., იანვარი, და ა. ხახანაშვილის – „კვალში“, 1898 წ., № 11, გვ. 194-5) ანუ 69220 ორივე სქესის მკვიდრი; მაშასადამე, მცხოვრებთა რიცხვს ერთი სამად, – მეტად და არანაკლებად, – უმატნია. ამის გამო, თუ ჩვენ შემდეგში სავარაუდო ანგარიშის დროს 1770 წ. დროინდელ ხალხის აღწერის დავთრების ცნობებით ვიხელმძღვანელებთ, რიცხვი შემცირებული კი არა, პირიქით, გადამეტებულად უნდა ჩაითვალოს. 1770 წელს ქართლსა და კახეთის სამეფოში, ყაზახისა და შამშადილის გარდა, სულ 50 490 მცხოვრები კომლი ყოფილა (იხ. *ibid.*), ანუ 252450 ორივე სქესის ადამიანი; დაახლოებით ამდენივე და მეტიც შეიძლება ვიანგარიშოთ დასავლეთ საქართველოსათვის 300 000; ხოლო სრულიად საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი, თავადაზნაურნიც რომ ზედ მივათვალოთ (1770 წლის ცნობებში მემატიანეთა წოდება ნაანგარიშევი არ არის), დაახლოებით 600 000-მდე აუწევს. ამოდენა მცხოვრები იყო იმ დროს, როცა საქართველომ მოლონიერება დაიწყო. ამაზე ერთიორად ნაკლები მკვიდრი იქნებოდა მაშინ, როცა უკაცურობით მთა და ბარი მხეცსა ჰქონდა დარჩენილი. მაგრამ თუნდაც რომ XI საუკუნის დასასრულს, – მაშინაც ხომ ქვეყანა „აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“, – 600 000 მცხოვრები ვიანგარიშოთ, მაშინაც, 150 წლის განმავლობაში საქართველოს უმწვერვალეს კეთილდღეობის დროს, მცხოვრებთა რიცხვს ერთი ოთხად უმატნია; 500 000 მთელი საქართველოს სამეფოს მცხოვრებთა რიცხვია და საკუთრად საქართველოზე რომ 250 0000 მცხოვრები ვიანგარიშოთ, მაშინაც საქართველოს მკვიდრთა რიცხვს ოთხჯერ, მეტად და არა ნაკლებად, უმატნია; ხოლო ეს გარემოება მართლაც მცხოვრებთა გასაოცარ ზრდასა და გამრავლებას ამტკიცებს, რომ ჩვენ მსხვილი შეცდომა არ უნდა მოგვდიოდეს, როცა 1770 წლის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი სავარაუდოდ XI საუკუნის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვად მივიღეთ, მაშინვე დავრწმუნდებით, როცა მეათე საუკუნის დროინდელ მცხოვრებთა რიცხვს ქართლს 1770 წლისას შევადარებთ; ხოლო რამდენი მცხოვრები იყო X საუკ. ქართლში, შეიძლება შემდეგი საშუალებით გამოვიანგარიშოთ: არაბი მწერალი იბნხალიკანი მოგვითხრობს, რომ იმ დროს ქართლი ხარკად 200 000 დრამას იხდიდა (იხ. M. Ghazarian. *Armenien unter der arabischen Herrschatt*, Marburg, 1903, გვ. 67); ხოლო ბელადორისაგან ჩვენ ვიცით, რომ ხარკი საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი იყო გადაკვეთილი (იხ. *ibid.*, გვ. 23, 24, 26); მაშასადამე, 200000 დრამა რომ დინარად ვაქციოთ, მაშინ რამდენი დინარიც გამოვა, იმდენი კომლი მცხოვრები იქნებოდა მეათე საუკუნის ნახევარში ქართლში; ამ დროს 15-13 დრამა 1 დინარს უდრიდა; ამისდაგვარად 200000 დრამა 14285 დინარს შეადგენდა,

ამდენივე მცხოვრები კომლი ყოფილა, ანუ 71425 ორივე სქესის მკვიდრი (14285X5), ე. ი. დაახლოებით იმდენივე (ქართლში იყო 69220), რამდენიც ცხოვრობდა ქართლში 1770 წელს. მაშასადამე, ჩვენი სავარაუდო ანგარიში სიმართლესთან ძალიან ახლო ყოფილა.

ერთი სიტყვით, მეთორმეტე საუკუნეში საქართველო ბრწყინვალე ეკონომიურ მდგომარეობაში იყო: გარეშე მტრებისაგან სრულებით უზრუნველყოფილი ხალხი გასაოცრად მრავლდებოდა, სახელმწიფო ხაზინას დიდძალი შემოსავალი ჰქონდა, ალებ-მიცემობა და მრეწველობა ფართოვდებოდა და მატულობდა, ხალხი გამდიდრდა, გასაოცარი, აუარებელი ფული ტრიალებდა საქართველოში. განა გასაკვირველია, რომ მაშინ ქართველი ერი და მოღვაწეები თავიანთი მდგომარეობის კმაყოფილი ყოფილიყვნენ, რომ იგი ყოველმხრივ სრულად და უნაკლულად სჩვენებოდათ? ოღონდაც, რომ ასი წლის განმავლობაში ქართველმა ერმა უკიდურეს განსაცდელიდან და განადგურებიდან თავი დაიღწია და იმოდენა ძალა გამოიჩინა, რომ აღმოსავლეთში პირველი ადგილი დაიკავა, თავისი სახელმწიფო სამზღვრები გააფართოვა და უთვალავი სიმდიდრე შეიძინა. მაშინ არავის ფიქრადაც არ მოუვიდოდა, რომ საქართველოს, შესაძლებელია, რაიმე უბედურება დასტყდომოდა თავზე. ახლა კი, როცა მკვლევარი იმდროინდელ ეკონომიურ მდგომარეობას ღრმად ჩაუკვირდება, შეეჭველია შეამჩნევს, რომ საქართველოს უზომო, განმაცვიფრებელი სიმდიდრე ნამდვილს ბუნებრივს და საღს საფუძველზე არ იყო დამყარებული, რომ ამის გამო საქართველოს ქონებრივ შეძლებას მტკიცე ნიადაგი არა ჰქონდა. თუმცა მეთორმეტე საუკუნეში აუწერელი სიმდიდრე და ფული ტრიალებდა საქართველოში, მაგრამ იგი მარტო შინაურ მრეწველობისა და ალებ-მიცემობის შედეგი არ ყოფილა, არამედ განსაკუთრებით ომებისა, სამხედრო დავლის, აგრეთვე ხარაჯის წყალობით მოგროვდა აუარებელი სიმდიდრე; ამან აავსო ფულით და განძით საქართველო; ხოლო ეს ქვეყნის ნამდვილი, ჭეშმარიტი და მტკიცე ბუნებრივი სიმდიდრე არ არის; ამ გზით შეძენილი ქონება ადვილად ქრება; ფულიც ხომ, როცა მას ალებმიცემობა და მრეწველობა არ იკავებს, შეეჭველად უმტყუნებს ხოლმე თავის პატრონს, რომ საქართველოს სიმდიდრე და ეკონომიური კეთილდღეობა მართლა მტკიცე ნიადაგზე არ იყო მეთორმეტე საუკუნეში, ეს ცხადადა ჩანს იქიდან, თუ რა მდგომარეობაში ჩავარდა ჩვენი ქვეყანა მონღოლების დროს.

როცა მონღოლებმა 1236 წელს საქართველო დაიპყრეს და დაიმორჩილეს, ასი წლის მეტზე ბატონობას და თავისუფლებას მიჩვეულ ქართველებს საშინელი ხარჯი დაადეს; მათ აღწერეს „კაცთამდე და პირუტყვთამდე, ყანით ვენახთამდე, წალკოტით ბოსტნამდე“ (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 664 და ქართ. ცხ., 564), რომ არაფერი არ გამოპარვოდათ ხარჯგაუწერელი, „და განანესეს ძღვენი სოფლისაგან – ათასის მხედრისა მთავარსა კრავი ერთი და დრაჰკანი ერთი, ხოლო ბევრისა მთავარსა ცხვარი ერთი და დრაჰკანი ორი და მზიდი ცხენისა თეთრი სამი“ (ibid., 665 და ibid., 565); მაგრამ არც

ეს იკმარეს: არღუნმა დაანესა, რომ „რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდებოდეს“-ო (ibid., 670 და ibid., 568), ანუ თითოეულ გაყიდულ საგნის ფასიდან 3% ბაჟი იყო შემოღებული, და ამ ბაჟის ასაკრებად ერთი სპარსი ხოჯა აზიზი დანიშნა და ტფილისში დასტოვა; ეს მოხელე იქამდე გაკადნიერდა და გათამამდა, რომ „თუ სამზარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინა კრავი ისყიდებოდის, მას ზედაცა ხარაჯა წაუღიან, რომელსა იგი ტამლად უწოდეს“-ო. – მოგვითხრობს ჩვენი მემკვიდრე (ibid., 670 და ibid., 568). თითოეულ სოფელს, მაშასადამე, სამი დრაჰკანი (ოქროს ფული იყო) ფულად და ერთი ცხვარი, ერთი კრავი კიდევ სხვა იყო, – ეს მარტო სამხედრო მოხელეებს, ამას გარდა ცხენის გადასახადი სამი თეთრი (ვერცხლის ფული იყო) დღიურად და ბაჟი 3% თითოეულ გაყიდულ ნივთზე; ეს ამოდენა ხარკი – ჩვეულებრივ გარდასახადის გარდა – საშინელ ტვირთად დაანვა ქართველ ხალხს. მეფიდან დაწყებული, გლეხკაცამდე – ყველა შეწუხებული იყო (ibid., 670 და ibid., 568). დიდებული ერისთავთერისთავი კახა ამბობს: „ღმერთმან შეიბრალოს ქრისტიანობა და აღარ იყოს ხარაჯობა აწინდელისა დებისა“-ო (რკონის სიგელი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 138). ამ საშინელ ხარაჯობას, როცა თითოეულ სოფელს 3 ოქროს დრაჰკანი უნდა გამოეღო ვერცხლის ფულისა, ცხვრისა და სხვა გადასახადის გარდა, შედეგად ის მოჰყვა, რომ ის დიდძალი, აუარებელი ფული, რომელიც XII საუკუნეში და XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოში ტრიალებდა, სულ ცოტა ხანში გაჰქრა, მონღოლების ხელში გადავიდა, სულ ხარაჯაში და ბაჟში წავიდა. ეს მოხდა ოცი, ოცდაათი წლის განმავლობაში; მეცამეტე საუკუნის დამდეგს საქართველოში ფული გადამეტებული იყო და იაფად ფასობდა, 1259 წელს კი კახა ერისთავთერისთავი თავის შესანიშნავ რკონის სიგელში ჩიოდა: „ხარკობისაგან ოქრომ ძვირად იყვის და სოფელი იეფადა“-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 133). ან კი რა გასაკვირველია: წინანდელ სიმდიდრის უმთავრესი ნაკადული – ძლევაშოსილი ომიანობა, დავლა და ხარაჯა – შეწყდა, შეძენილი ფული და სიმდიდრე მონღოლების მიერ დაღებულ გადასახადებში მიდიოდა და ადგილობრივ ძალიან ცოტალა რჩებოდა. ამიტომ ფული, უეჭველია უნდა გაძვირებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა საშინელ ქონებრივ გაჭირვებაში ჩააგდო საქართველო მონღოლების ბატონობამ, ამისათვის საჭიროა გავითვალისწინოთ, რამდენად გაძვირებული იყო მაშინ ფული. საბედნიეროდ, საბუთები ნებას გვაძლევენ ეს საკითხი სავსებით გამოვარკვიოთ. კახა ერისთავთერისთავი თავის სიგელში ჩივის, მამულის სყიდვის დროს ფასში ერთი წილი განძად მივეცი და მეტად გამიჭირდაო, იმიტომ რომ „ზოგი მათ მომსყიდველთა წამილიან იეფად: რაიც ხუთიათას თეთრად ღირდის ორ ათასად ძლივ დავაჭირვინი, და ზოგი სხუაგან დიდებულთა ზედა გავყიდი: რაიც ათი ათას თეთრად ღირდის ხუთი ათასად ძლივ გავყიდი“-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 134). მაშასადამე, რაშიც წინათ, როცა ფული ძვირად არა რა იყო, 10 000 თეთრს აძლევდნენ

ხოლმე, 1259 წელს, მხოლოდ 5000 თეთრი, ანუ ერთი თეთრად ნაკლები უძლევიანთ, ხოლო როცა წინათ 5000 თეთრად ღირებულა, მხოლოდ 2000 თეთრად, ისიც რის ვაივაგლახით, გაუსაღებია, ანუ $2^{1/2}$ იაფად; ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ ფული ერთი ორად, $2^{1/2}$ გაძვირებულა. მაშინ ისეთი მდგომარეობა ყოფილა, რომ ახლანდელ კვალობაზე მანეთიან ნივთში მხოლოდ ათი შაური, ან ორი აბაზილა შეაძლიონ. ამის გამო ყველაფერს ფასი დაეკარგა და თავდაპირველად, რასაკვირველია, მამულს; მიწას; აკი კახა ერისთავთერისთავი რკონის სიგელში ამბობს კიდევ: „ოქრო ძვირად იყვის და სოფელი იეფადო“ (ibid., 133). სხვა საქონელიც მეტად იაფად იყო; იგივე კახა წერს: „ბაღდადური ალაფი ყუელაი იეფად იყო“-ო (ibid., 134). საშინელი ეკონომიური გაჭირვება არსებობდა საქართველოში: რაკი მამულს დიდი გადასახადი აწვა, ხოლო ფული მეტად ძვირად იყო, მამული გადასახადს ძლივს ძლივობით ასდიოდა, სასოფლო მეურნეობა და მიწის მოქმედება ხელსაყრელი აღარ იყო; ამის გამო ფულის გაძვირებას და მიწის ფასის დაცემას შედეგად მამულის ამოძრავება მოჰყვა, დიდძალი სოფლის მამულები გაიყიდა, მეტადრე მსხვილი მამულები: კახა პირდაპირ ამბობს: „მათ უამთა დია ქუეყანანი დაიყიდნეს ხარკობისაგან: ოქრომ ძვირად იყვის და სოფელი იეფადო“-ო (ibid., 133). რომ ეს მართალია, სხვა იმდროინდელ საბუთებიდანაც ჩანს. ზოგიერთი მამული ცოტა ხნის განმავლობაში ორჯერ, სამჯერ გაყიდულა (იხ. ibid., 159, 162). ბევრ მებატონეს გამოეცალა და წაუვიდა ხელიდან მამული, საშინელი ეკონომიური გაჭირვება დაატყდათ თავზე. ამ ძლიერმა და სწრაფმა ეკონომიურმა განსაცდელმა დიდი გავლენა იქონია, ღრმა კვალი დააჩნია საქართველოს საზოგადოებრივ ყოფა-ცხოვრებას, რომლის შესახებ დაწვრილებით ჩვენი გამოკვლევის მეორე წიგნში იქნება ლაპარაკი. ახლა, ამ წიგნში საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ფულების შემოღევამ და გაძვირებამ, ერთი სიტყვით, საზოგადო ეკონომიურმა უბედურებამ ყველა წოდება საქართველოში საშინელ განსაცდელში ჩააგდო, სამღვდელოების გარდა. იმიტომ რომ არღუნმა „ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიო განწესებათა არა შეაგდო საზღავი, და არცა ყალანი, აგრეთვე შეხთა და დარვეშთა და ყოვლისა რჯულისა კაცნი სამღთოთა განყენილნი ათავისუფლნაო“ (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., 665 და ქართ. ცხ., 565), მონღოლების მძიმე გადასახადებს მხოლოდ მთელი სამღვდელოება, რჯულის განურჩევლად, და მათი დაწესებულებანი გადურჩა. მაგრამ თუ მონღოლებმა თავის მხრივ მათ მფარველობა გაუწიეს, საზოგადო გაჭირვებულ მდგომარეობის სუსხი არც მათ ასცდენიათ თავიდან. გაღატაკებული მემამულენი, რომელთა წინაპრებსაც სხვადასხვა საყდრებისა და მონასტრებისათვის ოდესმე მიწები შეეწირათ, დაესივნენ და ნაჩუქებს ისევ დაესაკუთრნენ: რა ვქნათ, „უამისა ძნელბედობასა და საჭირობასა“ გამო იძულებული ვართ მიმტაცებლობა ვიკადროთო (იხ. იმდროინდელი საეკლესიო კრების ძეგლი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 164), ასე იმართლებდნენ ხოლმე თავს ილაჯგანყვეტილი აზნაურები. მონღოლების

დადებულმა ხარკმა, მაშასადამე, საქართველოს წინანდელი ეკონომიური მდგომარეობის წყალობით, ხალხი საშინელ ქონებრივ განსაცდელში ჩააგ-
დო და ერის კეთილდღეობა ძირიანად შეარყია; ოღონდაც, ეს საშინელი
ეკონომიური უბედურება მტრისაგან დამარცხებაზე უფრო უარესი უნდა
ყოფილიყო.

საფასე და საზომი

I. საფასე

ჩვეულებრივ იმ მადნეულ ნიშანს, რომელსაც ალებმიცემობის დროს ხმარობდნენ და ნასყიდ ნივთის ფასს პატრონს აბარებდნენ, ძველ საქართველოში „საფასეს“ ეძახდნენ ხოლმე. იოანესა და ექვთვიმის ცხოვრებაში, მაგალითად, თორნიკეს შესახებ ნათქვამია: სკლიაროსის ძლევის შემდეგ „კუალად აქავე (ესე იგი მონასტერში) მოიქცა ურიცხვთა საფასითა და განძითა, რამეთუ უფროდს ათორმეტისა კენდინარისა მოიღო განძი ოდენ სხუათა ტურფათაგან კიდე“-ო (საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 14). საფასეს მაშინ ფულის მაგიერ ხმარობდნენ; ფული ქართულში შემდეგ შემოიხიზნა, სპარსულიდან „ფულ“, რომელიც თავის მხრივ ბერძნულიდან არის წარმომდგარი. ჩვეულებრივ ფულს ორივე მხრივ – შუბლზედაცა და ზურგზედ სურათები და წარწერები აქვს ხოლმე აღბეჭდილი; ფულის ასეთ წარწერებს ქართულად „ზედწერილი“ ერქვა (მათე, XXII, 20). ხოლო სურათს „ხატი“ (მათე, XXII, 20).

საქართველოში მიწიდან სხვადასხვა დროინდელი ფულებია ამოღებული; ამ ფულების შესწავლამ გამოარკვია, რომელი ხალხის ფული უნდა ყოფილიყო გავრცელებული საქართველოში. უძველესს დროს, ქრ. წინათ როგორც ჩანს, დრახმა, ათინური ძველი ტეტრადრახმა, ალექსანდრე მაკედონელისა და ეგრეთ წოდებული კოლხური ფული ტრიალებდა ჩვენში (იხ. V. Langlois, *Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'à nos jours*, Paris, გვ. 12)*. ჩვენამდე მოაღწია კოლხიდის მეფის არისტარქის ფულმაც, რომელიც პირველ საუკუნეს (ქრ. წ.) ცხოვრობდა; ამ ფულს ბერძნული ზედწერილი აქვს. ხოლო II საუკუნიდან მოყოლებული ქრ. წ. უფრო მეტად სპარსეთის არშაკუნიანთა ფულები, განსაკუთრებით კი არშაკ IV, მითრიდატისა და მისი მემკვიდრეების ფულები დატრიალებდა თურმე საქართველოში. შემოდგეს თუ არა ფეხი რომაელებმა კავკასიაში, თან რომაული დინარიც შემოჰყვათ; უეჭველია, რომაელების ჯარის შემოტანილი და გავრცელებული უნდა იყოს ეს ფული; შემდეგ ვგონებ ქართველებსაც დაუწყიათ რომაული დინარების მსგავსი ფულების მოჭრა (ibid., 14, 15, 16). სპარსელმა სამეფო გვარმა სასანელებმა III საუკუნეში წმინდა ვერცხლის დრახმის ჭრა დაიწყეს; ეს ფულიც გავრცელებული ყოფილა საქართველოში და იმოდენა გავლენაცა ჰქონია, რომ თვით უძველესი ქართუი ფულები სასანელთა ფულების ყალიბზეა მოჭრილი.

უძველესი ქართული ფულები იმავე სასანელთა ფულს წარმოადგენენ:

* პირველი გამოკვლევა ქართული ფულების შესახებ ეკუთვნის თ. მიხეილ ბარათაშვილს.

Нумизматические факты Грузинского царства, 1846 г.; შემდეგ: Brosset. *Revue de numismatique géorgienne*; Bartholomaei, *Lettres numismatique archéologiques*.

შუბლზე მეფე ორმუზდის სახეა გამოხატული და პაჰლაური წარწერაცა აქვს გარშემო, ზურგზე ცეცხლის ბომონია და ორივე მხრივ ქურუმები ხატიან; პაჰლაურივე წარწერა აღნიშნავს, რომ ფული ორმუზდ მეფის მეშვიდე წელს არის მოჭრილი (ibid., 20), ესე იგი 586 წ. ქრ. შ.; ერთი სიტყვით, ნამდვილი პაჰლაური ფულია; განსხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ შუბლზე ზევით ასომთავრულად აღბეჭდილი ჰქონდა „გნ“, „ვგ“, „ჯო“, ანუ გურგენ, ვახტანგ, ჯუანშერ (?) (ibid., 20-26); შემდეგ სტეფანოსმა თავის ფულებზე მხოლოდ ორმუზდის სახე დასტოვა, მაგრამ გარშემო პაჰლაური წარწერა გააუქმა და მის მაგიერ თავისი სახელი „სფნს“ – სტეფანოს“ ასომთავრულად აღნიშნა, ზურგზე კი, ცეცხლის ბომონის ზემოთ, ჯვარი გამოასახვინა (ibid., 29,30).

არაბების შემოსევამ და ბატონობამ ქართულ ფულების მოჭრა შეაჩერა. პირველ ხანებში თვითონ არაბები ოქროს ფულს (ბიზანტიურს) ხმარობდნენ, ხოლო ვერცხლისას სასანელი მეფეების ფულების მსგავსსა სჭრიდნენ, მერე პაჰლაურ ფულს არაბულ ზედწერილებიც მიუმატეს (Бар. Тизенгаузен. Монеты Багдадского халифата, VIII). არაბული საკუთარი ფული ხალიფა აბდალ-მალიქმა შემოიღო 696 წელს. მალე არაბებმა საქართველოშიაც დაიწყეს საკუთარი ფულების ჭრა; პირველი, ტფილისში მოჭრილი არაბების ფული 704 წელს ეკუთვნის, მერე კიდევ უჭრიათ 825 წელს, 862-3 წელს, 864-5 წ., 906-7 წ., 909-10 წ., 919-20 წ., 923-4 წ., 924-5 წ. და 926-7 წელს (V. Langlois, Essai, 32 და Тизенгаузен. Монеты восточного халифата, 327).

როცა IX საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში მეფობა განახლდა და საქართველოს სამეფო მოსულიერდა, თანდათან საკუთარი ფულების მოჭრაც დაიწყეს. მაგრამ თუ უძველესი ქართული ზედწერილიანი ვერცხლის ფულები სასანელი მეფეების ფულების მიბაძვით იჭრებოდა, ახლა ბიზანტიის ზეგავლენა ეტყობოდა ქართულ ფულებს; პირველი ამგვარი ფული დავით კურაპალატს (+1001 წ. ეკუთვნის და შემდეგი ზედწერილი აქვს; შუბლზე – ქე შე დთ. „ქრისტე შეიწყალე დავით“; ზურგზე – ჯვარის გარშემო – „კპტი-კურაპალატი; დავითის ფულებიც ვერცხლისა იყო: ამგვარად, კვლავინდებურად საფასედ ვერცხლი იყო მიღებული და არა ოქრო, როგორც ბიზანტიაში. გარეგნობით ბიზანტიურ ფულს უფრო მეტად ბაგრატ IV (1028-72) და გიორგი II (1072-89) მოჭრილი ფულები მიაგავს; მათ ბერძნული ზედწერილიც აქვთ. ხოლო ქართულად აწერია; ქე ა დე ბ გტ აფხაზთა მ ფე და ნობელისიმოს = „ქრისტე ადიდე ბაგრატ აფხაზთა მეფე და ნობელისიმოს“, ან „ქე ა დე და ბ გტ აფხ ზთა და ქრთ ლთა მ ფე და სევასტოსი – „ქრისტე ადიდე ბაგრატ აფხაზთა და ქართუელთა მეფე და სევასტოსი“ (V. Langlois, Essai, 39-42); ამ მეფეების ფულებიც ვერცხლისაა.

მაგრამ დავით აღმაშენებელმა ვერცხლის ფულის მაგიერ სპილენძისა, ანუ ეგრეთწოდებული შავი ფული შემოიღო; ამის გარდა, მეფემ თვით ფულების გარეგანი სახეც სრულებით შესცვალა. ფულის შუბლზე ცხენოსანი მეფე ხატია, აქეთ-იქით „დ“ და „თ“ ზის, რაც „დავით“-სა ნიშნავს, ხოლო

ზურგზე არაბული ზედწერილია: „მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე მესიის მახვილი“. დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეებიც სპილენძის ფულებსა ჭრიდნენ და ზურგზე ყოველთვის არაბული ზედწერილია: „მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე მესიის მახვილი“. დავით აღმაშენებლის მემკვიდრეებიც სპილენძის ფულებსა ჭრიდნენ და ზურგზე ყოველთვის არაბულ ზედწერილს ასხმევინებდნენ. გიორგი მეფემ, თამარის მამამ, ქართულ ფულების მოჭრის დროს ერთი ახალი წესი შემოიღო: იგი ფულებზე მოჭრის ქრონიკონს ასხმევინებდა, მაგალითად: „ქ^ატუდ“, ესე იგი ქრონიკონსა სამასოთხმოცდა თოთხმეტსა, რაც 1174 წელს უდრის; ამგვარ ქრონიკონების საშუალებით გამოირკვა, რომ თამარს 1187 წელს (ქ^აკსა 407) და 1200 წელს (ქ^აკსა 420), ხოლო ლაშა გიორგის 1210 წელს, რუსუდანს კი 1227 წელსა (ქ^აკსა 447) და 1230 წელს (ქ^აკსა 450) მოუჭრიათ ფული; ამ დროს ფულის შუბლზე, სახელდობრ ქობაზე, გარშემო ეწერა ხოლმე: „ქკ ჴკ (ან სხვა თარიღი) სხლთ ღთსთ იქნა ჭედაი ვცხლსი ამს“, რაც უქარაგმოთ ნიშნავდა: „ქრონიკონსა 430 (ან სხვა) სახელისა ღვისათა იქმნა ჭედაი ვერცხლისაი ამის“ (ibid., 55-73). სიტყვა „ჭედაი“ ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორ ამზადებდნენ საქართველოში ფულსა. რუსუდანი ისევ ბიზანტიური ფულების მაგვარი ფულების ჭედვას შეუდგა და 1230 წელს ისევ ვერცხლის ფული შემოიღო (ibid., 73). ყურადღების ღირსია, რომ თამარ მეფისა, ლაშა-გიორგისა და დავით სოსლანის დროს ჩვეულებრივ ფულების გარდა დიდ, უზარმაზარ, უსწორმასწორო სხვადასხვანაირ სპილენძის ფულების „ჭედა“ დაუწყიათ, რომლებზედაც ორივე მხრივ რამდენიმე ზედწერილი იყო ხოლმე ერთად აღბეჭდილი; ზოგ ფულს სამი, ოთხი და ხუთი ზედწერილი აქვს ხოლმე (ibid., 61).

ამგვარად, უძველეს დროს საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფული ტრიალებდა, მანამ III-IV საუკ. ქრ. შემ. სასანელთა მეფეებმა სპარსეთში ვერცხლის ფული არ შემოიღეს; ამის შემდეგ საქართველოშიც გავრცელდა ვერცხლის საფასე; თვით ქართველებიც საკუთარ საფასეს სპარსელების მიბაძვით ვერცხლისას ჭრიდნენ VI-VII საუკუნეებიდან მოყოლებული ვიდრე დავით აღმაშენებლამდე, ხოლო იმ დროის განმავლობაში, როცა საქართველოში არაბები ბატონობდნენ, ჩვენში არაბული ვერცხლისავე ღირჴეში ტრიალებდა. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემოიღო სპილენძის ფული, და ვერცხლის საფასე ამის შემდეგ მთელი XII და XIII საუკუნის დასაწყისის განმავლობაში, არც გიორგი III, არც თამარ მეფის, არც ლაშა გიორგის დროს საქართველოში არ მოჭრილა. რასაკვირველია, ამგვარი მოვლენა, საფასის მადანის გამოცვლა, რაიმე ღრმა ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოენვიო; ყურადღების ღირსია, რომ აღმოსავლეთის ყველა სხვა ქვეყანაშიაც ამავე დროის განმავლობაში ვერცხლის საფასე ქრება და მის მაგიერ სპილენძის ფულები იჭრება; ამიტომ, უეჭველია, რომ საზოგადო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს და ერთ საზოგადო მიზეზს უნდა გამოენვიო; სამწუხაროდ, ჯერ გამორკვეული არ არის საბოლოოდ ეს საკითხი. ცხადია,

რომ საფასის მადნის გამოცვლას ხალხის ეკონომიურ ცხოვრებაზე დიდი გავლენა უნდა ჰქონოდა.

საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთის მაშინდელი მმართველები და მთავრობა ამგვარ სპილენძის ფულს წინანდელი ვერცხლის ფულის ფასსა სდებდნენ; თვით სპილენძის ფულს ზედწერილი ჰქონდა – „ეს დირჰემია“-ო, ხოლო რაკი დირჰემი ანუ დრამა ჩვეულებრივ ვერცხლის ფულის სახელი იყო, ეს ზედწერილი იმას ნიშნავდა, ვითომც ამ სპილენძის ფულს ვერცხლის დრამის ფასი აქვსო. ამნაირადვე მოქცეულა, როგორც ჩანს, მთავრობა საქართველოშიაც; ეს თვით მაშინდელი ფულების ქართული წედწერილითა მტკიცდება; თამარის 1187 წელს მოჭრილ ფულსა და ლაშა გიორგის 1210 წლისას აწერია: ქრონიკონსა ამა და ამას. სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაი ვერცხლისა ამის (V. Langlois, Essai, გვ. 60, 67, 69). რაკი სპილენძის ფულს საქართველოს მთავრობა „ვერცხლად“ აცხადებდა, ამით მას უნდა აღენიშნა, რომ მის მოჭრილ სპილენძის ფულს ვერცხლის, ანუ დრამის ფასი აქვს. მაშასადამე, სპილენძის ფულისათვის მთავრობას სავალდებულო გადაკვეთილი ფასი დაუწესებია. ასეთი საშუალება აღმოსავლეთში ახალი საქმე არ იყო. სამარყანდში მოჭრილ სპილენძის დირჰემებზე, მაგალითად, ასეთი ზედწერილი იყო: შუბლზე – „სამარყანდსა და ამ ქალაქის მაზრაში“, ხოლო ზურგზე – „ვინც (ამ ფულს) არ მიიღებს, ბოროტმოქმედად ჩაითვლება“-ო (В. Бартольд. Изъ мюнц-кабинета при. С. Петербург. университете. запись. Вост. от. Археол. обш. I/ XIV, стр. 36). ამგვარად, სამარყანდში მთავრობას კანონით სავალდებულო გაუხდია სპილენძის ფული: ვინც მთავრობის მოჭრილ ფულს არ მიიღებდა, იმას მთავრობა, ვითარცა ბოროტმოქმედს, ისე დასჯიდა. ერთი სპარსელი ისტორიკოსი მუჰამედ ნერშასი მოგვითხრობს, რომ სპილენძის ფულის მოჭრა ლიტრიფმა მოიგონაო, რომელიც ჰარუნ-ალ-რაშიდის მოადგილე იყო ხორასანში; ამის გამო ამ ფულს ლიტრიფს ეძახდნენ; თავდაპირველად 1 ვერცხლის დირჰემში 6 ლიტრიფს აძლევდნენ; 522 წელს ჰიჯრ. იმავე ისტორიკოსის სიტყვით, 100 ვერცხლის დირჰემი 70 ლიტრიფი ღირდა, ხოლო 1 მისხალი 7½ ლიტრიფს ეთანასწორებო. (М. Нершахи. История Бухары. пер. с перс. Лыкошина, г. Ташкент. 1897 г. 49,50)

საქართველოში საკუთარი ოქროს ფული, რამდენადაცა ჩანს, სრულე-ბით არა ყოფილა, თუმცა კი ამას ერთი XIII-XIV საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსი ყაზვინი ამტკიცებს; მაგრამ, ჩვენამდე არც ერთ ქართულ ოქროს ფულს არ მოუღწევია. ყაზვინის ცნობა ქვემოთ იქნება მოყვანილი; ახლა კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფულსა ხმა-რობდნენ, განსაკუთრებით ბიზანტიურს; ეს ცხადადა ჩანს იმ ფულების სახელების ნუსხიდან, რომლებიც X-XII საუკუნეებში ტრიალებდნენ საქა-რთველოში; რამდენადაც ქართულ საისტორიო თხზულებებიდან და სხ-ვადასხვა სიგელებიდანა ჩანს, ჩვენში შემდეგი ფულები მოიპოვებოდა: თეთრი (შიომღვ. ისტ. საბ., 2, ქრონიკები, II, 102, 129, 134, 161), კონსტან-ტინატი და პერპერა (შიომღვ. ისტ. საბ., 16), პერპერა (შიომღვ. ისტ. საბ.,

2), დრაჰკანი კონსტანტინატი (ქრონ., II, 47, 48, 49), დუკატი (შიომღვ. ისტ. საბ., 34, ქრონიკები, II, 102), დრაჰკანი დუკატი (ქრონიკები, II, 49), ბოტინატი (შიომღვ. ისტ. საბ., 34 და საფარის მონასტ. წარწერა, Такайшвили, Археолог. Экскурси), დრაჰკანი ვოტანიატი (ათონის აღაპები, საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 222), დრაჰკანი (ი^ა და ეფთვმეს ც^ა, საეკლ. მუზ. გამოც., 17, 19, 47; ქართ. ცხ., 325, 338 და 378; ქრონ., II, 150; შიომღვ. საბ., 61), დრამა (IX ს. გრიგოლ ხანძთ. ც^ა, კ^მ; შიომღვ. საბ., 16; ქართ. ცხ., 325; ქრონ., II, 45, 47, 48 და 130) და დანგი (სახარება).

ამ ფულების სხვადასხვა სახელებს შორის თავდაპირველად დრაჰკანისა და დრამის მნიშვნელობის გამორკვევას უნდა შევედგეთ: „დრაჰკანი“ ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულს „დაჰგან“, „დაჰგანი“-სა და სომხურს „დაჰკანს“ ეთანასწორება და ოქროს ფულსა ნიშნავს (N. Nübschmann, Armenische Grammatik. I, 133); როგორც მემატიანის სიტყვებიდან ჩანს, დრაჰკანი დავით აღმაშენებელის დროს ჩვეულებრივი ფული ყოფილა (ქართ. ცხ., 373).

„დრამა“ კიდეც ფაჰლავრ-სპარსულს „დრამსა“, სომხურს „დრამს“ ეთანასწორება და ვერცხლის ფულს ღირებულება ნიშნავს. დანგი სპარსული სიტყვა (Hübschmann, Armen. gram. I, 134), სომხურშიც არის და 6 დანგი 1 დრამას უდრიდა.

კონსტანტინატი, დუკატი და ბოტინატი, აგრეთვე პერპერა ბერძნული ფულების სახელებია; მათ შორის პერპერა ბერძნულ „ჰჰერპერონისაგან“ არის წარმომდგარი და ოქროს ფულსა ნიშნავდა; იგი დინარს უდრიდა. დანარჩენი სახელები ბიზანტიის კეისრების სახელებისაგან არის წარმომდგარი და კონსტანტინეს (X, 1059-67 წ.), მიხეილ დუკისა (VII, 1071-78 წ.) და ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078-81) ფულებს ერქვა; რაკი დრაჰკანი ოქროს ფულსა ნიშნავდა, ამიტომ ყველა შემთხვევაში, სადაც ნათქვამია: დრაჰკანი კონსტანტინატი, დრაჰკანი დუკატი, დრაჰკანი ბოტინატი, ამ კეისრების ოქროს ფული უნდა ვიგულისხმოთ; ხოლო იმ შემთხვევაში, როცა საბუთებში ცარიელი სიტყვა „დრაჰკანია“ ნახმარი, შესაძლებელია, ზოგჯერ არაბულ ოქროს ფულს ნიშნავდეს.

ვერცხლის ფულს, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, დრამი ერქვა და უფრო არაბულ ფულსა ნიშნავდა. ნამდვილ ქართულ ვერცხლის ფულს ქართულად „თეთრი“ ერქვა (შიომღვ. საბ. 2., ქრონ., II, 102, 129, 134, 161); ამის გარდა, ჩვეულებრივ, როგორც ეტყობა, „ვერცხლს“ ეძახდნენ ხოლმე; ეს ქართულ ფულების ზედწერილობით მტკიცდება: „ქრონიკონსა 430 სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაი ვერცხლისა ამის“.

საქართველოში ვერცხლის ფულის მოჭრა, როგორც აღნიშნული იყო, სპარსულ ფულების მიბაძვით დაიწყო; ამნაირადვე მოიქცნენ არაბებიც. ამის გამო ქართული ვერცხლის ფული იმდენსავე იწონიდა, რამდენსაც პაჰლავური და არაბული ღირებულები იწონიდნენ; მაგალითად, სტეფანოსის ფულები – 47 გრანს, 46, 47 გრანს (кн. Баратаев. Нумизман. Факты груз.

იარსტა, I, 17-23.) გურგენის ფულები – 46 ½, 45 გრანს (ibid., I, 29, 34, 37, 38); ხოლო დავით კურაპალატის ფული – 42 გრანს (ibid., II, 5), გიორგი I-ისა – 26 გრანს (ibid., II, 8), გიორგი II-ისა – 19 ½ გრანს (ibid., II, 9), დავით აღმაშენებლისა – 13 და 8 გრანს (ibid., II, 12, 15), გიორგი III-ისა – 20 გრანს (ibid.); დასასრულ, რუსუდანის ვერცხლის ფულებიც ზოგი იწონის 42 გრანს (ibid., 115), ზოგი 41 ½ გრანს, (ibid., 121), ზოგიერთი – 41 გრანს (ibid., 111 და 114), ან 40 ½ (ibid., 116) და 40 1/3 (ibid., 117), ერთი პატარა კიდევ 14 გრანს (ibid., 120). არაბული ვერცხლის ღირებულებებიც ჩვეულებრივ 45-46 გრანს იწონიდა, მაგრამ ნაკლებიც მოიპოვებოდა; მაგალითად, კუფაში 132 წ. (ჰიჯრ.) მოჭრილი ღირებულებები ზოგი 46 ½ გრანს იწონიდა, ზოგი კიდევ 41 ½ გრანს. მედინეტ-ესსელამში 160 წ. (ჰიჯრ.) მოჭრილთაგანი. ზოგი 47, 46, ზოგი კიდევ 38 და 33 გრანს იწონიდა (Бар. Тизенгаузен. Монеты Восточного халифата, XIII), უეჭველია, ფასითაც განსხვავება ექნებოდათ სხვადასხვა (მაგ. 45 და 20, 14 გრანიანს) ვერცხლის ფულებს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სპარსელი ისტორიკოსი ყაზვინი ამტკიცებს, ვითომც ქართველებს ოქროს ფული ჰქონოდათ. იგი მოგვითხრობს: თბილისში მოიპოვება ოქროს დინარი, რომელსაც პერპერას ეძახიან; იგი კარგი თვისების მრგვალი ფულია, და ასურული ზედწერილი და კერპების (ე. ი. წმინდანების) სახეებია გამოსახული. თითო დინარი ერთ მისხალ წმინდა ოქროს იწონის. ამ ფულის მიუღებლობა არ შეიძლება, იმიტომ რომ იგი აფხაზთა მეფის ფულიაო (H. Sauvaire, *Matériaux pour l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, Journal asiatique*, 1880, mai-juin), თუმცა პერპერა მართლა საქართველოში ტრიალებდა, როგორც ზემომოყვანილი ნუსხიდანა მტკიცდება, მაგრამ იგი ბიზანტიური ფული იყო და არა ქართული; ამასთანავე, ყურადღების ღირსია, რომ ჯერჯერობით არც ერთი ქართული ოქროს ფული არ არის აღმოჩენილი; ხოლო ბიზანტიური ოქროს დრაჰმანები ბლომად ამოუღიათ საქართველოს დედამიწის გულიდან.

ერთი სიტყვით, ქართულ საფასის მადნად VI-VII საუკუნეებიდან მოკიდებული XI საუკუნის დასასრულამდე განსაკუთრებით ვერცხლი იყო; არც ოქროს, არც სპილენძს ამ დროს არა ხმარობდნენ; მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემოიღო სპილენძის საფასე, ვერცხლისა კი თითქმის სრულებით ქრება და მარტო მეცამეტე საუკუნეში რუსუდანმა საქართველოში ისევ ვერცხლის საფასე შემოიღო.

რასაკვირველია, ვერცხლისა და ოქროს ფულის ფასი სხვადასხვა დროს იცვლებოდა ხოლმე: ამიტომ საჭიროა გამოირკვეს დრაჰმანისა და დინარისა, დრამისა და თეთრის ფასების ცვლილება, აწევ-დანევა. ჩვეულებრივ, დრაჰმანიცა და დინარიც, როგორც არაბული, ისე ბიზანტიური წონით, ერთ მისხალ წმინდა ოქროსაგან კეთდებოდა (Бар. Тизенгаузен. Монеты восточного халифата, XI. Bergman. Die nominale der Münzreform, 6-9); ბიზანტიური უფრო ცოტა მეტს იწონიდა 16/15 მისხლისას (Илл. Кауфман.

Рус. вес, его развитіе и происхожденіе в связи с исторіей денежн. систем с др. времени, „Записки нумизм. отд. Археол. общ.“, I., 164)). საზოგადოდ ერთი ოქროს დინარი ათს ღირჰემს უდრიდა ხოლმე, ასე იყო პირველ ხანებში (იხ. M. N. Sauvage, Matériaux, Journal asiatique, 1882 février-mars, p. 111); X საუკუნეში (300 წ. ჰიჯ.) კოდამას დროს თურმე ერთ დინარში 15 ღირჰემს აძლევდნენ (M. N. Sauvage, Matériaux, ibid., 114); არაბების ისტორიკოსი იბნ-ალ-ასირი მოგვითხრობს, რომ 330 წ. პ. (941-942 წ. ქრ. შ.) ნასერედ-დოულაჰ იბნ ჰამადის მოჭრილი დინარი „ებრიზი“ აღიდრიანი (проба) 13 ღირჰემი ღირდაო, ძველი კი მხოლოდ აი 10 (ibid., 15). ელ-მუკადდასი ამბობს, რომ ერაყის ფულებს წონით იღებენო; მაინც, რაც უნდა იყოს მათ ფულის წონა („სანჯ“) ხორასნულსას სჭარბობსო (ibid., 116-117); იმავე ავტორის სიტყვით, ისპაჰანში აწონილი 10000 ღირჰემს ტოსტარში 25 აკლდება, ხოლო ტოსტარის 100 ღირჰემი აჰვაზისას 6 ღირჰემი რჩება, ხოლო 100 დინარი, ყაზვინში აწონილი, ტოსტარში 4 დინარი და 5 დანეკი ანუ დანგი რჩებაო. ხორასანში აწონილ 100 ღირჰემს ხუზისტანში 2 ღირჰემი აკლდება (ibid., 117). 632 წელს ჰიჯრ. (1234-35 წ.) ბაღდადში მოსტანსირის ახალ ღირჰემების ღირებულობა გადაჰკვეთეს; 1 დინარში 10 ღირჰემიო (ibid., 127). ხოლო პერპერა 1157 წელს კონსტანტინეპოლში 6 სუ და 4 დ. ღირდა (ibid., 121). ასე ფასობდა დრაჰკანი და დრამა საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებში.

ორიოდე ცნობა იმის შესახებაც მოგვეპოვება, თუ როგორ იცვლებოდა ოქროს დრაჰკანისა და ვერცხლის დრამის შედარებითი „ზომა“ (= „კურსი“, იხ. ჟურნალის სიგელი, ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენში“, გვ. 7) თვით კავკასიაში, საქართველოში. ერთი ცნობა მოიპოვება სომხურ კანონების კრებულში, რომელიც მხითარ გოშის მიერ „ძლევა მოსილ მეფე გიორგი III-ის სიკვდილის წელს არის შედგენილი. მაშასადამე, 1184 წელს. მხითარი თავისი წიგნის ერთ ადგილას ამბობს, „თანამედროვე ფასობს კვალობაზე ოქროს დრაჰკანი ცამეტ ვერცხლის დრამას ეთანასწორება“-ო. რამდენსა ფასობდა დრაჰკანი და დრამა შემდეგ დროში, შეიძლება ერთი, ოდიშში შენახული, XIII საუკუნის პირველ ნახევარს ხელმეორედ მოჭედილი ხატის წარწერიდან შევიტყოთ. ამ ხატის „სურვილით მამკობელი კახაბერის ძეთა ასული თეონელა, დედა ზვიადისა... და ძე მათი ვნ (sic) დადიანი და მანდატურთ-ოვხოვცესი ბედანი დადიანი და ცოლი მათი ბეგაისა ქართლისა ერისთვს ასული ხოვაშაქი და ძენი მათნი ერან-შაჰრი, გიორგი და ივანე“ აცხადებს, რომ „ამა ხატსა ზედა იყო ორას ოცი ვერცხლი, ან მინდა (მოუნდა?) რვა ასი ვერცხლი ოთხმოცდა ათი ოქრო დრამის წონა“ (Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie, VII, 43). ამგვარად, 800 ვერცხლის ფული 90 დრამის წონა ოქროს ეთანასწორებოდა; ერთი და სამი მეშვიდედი დრამისა ერთ მისხალს შეადგენს, როგორც ნათქვამია „შაჰრ ელ-ჯევაჰირში“ (Sauvage. Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, Journal asiatique, 1879, octobre-novembre-décembre, p. 492); მაშასადამე, 1 3/7 დრამისა = 1 მისხალს; 90 დრამის წონა ოქრო 90:10/7=63 მისხალს ოქროს;

ამგვარად, 800 ვერცხლის ფული (დრამა) ეთანასწორება 63 მისხალს ოქროს; ჩვენ ვიცით, რომ ერთი მისხალი ოქრო ერთ დინარს შეადგენდა; მაშასადამე, 800 ვერცხლის ფული (დრამა) = 63 ოქროს დინარს, ხოლო 1 ოქროს დინარი = $800/63 = 12\frac{2}{3}$ ვერცხლის ფულს; ესე იგი, XIII საუკუნის პირველ ნახევარში ოქროს დინარი საქართველოში $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის დრამადა ფასობდა. დასასრულ, ადვილად შეიძლება გამოვარკვეოთ, რამდენად ფასობდა ოქროს დინარი კავკასიაში XIII საუკუნის დასასრულს, 1294 წლის ახლო ხანებში; სტეფანოს ორბელიანი თავის ისტორიაში ამბობს: „ხუთასი დრაჰკანი, რაც ხუთასს დრამას შეადგენს“. თუ 500 დრაჰკანი = 500 დრამას, მაშასადამე, 1 დრაჰკანი = 1 დრამას. ზემოთ მოყვანილი იყო ერთი არაბი ისტორიკოსის ცნობა, რომ ბაღდადში 1235 წელს მოსტანსირის ახალი ფულის ფასობა გადაუკვეთნიათ და 1 ოქროს დინარში 10 ვერცხლის დირჰემი დაუწესებიათ. ამავე დროს საქართველოში, როგორც ვნახეთ, 1 ოქროს დრაჰკანი $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის დრამადა ფასობდა, ხოლო XIII საუკუნის დასასრულს კავკასიაშიც დრაჰკანი და დრამა ბაღდადური ფასობის კვალობაზე ყოფილა.

II. საზომი

სივრცისა და სიმძიმის რაოდენობის შესატყობად მიღებულ ყველა ერთეულს, საზოგადოდ, ძველ საქართველოში „საზომი“ ერქვა (რკონის 1259 წ. სიგელი, ქრონიკები II, 137).

სხვათა შორის, მიწის საზომად მაშინაც „დღიური“ ითვლებოდა, – ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე „დღისა“; თამარ მეფის 1202 წლის სიგელში, მაგ., ნათქვამია: „ამათ გლეხთა სწორად მივსცენით მიწანი... დიდვალს დღისა ათისა და წყაროისა თავსა ორისა დღისა“ (შოომღვ. ისტ. საბ., 28); შოომღვიმის 1250-60 წლის სიგელში აგრეთვე სწერია: „კვრიკაული მიწაჲ აელო საშენებლად... დღისა ერთისაჲ... კულა მასვე ზედა მოკიდებით ზვადის ძისაგან დღისა ერთისაჲ და ზედავე მოკიდებით დღისა ერთისაჲ სტეფანეს ძისაგან; ესე სამისა დღისაჲ შენ ზოსიმეს გეყიდნა... ზედავე მოკიდებით სამისა დღისაჲ მიწაჲ იყო... კულა... ორისა დღისა მიწაჲ შენ ზოსიმეს გეყიდა“... (შოომღ. ისტ. ს. 60). ყურადღების ღირსია, რომ XI საუკუნის საბუთებში – მელქისედეკ კათალიკოსის 1020 წ. სიგელსა და ნიკორწმინდის სიგელში სულ სხვა სიტყვა იხმარება, – „მიწა“ და „ყანა“; მაგ. „თედს გლეხნი სამნი ფუძითა სრულითა და ვენახი ა, მიწა ა, წისქუილი ა – და ჭალა და ოტათლოანს გლეხი ა, ციხედიდს გლეხი ა, მიწა ა, წისქუილი ა – და ჭალა და ოტათლოანს გლეხი ა, ციხედიდს გლეხი ა, ორნივე ფოძითა სრულითა... ბოსელი ერთი, ყანა ა“... (მელქისედეკის სიგელი, ქრონიკები II, 34); ნიკორწმინდის სიგელშიაც ყოველთვის ამნაირივე სიტყვები იხმარება და არა დღიური; მაგ., „ვიყიდე სახლეულს მიწაჲ: ა:.. შუბავთაგან ვიყიდე კანჩაეთს ყანაჲ: ა: ...და ჯევემელას: ა:“... (ibid., II, 46); ამ ორივე საბუთში დღიური არც

ერთხელ არ არის მოხსენიებული; სამ ზემო დასახელებულ საზომის სახელის გარდა სიგელებში ერთი სიტყვა კიდევა გვხვდება, სახელდობრ „გუთანი“; შიომღვიმის 1250-60 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძაღგიჩნდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 61); იგივე სიტყვა 1260 წლის სიგელში გვხვდება: „მიუყენენით მიწანი ერთი გუთანი ვენაჭის ბოლოსა თრიალური, ორი ნავენაწები თევდორული თხოთის აგარას და ორი გუთანი სარბიელთა“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 67). შეიძლება ერთი გუთანი მიწა ერთი დღის მიწას უდრიდეს. მაგრამ ჯერჯერობით თვით საბუთებში ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება. არც „მიწისა“ და „ყანის“ რაოდენობის გამორკვევა შეიძლება ჯერჯერობით; იქნებ ეს ოთხივე სიტყვა ერთ და იგივე რაოდენობის საზომსა ნიშნავდეს. ნიკორწმინდის სიგელიდანა ჩანს მხოლოდ, რომ „ყანა“ სხვადასხვა სივრცისა ყოფილა, ზოგი პატარა, ზოგი კიდევ უფრო მოზრდილი: ზოგი იყო „გრივისა ერთისა სათესავი“ (ქრონიკები, II, 48), ზოგი კი „ექუსისა კაბინისა სათესავი“ (ibid., 48).

როგორც დღიური, ისე „ყანა“ შეიძლებოდა უფრო პატარა ნაჭრადაც დაყოფილიყო; მაგალითად, ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე კაჩაეთს ყანისა ნახევარი“-ო (ibid., 47), „ფარსმანის ძეთაგან ვიყიდე ორი ნაკვეთი ყანაი“ (ibid., 48); შიომღვიმის 1250-60 წ. სიგელში აღნიშნულია: „ეყიდა დღისა და ნახევარისაი მიწაი“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 60); „მიწაც“ შეიძლება „ნაკვეთი“ ყოფილიყო (ქრონიკები, II, 46).

საწყევ საზომებად ამ დროს საქართველოში „გრივი“, „მოდი“, „კაბინი“, „დრამა“ და „ლიტრა“ ითვლებოდა; ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში, მაგ., ნათქვამია: „ხუარბალი გრივი: გ“: (ქრონიკები, II, 46, 47), „ყანაი გრივისა ერთისა სათესავი“-ო (ibid., 48); რკონის 1259 წ. სიგელშიც წერია: „მწირველსა თხუთმეტი გრივი ხუარბალი ხოდაბუნთაგან მიეცემოდეს“-ო, (ქრონიკები, II, 136), იგივე საწყავი ვაჰანის მონასტრის ძეგლშიაც არის მოხსენიებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 34), ამ საზომის სახელი მთელ აღმოსავლეთშია გავრცელებული: სომხურად „გრივ“, ასურულად „გრიბა“ სპარსულად „გირიბ“ და არაბულად „ჯარიბ“ (Hübschmann, Armenische Grammatik, I, 131).

„მოდი“ 1246-50 წ. სიგელში გვხვდება: „ტყისაგან მოდირაიცლა მოვალს – იფქლი, ფეტვ და ღომი“ (ქრონიკები, II, 129); ამ საზომის სახელიც ბევრგან არის გავრცელებული, მაგალითად: ასურულად „მუდმო“, ლათინურად მოდიუს, ბერძნულად „მოდიოს“.

„კაბინი“ პირველად XI ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „ხაჭოი კაბინი :ბ: ფეტვ კაბინი :ე: (ქრონ., II, 47), „ყანაი ექუსისა კაბინისა სათესავი“ (ibid., II, 48); კაბინი რკონის სიგელშიც არის აღნიშნული (ibid., 137); ამ საზომის სახელიც მთელ აღმოსავლეთში გავრცელებულია: ქსენოფონტე აღნიშნავს, რომ იმის დროს, IV ს. ქრ., წ. „კაპითე“-ს სპარსეთში საწყავად ხმარობდნენო (Anabasis I, 5,6). იგი ებრაელებსაც ჰქონიათ „კაბოს“ სახელით (A Böckh. Metrologische untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums, გვ. 260, 262). ასურულ მემკვიდრის იოსუა

მესვეტის 551 წ. ქრ. შ. დაწერილ თხზულებიდანა ჩანს, რომ ეს საზომი „კაბოს“ სახელით ასურელებსაცა სცოდნიათ (Chronique de Josué Stylite, პ. მარტენის გამოც. ასურული დედნისა, გვ. 31, თავი XL, ფრანგული თარგმ., გვ. XXXV, 40). კაბინი არაბებსაც ჰქონდათ საზომად მიღებული და „კაფიზს“ უძახდნენ (A. von Kremer. Kulturgeschichte des Orients, I, 62, 63, 200), სომხურად „კაბიჭი“ ერქვა.

„დრამა“ დავით აღმაშენებლის ანდერძშია მოხსენიებული: „პური [ც] ხილი ფურნისაჲ ხუთასისა დრამისა წონის ნუმცა ოდეს მოაკლდების“-ო (შოთაშელის ისტ. საბ., 16-17); დრამა სხვა ქვეყნებშიაც იყო გავრცელებული, სომხურად „დრამ“ ერქვა, პაჰლაურადაც „დრამ“ (Hübschmann. Armen. Gram. I, 145), ბერძნულად „დრახმე“. ა. ბიოკს თვით ეს სახელი ბერძნულ სიტყვად მიაჩნია (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 34).

„ლიტრა“ XI ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „რკინაჲ ლიტრაჲ რვაჲ“ (ქრონიკები, II, 46), „ცვლი ლიტრა :იდ:“ (14) (ქრონიკები, II, 48); შემდეგ თამარ მეფის 1190 წ. სიგელში: „მიიღებდენ ყოველთა წელიწადთა შინა ცვილსა თხუთმეტსა „ლიტრასა“ (შოთაშელის ისტ. საბ., 22); 1246-50 წ. სიგელში: „ოცდა ოთხი ლიტრა ცვილი გამოვალს“ (ქრონიკები, II, 129); აგრეთვე დავით ნარინის სიგელში (ქრონიკები, II, 159, 160); „თხუთმეტი ლიტრა აბრეშუმი კარგი“ (შოთაშელის 1227-30 წ. სიგელშია მოხსენიებული, ქრონიკები, II, 102), ხოლო „თხუთმეტი ლიტრა ზეთი“ 1246-50 წ. სიგელში (ქრონიკები, II, 128). ამ საზომის სახელიც გავრცელებული იყო: სომხურად ეძახდნენ „ლიტრ“, ასურულად „ლიტრა“, ბერძნულად „ლიტრა“, ლათინურად „ლიბრა“; ა. ბიოკის აზრით, ეს სახელი სწორედ იტალიური უნდა იყოს და ბერძნებს რომაელებისაგან შეუთვისებიათ (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 293).

რამდენს იწონიდა თითოეული ზემოთდასახელებული საზომი ანუ რა სიმძიმეს აღნიშნავდა საქართველოში თითოეული მათგანი, ამის გამორკვევა მეტად ძნელია: საბუთებში საკმაო ცნობები არ მოიპოვება. ცხადია მხოლოდ, რომ „კაბინი“ „გრივიზე“ უფრო მომცრო საზომი ყოფილა, მისი შემადგენელი ნაწილი, ეს ნათლად ჩანს რკონის 1259 წ. სიგელიდან; იქ ნათქვამია: „ჩემსა მწირველსა ხუთხუთი გრივი ხუარბალი მიეცემოდეს ხოდაზუნთაგანვე სეფითა „კაბინითაო“ (ქრონიკები, II, 136); საბა-სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: ეზეკიას თარგმანში ეწერა – „ოცდა ორი ქსესტი ერთი გრივია“; ხროზოგრაფში ეწერა – „ოცდა ათი მოდი ერთი გრივია“; სანყაო თემითი-თემად უდიდესიც არის და უმეტესიცა, მაგრამ ოცდა-ორი ქსესტი უფრო სწორსა ჰგავსო“ (გვ. 61). სომეხი მწერალი ანანია შირაქელიც ამტკიცებს, ერთი გრივი 22 ქსესტიაო, სომხურ ერემიის თარგმანშიც წერია იგივე. მაგრამ საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამტკიცებს: „მოდი სანყავი არს 22 ქსესტიანიო“ (გვ. 192) და

* ბ-ნ ჟორდანიას „ხილი“ აქვს დაბეჭდილი; წინადადების აზრის მიხედვით აქ „ცხილი“ უნდაყოფილიყო, რაც უქარაგმოდ „ცხოხილის“ უდრის.

ისე გამოდის, ვითომც გრივი და მოდი წონით ერთი და იგივე იყოს; ხოლო ამას არღვევს ზემომოყვანილი ხრონოგრაფის ცნობა, რომ ერთი გრივი 30 მოდს უდრის, არღვევს აგრეთვე არაბული ცნობები მოდისა და გრივის (=ჯარიბის) წონის შესახებ. ქვემოთ ჩვენ მოვიყვანთ ყველა ცნობას, რომლის შეკრებაც კი მოვახერხეთ საწყაოების წონის შესახებ, ახლა კი სიტყვა კაბინზე უნდა ჩამოვაგდოთ.

„კაბინი“, როგორც ეტყობა, სხვადასხვანაირი იყო, ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა; რკონის 1259 წლის სიგელში, მაგალითად, მოხსენიებულია „სეფე კაბინი“ (ქრონიკები, II, 136). უეჭველია ეს სეფე კაბინი ჩვეულებრივი კაბინი არ უნდა ყოფილიყო. ძველს, X-XIII სს. დროინდელ საბუთებში არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რა სიმძიმის საზომის აღმნიშვნელი იყო კაბინი; საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „კაბინი სამი კოდი, გინა სამი გრივი, სადამე ათს კოდს კაბინად სანელ გვარის მეფის ხოსრო ანოშირვანის დროს კაბინი 8 როტლს ანუ ლიტრას უდრიდაო, ამტკიცებს ბ. კრემერი (A. von Kremer. Kulturgeschichte des Orients, I, 260).

ლიტრის შესახებ საბა ორბელიანს ვრცელი ცნობები აქვს შეგროვილი. საბა ამტკიცებს, რომ „პირველ ჟამთა ლიტრა უმცირეს იყუნეს, ვიდრე აწინდელი; ვითარცა აწ არს ჩვეულება ჰრომაელთა, ეგრევე იყო პირველთაგან, რამეთუ ესრეთ იყო პირველთა ლიტრათა წონანი... თორმეტი უნკი ერთი ლიტრაა“-ო (გვ. 162).

თანამედროვე ლიტრა ჩვეულებრივ (10 გირვანქას იწონის ხოლმე. ძველი ლიტრა, მაშასადამე, ათ გირვანქაზე ნაკლები ყოფილა; რამდენად ნაკლები იქნებოდა? თუ საბას დავუჯერებთ, 1 ლიტრა 12 უნკიას იწონიდა, ე. ი. მაშინდელი ლიტრა ყოფილა მართლაც რომაული libra, რომელიც = 12 uncie (იხ. H. Nissen. Griechische und römische Metrologie, Handbuch d. klas. Alterthumswissenschaft, I, გვ. 678). ანანია შირაქელიც ლიტრის წონის თაობაზე ასეთსავე ცნობებს გვანდის, მაგრამ მხითარი გოში (XII ს.) ამტკიცებს, რომ „ერთი ლიტრა 100 დრამა ზეთს იწონის“-ო საბა ორბელიანი კი ამტკიცებს „ათი დრამა ერთი უნკიაა“-ო (ლექსიკონი, 62), ხოლო რაკი მისივე სიტყვით ლიტრაში 12 უნკიაა, გამოდის, რომ 1 ლიტრაში 120 დრამა ყოფილა, ე. ი. 20 დრამით მეტი, ვიდრე მხითარ გოშსა აქვს ნაჩვენები.

X საუკუნის არაბი მეცნიერი აბუ აბდალაჲაჲ მუჰამმედ იბნ აჰმედ იუსუფ ალ-კატიბ ალ-ხვარეზმი კი თავის თხზულებაში „მაფათიჲ ალ-ოლუმ“ ამბობს: „რიტლ მისხლად (ნაანგარიშევი) 180 მისხალია, უკიად (ე. ი. უნკიად ნაანგარიშევი) 24 უკიაა... ხოლო უკია 10 დრამი (დირჰემი)“. (G. Van. uloten-ის გამოც. Liber Mafatin al-olüm, გვ. 14)“. ამგვარად, არაბულ რიტლსა, ანუ ლიტრაში ერთი ორად უფრო მეტი უნკია ყოფილა, ვიდრე რომაულში; მაგრამ შეიძლება არაბული უკია, ანუ უნკია რომაულ უნკიაზე ერთიორად

* როგორც ზემოთ მოყვანილ ნაწყვეტებიდანა ჩანს, ამ უკანასკნელცნობას საბა ორბელიანიც ეთანხმება.

** ამ მწერლის ცნობები გადმომცა პრ. ნ. მარმა, რისთვისაც გულითად მადლობას ეუძლვნი.

პატარა ყოფილიყო და რომაულს *samuncia*-ს ანუ ნახევარ უნკიას ეთანასწორებოდა (Nissen, op. cit., გვ. 678), რომელიც მართლა ლიტრის $1/24$ უნკის. პრ. კაუფმანის სიტყვით, რომელიც კუეიპოს შესანიშნავ გამოკვლევებზე ამყარებს თავის ცნობებს, ერაყის რიტლი, ანუ როტლი 96 მისხალს, ე. ი. თანამედროვე რუსულ გირვანქას ეთანასწორება, რომელიც ნამდვილ ერაყის რიტლისაგან არის წარმომდგარი; ხოლო არაბებს ცალკე რიტლი ჰქონდათ, რომელიც 64 მისხალს იწონიდა (И. Kayfman, op. cit., 174); თუ $64 \text{ მისხალი} = 24 \text{ უკიას}$, მაშ $1 \text{ უკია} = 64/24 = 4 \text{ მისხალს}$; ხოლო თუ ერაყის ლიტრა ავიღეთ, მაშინ $1 \text{ უკია} = 96/24 = 4 \text{ მისხალს}$.

სამწუხაროდ, ქართულ საბუთებიდან არა ჩანს, რამდენად სწორეა საბა ორბელიანის ცნობა, რომ ქართული ძველი ლიტრა რომაული ლიტრა იყო, და არა ერაყული, ან სხვაგვარი, არც ისა ჩანს, თუ რა გარემოებამ გამოიწვია ახალ ლიტრის შემოღება ძველი პატარა ლიტრის მაგიერ. მოვიყვან აქ მხოლოდ ერთი არაბი მწერლის ბელადორის ცნობას, რომ სომხეთის ამირას ალ-ჯარრაჰ აბდალლაჰ (VIII ს. ქრ. შ.) ბარდავის მოქალაქეებმა შესჩივლეს ქალაქში წონისა და საწყავის საზომები მრავალი და სხვადასხვანაირი ტრიალეზსო; ამის გამო ამირამ სწორი, ერთგვარი და სამართლიანი საზომები შემოიღო (Sauvage, Matériaux ect. III, mesures, journal asiatique, 1886 წ., févr.-mars-avril, გვ. 155-6). არაბ ამირას საქართველოშიც შეეძლო საზომები შეეცვალა, რასაკვირველია, თვით საქართველოს მთავრობასაც შეეძლო ასეთი ცვლილება მოეხდინა. ხელნაწერებში იმედია ჯერ კიდევ ბევრი მასალა აღმოჩნდება საზომების შესახებ და მაშინ ამ რთული და საეკონომიო ისტორიისათვის დიდმნიშვნელოვანი საკითხის გამორკვევა უფრო ადვილი იქნება. არაბული სხვა საზომების შესახებ ბევრი ცნობა მოიპოვება, მაგრამ სხვადასხვანაირი და ხშირად ერთმანეთის დამარღვეველი; სამწუხაროდ, ეს ცნობები ჯეროვანად შესწავლილი არ არის. აქ მოვიყვან მხოლოდ იმავე აბუ აბდალლაჰ მუჰამედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფის ცნობებს, რაც ერაყს შეეხება: „კაბინი 25 რიტლია... ხოლო გრივი (ჯარიბ) სხვადასხვა ქვეყნებში სხვადასხვანაირია და 10 კაბინისაგან შედგება; ამნაირადვე იცვლება კაბინის წონაცა“-ო (Liber Mafatih al-olum).

ღვინის საზომად ჩვეულებრივ „კოკა“ იხმარებოდა ხოლმე (იე~ს და ეფთვიმეს ცხოვრება, საეკლ. მუზ. გამოც., გვ. 46; შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 59, 1250-60 წ. სიგელი; ქრონიკები, II, 137, 150, 153). ერთი 1246-50 წ. სიგელიდანა ჩანს, რომ ჩვეულებრივ კოკის გარდა მოზრდილ კოკებსაცა ხმარობდნენ, მაგ., გელათსა ჰქონია საკუთარი „მონასტრული დიდი კოკა“ (ქრონიკები, II, 129). რკონის 1259 წლის სიგელში მოხსენიებულია: „კულუხი ძუელი იყო თორმეტი კოკამ ოცდაოთხლიტრიანითა კოკითა თითოსა მინასაზედა“-ო (ქრონიკები, II, 136); რაკი ამ საბუთში ნიშანდობრივ აღნიშნულია, რამდენლიტრიანი კოკა უხმარიათ, უეჭველია იმიტომ, რომ ამაზე ნაკლებლიტრიანი კოკებიც ყოფილა; ვახტანგი თავის სამართალში ამბობს: „ადგილი არის კოკა 8 ლიტრა არის, ადგილია 10-ლიტრიანია, ადგილია 12,

ადგილი 16, ადგილია 24-ლიტრიანია"-ო (კარი ვალისა, მუხლი 120). IX-XIII საუკუნეებშიც 24-ლიტრიანის გარდა სწორედ 8, 10, 12 და 16-ლიტრიანი კოკებიც იყო, თუ სხვანაირი, საბუთებიდან არა ჩანს. საბა ორბელიანი ამტკიცებს, რომ „საწყავი კოკისა არს ათი ახალი ლიტრა“-ო (ლექსიკონი, 149). რასაკვირველია IX-XIII სს. კოკა 24-ლიტრიანიც და მომცროებიც ძველ მაშინდელ ლიტრის კვალობაზე იქნებოდა ნაანგარიშევი. რაკი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჯერჯერობით ძველი ლიტრის წონა გამორკვეული არ არის, ამიტომ, ჯერ არც ძველი კოკის რაოდენობის შეტყობა შეიძლება.

კოკის გარდა კიდევ შემდეგი საზომებია საბუთებში მოხსენიებული: „ურემი ლუინო“ (1246-50 წ. სიგელი, ქრონიკები, II, 129), „საპალნე ღვნომ“ და „ღვნომ თვთომ ცალი“ (1212-27 წ. ვაჰანის მონასტრის ძეგლი, შიომღვისტ. საბ., 34, 35); საპალნე ახლაც იხმარება კახეთში: საბა ორბელიანი საპალნეს „ულაყის სატვრთავ“-ადა სთვლის (ლექსიკონი, 263), ხოლო იმის წონის შესახებ არას ამბობს. საპალნე „პალანისაგან“ არის ნაწარმოები, რაც აქლემის კურტანსა ნიშნავს (დაბადება. შესაქმე 31, 34), როგორც სამართლიანად ამბობს საბა ორბელიანი; მაშასადამე, საპალნე თავდაპირველად აქლემის ტვირთსა ნიშნავდა და არა ულაყისას; რა წონის საზომად ითვლებოდა ძველად საპალნე საბუთებიდან არა ჩანს. საპალნე, რასაკვირველია, საქონლის ორივე გვერდით იყო გადაკიდებული, თითოეულ მათგანს „ცალი“ ერქვა; ამ ცალის წონა, რასაკვირველია, მაშინ გამოირკვევა, როცა საპალნის წონას შევიტყობთ.

მომცრო საზომებად „კოჭობასა“ (იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 46) და „კარასეულსა“ (1123 წ. დავით აღმაშენებელის ანდერძი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 18 და იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 46) ხმარობდნენ; საბა ორბელიანი ამბობს – კოჭობა „მცირე ქოთანიაო“ (ლექსიკონი, 152); კარასეულის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება; სომხურ წყაროებში არის საზომი „კარას“, მაგრამ იქაც მეტად გამოურკვეველი მასალებია. დასასრულ, „კვანჩხი“ (1250-60 წ. სიგელი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 59-60), რომლის შესახებ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს მხოლოდ – „მცირე სასმისი იყისა“-ო, ე. ი. არაყისა, მაგრამ ძველად ღვინისათვისაც უხმარიათ („კვანჩხითა ღვნომ“), და ჭიქა (1259 წ. რკონის სიგელი, ქრონიკები, II, 157).

* * *

რაკი ყველა ის ცნობა, რომელიც კი IX-XIII სს. დროინდელ საბუთებში მოიპოვება საფასისა და საზომის შესახებ, შეკრებილი და შესწავლილი გვაქვს, ახლა იმდროინდელ სავაჭრო ფასების გამორკვევას უნდა შევუდგეთ და, თუ რომ შესაძლებელი იქნება, აწინდელ ფულის კვალობაზეც გამოვიანგარიშოთ.

ნიკორწმინდის სიგელში საკმაო ცნობები მოიპოვება XI საუკუნის შეს-

ახებ. პირველად ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, სადაც ფასი ფულად კი არა, ნივთად არის აღნიშნული, – შემდეგ სადაც ფულადაა.

„მეტეხარას დებორიანის ძისაგან ვიყიდე გლეხი :ა: და ამისათვის მივეცე: ძულოდ ახალი ერთი და შედეგი ძულოდ :ა: ტაბასტად სომხური :ა: ჯაჭვი :ა: და ჯარი კარგი :ა: სასთაული ხირამთა კარგი :ა: და ქაფი ჯაჭვსაჲ: ა“ (ქრონიკები, II, 45).

„შქმერს ვიყიდე შქვლომსგან გლეხი :ა: და სასეფონი ყანანი და ფასად მივეცე: ჯორი :ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ჯარი: ბ: ფურია: ა:“ (ibid., II № 48).

„ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან: ა: და მივეცე: ცხენი ხუადი ორი, სტავრად კაბაჲ: ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ავშარა რკინისაჲ ა:“ (ibid., II, 48).

„ვიყიდე აჩეჩლისაგან გლეხი: ა: ბობოთს და მივეცე: ცხენი: ა: ჯარი: ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ცვლი ლიტრა: იდ: და ბოესლი: ა:“ (ibid., II, 48).

„ოკრიბას ჯუარისას ვიყიდე ნასრაისა ასულისაგან გლეხი... და მისთვის მივეცე ფასად: ცხენი: ა: დრაჰკანი დუკატი: ზ: და ფური: ბ:“ (ibid., II, 49).

„მეტეხარას ვასალის ძისაგან ვიყიდე ვენაჭი: ა: და მივეცე: ჯარი: ა: და საწნისი: ბ:“ (ibid., II, 45).

„ჯინჭარაჲს ძისა გლეხისაგან ვიყიდე ნაოტჳალი ვენაჭისაჲ... და მივეცე: ზროხაჲ: ა: და ორმოცისა დრამისა ჳმელადი“ (ibid., II, 45).

„მეტეხარას ჯინჯინოძისაგან ვიყიდე ვენაჭი... და მივეცე: ფური: ა: და ჳმელადი სამოცდა თხუთმეტისა დრამისაჲ“ (ibid., II, 45).

„ზნაკუას ვიყიდე აგარასთანა აბულათაის ძისაგან ვენაჭი: და ყანაჲ: ა: და მისთვის მივეცე: ცხენი კარგი: ა:“ (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხისაგან ვიყიდე ყანაჲ: ა: და მივეცე: ხუარბალი გრივი: გ:“ (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას კეპოჲს ძისაგან ვიყიდე ყანაჲ: ა: და მივეცე: ჯარი ერთი, რკინაჲ ლიტრაჲ რვაჲ და ქალამანი ორი“ (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვანტანგის გლეხსა მივეცე სახლი: ა: და მისგან ავიღეთ ყანაჲ: ა:“ (ibid., 46).

„მუნვე ზნაკუას... იყიდა მიწაჲ ტყიანი და მათ უბოძა ფასად ჯაჭვი: ბ:“ (ibid., II, 46) და სხვა კიდევ მრავალი ამგვარი ცნობებია ნიკორწმინდის სიგელში.

ახლა ამავე საბუთიდან ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, სადაც ფასი ფულად არის აღნიშნული:

„ვიყიდე... იალმაგისაგან ყანაჲ და მივეცე მას: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ:“ (ibid., II, 47); როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო ბიზანტიური ოქროს ფული 16/35 მისხალ ოქროს შეიცავდა: ერთი მისხალი ბაჯალლო ანუ წმინდა ოქრო ახლა 5 მანეთად და 50,96 კაპიკადა ფასობს (იხ. პროფ. კაუფმანის Русский Вещь, его развитие и происхождение в связи с историей рус. ден. систем. с древ.

врмени. Записки нумизм. отр. рус. Археолог. обш. I, 175, 1906 წ.); მისხლის 1/15 ნაწილი, მაშასადამე, ელირება $36\frac{2}{3}$ კაპ., ანუ ბიზანტიური ერთი ოქროს დრაჰკანი 5 მან. და 86 კაპ. უდრის. ყანაში 2 დრაჰკანი მიუციათ და ეხლანდელ ფულის კვალობაზე ეს ყანა 11 მან. 72 კაპ. (2X5 მან. 86 კაპ.) ღირებულა;

„ვიყიდე ცხილათს გლეხნი: ბ... და მივეც ფასად დრაჰკანი დუკატი: ლე:“ (ibid., ქრონიკები, II, 49); 2 გლეხი 36 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 210 მან. 96 კაპ. (5 მ. 86 კ. X 36), ერთი გლეხი, მაშასადამე, 105 მან. 48 კაპ.

„ვიყიდე სგოჯაის-ძისაგან ყანად: ა: მივეც რკინად და მატყლი დრამისა: ლ: საა“ (ibid., II, 47); 1 ყანა 30 დრამა ღირებულა; X საუკ. 15, ან 13 დრამა 1 ოქროს დინარს უდრიდა; მაშასადამე, ყანა დაახლოებით $2\frac{1}{2}$ დინარი ღირებულა, ხოლო დინარი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, 1 მისხალ წმინდა ოქროს შეიცავდა, $2\frac{1}{2}$ დინარი – 11 მან. 78 კაპ. ($15/7 \times 5$ მან. 50 კაპ.).

„ჰერნეულისა თავსა ვიყიდე თავბრტყელისაგან ყანად და მივეც ფასად ოცისა დრამისა“ (ibid., II, 47); 20 დრამა – $1\frac{3}{4}$ დინარს = 7 მან. 85 კაპ. ($10/7 \times 5$ მ. 50 კ.).

„ჩაყრივისაგან ვიყიდე მიწაი და მივეც ოთხმოცისა დრამისა“ (ibid., II, 47), 80 დრამა – $5\frac{5}{7}$ დინარს = 31 მ. 42 კ. ($5\frac{5}{7} \times 5$ მ. 50 კ.). მაშასადამე, 1 ყანა 11 მან. 78 კ. გაყიდულა, მეორე ყანა 7 მ. 85 კაპ., მესამე 31 მან. 42 კაპ., უეჭველია, ფასის სხვადასხვაობა თვით მიწის ღირსებასა და ნაყოფიერებაზე იქნებოდა დამოკიდებული.

ნიკორწმინდის სიგელში შენახულია ერთი ცნობა, რომელიც წიგნის ფასს შეეხება: „მე დამხუდა იადგარი ნახევარი წერილი: ა: და გავასრულე ყითავე სისრულითა, შევმოსე და შევცვარე და შევბეჭდე და მისისა დაწერისა და შეკაზმისათვის მივეც დრაჰკანი დუკატი: იე: და ვიყიდე პარაკლიტონი და მივეც ცხენისა ნახევარი“-ო (ibid., II, 49); ნახევარი წიგნის დაწერისა და შეკაზმისათვის 15 დრაჰკანი დუკატი – 87 მან. 90 კაპ. (= 5 მ. 86 კ. X 15), ვთქვათ შებეჭდვა, შეცვარვა და შეკაზმა 27 მან. 90 კაპ. დასჯდომოდა, ნახევარი წიგნის დაწერა ღირებულა 60 მან., ხოლო მთელი წიგნი 120 მანეთი, შეკაზმული კი 147 მან. და 90 კაპ.

მემატიანე მოგვითხრობს, ბაგრატმა (1027-72) რომ თბილისს ალყა შემოარტყა, ისეთი შიმშილობა იყო, „ლიტრა ვირის ხორცი ხუთასს დრამად იყიდეს“-ო (ქართ. ცხ., 324); 560 დრამა დაახლოებით 206 მანეთს უდრის.

შემდეგ საბუთებში შენახულია ცნობები ფასების შესახებ მეცამეტე საუკუნის ნახევარს: შიომღვიმის 1250-60 წ. სიგელში ნათქვამია: „აგარას თორმეტისა დრაჰკანისა ვენაჭი ვიყიდეთ“-ო (შიომღვ. ისტ. საბ., 59); 12 დრაჰკანი = 12×5 მ. 50 კ. = 66 მან.

იმავე სიგელში წერია: „საგლეხოსა ვენაჭსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ იყვნეს არა მემამულენი, მიწად ვენაჭად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე ნავიდეს, ნაშენებისა მათისა ნაცვლად იოანეს გამზრდელსა გარისელადს ძესა თექუსმეტი დრაჰკანი მიეცა მათ კაცთათვის“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 59); ჩვენ ვიცით, რომ გაშენებაში გამშენებელს ნახევარი ვენახი ერგე-

ბოდა ხოლმე; ეს 16 დრაჰკანი სწორედ ამ ნახევარ ვენახის ფასია; მაშასადამე, მთელი ვენახი 32 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 5 მ. და 50 კ. $X 32 = 176$ მან; უეჭველია, ეს ვენახი სივრცით პირველზე $2 \frac{1}{2}$ -ად მეტი უნდა ყოფილიყო ან არა და თვისებით სჯობნიდა. იმავე დროის საბუთში ნათქვამია: „ესე სამოსელი რვა დრაჰკნად ვაჭრულად დააფასეს, შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუეც, ორი გუთანი მიწა“-ო (ibid., 61); ალბათ 2 გუთანი მიწა 8 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 8×5 მ. და 50 კ. $= 44$ მან; მაშასადამე, 1 გუთანი 22 მანეთი; 44 მანეთივე ღირებულა ის სამოსელიც.

მეცამეტე საუკუნის დასაწყისს, 1227-30 წ. შემდეგი ფასები ყოფილა: „ცხენი ერთი სამას ორმოცდაათ თეთრად ნაყიდი“ (ქრონიკები, II, 102); ამ დროს $12 \frac{2}{3}$ თეთრი ანუ ვერცხლის ფული 1 ოქროს დინარს უდრიდა: 350 თეთრი $= 27 \frac{12}{16}$ დინარს, ხოლო 27 დინარი $= 148$ მან. და 50 კ. ამდენი ღირებულა ეს ცხენი; უეჭველია კარგი ცხენი იქნებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ XII საუკუნეში თამარ მეფის ქმარმა, დავითმა ერთს „სახელგანთქმულ ზერდაგ“ (ყვითელ) ცხენში ფასად უბოძა „ციხე და სოფელი“ (ქართლ. ცხ., ჭიჭინაძეს გამ., გვ. 444). 1227-30 წ.-სვე ცხენისათვის „უნაგირი ოქროითა და ზარხოდთა მოჭედილი ექუსას თეთრად დაფასებული“ (ქრონიკები, II, 102) იყო; 600 თეთრი $= 47 \frac{7}{19}$ დინარს, ხოლო 47 დინარი $= 258$ მ. და 50 კ. ამავე დროს „ერთი პალანკურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი ჯორი ოთხას თეთრად დაფასებული“ ყოფილა (ibid., II, 102). 400 თეთრი $= 31 \frac{11}{16}$ დინარს, ხოლო 31 დინ. $= 170$ მან. და 50 კაპ.

ამაზე მეტი ცნობები, თუ არა ვცდებით, საბუთებში არ შეგვხვედრია; თუ შემდეგში ამგვარი ცნობები ბლომად აღმოჩნდება და შეგროვდება, მაშინ, რასაკვირველია, შეიძლება ამ ფასების აწევ-დანევას ჩაუკვირდეს მეცნიერი და რაიმე დასკვნას დაადგეს, ხოლო ჯერჯერობით მხოლოდ მასალების შეგროვებითა და შესწავლით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული

შესავალი

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს სამზღვრები ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არაერთხელ გაცვლილებია და ძლიერების ხანაში XI-XIII საუკუნეებში, განსაკუთრებით XII საუკუნეში დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს საქართველოს, მთელი ამიერი კავკასიაც-კი ეკუთვნოდა. ქვემომოყვანილს მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მჭიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე როგორც თვით იგი ისტორიული და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრედვე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი ჩრდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით – კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული. ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის, ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორება უცდიათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივ სამზღვრების დაცვის უალრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენივრად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და ნადილს მუდგარს წინააღმდეგობას უწევდნენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, – თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, – და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისა მიხედვით, – თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ ჟამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულობათა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიანობა აღდგენილი იქმნას.

სამზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთიდან იწყება, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის სამზღვარს ეხება აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

ჩრდილოეთის სამზღვარი

§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს სამზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიული ცნობების მიხედვით XI საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადგილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყებოდა. მოსამზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო სამზღვარი ნაწილი, რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქნი აბხაზეთა მოძმე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულებით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქმნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება.

მაინცდამაინც ცხადია, რომ დოაბზე ანუ ტუაფსე აფხაზეთა საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფიო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრივ აბხაზეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი ბიჭვინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზეთა ტომის ჯიქების მიწა-წყალი იწყებოდა.

ვახუშტის სიტყვით მის დროინდელს, XVIII საუკუნის, აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვრად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი – კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია „კაპოეტის წყალი“, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია „აქეთ ჯიქეთით“ (იხ. რუკა), ე. ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობს. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. ალექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოვში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს მდინარე ბიჭვინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე, კაპოეტი ეხლანდელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ სამზღვარი მდ. კაპოეტის წყალზე ანუ ბზიბზე – კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ბურნაშევის მიერ შედგენილს რუკაზედაც სამზღვარი კაპოეტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ მოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარეობს. ყველა ამ საბუთების გამო უნდა დავასკვნათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად თავის შემდინარეებით აფხაზეთის სამზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე ხაზი უქვეყნა ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე გამყოფე-

ლი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გავლებული.

ამ ადგილიდან მოყოლებული აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ გადახრილი სამზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მიდის სვანეთამდის.

ტომობრივ მოსახლეობის მხრივ XVIII ს-ის დასასრულს აფხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რომელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გუდაუთამდე, მეორე გუდაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზეთა სათემო იყო. მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და ლალიძგას შუა მდებარეობდა. მეოთხე სამურზაყანო, რომელშიაც მოსახლეობა მეგრული იყო და ეხლაც არის, მხოლოდ აბხაზური ენა და ზნე-ჩვეულებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო ლალიძგასა და ენგურს შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, ნიბელდას მდ. კოდორის ხეობის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადებულმა ხელშეკრულებამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქართველოს ბედ-ილბალიც გადასწყვიტა და სრულიად საქართველოს რუსეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-და-მხოლოდ ხელსაყრელ დროზე იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აფხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვაშიძემაც რუსეთის მფარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აბხაზეთში მაინც რუსებმა ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აბხაზეთი რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აბხაზეთის მთავარს – კი მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება სამუდამოდ ჩამოერთვა.

აბხაზები უბრძოლველად არ შეჰრიგებიან დამოუკიდებლობის მოსპობას და 1866 წელს აბხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც რუსთა ძლიერ ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877-8 წ. ომის დროს აბხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაჰატონებას აბხაზეთში ნიბელდა უწევდა. XIX საუკუნის 30-წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხოლმე და ბოლოს მკვიდრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (В. Т. Маевский, Кутаисская губерния. Военно-статистическое описание. ტფილისი. 1896 წ. დამატ. № 1, გვ. 54).

1840 წ. ატეხილ ამბოხების გამო ამ კუთხის მაღლობი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკომურნი აჰყარეს (იქვე, 56). ხოლო 1867 წლის აბხაზეთის აჯანყების შემდგომ, ნიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატარამდე, დედაბუდიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1859 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს კი მთელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარავინ იყო (Иваненко. Гражд. упр. 430). ამ დროითგან მოყოლებუ-

ლი კოდორის და მის შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცრიელდა. ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობამ მთელს თავის პოლიტიკას შავიზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით – კი ქართველთა საწინააღმდეგოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება და უძრავ ქონების შეძენა აკრძალული ჰქონდათ, რუსებს – კი, განსაკუთრებით მოხელეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლევდნენ ამ სამოთხესავით მშვენიერსა და ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად სამურზაყანო-აბხაზეთში და ჯიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოჭის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად 141.000 მცხოვრებთა შორის 71.000 ქართველი და 43.000 აბხაზი იყო, 6.000 სომეხი და 21.000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი

საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩრდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის მარადთოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე უღელტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის უღელტეხილის ორ, მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიან მთებით არის გარშემოზღუდული ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედი, ე. ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალია და ერთ ალაგს გარდა სრულიად გაუვალია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველითგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება XII ს.-ითგან მიექცია და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი, გვ. 301, ქართველ ერის ისტ., II. 515). შემდეგ შიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკურ დაუძღურების დროსაც, XVIII ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და ვახუშტის მოწმობით „მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ხარკსა“ (გეოგრაფია 460). ვახტანგ VI იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „ჩავლო ზრამაგა და შემოვლო ჟღელის-ხევი და გარდმოვლო კედელასა ზედა და

მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული", სწორედ მან კვლავინდებურად მტკიცედ „დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“ (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება, 118).

აღმოსავლეთით მას ჰსაზღვრავს „თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერმე მყინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩრდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლრმეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუც. საბძელამდე და ზეკარ-კედელა და რაჭა-დიგორ-ბასიან შორისი კავკასნი. ხოლო ჩდილოთ ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი... და დასავლეთით მზღვრის კავკასივე რაჭასა და ჟღელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სევანეთს შორისი“ (იქვე 428-430). ეხლანდელს რუსულს საგეოგრაფიო რუკებზე მიღებული სახელები რომ ვიხმაროთ, მაშინ დვალეთის სამზღვარი ასე გვეხატება. ჩრდილოეთით ადაი-ხოხითგან (=ქართულ ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ არხონამდის (=ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამავე ადაი-ხოხის მწვერვალითგან ხაზი სამხრეთისაკენ მიდის ქედ-ქედ მწვერვალ ყაზი-ხოხამდის. შემდეგ სამხრეთის სამზღვარი იწყობა ამ ადგილითგან და ქედ-ქედ მიდის: საუხოხზე, ხალინაზე, ზეკარზე, ბრუტსაბძელზე, ხოხზე, შემდეგ როქზე არხონამდის.

დვალეთი ძველადაც და ეხლაც რამდენიმე ხეობად იყოფებოდა: კასრის ხევად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად (ვახუშტი. გეოგრაფია 428).

ამ დვალეთზე „გარდავლენან... გზანი დიგორსა... და... გზანი ვალაგირსა და ფაიქომსა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 444). იქ, სადაც კასრის ხეობა „მოვინვროვდების ხოხის მთის ჩამოსულის კლდითა და გლოლისა და ამის შორის კავკასის ჩამოსულის კლდითა“, გაკეთებული ყოფილა „კარი კლდისაგან და ქვითკირით ქმნული, დიდ-კამაროვანი მდინარესა ზედა“. ეს კარი-ბჭე თურმე საქართველოს „მეფეთაგან ქმნული“ ყოფილა იმ მიზნით, რომ „არა ვიდოდენ თვინიერ მათსა ოვსნი“. ამგვარად ბუნებრივადაც და ხელოვნურადაც „არს ხეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი“ (იქვე, 444).

ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან პოლიტიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირიც ჰქონდა: ქრისტიანობა აქ ქართველი მქადაგებლების მიერ იყო გავრცელებული და თვით ეკლესიის ნანგრევებს, მაგ. როქის ხეობაში ეხლაც, ეტყობა ქართული ასომთავრული წარწერები. ვახუშტის სიტყვით ამ ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ „სამწყსონი ნიქოზლისანი“ (გეოგრაფია, 434). XVIII ს.-ის დამდეგს ბლომად ყოფილა „ციხენი, კოშკნი, ეკლესიანი ქვითკირისანი“, რომელნიც საქართველოს „მეფეთაგან ნაშენნი“ ყოფილან. თვით ხალხში ამ ძეგლების შესახებ თქმულებები ყოფილა და ვახუშტის ცნობით „უმეტეს იტყვიან... თამარ მეფისაგან“ აგებულადო (იქვე, 438).

XVIII ს.-ში ეს კუთხე ეკონომიურადაც საქართველოსთან ყოფილა დაკა-

ვმირებული: მარილს, ცხერის ტყავს, სვიას და სხვა სახმარს, რაც-კი თავიანთ ცივს ქვეყანაში ვერ შოულობდენ, თურმე ქართლითგან და რაჭითგან ხიდავდენ (ვახუშტი. გეოგრაფია, 438).

ბუნებამ დვალეთი მადნით უხვად დააჯილდოვა და იქ ვახუშტის სიტყვით „გამოიღებენ მინიდან ბრპენსა, გვარჯილასა, გოგირდსა“ (იქვე, 438), ამასთანავე „ლითონი ბრპენისა მრავალი“ ყოფილა. ხოლო „გოგირდი ფრიად კარგი“. ზემოაღნიშნულს გარდა იქ არსებობდა „ლითონიცა ვერცხლისა“ (იქვე, 444).

ამ უამად ამ კუთხეს არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ეს არდონის ქვაბა-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოზღუდულია, მაგრამ რომელსაც ჩრდილოეთისაკენ მხოლოდ ერთად-ერთი ზემოაღნიშნული ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს, სამხრეთით-კი საქართველოსთან მას II გარდმოსავალი აერთებს. XIX საუკუნეშიც თავდაპირველად ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებში იყო მოქცეული და ამ გუბერნიის მთიულეთის ოლქს ეკუთვნოდა, (Филипов. Военный обзор Тифлис. губ. СПб. 1872 წ. გვ. 7-8). მისი სივრცე 497 ოთხკუთხს ვერს არ აღემატება. შემდეგში რუსეთის მთავრობამ დვალეთი ანუ არდონის ქვაბხეობა საქართველოს ჩამოაშორა და თერგის ოლქს შეუერთა.

საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც დავინახეთ, საქართველოს მთავრობა ამ კუთხეს საქართველოსთან ფრიად მნიშვნელოვან კარად სთვლიდა და ამის გამო მას ფხიზელ დარაჯად უდგა, საგანგებოდ არდონის გასავალთან. ზღუდეც კი ააგო რომ თუ საჭირო იქმნებოდა მტრის შემოსვლის მხრივ ამ სახიფათო გზის კარის დახშვა ადვილად შესძლებოდა. ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებასა და თვისებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქმნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვან გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მჭიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთთან-კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აერთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილ იქმნას: რუსეთის მთავრობის შეცდომა შესწორდეს და დვალეთი, ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა ისევ აღმოსავლეთს საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს, მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარი იმ ხაზს გაჰყვება, რომელიც ხოხის მთას (ადაი ხოს) და ახოტის მთას (არხონ) შუა გაივლება.

§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით გადადიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო

წანეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრიად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე. რომელიც მდ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა“. ამ ციხეს „ფრიად მაგარი მდებარეობა“ ჰქონდა (Бурнашевъ, Картина Грузии или описаніе полит. состоянія царствъ. Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ. изд. Бегичева, 1896 წ. გვ.9). ეხლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფიო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დანვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით, თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ხევი“, რომელიც „სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გამოსდის გუდამაყრისა და ძურძუკის კავკასსა... ამ ხევს ქვეით დავიწროვდების ხევი ესე კლდითა და აქა არს ციხე დავითისა... აღმაშენებელის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიელა“, თერგის „აღმოსავლით კიდესა ზედა მეფის მირვანის მიერ“ აგებული. მან „შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერალარა ვიდოდნენ“. ხოლო „ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად მუნ დადგიან“-ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვან ქართველ გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად ნიშანდობლივია, რომ თვითეული მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა ეხლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე ძნელი არ არის. ამაში მისივე შედგენილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერგს მართლაც სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ერთი პატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტურა (Кистинка) ეწოდება. აქ ვიწრო ხეობაში ყოფილა მეფე დავით აღმაშენებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქართველოს სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა „Даріалское“ უწოდეს. აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია („Бывшее укрепление“) „ციხის ნანგრევით“. ამის ჩრდილოეთით მირვან მეფის მიერ აგებული ყოფილა დარიალის კარი, რომელიც ოს-ხაზართათვის გზის შესაკრავად იყო განკუთვნილი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ეხლა სად. ლარსია. ამაზე უფრო ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველოს სამფლობელოს უკანასკნელი ფესხმოსაკიდებელი ადგილი „ნასასახლევი მეფეთა“, რომელიც დაახლოვებით ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც, 5-ვერსიან რუკაზეც ნათქვამია ციხის ნანგრევით Бывшее укрепление. თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დანვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსეს გამოც. № 3 Karthli au N. du Kour) „ნასასახლევი მეფეთა“ (Résidence royale) მართლაც „ჯარიეხის“ (=ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს) მახლობლად, ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ამ ადგილის წინ, დაახლოვებით ჯარიეხითგან ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულ მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული სამზღვარი მდ. ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხედდა

და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს სამზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე როგორც XIX საუკუნეშიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფილისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

აღმოსავლეთის სამზღვარი

§ 1. აღმოსავლეთის ხაზი ჰერეთი

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს ჰერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაღესტანის მთები იყო, სახელდობრ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ალაზნის შემდინარეების გამყოფელი ქედი. ჩრდილოეთით მას არიშის წყალი, სამხრეთით-კი ჯერ ალაზნისა და იორის შესართავი ჰსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის პირას ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, საცა გიშის წყალი ალაზნს ერთვის. მერმე მოსამზღვრე ხაზი ამ გიშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა მის სათავემდე, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. II. 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშევის 1784 წ. რუკითაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთით ამ ხაზის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ გახდება ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გამორკვეული გვექნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველ ქართულს გიშს ნ-ვერსიან რუკის მდ. კიში (Р.Кишъ) უდრის, ხოლო გიშის ციხე დაახლოვებით იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლა კიშ-კიშლალი (Кишъ- кишълахъ) არის აღნიშნული (ჟ. 9,64°30 – 41°-15'). ამ ჟამად რუკებზე სახელები ისე სწერია, რომ გიშის წყალი არსად ერთვის ალაზნს, არამედ იგი ე. წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ეხლანდელს აგრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ეხლანდელი გიში (Кишъ) ერთვის, გიშის წყალი რქმევია. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ გიშის წყალი მართლაც ალაზნის შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსაზღვრელი ხაზის მდებარეობა სრულებით ნათლად წარმოგვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთგან ავრცელებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე. მაშინაც კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იმოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუვრცელებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ XIII ს.-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, „ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა“ და გააქრისტიანა (ჟამ-

თაალ. 889, გვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელ მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაურ ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი. Арх.экскурсии II, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ გაანადგურა. პირველად ჯერ კიდევ XIII ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობით სხვათა შორის ჰერეთიც ძალზე დაზიანდა (ჟამთააღმ. 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰბაზმა მიაქცია თავისი მსახვრელი ყურადღება და ჯერ ისე ააოხრა და გააუკაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აჰყარა და სპარსეთში გადაასახლა, ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე XVII ს.-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და შენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში ქრისტიანობის დაძლევა დაიწყო და ქართველი მოსახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფიო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. გარეშე ძალის გავლენით, ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „ალის-სასულთნო“, მეორეს – „ელისენი“, მესამეს – „ჭარი“. უკანასკნელი სახელი ფიფინეთის ხეობას დაერქვა ვახუშტის ცნობით, ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ჭარი“ (გეოგრაფია, 306).

რუსული 5-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი დიდი და პატარა – Пипанъ, Б. Пипанъ არის აღნიშნული, ჭარის მაგიერ-კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა ვახუშტის სიტყვით აქ თურმე ლეკები დაასახლა და ყოველწლიურ გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიდამ ყინული“ (იქვე, 306). მაშასადამე, ფიფინეთის ხეობა ანუ ჭარი დაღესტნის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის „წყალსა და გიშის წყალს შორისი ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია, 306), მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს-შუა, შუაგულში მაინც, ჭარი იდვა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

ალისულთნის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტს გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია, გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოზს თავის 1757 წ. დაწერილს თხზულებაში ნათქვამი აქვს, ალისულტანი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილო. ძველი საქართველო, II, 14). მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე.წ. თათრებისა და დაღესტნითგან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრითგან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით, სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდნენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს

მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უაღრესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასვლელი, ტყიანი, მრავალ-წყლიანი და მაგარი“ (კათალიკოზი ანტონი, იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილოში, გვ. 15), ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოვო საფარს წარმოადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ჭარში იყვნენ ჩასახლებულნი, დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდნენ, არამედ ცარცვაგლეჯასაც-კი მისდევდნენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუსეთთან 1783 წ. ხელშეკრულობის დადების დროსაც ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მყოფ რუსეთის იმდროინდელ ელჩის ბურნაშევის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ჭარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ. არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიდო საინგილომ ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74 449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40 225 ლეკი იყო, 21 090 მუღანლო და 12 430 ქართველი, 52 1521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76 000 იყო: აქეთგან 19 000 ქართველი და 45 000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12 000 ითვლებოდა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი

§ 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის კამბეჩოანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ეხლა სილნალის მაზრად იწოდება, სამზღვრად იყო „სამხრით უფადარი და წინამინდორი ხორანთამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა № 4). იგი დაახლოვებით ეხლანდელს ელდარის მინდორს უდრის, უფადარად-კი დაახლოვებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ეხლა ჯეირან-ჩელი ეწოდება. მაშასადამე სამზღვარი იწყობა ჯერ იქ, სადაც, გიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხრეთისაკენ მიდის ალაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე. აქეთგან დაწყობილი სამზღვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვახუშტი გეოგრ. 310-312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და მერმე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთით მიმართულებით მისდევდა დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც მდინარე აღსაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსაზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთის კიდეც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ხაზი იორ-ალაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადმოდიოდა ყარაიამდე ჯეირან-ჩულურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი ყარაია იწყობოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტის ნათქვამი აქვს, რომ მთა „იალლუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები“-ო. ამ ნაგებისა და მაშასადამე იალლუჯის „აღმოსავლით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა“ (ვახუშტი, გეოგრ. 180). აი სწორედ ეს ველიც ძველად ჰერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდნენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

ჰერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გარეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე. ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურული დიდებული კერა იყო (იქვე

182). საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩნენ, რომ ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა რამდენად დანიშნაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის ულმოებელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუჟაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩი-ასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლეობას მისდევდა (ვახუშტი. გეოგრ. 182).

ჰერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლოს დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე ქვემო ქართლი ეკვროდა და ამ ადგილითგან მოყოლებული სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე.

§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ხაზი

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას ჰსაზღვრავდა „აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბედრუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 178). მაშასადამე ქვემო ქართლის ანუ ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოვებით ყიზყალას ციხის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქურდვაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებედას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებედას შემდინარეების გამყოფელი მთა არის.

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკურ სისუსტის დროსაც, თუნდა XVIII ს.-შიც იქ-კი არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა. თუნდაც, რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დავანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდნენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашев, Картина etc. 12, 13-14 და Инструкция изъ Госуд. Колегіи, Коваленскому 1799 г. А.К.А. Г.К., т. I, 94 §7), ყაზახი, შამშადილი და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულობას იჩენდნენ. ამ ორთავე ქვეყნიდან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო,

6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6, 16). განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმშიეროა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს-კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის სანინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკრულება დასდეს და ფულიც მიაშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленскаго о Грузіи А.К.А. Г.К., წ. I. გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ-ს შედგენილს საქართველოს რუკაზე ყაზახი, შამშადილი, შამქორი განჯითურთ ქართლის სამზღვრებივით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

სამხრეთის სამზღვარი

ძვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და
სომხეთს შორის

ქვემო ქართლი სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქართველთა და სომეხთა სამფლობელოს გამყოფელი სამზღვარი იყო ძველ დროითგანვე მოყოლებული.

**§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა
ამ სამზღვრის გამო II ს. ქ. წ. – XI ს. ქ. შ.**

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწაწყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ, რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრმა ცალ-ცალკე ორი სომეხთა სამეფო დააარსეს, თვით სომხეთის ვითარცა პოლიტიკურ ერთეულის სამზღვრებიც გაფართოვდა (ჩემი ქართული ერის ისტ. I, 59 და Адонц, Армения въ эпоху Юстиниана 395). ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არა ყოფილა. სტრაბონის ცნობით სომხეთის მეფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის, მაშინ ქართველთა ტომებისათვისაც წაურთმევიათ პარიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, ხორზენი და გუგარეთი (გუგარენი), ხოლო ხალიბებსა და მოსინაკებს – კარინი და დერქსინი (იქვე) ეს ამბავი 191 წ. (ქ. წ.) შემდეგ მომხდარა და სომეხთა პირველი იერიშია ქართველთა მიწა-წყლის დასაპყრობად. ამ დაპყრობილი ქვეყნების ბედი ამით სამუდამოდ და საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოვებით ჭოჭკანისა, ბოლნის-დბანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს პოლიტიკურ მიზეზების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდაც იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფიო სახელ გუჯარეთში (Адонц, Армения 425 შენ.). ქართული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტოპოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღ-

მოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უდარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციცაბო, ორ ადგილს გარდა გარდაუვალი, ტყით მოცულნი ერევნის მთები, რომელთაც რუსული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ბამბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე.წ. სომხეთის მთები, რომელიც აგრეთვე მაღალია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა გეოგრაფიულად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისე ყველა იქაურ მდინარეებსა და რასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ პირი მიბრუნებული.

სტრაბონის დროსაც I ს.-ის დასასრულს ქ. წ. და I ს.-ის დამდეგს ქ. შ. ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა. მაგრამ უკვე 35 წ-ითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტიცციანის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოჭრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც-კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია, მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

შესაძლებელია ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველი ერის ისტ. I, 173-177). ამას ის მეგობრული განწყობილებაც გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე, 178-9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრედვე ფართოდ ნაგულისხმევ გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ. შ. უკვე იბერთ ჰკუთნებიათ (Natur, his. cap. VI, § 26, ქართველი ერის ისტ. I, 60).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები IV ს-ითგან ქ. შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მეფე პაპი მოკლულ იქმნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩერებლივ ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძღურებას ხელი შეუწყო იმ ქიშპობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ხოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამეფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს ქართველებსაც სომხებისაგან თავიანთი ქვეყნები გუგარეთი, გარდაბანი და კარნახი უკან დაუბრუნებიათ (Адонц, Армения, 225-226).

მაღე თვით სომეხთა ამ სამეფოების დამოუკიდებელი არსებობაც მოისპო და სომხეთი სპარსეთისა და ბიზანტიას შორის იქმნა განაწილებული. სომეხთა ამგვარმა დაუძღურებამ ზემოჩამოთვლილი ქვეყნების ბედი და საქართველოსთან შეერთება ხანგრძლივობით განამტკიცა (იქვე 230) იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც გუგარეთი სომეხთა ხელში იყო, ამ კუთხეში სომხობაც შეერია და ქართულის გარდა სომხურიც გავრცელდა (იქვე).

V საუკუნეშიაც მაგ. ვახტანგ გორგასლანის მეფობაში გუგარეთი წინანდებურად იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (Адонц, Армения

222). მაგრამ მართო პოლიტიკურად კი არა, არამედ საეკლესიო წესნყო-ბილების მხრივაც, იგი საქართველოს განუყოფელს ნაწილს შეადგენდა: როგორც VI საუკუნის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო კრების მონაწილე მღვდელმთავართა სიითგან სჩანს, ბოლნისის, ცურტავის და რუსთავის საეფისპოკოსოები მცხეთის კათალიკოსს ექვემდებარებიან.

გუგარეთის საქართველოსთან დაკავშირების სიმტკიცე და მისი განუყრელი კუთვნილება შემდეგში მომხდარ უბედურებამაც გამოააშ-კარავა, როდესაც სპარსთა მიერ 532 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში მე-ფობა ძალმომრეობით მოსპობილ იქმნა და ქვეყანას თვით სპარსთა შა-ჰები დაეპატრონენ (ქართველი ერის ისტ. I, 195-197). ასეთ უკიდურეს გაჭირვების და პოლიტიკურ ბედის უკუღმართობის დროსაც გუგარეთი საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა. VII საუკუნის დამდეგსაც, როცა ქა-რთველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებრივი უთანხმოება და მტრობა ჩამოვარდა, რომელიც ამ ორი ერის ეკლესიების სრული განხეთქილებითა და განშორებით დამთავრდა, იგი კვლავინდებურად ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა (იხ. ჩემი *Исторія церков. разрыва*). საქართველოს ამ პოლიტი-კურ დაკნინებისა და განსაცდელის ხანაშიაც რომ გუგარეთი მართლა კვ-ლავ საქართველოს ეკუთვნოდა, სულიერად და პოლიტიკურად მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული, ამას თვით სომხურივე VII საუკუნეში შედგე-ნილი საისტორიო გეოგრაფიაც ცხადად ამტკიცებს. იქ პირდაპირ ნათქ-ვამია, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს ქართველების ხელში იყო (იქვე გვ. 20 და ჩემი ქართველი ერის ისტორია, I, 60).

643-645 წელში არაბთა ლაშქარი და სარდალი ეწვია კავკასიას და საქა-რთველოს. მთელი სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია და აღმოსავლეთი საქართველოც არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა. სომხეთიცა და აღმოსავ-ლეთი საქართველოც მათ ემორჩილებოდა. თავისდა თავად ცხადია, რომ ამ დროს შეუძლებელი იყო საქართველო-სომხეთის სამზღვრებში რაიმე ცვლილება მომხდარიყო: გუგარეთი წინანდებურად ქართველთა უცდილო-ბელი კუთვნილება იყო. არაბთა პოლიტიკურმა ძლიერებამ რომ შემდეგში თანდათანობით იკლო და მათი შეუჩერებელი მიდრეკილება განკერძოე-ბისადმი ცხადი გახდა იმ მხრივაც, რომ ერთი მთლიანი სახელმწიფოე-ბრივი სხეულის მაგიერ მრავალი სანახევროდ დამოუკიდებელი დაარს-და, დაპყრობილმა ქვეყნებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. სხვათა შორის ტფილისისა და ქართლის საამიროც შეიქმნა. ტფილისის ამირათა ურჩობა ასუსტებდა არაბთა ბატონობას კავკასიაში, საქართველოს და სომხეთის აღდგენას-კი ხელს უწყობდა. ტფილისისა და ქართლის საამიროს სამზ-ღვრებში შედიოდა სხვათა შორის ქვენა ქართლის ის ნაწილი, რომელსაც გუგარეთი ერქვა.

IX საუკუნიდან მოყოლებული საქართველოსა და სომხეთს პოლი-ტიკური მოლონიერება დაეტყო. ქვეყანა აღორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავო-ერისთავოები გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალ-

ცალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთის გაერთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთ-თან აუცილებელი იყო: არაბებს უნდა ჩამორთმეოდათ მათ მიერ დაპყრობილი აღმ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავთ-ერისთავთა ურთიერთშორის ბრძოლას-კი მიზნად დანაწილებული საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მეფე ხან პირადად, ცალცალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის, საქართველოს არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც (+882 წ.) მამაცურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მედგარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდეც ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტაანი (მატიანე ქართლისა, 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. II, 378). თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი როგორც ვიციტ სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთვნოდნენ. მაშასადამე, საქართველოს განახლების განთიადზე ქართველმა მთავრებმა ეს კუთხე ისევ საქართველოს საზღვრებში მოაქციეს.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მალე გარეშე ძალაც ჩაერია: სომეხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატიუნმა ამ ბრძოლაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ რასაკვირველია თავის სასარგებლოდ.

სომეხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიუნი, რომელმაც სომხეთის სამეფო აღადგინა, თავის სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლამობდა (ქართველი ერის ისტ. II, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც თავის მხრივ კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღვწოდა (იქვე 380). სომეხთა მეფე ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვარამ მამფალმა სამაგიეროდ „აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა“ (მატიანე ქართლისა, 445 წ, გვ. 223 ქართველი ერის ისტ. II, 380). ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისათვის მეზობლთა შორის სომეხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მონინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომეხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის ზოგიერთი ადგილები ჩაუგდია ხელში, სხვათა შორის ტაშირი (იქვე, 380-381). ამ გაერთიანებას აშოტ ბაგრატიუნი ესეოდნენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რომ მას თავის თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდება მიუკუთვნებია (ასოლიკ, ქართველი ერის ისტ. 380). აქეთგან ცხადია, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიაჩნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთერისთავი დაარქვა. ალბათ, მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვარად ეს სომეხთა მეორე იერიში იყო საქართველოს სამხრეთის სამზღვრების გადმოსალახავად და ქვენა ქართლის, ყოფილ გუგარეთის დასაპყრობად. საგულისხმოა, რომ სომხეთის და საქართველოს პოლიტი-

კური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევარის მიერ 814-918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი 44) დანერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც „ტაშირი და კალფაქარი“ მეფის სუბატის ხელში ყოფილა (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიაც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუშვიათ. რაკი სამხრეთით და დასავლეთით ძლიერი მეტოქეები, არაბები და ბიზანტიელნი ჰყავდათ, ჩრდილოეთით-კი მათ იმ დროს ღონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულებოდათ. რადგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლიანად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერგია იქითკენ მიისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინააღმდეგობას მოელოდნენ.

X საუკ.-ის დასასრულსაც ტაშირი და „ქართველთა ველი“ ბოლნის, დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეჭირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო. გაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზპანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მოინათლა და ქართველებს მიემხრო. მისი შვილი ტაშირის „მამფალი“ იყო. დავით გურგენის შვილმა იგი გაგითგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მის ბიძის სომეხთა მეფის გაგიკის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. II, 420-421).

§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI-XII საუკუნეებში

ვერც ამ მეორე გზისმა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. თუმცა მართალია, თავიანთ მფლობელობის დროს სომეხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შეჰქმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დროებითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ XI საუკუნეს ქართველ ისტორიკოს ლეონტი მროველს ქართლის სამზღვრად აღნიშნული აქვს „აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდაოჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიჰყუების ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა, 97, გვ. 2. ქართველი ერის ისტ. II, 283). მაშასადამე, ტაშირიც, ლორიც, ბოლნის-დმანისის ხეობანიც მას წინანდებურად ქართლის კუთვნილებად და ნაწილად მიაჩნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახელი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ X საუკუნითგან მოყოლებული გვხვდება. „სომხითი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დმანისის ხეობებს და

ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მარტო ქართულად და ქართველ მწერლობაში იხმარებოდა: სომხები და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხითს“ არ ეძახდენ. პირიქით ისინი ლორე-ტაშირის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდნენ (იხ. ზევით და Brosset, Description géographique de la Georgie, 148, გვ. 2). ამ ტერმინში უტყუარი დამამტკიცებელი საბუთია შენახული, რომ თავიანთ პოლიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად სთვლიდნენ.

XI საუკ.-ის პირველ ნახევრითგან მოყოლებული თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ რაც ბაგრატ III-მ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველო საბოლოოდ გააერთიანა, ქართველობამ წელი გაიმაგრა და საქართველოს მერმინდელი მეფეები ჩვენი ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგნენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო, გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და XI ს-ში ქართველთა მთელი ძალღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოჰხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ ბაგრატ IV თანხმობით ტფილისის ამირას ჯაფარს ბირთვისი წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. II, 433), ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელითგან გამოაცალეს ციხეები ორბეთი და ფარცხისი (იქვე 434). ამ გვარად ქართველობა ტფილისს ზურგით მოექცა და იქითგან ტფილისის მაჰმადიან ამირებს სამხრეთის დანარჩენ მაჰმადიანობასთან კავშირი მოუსპო და გზები შეუკრა.

უფრო სამხრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყობოდა. აქ, 1065 წ. სამშვილდეში „სომეხთა მეფედ“ კვირიკე იჯდა, რომლის ძმასაც სუმბატი ერქვა. მას ემორჩილებოდნენ „ორნი ერისთავნი“: „ლოკის ერისთავი და კაქვაქარისა“, რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა, ქობა(ირ)ისა და ვარზაქარის ციხეები. ბაგრატ IV-მ კვირიკე მეფე ქუეშის ჭალას დააჭერინა, და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდნენ, მაგრამ „შეენყალნეს ბაგრატ მეფესა“ და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევია რა. სამაგიეროდ, საქართველოს მეფის მონებდეს სომეხნი (ქართველი ერის ისტორია, II, 449).

ამგვარად ამ „სომხითის“ დამოუკიდებლობაც მოისპო და მისი მეფენი საქართველოს მოხარკედ იქცნენ.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ IV ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველი ერის ისტ. II, 455).

სელჩუკიან თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი II-ის მეფობაში გარეშე ძალის მიერ დაპყრობილი ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების პროცესი დროებით შეაფერხა: თურქობა

კვლავ ტფილისს, სამშვილდეს, აგარათ, რუსთავს დაეპატრონა. მათვე დაიპყრეს მთელი „სომხითიც“ (ქართველი ერის ისტ. II, 447-453). იმის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში „სომხითის“ მეფობის არსებობაც მოიხსოვრება. ამიტომ როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე, 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დასცალეს „უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი“ (იქვე 512), 1198 წელს-კი მან მტერს ციხე ლორე და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, – მაშინ ხომ „სომხითი“ ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა, – არამედ სელჩუკიან თურქთა კლანჭებისაგან გამოგლეჯა. ამიერითგან მოყოლებული მთელი ეს კუთხე, ქართველის სამხრეთი ნაწილი, და თვით „სომხითი“-ც საქართველოს უცილობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომეხებს არას დროს აღარა სჭირიათ.

ძველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე. წ. სომხითის უაღრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალისგან განთავისუფლება დაისახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნენ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც „სომხითს“ საქართველოს მთავრობის თვალში თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადჰყოფს, რომ „სომხითის ციხე ლორე“ საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსპასალარის „საჯდომა“-დ ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო ფხიზლად ეჭირებოდა თვალი სახელმწიფოს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

§ 3. საქართველოს ვითარცა მფარველ და თავშესაფარ სახელმწიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის

დავით აღმაშენებელის (1089-1125 წ.) მეფობითგან მოყოლებული საქართველო იმდენად ძლიერ სახელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებელივ ნინ მიდიოდა XIII საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარცა ერთად-ერთი ძლევამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მაჰმადიანთა მონობაში მყოფ სხვადასხვა ქრისტიან ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე

მაჰმადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მაშინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზგითად იყო გადაკეთებული (მათე ურჭაელის ისტ. 451-445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156-157 და ქართველი ერის ისტ. II, 526-527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არ ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო, რომ სომხობა ასეთი სიხარულით ეგებებოდა საქართველოს სამხრეთისაკენ ძლევამოსილს წინსვლას. ქარველთა ბატონებას მათთვის ფიზიკური განადგურებისაგან და მაჰმადიან მმართველთა აუტანელი და თავმოყვარეობის შემლახველი ძალმომრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებელის, დიმიტრი I, გიორგი III და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს მოახრეინა ქედი, ხოლო სპარსეთში ქ. ყაზმინამდე და გურგენამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იყო გადაჭიმული, სომხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქეობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველოს ძლევამოსილმა წინსვლამ სამხრეთისაკენ სომეხთა ერს საუკეთესო საშუალება მისცა თავისი ფიზიკური არსებობაც შეენარჩუნებინა და მომავალ განსაცდელის საბრძოლველადაც მოლონ-იერებულყო.

§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები XVI-XVIII საუკუნეში

შემდეგში როცა საქართველო პოლიტიკურად დაუძლურდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი სამზღვრებიც XII საუკუნესთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა, ქვემო ქართლს ანუ ლორე-ტაშირ-„სომხითს“ საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უაღრესი მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა. ამიტომაც იყო, რომ მთელი ეს ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით „მეწინავე დროშა“-დ იწოდებოდა; ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთითგან შემოსეულ მტერს უნდა დახვედროდა და სწორედ ამ მიწაწყალზე უნდა გაენია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდიდესი მნიშვნელობა მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული. მათ ესმოდათ, რომ მისი დაპყრო-

ბა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ტფილისში შემყვანელ კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აკი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: „ჯერ-არს რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდურჯის მდინარით“-ო. მაშინ ბერდურჯის მდინარე სამზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, „შეუძნდა ესე ფრიად მეფესა“. ჯილდოს შენგან მოველოდდი და არა წართმევას „მიხმასა საზღვართა ჩემთასა“-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუდრეკელი იყო (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, წიგ. 52). სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულებით მართალი იყო, როდესაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა „შაჰაბაზ ამისის განზრახვით მიიღო რამეთუ „მექმნებისო შესავალ-გასავალი ქართლსა შინა“-ო (გეოგრაფია 140-142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა.

იგივე გარემოება მეორეს მხრით თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლაც „მენინავე დროშისა“ და სამხრეთის ერთადერთ საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის ბრძანებელიც, ოსმალეთის ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის დაპყრობას ლამობდნენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თვისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღმ. საქართველოს დაკნინების დროსაც-კი, ვახტანგ VI მეფობაში და XVIII ს-ის პირველ ნახევარშიაც, ქართლის სამეფოს სამზღვარი სამხრეთით იყო იქვე, სადაც თავდაპირველად, წერილობით ცნობებს გარდა ამას ის საქართველოს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს, რომელიც ინახება რუსეთის მთავარ შტაბის სამხედრო-სამეცნიერო არქივში №-ით 505 „Иверская земля“.

ერეკლე მეფის დროსაც, თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა და რუსეთს შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამხრეთით სამზღვარი და მთელი ქვენა-ქართლი, ანუ სომხით-ლორე-ფამბაკ-ბორჩაღ საქართველოს უცილობელს საკუთრებას შეადგენდა და კვლავინდებურად სამზღვარი უფრო სამხრეთისაკენაც მდებარეობდა და გამყოფელ ხაზად ერევნის (ფამბაკის) მთები ითვლებოდნენ. ეს შეურყევლად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს მყოფ რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წერილობითი აღწერილობითგან (იხ. Картина Грузии, полн. Описание etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786 წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თვალსაჩინოდ მის მიერვე 1784 წ. დახატული საქართველოს საერთო რუკითგან, სადაც სამზღვარი ნითლად არის შემოხაზული (იხ. С.Н. Бурнашев-ის Новые Мат. რუკა მეორე).

დასასრულ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღამაჰმადხანის შემოსევის შემდგომაც და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც ეგრედ წოდებული „სომხითი“, ბორჩაღო, ფამბაკი, ყაზახი და შამშადილი საქართველოს უცილობელს კუთვნილებას შეადგენდა და შურაგელიც

მასვე ეკუთვნოდა (Дунровицъ, Истор. I, т. III, 381-382).

განმსაზღვრელ ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნობები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით „სომხით-ერევნისა და ამისი (ე.ი. ბაბაკის) გამყოფელ არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი... რომელი წარვლის დასავლით არტანამდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა განვლის და ვიდრე რახსამდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძი სომხით-ერევნისა არის, ხოლო ჩრდილოთ კერძო ბერდუჯისა დარანისა... ხოლო მთა მცირე ბერდუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით და მიადგების წინ-თქმულსა ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამის რანისა და დასავლეთით კერძი არს ბერდუჯისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი ორ მთას ასახელებს საქართველოს სამხრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მაღალია იმდენად, რომ მარადის – თოვლიანად მიაჩნდა, დასავლეთით არტანამდის აღწევს, აღმოსავლეთით კი რანსა და გელაქუნს შუა გადის და რახსამდე მიდის, ერევნის მთა ჰრქმევია. ხოლო მეორე მთა პატარა ყოფილა და როგორც ეტყობა ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვახუშტის სიტყვით ეს მთა „ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით“. ამასთანავე იგი თითქოს ერევნის მთის შტოდ გამოდის და მას „მოადგების“-ო. ამ მთას ბერდუჯის მთა ჰრქმევია.

ამ ტექსტის ფრანგულ თარგმანში აკად. მ. ბროსსეს შენიშვნაში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთას უდრიდეს (გეოგ. 141 შენ. I). მაგრამ საკმარისი იყო ბროსსეს თავის გამოცემული ვახუშტის მიერ დახატული რუკა აელო, სადაც ქვემო-ქართლია (№ 2, Géorgie au s. du Kour) და იქ ჩაეხედა, რომ მაშინვე დარწმუნებულიყო, რამდენად შემცდარი იყო მისი ზემოაღნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ ერევნის მთა მდ. ბამბაკის სამხრეთით არის დახატული. მაშასადამე ცხადია, რომ ყოვლად შეუძლებელია ვახუშტის ერევნის მთები რუსთა საგეოგრაფიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ ეხლანდელი ბეზობდალის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ. იგივე გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ ვახუშტის „ერევნის მთები“ აწინდელს რუსულს რუკაზე აღნიშნულს „ბამბაკის მთებს“ უდრიდეს, რომელთა მიმდინარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვახუშტს აქვს აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბის ჩრდილოეთით უვლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერდუჯის მთები უნდა მდ. ბერდუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკას უწოდებენ, სამხრეთით მდებარედ ვიგულისხმოთ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბერდუჯის მთა უნდა რუსების მეზობდალის მთებს უდრიდეს.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სომხეთისაგან) ერევნის სახანოსაგან გამყოფელ ხაზად ერევნის მთები ითვლებოდა, რომელთაც ეხლა „ბამბაკის მთები“ ეწოდება. ამ დასკვნის სიმართლეს

მოსკოვში 1743 წ. დახატული რუსულ-ქართული რუკაც ადასტურებს. რათგან ამ რუკაზეც საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაკის მდინარის სამხრეთით არის გახაზული. ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილი საქართველოს რუკაც ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს სამზღვარი მდ. ბამბაკის კარგა სამხრეთით ხატია. მაშასადამე, XVII ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუსეთთან 1783 ხელშეკრულობის დადების ჟამსაც საქართველოს სამხრეთით სამზღვრად კვლავინდებურად ერევნის ანუ როგორც ეხლაა მიღებული, „ბამბაკის მთები“ ყოფილა.

§ 5. ქვემო ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო-ქართლი მარტო სამხედრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძალღონითაც. ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და აღმ. საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებითგან სჩანს, რომ ტფილისი სამხრეთითგან, სომხით-ბორჩალოთგან შემოსულ სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. თუმცა აღმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო-კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა, განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერევნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშეე Картина 2).

ქვემო-ქართლში, ან ე. წ. „სომხით“-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მალაროებისო საქართველოს ეკონომიურ კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ვახტანგ VI-ეს და ერეკლე მეფეს, რომელთაც არაფერი დაუზოგიათ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მივიწყებული სამთამადნო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნები საქართველოს სახელმწიფოს ფულის მოსაჭრელ ლითონსაც აძლევდენ, – ამით სჭრიდენ მეფეები ქართულ ფულს, – და ამასგარდა წმინდა შემოსავალსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაცვას ახმარებდენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავის სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშაველად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაქირავებ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Материалы для истории Кавказа, I, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვამადნის განვითარებაზე

რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალმეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიაც-კი, XVIII ს.-ის დასასრულს, მადნის მალარობის წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს ოქროსა და ვერცხლის ფულად შემოსავლის ერთ მეოთხედს უდრიდა: 400.000 მინ.-ში (ბურნაშევი Картина 5) 100 000 მინ.-მდე მადნების წმინდა შემოსავალი იყო.

§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-ილბალი XVII-XVIII ს.ს. და სომეხთა გასახლება

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და „მეწინავე სადროშოს“, მას ხშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და არა ერთხელ სრულებით ამოწყვეტილა კიდეც. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო შაჰაბაზის შემოსევამაც ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინამავალნნი და მომხრენი ჰყოლოდენ, შაჰაბაზმა აქ თურქთა ელი ბორჩალუ ჩაასახლა. თანდათანობით ყაზახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩდენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, „თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი“ მთლად აოხრებული იყო: იქ „კაცნი არღარა იყუნენ“ და მხოლოდ ვახტანგ V-ემ კვლავ დაასახელა იგი (იქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, XVI-XVIII საუკუნეში შენუხებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილი წარმოსადგენია რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო სომეხობა, რომელსაც XI ს.-ითგან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრივობას მოკლებული იყო და XVI ს.-ითგან მოყოლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომებად ითვლებოდა. აუტანელ მდგომარეობის გამო, სარწმუნოებრივ და ეროვნულ-პოლიტიკურ დევნისაგან სომეხობა თავის ქვეყნიდან იყრებოდა, მამა-პაპეულს მიწაწყალს სტოვებდა და სხვა უფრო მყუდრო ქვეყნებში და სახელმწიფოებში ეძებდა თავშესაფარს. საქართველო სომეხებისათვის ყველაზე უფრო მახლობელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სადაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, – საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დევნა არ ყოფილა, – და თანაც საქართველოში შემოხიზნულს სომეხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყრელად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულიყვნენ. ამიტომ იყო, რომ დევნილი სომეხები საქართველოში იხიზნებოდნენ, ჩვენში ეძებდნენ და პოულობდენ კიდეც თავიანთთვის თავშესაფარს.

სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სახლდებოდენ განსაკუთრებით იმ

კუთხეში, რომელიც სომხეთის მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სა-
მოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა. ამიტომც არც გასაკვირველია, რომ ისი-
ნი შემოიხიზნებოდენ ხოლმე სწორედ ქვემო-ქართლში, რომელიც ჩრდილ-
ოეთით-ერევნის მთებს ეკრა ე. წ. სომხითში, ლორეში, ტაშირში და სხვაგან.
ვახუშტს აღნიშნული აქვს აქვს, რომ „სომხით“-ში ვახტანგ VI დროს „მო-
სახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუ-
ნოებისა, არამედ ქცევა-ზნით ქართულითა“-ო (გეოგრაფია 146). ტაშირის
შესახებაც მას ნათქვამი აქვს, რომ იქ „მსახლობელნი არიან სარწმუნოებით
სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და გაზეთილნი, გრძელჩოხიანნი
ავფერად-უშვერად, გარნა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, შემძლენი,
ლაშქრობათა შინა გამოუცდელნი, უხმარნი“-ო (იქვე, 148).

მაგრამ არც ეს სომხური შემოხიზნული მოსახლეობა შერჩენილა აქ
დიდ ხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული, XVIII ს-ის მეო-
რე მეოთხედშიც, თურქებისა და ლეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს
კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 122, 137, 139, 140. §
ორბელიანი).

ამ ხნის განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრ-
და და გაუკაცრიელდა, რომ 1760 წ.-ისათვის როგორც რუსეთის ხელმ-
წიფისათვის გაგზავნილს აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამ-
ბობს, მოსახლეობის 1-2%-ზე მეტი შერჩენილი არ იყო.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ამგვარ აოხრებისა და ხალხის გა-
დასახლების წყალობით სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს მიწა-
წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერევნის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახ-
ლობა, ნახჭავანში 500, ყარაბაღში 7000, ყარაღალში 300, განჯაში 1500.
დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდენ. დარუბანდში 1000,
მარალაში 2000, ხოიში 1000 სახლობა ითვლებოდა (ნ. ბუტკოვი. Материалы,
II, 142). ამგვარად სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000
ოჯახობას უდრიდა.

§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII-XIX ს.-ში

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოხიზნის ხასი-
ათი, როგორც ეხლა ირკვევა, თვალსაჩინოდ იცვლება: თუ წინათ ეს გად-
მოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არავითარი პოლიტიკური
მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, XVIII საუკ.-ის დასასრულს
გარკვეული პოლიტიკური ელფერიც ზედ დაერთო. თუ წინათ საქარ-
თველოში მომავალი სომხები საქართველოს მფარველობისა და ქვეშევრ-
დომობის მოიმედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერითგან ისინი უკვე გარეშე ძალის
მფარველობას ეძებდენ და მათის დახმარებით ცდილობდენ საქართველო-

ში თავიანთ საქმის გაკეთებას. როდესაც სომხებმა შეიტყვეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულობასა სდებდა და რუსეთის კავშირსა და მფარველობას ეძებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულება დადებული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა, მელიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ. 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და ყარადაღის სომხები რუსეთის სამეფო სახლობას ერთგულებას უცხადებდნენ და თანაც უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას სთხოვდნენ. რუსეთის მთავრობას ეს რასაკვირველია მოეწონა და მან გადასწყვიტა მეფე ერეკლეს დახმარებით შუშის ხანი დაემხო და ყარაბაღითგანა და ყარადაღითგან ერთი სომხური ოლქი (Олѣкъ) შეედგინა, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთისაგან უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. ამ ოლქის მართვა-გამგეობა სომეხთა თანამემამულეს უნდა ჩაჰბარებოდა და კარგად უნდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომხების ოლქებსაც ყარაბაღელ სომხებისათვის მიეზღო და მათთან შეერთებულიყვნენ. ამ გზით რუსეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწიფოს ააღორძინებდა (Н.Бутковъ, Матеріалы, II, 142).

ეს უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სომეხთა საკეთილდღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორციელებაც რუსეთს ამიერკავკასიაში მტკიცედ ფეხს მოაკიდებინებდა. საქრისტიანო სომხურ სახელმწიფოს აღორძინება სომეხთა გულითადი ნატვრა იყო და უეჭველია, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ მათ მისაზიდად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი შეტანილი.

ამიერიდან მოყოლებული უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: სომხები ორმაგს კავშირს იჭერდნენ: ერთის მხრით საქართველოსთან, მეფე ერეკლე II ან გიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდნენ ხოლმე, ვითარცა დევნილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს პოულობდნენ, იმავე დროს, მეორე მხრით-კი იდუმალ რუსეთის მფარველობას ამოეფარებოდნენ ხოლმე და რუსეთის მთავრობის დახმარებით საქართველოში თავიანთ საქმეს იკეთებდნენ.

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევით, სომხებმაც პირადად გამოსცადეს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახმარების მოიმედება: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული ხელშეკრულებისდა მიუხედავად საქართველოთგან მეშველი ჯარი მთლად გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გააფთრებულ მტრების პირის-პირ დასტოვა, ამის საბედისწერო შედეგი მარტო საქართველომ-კი არ იგრძნო, არამედ სომხებმაც და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ ხანმაც. აღამაჰმედ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულებული იყო ყველა სომხებისათვის, ვისაცა-კი იარაღის ხმარების უნარი არ ჰქონდა ან ციხეში არ დაეტივნენ, მეზობელთა სამფლობელოებში საქართველოში გახიზვნის ნება მიეცა იმ იმედით, რომ როცა ქარიშხალი დანყნარდებოდა, ისევ უკან დაებრუნებინა, მაგრამ

არამც თუ გახიზნული სომხები ყარაბაღში აღარ დაბრუნებულან, სხვებმაც-კი მათ მიჰბაძეს: თავიანთ მელიქების წინამძღოლობით აიყარნენ და ზოგი განჯაში, ზოგი კიდეც ისევ საქართველოში გადასახლდნენ (იხ. Записка Коваленскаго о Грузии А.К.А. Г.К., Т I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ საქართველოს ასაოხრებლად 1795 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს აღამაჰმედხანს, ალბათ შიშით, „სამხედრო ხარჯების დასაფარავად“ 100.000 მ. მისცა, მეორეს მხრით და იმავე დროს შეძლებული სომხები ყარაბაღითგან, ერევნითგან, ნახჭევანითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰმადიან მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამორბოდნენ და იქ ბამბაკის ხეობაში იხიზნებოდნენ იმ იმედით, რომ აღამაჰმედხანაი საქართველოში შესევას ვერ გაბედავდა (Н.Бутковъ, Матеріалы, II, 337).

ტფილისის აოხრების შემდგომაც მელიქები აბოვი და მეჯღუმი თავის ყმებიანად ისევ ერეკლე მეფეს შეეხვეწნენ და საქართველოში დასახლების ნებართვა სთხოვეს (А.К.А. Г.К., Т. I, 113 და 134): ერეკლე მეფემ მელიქ-აბოვის ვედრება შეისმინა, ს. ბოლნისი მისცა და კოლპის გზის დაცვა ვალად დააკისრა (იქვე, I, 116 შენ.).

დანარჩენმა სომეხმა მელიქებმა სხვა გზა ირჩიეს: მელიქების ჯიმშედისა და ფრიდონის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი აქციეს და პირდაპირ რუსეთის მთავრობასთან დაიჭირეს საქმე, წავიდნენ და ხუთივე სომეხ მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს იდუმალი თხოვნა მიართვეს, თქვენ ქვეშევრდომებად და მფარველობის ქვეშ მიგვიღეთო. ამასთანავე, ისინი თხოულობდნენ, რომ მათ რუსთ ხელმწიფესაგან, ან რუსეთში შეხიზვნის, ან იმავე პირობით საქართველოში დასახლების ნებართვა მისცემოდათ (იქვე, I, 123 და 134).

უეჭველია ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო: საქართველოს დამოუკიდებელ არსებობის წყალობით სომხები თავიანთთვის საქართველოში აუცილებელ განადგურებისაგან თავშესაფარს პოულობდნენ, მაღლობის მაგიერ-კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარეშე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა და მფარველობის მიღებით ჩვენში მინა-წყლის მიღება ჰსურდათ. მათი საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენს ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა, სომეხი მელიქები ამას არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ, რათგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თავიანთ მიზანს მიაღწევდნენ.

მართლაც, რუსეთმა ისინი თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო და, თუმცა ეს დადებული ხელშეკრულობის დარღვევა იყო, მაგრამ მაინც რუსთ ხელმწიფეს მათთვის სხვის სახელმწიფოში დასახლების ნებართვა მიუცია. ასე იყო ეს საქმე მოწყობილი ფარულად. ოფიციალურად კი რუსეთის ელჩს საქართველოში დავალებული ჰქონდა, რომ ის საქართველოს მეფესთან

ცდილიყო და სომეხ მელიქებისა და მათ ყმებისათვის დასახლებული მიწები განსაკუთრებით შეღავათიან პირობით დაეთმებინებინა. მიწერილობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეგონებინა მეფისთვის, ვითომცდა რუსეთის მთავრობა ამ შემთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა (იხ. Истор. изъ Госуд. Кол. Иностр. делъ Коваленскому, А.К.А. Г.К., Т. I, 94 § 10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდ „მფარველ“ სახელმწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრიდა. ამის წყალობით სომხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადილს მიაღწიეს: სომხებმა მიწები მიიღეს, რუსებმა კი საქართველოში იდუმალი ქვეშევრდომები და თავიანთ გაბატონების უერთგულესი წინამავალი რაზმი გაიჩინეს. ერეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში ე. წ. სომხითში და ლორეში მელიქ აბოს გარდა არავინ დასახლებულა. ის მაშინაც, როცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827-9 წლებში, როდესაც ოსმალეთითგან 100000 სული მცხოვრები, ხოლო სპარსეთითგან 30000 სული შემოიხიზნა და ნაწილი მათგანი ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი კიდეც ერევნის გუბერნიაში დაეშენა, მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მოსახლეობა (ივანენკო Исторія гражд.упр. да Шахатунянъ Админ. перед. 168-179).

§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით

ამგვარად ორი გარემოებაა სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომხები იმ სომეხთა მემკვიდრეები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ ზემოაღნიშნულ პოლიტიკურ მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდნენ, არც იმ სომეხთა მემკვიდრენი არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროგამოშვებით სახლდებოდნენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სამუდამოდ, ხან მტრის მრავალ გზის შემოსევისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), – მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ეხლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკურ გეგმის წყალობით მათი უცხეთითგან ხელოვნური გადმოსახლების შედეგი.

ამ ხელოვნურ ხელშემწყობ პირობებისდა მიუხედავად სომხები მაინც მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხოლოდ შედარებით. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად, ბორ-

ჩალოს მაზრაში სულ 128.587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатуниянь. Адм. неп. 72).

საგულისხმიეროა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამ უამადაც სომეხთა იერიშით და ომით დაიწყო ისევ საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაპყრობად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიც აღნუსხული იყო საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდა-თავად ცხადია, სომეხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემოქართლში საქართველოს ამ განუყოფელ ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალითაც და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური მფლობელობითაც პოლიტიკურად იგი საქართველოს უცილობელი კუთვნილება იყო. ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მფარველობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეუხებლობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ მეორე მუხლში ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე-ერეკლეს მაშინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დაცული იქნებოდა (Е.В. даёт Императорское свое ручательство на сохранение целости настоящих владений Е.С. Царя Ираклия Теймуразовича).

მაშასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მოვლენა ყოფილიყო და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას გზით მის მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივ სამზღვრების შემცვლელ გარემოებად ვერ ჩასთვლის მით უმეტეს, რომ სომეხთა სამშობლოთგან აყრა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალეთისა და სპარსეთს მიერ დევნის შედეგი იყო და ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევ თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

რაკი სომეხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის გეოგრაფიული თვისებებიც, თავის-თავად ცხადია, არ შეიცვლებოდა, – საუკეთესო გზებიც ტოპოგრაფიული პირობების გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დანარჩენ საქართველოსთან უმჭიდროესად არის დაკავშირებული, ამიტომ ეკონომიურ დამოკიდებულების ვითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლილა, – კვლავინდებურად ეხლაც ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ამ კუთხის თვით ადგილობრივ

დანესებულებათა წარმომადგენლებსაც არა-ერთხელ ხმამაღლა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ ფიქრადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა თავგამოდებულ მომხრეობით ცნობილი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. სომეხებმა ისარგებოეს ამ ხელსაყრელ შემთხვევით და ვორონცოვ-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოვნური საშუალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო ვორონცოვ-დაშკოვმა ბრძანება გასცა ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხსენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წელს 6 ნოემბერს და 18 დეკემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიას მიწერილობა გაუგზავნა, რომ მას მცოდნე პირთა თანადასწრებით ადგილობრივ გამოერკვია, შესაძლებელია თუ არა, რომ ბორჩალოს მაზრა გუმბრს (ალექსანდროპოლს) შეუერთდეს ერთ საგუბერნიო ერობის შესადგენად. ამ სამაზრო კომისიამ, რომელშიაც ერთი რუსი იყო (მომრიგებელ მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სომეხი (გადასახადთა ინსპექტორი ზახარიანცი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგენელი ერიბეკოვი და ვ. მეჰრაბოვი, ჯალალოლის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაჩინის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. ავეტისოვი), 4 თათარი (მეჰტი-ალა-სულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და აბდურახმან გაიბმოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში) და 2 ქართველი (მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ბართაშვილი), ერთმხრივ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფა სასურველი არ არის („единогласно высказались за нежелательность выделения Борч.у.изъ состава Тифл.г“). თავიანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვთ დასაბუთებული, რომ ეს მაზრა აღმოსავლეთით და სამხრეთით მთებით არის მორთული და გუმბრისაკენ მიმართული ორი საურმო (ბეზობდალისა და გულიბულახის) გზატკეცილი ზამთარში ნამქერების გამო გაუვალი ხდება, დანარჩენი გარდასავლები კი ამ მთებზე ზამთარში სრულებით შეკრულია ხოლმე, რომ ეკონომიურად მთელი ეს მხარე ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ჰყიდის თავის მოსავალს და იქვე ყიდულობს თავისთვის რაც რამე დასჭირდება.

ბორჩალოს სამაზრო კომისიის ეს დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც 11 რუსი სხვადასხვა მოხელე იღებდა მონაწილეობას გუბერნატორითგან მოყოლებული (ჩერნიაესკი, ს. პანოვი, სმირნოვი, კორვინ-პავლოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. შესტაკოვი, ე. ციგანკოვი, მ. მისენკო, ს. პერშკე, იზიუმსკი და ჟდანოვი), 3 ქართველი (კ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ქიქოძე) და 2 სომეხი (კ. იუზბაშევი და ელიმიზროვი), მოიწონა და თითონაც სრულებით მიემხრო (იხ. ტფილი-

სის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთხმით დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთხმით უარყოფას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მით უმეტეს აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდენ, რამდენად თანაუგრძობდენ ამ აზრის განხორციელებას თვით მეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდევ, რომ ისინი კავკასიის უმაღლეს მთავრობისა და სომეხთა გულისწადილს კვერს დაუკრავდენ. თუ ამისდა მიუხედავად, ეს აზრი ერთხმით უარყოფილი იყო ორჯერვე, ცხადია, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულებით შეუწყნარებელი და ბუნებრივ პირობების მოუხეშავი დარღვევა იქმნებოდა.

სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი

მესხეთი ანუ ზემო ქართლი

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს საზოგადო სახელად ზემო-ქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-კი და უფრო ხშირად მესხეთს ეძახდნენ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ხოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაპირო თემებად აღმოსავლეთითგან რომ მოვაცოლოთ შემდეგი ადგილები იყო: ჯავახეთი-აბოცი, არტაჰან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ოლთისი და თორთუმ-ისპირი. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის პირას ტრაპიზონამდის უკვე ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი იყო.

§ 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუა მდებარე თემი ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ ხშირად და XVII-XVIII ს.ს.-ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამზღვრებში იყო მოქცეული.

აბოცს ძველად პალაკაციოსაც ეძახდნენ, შემდეგში-კი თუნდა მაგ. ვახტანგ VI მეფის დროს, ყაიყული ეწოდებოდა. იგი „გამოხვეულია სრულიად მთითა და შუაში ვაკეა- (ვახუშტი. გეოგრაფია 148-150). აბოცს ტაშირისგან იმგვარადვე როგორც ბერდუჯს, ანუ დებედას ბამბაკისაგან „ჰყოფს მთა ირჯანისა და ან ყარაღაჯად წოდებული“ (იქვე 148). ამავე უკანასკნელ სახელით არის ეს მთა ეხლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს მიმართულება, „მდებარებს სამხრიდამ ყრდილოთ კერძ“ (იქვე), მაღალია, „მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი“ (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აბოცს სამზღვრად აღაბაბას მთა ჰქონდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა „პალაკაციოს (Чалдырское оз.) და აბოცს შორის“ მდებარეობდა და ამასთანავე იყო „საზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 150).

ამ აბოცში მდებარეობდა „ყაზანჩი“, რომელიც თურმე „იყო ქალაქი მცირე“ (იქვე). ორივე სახელი ყაიყულიცა და ყაზანჩიც ვითარცა ნაშთი ეხლაც არის საგეოგრაფიო სახელად შენახული რუკებზე „ყაიყული-ყაზანჩი“-ს სახით სწორედ ყარაღაჯის ქედსა და აღაბაბას მთას შორის მდებარე მაღლობ ვაკეზე.

მაშასადამე, აბოცის სამხრეთის სამზღვარი იწყობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ ყარაღაჯისა და ბერდუჯის (ბეზობდალის) მთების შესაყარია. აქეთგან

ხაზი მიდის ბაბას მთების ქედ-ქედ დიდ ალბაბის მწვერვალამდე, შემდეგ უკვე საკუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწყება და იმ ძველად ყარსის მთებად წოდებული მთავარი წყალთგამყოფელი მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და ჭოროხის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან ჰყოფს და რომელნიც ამ ჟამად ჯერ ყარსის გუბერნიის არტაანის ოლქისა და ხოლო მერმე ოლთისის ოლქის სამხრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის ძველ დროს ირიჯლუს მთებად წოდებულ ჭოროხისა და არეზის შემდინარეების წყალთგამყოფელი მთების ქედზე, მერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს, სანამ ლაზისტანის სამზღვარს არ მიაღგება.

§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII-XII ს.ს.

უძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს ლაზებს (ხალიბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ II ს. ქ. წ. სომხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით აქ შერეული მოსახლეობა გაჩნდა. გაქრისტიანების დროსაც ეს ქვეყანა თითქოს ისევ სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთ-ბიზანტიის შორის VI ს. გამწვავებული და ხანგრძლივი ომიანობისა და ხოლერის მსგავსი საშინელი მოარულის მძვინვარების გამო თითქმის მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, განსაკუთრებით კი სამცხეში, შავშეთ-კლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულებით მოისპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 320, 327, 333). სხვათა შორის, ტაოში ყოფილი შერეული მოსახლეობაც ამოწყდა და თითქმის მთელი ტაო უდაბურ ტყით შეიმოსა. მხოლოდ IX ს.ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლითგან ჯერ მეუდაბნოენი და მონაზონები შემოვიდნენ და დასახლდნენ, ხოლო მათ კვალს მდაბიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები გაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაუღალავი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. IX-XIV ს.ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუცხოვო ძეგლები, რომელთა ნაშთებმა მთელს მესხეთში მრავლად მოაღწია ჩვენამდისაც კი, ამ გარემოების მჭევრმეტყველი დამამტკიცებელი საბუთია. მესხ მოღვაწეთა და მწერლების ენაც საუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედილბალი. XIII-XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითგან მოყოლებული ტაო-ისპირამდე ერთს საგამგეო ერთეულს, საერისთავო-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. XIII ს.-ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავარის

განსაგებელი იწყობოდა ბორჯომის ხეობითგან, ტაშისკარითგან და კარ-
ნუქალაქამდის აღწევდა (უამთაალ. 875, გვ. 719). XIII ს.-ის დამდეგს თამარ
მეფის მიერ დაარსებულის ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ
ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოუერთდა და ჯერ მესხ-
ეთის მთავარს, შემდეგ გურიელს ეჭირა, ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის,
ათაბაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).

ოსმალთა გაბატონებამ მცირე აზიაში და კონსტანტინეპოლში მთელი
დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უკანასკნე-
ლი მონაპირე კუთხე, საშინელს განსაცდელში ჩააგდო. საუკუნეთა განმავ-
ლობაში ოსმალეთი დაუცხრომელი სიმედგრით საქართველოს ამ ძვირფას და
მშვენიერ ნაწილის ჩაყლაპვას ლამობდა. ყოველგვარი საშუალებით, პოლი-
ტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიური შევიწროებით იგი
ცდილობდა, რომ ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაემხო და ქვეყანა
გაემაჰმადიანებინა. ჯერ უმაღლეს წრითგან დაიწყო, შემდეგ ხანგრძლივ ბრ-
ძოლის საშუალებით მაჰმადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს.

XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიწყო გამაჰმადიანების პროცესი
(ვახუშტი. საქართველოს ც^ა 254-247) და მთელს XVIII და XIX საუკუნის
დამდეგამდე გაგრძელდა. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართვე-
ლობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმალებმა სამცხის მფლობელნი
„ახალციხის ფაშა“-დ გახადეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამავე საგვარეულოს
მემკვიდრეობითი კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალეთმა
ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანთქა. ოს-
მალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალიკ) კელავინდებურად მთელი
ჭოროხის მხარესაც შეიცავდა და 24 თემად ანუ სანჯაყად იყოფებოდა.
თვითეულს თემს ანუ სანჯაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები
სანჯაყბეგები უდგნენ.

§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას
და ამოდენი მოძმე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეურიგ-
დებოდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საკმარისი
იქნებოდა, თუ გავიხსენებდით, რომ XVIII ს.-შიაც, მაგ. თეიმურაზ II-ისა
და ერეკლე მეფის დროს, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალ-
ციხის ფაშებთან, რომელთაც მაჰმადიანობისდა მიუხედავად თავიანთი
ქართველობა დავინწყებული არ ჰქონდათ, ერთის მხრით განსაკუთრებით
კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონოდათ, – და ეს ცდა უნაყოფო არ ყო-
ფილა (Бурнашев, Картина Грузии 14 და Н. Бутовъ, Материалы II, 141-142),
– მეორე მხრით ყოველ ხელსაყრელ შესთხვევით სარგებლობდა, რომ თა-

ვიანთი უფლება მესხეთზე ანუ ახალციხის საფაშოზე გამოეაშკარაებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს სამეფო სახელწოდებაში ასე ხაზ-გასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობითი მფლობელად აცხადებდნენ (იხ. Бурнашев-ის. op. cit. 14 და Н. Бутковъ, Матеріалы II, 130). ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განხორციელების ხელშემწყობ პირობების შესაქმნელად, განსაკუთრებით-კი სწორედ ამ ძველ ქვემო ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსაერთებლად იყო სხვათა შორისი 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფისა და ეკატერინე II შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამცთუ ერეკლე მეფის მაშინდელ სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდეგში შეძენილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენელის ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხად-ყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ სამფლობელოს, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხო-საათაბაგოს ეხებოდა“-ო (Н. БУТКОВЪ, Матеріалы II, 142). სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინაარსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსაცდელი მოელის, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა და მტრობა დაუწყო“ (Н. Бутковъ, Матеріалы II, 142).

§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპყრობილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრიანოპოლის ზავით რუსეთმა შემოიერთა 24-თაგან მხოლოდ 10 სანჯაყი: ქობლიანისა, ოძრხისა (აბასთუმნისა), ახალციხისა, აწყვერისა, ასპინძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯარაქისა, ფოცხოვისა და პალაკაციოსი (ჩალდირისა), რაც ძველს სამცხეს, ჯავახეთს, პლაკაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდეგში ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877-78 წ. ომის შემდგომ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემოერთებული, სახელდობრ, აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა – არტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოლთისი. აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერუშეთი, ერტაანი და ოლთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია, თუმცა ერუშეთი (=ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს

7-8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქაული ამის გამო იძულებულია ახალციხეში იცხოვროს.

მთელ ამ კუთხეში, განსაკუთრებით ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობდნენ (Иваненко, история оратденскаго иправ. на Кавказе 260, 265). რუსეთის აქ შესვლას 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აყრა მოჰყვა შედეგად, მეტადრე ჯავახეთითგან (=ეხლანდელს ახალქალაქის მაზრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (=ახლციხისმაზ,) რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თავადაზნაურები წარუდგენ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და ამ საბუთების ძალით თავიანთ უფლების აღდგენას თხოულობდნენ. მაგრამ პარასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პირიქით, განრისხდა კიდევ (А.К.А. Г.К. VIII №29 და Иваненко op. cit. 129.). ამავე დროს ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზუმის საფაშოებითგან, იქაური სომხობა გამორბოდა და საქართველოში თავსშესაფარს ეძებდა, რუსეთის მთავრობამ მათ მფარველობა გაუწია: თითოს 25 მან. დახმარება აღმოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სახელმწიფო გადასახადებისაგან განათავისუფლა. ამის წყალობით 90000 მეტი სომეხი ლტოლვილი მოაწყდა. მათ დასასახლებლად საახალშენო კომიტეტი იყო დაარსებული და ზემო მოყვანილი რიცხვითგან 30000-მდე სომეხი დასახლებულ იქმნა ახალციხისა და განსაკუთრებით ახალქალაქის მაზრებში. (Иваненко, op. cit. 267).

ამ გარემოებათა წყალობით ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობის სურათი არსებითად შეიცვალა: წინათ იქ შედარებით მჭიდრო მოსახლეობა იყო, 1832 წ. აღწერამ-კი დაამტკიცა, რომ მთელს ამ ახლადშემოერთებულ ქვეყანაში 50000 ორთავე სქესის მცხოვრებიც-კი აღარ იყო. უნინ, მაგ. 1828 წ., ამოდენი ხალხი მარტო ქ. ახალციხეში ითვლებოდა. ეროვნული შემადგენლობის მხრივაც მდგომარეობა ჯავახეთში ანუ ახალქალაქის მაზრაში ძირიან-ფესვიანად შეიცვალა: თუ წინათ აქ მხოლოდ ქართველობა ცხოვრობდა, 1832 წ-ლს ქართველთა მაგიერ უმრავლესობას უკვე სომხები შეადგენდნენ და ქართველ მაჰმადიანებს რიცხვით მხოლოდ მეორე ადგილი-ლა ეჭირათ (Иваненко, op. cit. 267).

ასე შემთხვევით და ამ გზით გაჩნდნენ სომხები ჯავახეთში ქართველ კულტურის ამ ძველის ძველს კერაში.

§ 6. სომეხთა წამოდავება ჯავახეთის სომხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული

სომხებმა დაივიწყეს, რომ ისინი ჯავახეთში ოსმალეთითგან მოვიდნენ მხოლოდ ვითარცა ლტოლვილნი, რომ სრულებით შემთხვევით ამ უძველეს დროითგან საქართველოს უცილობელს კუთხეში ისინი უმრავლესობად

იქცენ და ამ გარემოებისდა მიუხედავად მაინც ახალქალაქის მაზრაც სომხეთის მიწაწყლად გამოაცხადეს (А. Шахатунян, Административный передел закавказского края გვ. 70-72 და 132-133). ეს რომ განხორციელებულიყო, მათ ამ მაზრის ტფილისის გუბერნიის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს სამზღვრებითგან გამოყოფა მოითხოვეს, იმ მიზნით რომ იგი დანარჩენ სომხურ მაზრებთან შეეერთებინათ და ამ გზით ერთი მთლიანი სომხური საეროებო თვითმმართველი ოლქი შეექმნათ. ეს აზრი წამოყენებული იყო სომხების მიერ 1913 წ., როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა მწყალობელი გრაფი ილ. ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. მათი წადილი, რომ უფრო სამართლიანად და ობიექტურ მოსაზრებით ნაკარნახევად სჩვენებოდა ადამიანს, სომეხებმა საბუთად ისიც კი წამოაყენეს, ვითომც ჯავახეთი ანუ ახალქალაქის მაზრა ეკონომიურად ტფილისის გუბერნიასთან კი არა, არამედ გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული.

ვორონცოვის სურვილისდა თანახმად იმავე წელს ბრძანება იყო გაცემული, რომ ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის სამაზრო კომისია შემდგარიყო და გამოერკვია, შეიძლება თუ არა და რამდენად ხელსაყრელია, რომ ახალქალაქის მაზრა ტფილისის გუბერნიას ჩამოსცილდეს და გუმბრისას (ალექსანდროპოლის) მიემატოს რომ მასთან ერთად ცალკე განსაკუთრებით სომხობით დასახლებული გუბერნია შემდგარიყო. ამ კომისიაში თავმჯდომართურთ სულ 14 კაცი იღებდა მონაწილეობას, რომელთაგან 8 კაცი რუსი იყო (თავმჯდომარე მაზრის უფროსი პოდპოლკ. კალინინი, მომრიგებელი მოსამართლე მიტკევიჩი, ფოსტა-ტელეგრაფის კონტორის უფროსი დელიბაში, სამაზრო ბეითალი ტოროპოვი, საუბნო ბოქაულები ჩაპლიგინი და ლაზარევი, დუხობორების წარმომადგენელნი ალექსი უგლოვი და ვას. გრემიაკინი), 4 ქართველი (გადასახადთა ინსპექტორი თ-დი მაყაშვილი და მემამულეთა წარმომადგენელნი ქართველ-მაჰმადიანნი მამედ-ალი-ბეგი და მუსტაფა-ბეგი ფალავანდიშვილები, ბარალეთის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლისი მენატუნიანცი და ბოგდანოვკის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიანცი).

ბჭოების შემდგომ სამაზრო კომისიამ ერთხმად უარჰყო ჯავახეთის ანუ ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორება და გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთება. თავის აზრის დასასაბუთებლად კომისიამ სხვათა შორის პირველად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა და მიმოსვლის საკითხს შეეხო და დაადგინა: შემცდარი აზრია, ვითომც ახალქალაქის მაზრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული: მთელი ვაჭრობა და ყველა საჭირბოროტო ინტერესები მცხოვრებლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს, სანოვაგესა და ადგილობრივს ნაწარმოებს ასაღებს და საითგანაც მოაქვთ საქონელი და ყველაფერი სახმარი მთელი

მაზრისათვის. ამასთანავე საქონლის გადატან-გადმოტანა მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიაც და ზამთარშიაც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურიანის შარაგზით, აგრედვე როდიონოვკა-წალკა-მანგლისზე მოკლე, პირდაპირი საურმო გზით, რომელიც ზამთარშიაც-კი არ იკვრება ხოლმე. გუბრთან-კი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში ნამქერების გამო, ხოლო გაზაფხულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო მთელ თვეობით ყოველგვარი კავშირი, საფოსტოც-კი სრულებით შეწყვეტილია ხოლმე. ზაფხულშიც-კი როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია, მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთითგან (ახალქალაქის მაზ.) მაინც ახალციხეზედ, ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მაზრის ბოგდანოვკის უბნის სამხრეთის ნაწილს ზოგიერთი საქონელი მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოლმე.

ახალქალაქის სამაზრო კომისიის ზემოაღნიშნული ერთხმივი დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შემადგენლობით, როგორც ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მსგავსივე საკითხის შესახები დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმივ დაამტკიცა (იხ. Доклад члена Тифлисск. губерн. по крестьянском деламъ. Присутствія И. Абхази Председателю Особаго Закавказкого Комитета къ № 2651).

§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ორთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მოადგილის სურვილი იცოდენ და მათ გაგონილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძნობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმივ უარჰყვეს, ცხადია ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისგან და გუმბრთან შეერთება მართლაც სრულებით შეუწყნარებელი და ნაძალადევი გეგმა ყოფილა. მართლაც-და საკმარისია ადამიანმა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულობა ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და ყარსისაგან ჯავახეთსა და სამცხეს ერუშეთს ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მაღალი 7=8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი ჯერ ბერდუჯის მთების (= რუსულს Безодальскій хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აბოცის მთების (= რუსულს Мадатапинскій хреб.), მერმე ნიალის-ყურის მთის (= რუსულს Чалдырскій хреб. და Ульгарскій хреб. აღმოსავლეთს ნაწილს), დასასრული ერუშეთის მთის (= რუსულს Ульгарскій хреб.). სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამგვარ ოროგრაფიული თვისების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წყალთ-გამყოფელი ქედია და გზებსაც

ბუნებრივი მიმართულება სწორედ მტკვრის ხეობისაკენ, ე. ი. ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და არა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადაც ამ კუთხეს მხოლოდ საქართველოსთან შეეძლო რომ ჰქონოდა კავშირი. ასე იყო ყოველთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები მაგ. ცხად-ჰყოფენ, რომ XVIII ს-შიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთსა და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმოები, სანოვაგე, განსაკუთრებით-კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსეს გამოც. Histoire le Géorgie II, 466 და გორელ ქედხუდების არზა ერეკლე II-დმი მირთმეული).

	საქართველოში	დანარჩენ აზიურკავკასიაში
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 ფ.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ.	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც. რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივ ჰავის პირობებისდა გვარად შემუშავებულმა ტექნიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო საძოვრების საჭიროება, ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილს საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში მყოფი საქონელი. ეს კუთხე იმდენად აუცილებელი იყო საქართველოს მესაქონლეებისათვის, რომ მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, საქონლის პატრონები, განსაკუთრებით მეცხვარეები იძულებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოში გადასულიყვნენ საქონლით და მთელი ზაფხული იქ გაეტარებინათ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

მესაქონლეობის მხრივ ეხლაც საქართველოში იგივე პირობებია, როგორც წარსულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში სულ 857 000 დეს. საზაფხულო საძოვარი ითვლება, აქეთგან საუკეთესო საძოვრები ქვემო ქართლში და ჯავახეთში, ანუ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებშია, სადაც 291 000 დ. საძოვარია.

ამ ჟამად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3 683 000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერევნის გუბ., ყარსის ოლქ. და განჯის მაღლ.) სომეხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3 561 000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომხებს, დიდძალი 2 000 000 დეს. საუკეთესო საძოვარი აქვთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს მათი საქონელი ამისათვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომხებს საზაფხულო საძოვრები სრულებით არ ესაჭიროებათ. მაშასადამე მათთვის ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრები ამ მხრივ, ეკონომიურად არც გამოსადეგნი არიან და არც საჭირო. სულ სხვა მდგომარეობაშია აღმოსავლეთ საქართველო: უამმაზრებოდ მთელი მესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩავარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დაიხოცებოდა.

თვით ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო მათმა საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერ საზაფხულო საძოვრების მოჭმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საიჯარო საზაფხულო საძოვარი 46 000 დეს. ითვლება, აქეთგან 26 სომეხთა სოფლის საზოგადოება 10 000 დეს-ით სარგებლობს საქონლის საძოვრად, დანარჩენი 36 000 დეს.-კი აღმოს. საქართველოს სხვა მაზრებითგან მოსულს მესაქონლეებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც, საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე სრულებით ცხადია, რომ თუმცა XIX ს.-ში შემთხვევითი მიზეზების გამო ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში სომეხი ლტოლვილები დაეშენნენ და ქართველთა მოსახლეობა აქ მცირე რიცხოვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენს მოსახლეობას ამ მაზრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმჭიდროესად მასთან არის დაკავშირებული.

§ 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?

ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველობამ სომეხთა წადილს ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზ.) დასასაკუთრებლად. ერეკლე მეფის პირით საქართველოს რასაკვირველია, რუსეთთან ამისთვის არ დაუდგია 1783 წ. ხელშეკრულება, რომ მას შემდგომ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთო, ეს უხსოვარ დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული კულტურის ერთი ძლიერ კერათაგანი, სომხებს გადასცემოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველობას შეეძლო შეეხედნა მხოლოდ ვითარცა დროებითი მოვლენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილი ხალხის დროებითი შემოხიზვნისა და თავშეფარებისათვის, რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, – და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა, – ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომხობა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპათა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან კი, ოსმალეთითგან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწა-წყლის წინანდელი პატრონები.

XIX საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მაჰმადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჯავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპულ მიწებზე დასახლება, მაგრამ მათი ადგილი დაჭერილი იყო. ეხლა რაკი სომხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომხეთში წავლენ, მაშინ სამართლიანობა აღდსგენილი იქმნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი

§ 1. კოლა-არტაანი, ტაო-თორთუმ-ისპირი

რაკი ეხლა საკითხი ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამორკვეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანარჩენ მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დავურთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელ ყარსის გუბ-იის არტაანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტაანისა და ტაოს ჩრდილოეთს ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ XVII ს-ითგან მოყოლებული არტაანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბატონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მაჰმადიანებს ქართული ენა დავიწყებული აქვთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტაანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამ გვარად ცხადია, რომ არტაანისა და ოლთისის ოლქებში სომხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ჯერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომხებიც არ უარჰყოფდენ და ა. შაჰატუნიანი მაგალითად ამბობდა: აქ „სომხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენო“ და ამის გამო ამიერკავკასიის გადამიჯვნის დროს სომხეთის სამზღვრებს გარეშე დავტოვეთო (Административный передел Закавказского Края, ტფილისი 1918 წ. გვ. 73-74 და 75). ეს გარემოება სომხებს ეხლა ალბათ დაჰვინწყებიან და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა ჰსურთ არტაანისა და ოლთისის ოლქისა, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომეხთა თანამედროვე მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამზღვრებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თორთუმის ხეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სული მთლად გამაჰმადიანებული ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დავიწყებული აქვთ. ისპირში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ჭირჭიმის ხეობებში ყველგან ქართველი-მაჰმადიანები ცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

§ 2. ლაზისტანი

ქართველთა მოსახლეობის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაპირი ჭანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათი კილო მეგრულს ახლო უდგება. ოდესღაც ლაზების ანუ ჭანების მოსახლეობა ტრაპიზონსაც-კი სცილ-

დებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჯიფფორდ პალჭერის ცნობით რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извест. Кавк. отд. геог. общ. 1881 წ. VII წიგ. № 1. დამატება გვ. 15, 17, 59-60 და 68).

პროფ. ნ. მარრის ადგილობრივმა დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ის-ლამის წყალობით ლაზების გათურქება მსწრაფი ნაბიჯით წინ წასულა.

ამ ჟამად ლაზური ან ჭანური მოსახლეობა მხოლოდ რიზეს სიჯაყით გან-ისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწა წყ-ალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს უკვე დედა-ენა დავინწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორე-ში-კი მცხოვრებთა დედაენა ჭანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოფას ყაზებისაგან შესდგება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზლ-ვარი ქემერის კონცხთან (ქემერბურუნ) იწყობა, შემდეგ აჰყვება მდ. ყანლი-დე-რეს, გადასჭრის ათინას წყალისა და ბეიუკ-დერეს სათავეებს და მიადგება პონ-ტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერშემბეკი) ჰქვია. აქეთგან მოყოლებული ჭანეთის მიწა წყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და პონტოს ქედსა და შავზღვას შუაა მოქცეული. ეს ზოლი თანდათან ვი-წროვდება და ბათუმი ოლქში სარპთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფება: ხოფას, არქაბეს, ვინეს, არტაშენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქეთგან 39 სოფელი ხემ-შინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12278 სული მცხოვრებია, ხემშინები გამაჰ-მადიანებული და გათურქებული სომხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმინევნითი ცნობები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმ-ლო გამოცემაში გენ. ავერიანოვის თავის მონოგრაფიაში „Этнографический и военно-политический обзоръ азіатскихъ владеній Оттоманской имперіи“ СПГ. 1912 г. изданіе отд. генераль-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზების რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმრავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ მხოლოდ 35000 ლაზი-ლა იყო დარჩენილი. უდროვოდ გასვენებული პროფეს. იოს. ყიფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრები-ლი ცნობების მიხედვით ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა 80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმინევნითი რიცხვის გაგება მხ-ოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიანთ სახლ-კარს დაუბრუნ-დენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

- ¹ ლუარსაბ II, რომელიც მეფობდა 1606-1615 წლებში.
- ² სქლ^ს სძვლ^{ნი} I, 372-3.
- ³ იქვე I, 372.
- ⁴ სქლ^ს სძვლ^{ნი} I, 333-334.
- ⁵ სქლ^ს სძვლ^{ნი} II, 25.
- ⁶ სქლ^ს სძვლ^{ნი} III, 534.
- ⁷ ნინოწმ. სიგ. № 7: ისტ. საბ. IV. 3.
- ⁸ 1603 წ. შუამთის № 10 სიგ.: ისტ. საბუთები IV, 3-4.
- ⁹ ყანჩაეთის ჟამნგულანი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 13-14.
- ¹⁰ ერისთვიანთ დაუჯდ. 20.
- ¹¹ წა გიორგის გულანი: ქკ^{ბი} II, 435.
- ¹² ქვათახევის: გულანი. ქკ^{ბი} II, 435.
- ¹³ ალავერდის № 6 სიგ.: ქკ^{ბი} II, 440.
- ¹⁴ ჟამნი № 3, ქკ^{ბი} II, 437.
- ¹⁵ პარიზ. ქკ-ა 26.
- ¹⁶ ქც^{ის} შევს.-გად. მეორე გაგრძ., პარიზ. ქკა 26-27.
- ¹⁷ ქც^{ის} შევს.-გადაკ. მეორე გაგრძელება, პარიზ. ქკა 27.
- ¹⁸ ალავერდი № 6 სიგელი: ქკ^{ბი} II, 439-440.
- ¹⁹ 1637 წ. შუამთის № 3 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 24.
- ²⁰ ყანჩაეთის ჟამნგულ.: ე. თაყ. 14.
- ²¹ იქვე.
- ²² ქვეთახევის გულანი: ქკ^{ბი} II, 440.
- ²³ ცაიშის ჟამნგ., ჟამნი №3 და წიგნი ქრონის.: ქკ^{კი} II, 442.
- ²⁴ სქლ^ს სძვლ^{ნი} II, 228.
- ²⁵ სვეტი ცხოველის საქადაგო ხატის 1615 წ. ახ. დროის წარწერა: ქკ^{ბი} II, 441.
- ²⁶ 1629 წ. მცხეთის № 66 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 14.
- ²⁷ 1618 წ. მცხეთის № 30 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 10, 11.
- ²⁸ სქლ^ს სძვლ^{ნი} III, 188-189.
- ²⁹ იქვე III, 189.
- ³⁰ ყანჩაეთის ჟამნგულ. ე. თაყ. 14.
- ³¹ სქლ^ს სძვლ^{ნი} II, 406-407.
- ³² სქლ^ს სძვლ^{ნი} II, 51.
- ³³ იკორთის № 6 ჟამნგულანი: ს. კაკაბაძე 6.
- ³⁴ ყანჩაეთის ჟამნგულანი. ე. თაყ. 14.

- 35 მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 85-86.
- 36 იქვე, გვ. 92.
- 37 იქვე, გვ. 92-93.
- 38 იქვე, გვ. 94-95.
- 39 იქვე, გვ. 96-97.
- 40 იქვე, გვ. 97.
- 41 იქვე, გვ. 125.
- 42 № 15 სიგ.: ისტ. საბ. 16.
- 43 1637 წ. თბილისის № 26, სიგ.: ისტ. საბ. IV, 27.
- 44 ყანჩაეთის ჟამნგ. ე. თაყ. 14.
- 45 ქეზი II, 349.
- 46 სქლს სძვლნი II, 56.
- 47 პ.იოს. 56, § 351.
- 48 პ.იოს. 55, § 344.
- 49 სქლს სძვლნი II, 50.
- 50 ისტ. საბ. IV, 18.
- 51 1631 წ. ბოდბის № 1 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 18.
- 52 1637 წ. თბილისის სიონის № 26 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 28.
- 53 1631 წ. მცხ. № 15 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 16-17.
- 54 ყანჩ. ჟამნგ., ე. თაყ. 15.
- 55 ყანჩ. ჟამნგ., ე. თაყ. 15.
- 56 ყანჩ. ჟამნგ., ე. თაყ. 16.
- 57 ყანჩ. ჟამნგ., ე. თაყ. 17.
- 58 იქვე.
- 59 იქვე.
- 60 იქვე.
- 61 1948 წ. გუჯარი: ქეზი, II, 462-463.
- 62 ხელნაწერში: დაღვაჯამდი.
- 63 ფ. გორგიჯანიძე: Manuscr. Georg., გვ. 316-317.
- 64 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 318.
- 65 იქვე.
- 66 იქვე, გვ. 320-321.
- 67 პ. იოსელიანის გამ. 195, § 469 (1937 წ. გამოცემით ტაეპი 676).
- 68 ქეზი II, 462-463.
- 69 იხ. *Dorn, Geschichte...* 425.
- 70 დორნი, იქვე 425.

- ⁷¹ არჩილიანი, პ.იოს. 121-125 [1937 წ. გამოცემით ტ. 685-689].
- ⁷² არჩილიანი, პ. იოს. 126-127 [1937 წ. გამოცემით ტ. 703-704].
- ⁷³ იქვე, გვ. 126 §. 495 [ტაეპი 702].
- ⁷⁴ იქვე, გვ. 128-129, [ტაეპი 709-710].
- ⁷⁵ იქვე, გვ. 131. §.514.
- ⁷⁶ იქვე, გვ. 132, §. 517.
- ⁷⁷ იქვე.
- ⁷⁸ იქვე, გვ. 131 § 515, (ტაეპი 722-723).
- ⁷⁹ ვახუშტი, ისტორია, წიგ. 63-64.
- ⁸⁰ იქვე, გვ. 69.
- ⁸¹ იქვე.
- ⁸² იქვე.
- ⁸³ ფ. გორგიჯანიძე, ხელნ. 322-323 და დორნი, Geschichte... 425-426.
- ⁸⁴ ვახუშტი, ისტორია, წიგ. 69.
- ⁸⁵ ფ. გორგიჯანიძე, წიგ. 316, ჩუბ. 528.
- ⁸⁶ 1618 წ. გუჯ. ქეზი II, 315.
- ⁸⁷ გ. გორგიჯანიძე, წიგ. 315, ჩუბ. 528.
- ⁸⁸ 1649 წ.თბილისი. სიონის №16 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 29
- ⁸⁹ როსტომის გუჯ. 1648 წ.: ქეზი II, 463.
- ⁹⁰ ფ. გორგიჯანიძე: ხელნაწერი, გვ. 321.
- ⁹¹ ფ. გორგიჯანიძე, გვ. 321.
- ⁹² იქვე.
- ⁹³ არჩილიანი, გვ. 135, § 522 (1937 წ. გამოცემით ტ. 729).
- ⁹⁴ ბოდბის №1 სიგ. და მცხეთის №15 სიგ.: ისტ. საბ. IV, 18 და 16-17.
- ⁹⁵ არჩილიანი, გვ. 135, § 522 (ტაეპი 729).
- ⁹⁶ ფ. გორგიჯანიძე: ხელნაწერი, გვ. 321.
- ⁹⁷ იქვე.
- ⁹⁸ არჩილიანი, 135, § 522.
- ⁹⁹ ფ. გორგიჯანიძე: ხელნაწერი, გვ. 323.
- ¹⁰⁰ არჩილიანი, გვ. 135, § 523 (1937 წ. გამოცემით ტ. 730).
- ¹⁰¹ ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323.
- ¹⁰² დორნი 426 და არჩილიანი 134.
- ¹⁰³ ფ. გორგიჯანიძე: ხელნაწერი, გვ. 323.
- ¹⁰⁴ დორნი, გვ. 426.
- ¹⁰⁵ ფ. გორგიჯანიძე: ხელნაწერი, გვ. 323.
- ¹⁰⁶ იქვე.

- 107 არჩილიანი, გვ. 135, § 523.
- 108 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323.
- 109 არჩილიანი, გვ. 135, § 523.
- 110 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323.
- 111 იქვე.
- 112 დორნი, გვ. 426
- 113 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323.
- 114 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323-324.
- 115 იქვე, გვ. 324.
- 116 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 324.
- 117 იქვე.
- 118 იქვე.
- 119 იქვე, გვ. 324-325.
- 120 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 325.
- 121 არჩილიანი, გვ. 135, § 524. (1937 წ. გამოცემით, ტ. 731).
- 122 იქვე.
- 123 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 325.
- 124 დორნი, გვ. 426.
- 125 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 325.
- 126 სპარსელი ისტორიკოსი: დორნი, გვ. 426 და 425; ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 325 და 322; არჩილიანი; გვ. 136; ვახუშტი, ჭიჭ. 70.
- 127 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 321; სეფიანთ სპარსელი ისტორიკოსი: დორნი, გვ. 425.
- 128 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 321; სპარს. ისტორიკოსი: დორნი, გვ. 425.
- 129 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323.
- 130 იქვე.
- 131 ქე-ბი, II, გვ. 463.
- 132 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 323.
- 133 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 134 იქვე.
- 135 როსტომ მეფის 1648 წ. გუჯარი: ქე-ბი II, გვ. 423.
- 136 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 324-326.
- 137 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 138 ვახუშტი, ჭიჭ. 70.
- 139 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 140 ვახუშტი, გეოგრაფია, ბროსე 214 და რუკა № 3.

- 141 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 142 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 143 ვახუშტი, ჭიჭ. 70.
- 144 ვახუშტი, ისტორია, ჭიჭ. 70 და არჩილიანი, გვ. 136, § 526.
- 145 ვახუშტი, ჭიჭ. 70.
- 146 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 147 დორნი, გვ. 426.
- 148 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 326.
- 149 იქვე, გვ. 327.
- 150 იქვე.
- 151 იქვე.
- 152 დორნი, გვ. 426.
- 153 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 327.
- 154 1648 წ. გუჯარი: ქკპი II, გვ. 463.
- 155 სპარსელი ისტორიკოსი: დორნი, გვ. 426.
- 156 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 327
- 157 ჩხეიძის ქრ.: ქკპი II, გვ. 449.
- 158 ნიგნი ქრონიკონი: ქკპი II, გვ. 450.
- 159 წა ნიკოლოზის ქრ.: ქკპი II, გვ. 450.
- 160 ცაიშის ჟამნგ.: ქკპი II, გვ. 450.
- 161 ვახუშტი, ისტორია, ჭიჭ. გვ. 70.
- 162 ქკპი II, გვ. 464.
- 163 დორნი, გვ. 426.
- 164 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 327.
- 165 დორნი, გვ. 427.
- 166 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 327.
- 167 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 327.
- 168 იქვე.
- 169 იქვე. გვ. 328.
- 170 იქვე.
- 171 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 328.
- 172 იქვე.
- 173 იქვე.
- 174 ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 328.
- 175 იქვე.
- 176 იქვე.

¹⁷⁷ იქვე.

¹⁷⁸ ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 329.

¹⁷⁹ 1648 წ. გუჯარი: ქ-კბი II, გვ. 463.

¹⁸⁰ იქვე.

¹⁸¹ იქვე.

¹⁸² ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 329.

¹⁸³ იხ. ბროსე. Voyage... Huit. rapp. 100.

¹⁸⁴ როსტომ მეფის 1648 წ. გუჯარი: ქ-კბი II, გვ. 463.

¹⁸⁵ იქვე.

¹⁸⁶ ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 329.

¹⁸⁷ იქვე, გვ. 329-330.

¹⁸⁸ დორნი, გვ. 427.

¹⁸⁹ ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 330.

¹⁹⁰ სპარს. ისტორიკოსი: დორნი, გვ. 427.

¹⁹¹ ფ. გორგიჯანიძე, ხელნაწერი, გვ. 329. იქვე.

¹⁹² ბროსე; Voyage... Huit. rapp., გვ. 100-101.

¹⁹³ ფ. გორგიჯანიძე; ჭიჭ. 300, ჩუბ. 517.

¹⁹⁴ იქვე: ჭიჭ. 304-305, ჩუბ. 520.

¹⁹⁵ იქვე: ჭიჭ. 323.

¹⁹⁶ იქვე: ჭიჭ. 327, ჩუბ. 536.

¹⁹⁷ იქვე: ჩუბ. 533-323.

¹⁹⁸ იქვე: ჭიჭ. 323-324, ჩუბ. 533.

¹⁹⁹ Показ. груз. посла Никифора. Посольство Ф. Елчина и П. Захарьева в Дадиянскую землю 1639-1640 г.: Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. Книга вторая. Москва, 1887, стр. 267.

²⁰⁰ იქვე.

²⁰¹ იქვე, გვ. 318.

²⁰² იქვე, გვ. 327.

²⁰³ იქვე, გვ. 267.

²⁰⁴ იქვე, გვ. 247.

²⁰⁵ იქვე, გვ. 267

²⁰⁶ იქვე, გვ. 270.

²⁰⁷ იქვე, გვ. 271.

²⁰⁸ იქვე.

²⁰⁹ იქვე.

²¹⁰ Посольство Елчина, გვ. 271.

- ²¹¹ იქვე, გვ.267.
- ²¹² იქვე.
- ²¹³ იქვე, გვ.270-271.
- ²¹⁴ იქვე, გვ.323.
- ²¹⁵ იქვე, გვ.328.
- ²¹⁶ იქვე, გვ.268.
- ²¹⁷ Посольство Елчина, გვ. 271.
- ²¹⁸ იქვე, გვ.267.
- ²¹⁹ იქვე, გვ.268.
- ²²⁰ იქვე, გვ.271.
- ²²¹ იქვე, გვ.324-325.
- ²²² იქვე, გვ.327.
- ²²³ ნ. კ. გ. ს. ხელნ., № 1204; ქუბი II, 439..
- ²²⁴ ილორის წა გიორგის 1651 წლის წარწერა: ბროსე, Voyage archeologique VIII rapp. 100.
- ²²⁵ Посольство Елчина.. გვ. 327.
- ²²⁶ იქვე.
- ²²⁷ იქვე, გვ.332.
- ²²⁸ იქვე, გვ.335.
- ²²⁹ ილორის წა გიორგის ხატის 1651 წ. წარწერა: ბროსე, Voyage, Huit.rapp.100.
- ²³⁰ Посольство Елчина, გვ. 324.
- ²³¹ ილორის ხატის წარწერა ლევან დადიანისა, ბროსე, Voyage, Huit. rapp. 104.
- ²³² ბროსე, Voyage, Huit. rapp.100.
- ²³³ იქვე, გვ. 136-137.
- ²³⁴ იქვე, გვ. 100.
- ²³⁵ Посольство Елчина, გვ. 322.
- ²³⁶ ნ. კ. გ. ს. ხ. № 252, ე. თაყ. Материалы, გვ. 10-11.
- ²³⁷ ბროსე, Voyage, Huit. rapp. 101.
- ²³⁸ იქვე, გვ. 105.
- ²³⁹ ფ. გორგიჯანიძე, ჭიჭ. 322.
- ²⁴⁰ იქვე.
- ²⁴¹ ილორის წა გ-ის ხატის ლევან დადიანის წარწერა: ბროსე, Voyage, Huit. rapp. 101.
- ²⁴² Посольство Елчина..., გვ. 323-324.
- ²⁴³ Посольство Елчина..., გვ. 326.
- ²⁴⁴ იქვე, გვ.324.

- 245 იქვე, გვ. 332.
- 246 იქვე, გვ. 334.
- 247 ფ. გორგოჯანძე, ქიქ. 322.
- 248 ფ. გორგოჯანძე, ქიქ. 322-323.
- 249 იქვე, 323.
- 250 Посольство Елчина... გვ. 272.
- 251 ყანჩ. ჟამბგ. ე. თაყ. 15-16.
- 252 იქვე, 16.
- 253 Переписка на иностранных языках, грузинских царей с российскими государями, издал М. Броссе. СПб, 1861, გვ. 3-4.
- 254 Переписка..., გვ. 6.
- 255 იქვე, გვ. 6-7.
- 256 იქვე, გვ. 8-9.
- 257 Переписка ..., გვ. 7.
- 258 იქვე, გვ. 9.
- 259 იქვე, გვ. 9.
- 260 იქვე, გვ. 6.
- 261 Переписка..., გვ. 9-10.
- 262 იქვე, გვ. 10.
- 263 Переписка..., გვ. 11-12.
- 264 იქვე, გვ. 12.
- 265 იქვე, გვ. 13 და 14.
- 266 Переписка..., გვ. 14.
- 267 იქვე, გვ. 15.
- 268 იქვე, გვ. 13.
- 269 Переписка..., გვ. 13.
- 270 იქვე, გვ. 14.
- 271 იქვე, გვ. 15-16.
- 272 Переписка..., გვ. 17.
- 273 იქვე, გვ. 16-17.
- 274 იქვე, გვ. 16-17.
- 275 Переписка..., გვ. 16-17.
- 276 იქვე, გვ. 17.
- 277 იქვე.
- 278 Переписка..., გვ. 20-21.
- 279 Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетню; издал

- М. Полиевктов, Т., 1928, стр. 144, 146-147.
- ²⁸⁰ მიშეცკის ელჩობა, 149-150.
- ²⁸¹ იქვე, გვ. 150.
- ²⁸² იქვე, გვ. 151.
- ²⁸³ იქვე, გვ. 148.
- ²⁸⁴ იქვე, გვ. 151.
- ²⁸⁵ იქვე, გვ. 151.
- ²⁸⁶ იქვე, გვ. 151-152
- ²⁸⁷ Посольство стольника Толочанова и дьяка Ивлева в Имеретию. Издал М. Полиевктов. Т., 1926, ст. 1.
- ²⁸⁸ იქვე, გვ. 1-2.
- ²⁸⁹ Г. Бутков, Материалы для первой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, СПб, 1869, I, 4-6.
- ²⁹⁰ Бутков, Материалы I, 6. „Волинский... получили указ делать тайно приготовления к персидскому походу... и склонять карталинского царя Вахтанга и прочих христиан к пользам России, уверяя их в благорасположении Петра I и обнадеживая их в государственном покровительстве“.
- ²⁹¹ დ. გურამიშვილი, დავითიანი ზ. ჭიჭ. გამ. 33. პეტრე I „საქმე ვახტანგ მეფისა სცნა, მისი შველა ენება: ზღვა გავლო, დაჰკრა ავღანთა, სოლალს დაუნყო შენება, დაღისტანს მოხვდა ღვთის რისხვა...“
- „კელმწიფემ ვახტანგს მისწერა: მოდი მიგიჩნევ მამადო... გიჯობს მე ზურგი მომყუდო, შულზედა გული მამადო, მერმე შენს მტერზედ მიმიძღვე...“.
- ²⁹² იქვე, 35. „მაგრამ მტერნი შეგვიტყობენ, ყველა ჩვენი ნამოდგების, ვინემ რუსნი გვიშველიან, მანამ ჩვენი გარდაგვხდების“.
- ²⁹³ დ. გურამიშვილი, დავითიანი, 35.
- ²⁹⁴ დ. გურამიშვილი, იქვე 36 და *Бутков*, Материалы I, 16.
- ²⁹⁵ *Бутков*, Материалы I, 19.
- ²⁹⁶ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ., 330; *Бутков*, Материалы, I, 30-31.
- ²⁹⁷ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ., 330.
- ²⁹⁸ *Бутков*, Материалы I, 31-32.
- ²⁹⁹ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ., 330.
- ³⁰⁰ იქვე.
- ³⁰¹ *Бутков*, Материалы I, 32.
- ³⁰² *Бутков*, Материалы I, 31.
- ³⁰³ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ., 330.
- ³⁰⁴ *Бутков*, Материалы I, 57 გლ. 11, 58-59, 62-63 და მისიონ. *კრუზინსკის* Trag-

ica vertentis belli Persici historia sub II. ზ. ავალიშვილი, Присоединение Грузии к России, მეორე გამოც. 69.

305 „Хотя царь и в бедстве, но гордости не оставляет“.

306 *Бутков*, Материалы I, 63.

307 *Бутков*, Материалы I, 240; პ. ორბელიანი, ჭიჭ. 217, ჩუბ. 458.„Не принять, чтобы не ссориться с Турками и Персами“ (*Бутков*, იქვე). შედ. პ. ორბელიანისა და იმდროინდელ ქართველთა ამ უარის გულუბრყვილო და მარტივი განმარტება (პ. ორბელიანი, იქვე).

308 პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, გვ. 11 და *Бутков*, Материалы I, 274, 275.

309 პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, 21, 25.

310 პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, 24 და *Бутков*, Материалы I, 277.

311 *Бутков*, Материалы I, 277-278.

312 იქვე I, 278.

313 ომან *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 264, ჩუბ. 491 და *Бутков*, Материалы I, 280-281.

314 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 264, ჩუბ. 491 და *Бутков* I, 281-282.

315 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 264, ჩუბ. 491.

316 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 264-266, ჩუბ. 491-492 და *Бутков*, Материалы I, 282.

317 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 266, ჩუბ. 492-493.

318 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 267, ჩუბ. 493.

319 *Бутков*, Материалы I, 282-284.

320 *Бутков*, Материалы I, 285-6 და ომ. *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 267, ჩუბ. 493.

321 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 267-268, ჩუბ. 494; და *Бутков*, Материалы I, 289.

322 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 268, ჩუბ. 494.

323 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 268, ჩუბ. 494.

324 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 268-370, ჩუბ. 494-495.

325 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 270, ჩუბ. 494-495. *Бутков*, Материалы I, 288, 289.

326 *Бурнашев*, Картина 13.

327 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 274, ჩუბ. 498.

328 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 273, ჩუბ. 497-498 და *Бутков*, Материалы II, 75.

329 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 273, ჩუბ. 498; *Бутков*, Материалы II, 75 და *Бурнашев*, Картина 14.

330 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 272, ჩუბ. 496-497; *Бурнашев*, Материалы 14.

331 *Бутков*, Материалы II, 120.

332 *Бутков*, Материалы, II, 70.

333 იქვე II, 71-72.

334 *Бурнашев*, Материалы 118: „В Грузии пребывал... доктор Рейнегс, который

знаком был с состоянием дел всего края... Князь Потемкин вызвал его к себе и обратно отправил в Грузию осенью 1782 г. в качестве комиссионера своего при царях Ираклие и Соломоне... Рейнексу поручено было подвигнуть Ираклия искать формально покровительства самодержицы Российской, на что последовало высочайшее соизволение".

335 1783 წ. ნერილი იხ. Дубровин, История войны т. II, 11.

336 პროფ. ა. ცაგარელი გამოც., Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии, т. II, вып. II, გვ. 32-37, შენიშვნები.

337 **Бутков**, Материалы, II, 135.

338 იხ. მეორე გამ. გვ. 141 და 143. „Была-ли Грузия (от 1783-1801 г.) в вассальной зависимости от России, или находилась под ее протекторатом? Ни то, ни другое, или, лучше сказать, одновременно и то и другое“ (გვ. 141). „Итак, разбираемый случай не подходит ни под понятие вассальности, ни под понятие протектората - в строгом смысле, и подходит одинаково и под одно, и под другое, если разуметь их более обще“, გვ. 143.

339 Вступление Грузии в состав Российской империи, 1901 წ. გვ. 88-89.

340 პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II, 99.

341 Бурнашов, Картина 11-12, 15, 18.

342 „Всегда искали по единоверию помощи и покровительства Всероссийских Великих Государей“: იქვე 18.

343 ა. ცაგარელი, Грамоты II, в. II, 69. „Доставить Вам покровительство и союз верховная Императорская власти через посредство ходатайства моего“.

344 პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II, в. II 69. „Покровительство и союз верховная Императорская власти, снискиваемые В.В. к нашему благу, обязан принять“.

345 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 274, ჩუბ. 498; **Бутков**, Материалы II, 132;

Бурнашев, Картина 15-16.

346 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 274, ჩუბ. 498.

347 Бурнашев, Картина 16.

348 *ხერხეულიძე*, იქვე.

349 *ხერხეულიძე*, იქვე.

350 **Бурнашев**, Картина 16.

351 *ხერხეულიძე*, ჭიჭ. 275-276, ჩუბ. 499 და **Бутков**, Материалы II, 194-195.

352 **Бутков**, Материалы II, 188.

353 **Бутков**, Материалы II, 191-193.

354 **Бутков**, Материалы II, 198.

355 **Бутков**, Материалы II, 196 „Причины побудившие к выводу из Грузии российских войск заключались во многих статьях: 1-я, что в плане войны, вновь открывшейся с турками, не было предположено действовать противу их в сей стороне; 2-я, что царю Ираклию удобнее будет в теченне сей войны обезопасить себя чрез возобновление прежних своих союзов, разрушившихся единственно пребыванием в земле его российских войск"... – (იქვე)

356 **Бутков**, Материалы II, 197.

357 **Бутков**, Материалы II, 197, 277-278, 282, 293.

358 იქვე II, 278. 283.

359 იქვე II, 278.

360 პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II,1 გვ.183-184.

361 იქვე II, 1. გვ. 184.

362 იქვე, Грамоты II, в. II, 6 „Признаю верховную власть вашего высочества отцепочитательную“.

363 **Бутков**, Материалы II, 301.

364 **Бутков**, Материалы II, 304-305.

365 იქვე II, 304.

366 იქვე II, 309.

367 იქვე II, 323-326.

368 იქვე II, 319-320.

369 „Ныне отправлять в Грузию войска за благо не приемлется“.

370 **Бутков**, Материалы II, 334.

371 **Бутков**, Материалы II, 327-328.

372 იქვე II, 335.

373 იქვე II, 331-332.

374 იქვე II, 335..

375 იქვე II, 333.

376 იქვე II, 337.

377 იქვე II, 335.

378 **Бутков**, Материалы II, 339-340.

379 იქვე II, 341.

380 იქვე II, 341.

381 იქვე II, 341.

382 **Бутков**, Материалы II, 345.

383 იქვე II, 371.

384 იქვე II, 372.

385 იქვე II, 354.

386 **Бутков**, Материалы II, 354.

387 **Бутков**, Материалы II, 355: „Спокойствие... в Персии откроет России богатый торг не только при берегах моря Каспийского, но и внутри пределов персидских областей; посредством сих последних удобовозможно будет открыть путь в Индию и привлечь к нам богатейший торг сей кратчайшими путями, чем тот, коему следуют все народы европейские, обходя мыс Доброй Надежды“.

388 **Бутков**, Материалы II, 355. „Польза империи российской взыскует предостерегать и не допускать до соединения и утверждения всех сил народа сего воедино“ (**Бутков**, Материалы II, 336).

389 **Бутков**, Материалы II, 366. „Сие... даст способ царству сему без нашей помощи не токмо противостоять врагам христианской веры, но и удачные производить над ними пойки, весьма для нас полезные при случае войны с Турками. Через посредство распространенной таким образом Грузии более утвердится и обеспечится наша торговля с Персией“ (II, 368).

„Для сего Грузия должна быть... распространена и увеличена в силах своих. Но все для распространения в Азии российской торговли“ (II, 368).

390 იქვე II, 365.

391 Материалы II, 367-8. „Предметом введения в Персию войск Великой Екатерины было не суетное желание побед, ни распространение пределов и без того обширнейшей в свете империи, но чтоб под предлогом наказания Ана-Магомет-Хана за Грузию, главнейше основать твердым образом с Персией нашу торговлю“.

392 იქვე II, 367. „Главнейший же предмет - распространение торговли“.

393 **Бутков**, Материалы, II, 368-369. „Дабы иметь в руках своих заложников в верности царя грузинского, жены, детей его и лучших людей народа сего, нужно будет присоединить и взять к войскам нашим... хотя до I т. человек отборных грузии и при них тех из сыновей царицы, к которым она наиболее привязана, т. е. ц-ча Юлона, тоже и ц-ча Давида“.

394 იქვე II, 419.

395 იქვე II, 423.

396 იქვე II, 427.

397 იქვე II, 430.

398 იქვე II, 423.

399 „Главнейшая нужда, чтоб Грузины нам в войне помогали таким образом, чтоб... мнили исполнять повеления своих владетелей, а сии равным образом оказываемую нам услугу своему усердию собственному побуждению причитать, но в самом деле все то производилось здешним руководством и просвещением, – коротко сказать: была бы душа здешняя, а тело грузинское“ (პროფ. ა. ცაგარელის Грамоты etc.I, 155-156).

400 „Теплота веры в Грузинцах великая“ გვ.7, „одинаковое исповедание веры с господствующей здесь, происходящее от того в них ко всероссийскому Императорскому двору усердие и доброжелательство к Российскому народу, надежда... лутчие получить успехи“ (Рассуждение о способах, какими Грузинцы преклонены быть могут к восприятию участия... с Портою оттом. войне. პროფ. ა. ცაგარელის Грамоты I, გვ.7).

401 1783 წ. ხელშეკრულების დადების შემდგომ რუსეთის მთავრობამ ზარბაზნები დაამზადა საქართველოსათვის, მაგრამ აქედან მხოლოდ 2 ზარბაზანი გამოუგზავნა, იმათაც ძლივსძლივობით მხოლოდ 1788 წ. მოაღწიეს საქართველომდის. დანარჩენი რუსეთში ჩარჩა.

402 Бутков, Материалы II, 446.

403 იქვე, II, 448.

404 იქვე, II, 449.

405 იქვე, II, 451.

406 Бутков, Материалы II, 463-464. „Откроется обширное поле к торговле персильской и индийской“.

407 Бутков, Материалы II, 465.

408 Бутков, Материалы II, 465-466.

409 „Сей договор делается на вечные времена; но ежели что либо усмотрено будет нужным переменить или прибавить для взаимной пользы, оное да возьмее место по обостороннему соглашению“.

410 Бутков, Материалы II, 466-467.

411 იქვე, II, 469.

412 იქვე, II, 473-475.

413 იქვე, II, 473-474.

414 Бутков, Материалы II, 475-484. გახსაკ. 482.

415 იქვე, II, 484 შგვ. 1.

416 იქვე, II, 485.

417 Акты Кавк. Архе. Ком. II 304.

- ⁴¹⁸ Пурцеладзе. Церковные грамоты, стр. 36.
- ⁴¹⁹ Там же, стр. 81.
- ⁴²⁰ Там же, стр. 35.
- ⁴²¹ Там же, стр. 27.
- ⁴²² Там же, стр. 12-13, 45.
- ⁴²³ Там же, стр. 92.
- ⁴²⁴ Там же, стр. 53, дек. 1791 года, стр., 27 дек. 1776 года.
- ⁴²⁵ Там же, стр. 17.
- ⁴²⁶ Там же, стр. 17, дек. 1764 года.
- ⁴²⁷ Цагарели, грамоты II, № 126, Авалов, Присоединение Грузии к России, 169.
- ⁴²⁸ Акты II, стр. 57.
- ⁴²⁹ Акты II, стр. 199.
- ⁴³⁰ Акты II, стр. 20.
- ⁴³¹ Акты II, стр. 362-3.
- ⁴³² Акты II, стр. 303.
- ⁴³³ Акты II, стр. 311.
- ⁴³⁴ Акты II, стр. 306-7.
- ⁴³⁵ Акты II, стр. 308-9.
- ⁴³⁶ Акты IV, 22.
- ⁴³⁷ Акты V, стр. 65 и 66.
- ⁴³⁸ В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем, 76.
- ⁴³⁹ Акты V, 2.
- ⁴⁴⁰ Акты VIII, 9.
- ⁴⁴¹ Акты V, 65.
- ⁴⁴² Акты VIII, 7.
- ⁴⁴³ Акты VIII, 7-8: Всепод. док. сен. гр. Кутаисова и Мечникова.
- ⁴⁴⁴ Акты IV, 22.
- ⁴⁴⁵ Акты V, 65 и 66
- ⁴⁴⁶ Акты V, 60
- ⁴⁴⁷ Там же.
- ⁴⁴⁸ Акты V, 60.
- ⁴⁴⁹ Акты V, № 97.
- ⁴⁵⁰ Там же, V.
- ⁴⁵¹ Записки И. Дубецкого (Рус. Старина, 1895 г., апрель, 119).
- ⁴⁵² Записки И. Дубецкого (Рус. Старина, 1895 г., апр., 121).
- ⁴⁵³ Там же, 122-3.

- 454 Там же, стр. 121.
- 455 Иваненко, Гражд. Упр. Закавказ., 128.
- 456 Акты VII, 18.
- 457 Акты VIII, 5.
- 458 Акты VIII, 5.
- 459 Акты VII, 33.
- 460 Акты VIII, 6.
- 461 Акты VII, № 54.
- 462 Акты VIII, № 5.
- 463 Акты VII, 26.
- 464 Акты VII, № 54.
- 465 Акты VII, № 54.
- 466 Акты VIII, № 8.
- 467 Акты VIII, № 11.
- 468 Акты IX, № 33.
- 469 Иваненко, Гражданское управ. Закавказьем, 298.
- 470 Там же, 299-300.
- 471 К. Бороздин, Упразднение двух автономий (Исторический Вестник, 1885 г., № март, стр. 485).
- 472 К. Бороздин, Упразднение двух автономий (Исторический Вестник, 1885 г., № март, стр. 485-6).
- 473 ხელთნაწერში შეცდომით: „არის“.

სარჩევი

შესავალი.....	7
საქართველო XVII საუკუნის დასაწყისში	7
თავი I	10
მასალები XVII საუკუნის ისტორიისათვის	
აღმოსავლეთი საქართველო XVII საუკუნეში	10
ლუარსაბ II.....	10
დავითი. თეიმურაზ I	10
ალექსანდრე II	11
თეიმურაზ I	11
ბაგრატ VII. სიმონ II.....	12
გიორგი სააკაძე	14
სვიმონ მეფის მოკვლა.....	16
თეიმურაზი – „ორისავე ტახტის მჭერი“	21
როსტომ მეფე	32
დასავლეთი საქართველო XVII საუკუნეში	41
ლევან დადიანის სიკვდილი.....	46
თავი II.....	48
ურთიერთობა რუსეთსა და საქართველოს	
შორის XVII საუკუნეში	48
თეიმურაზ პირველის ხანა.....	48
თავი III	61

დამოკიდებულება რუსეთსა და	
საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში.....	61
აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა	
XVIII საუკუნის დამდეგს.....	61
რუსეთის პოლიტიკური დახმარების მოიმედება	
ვახტანგ VI-ის დროს საქართველოში და მისი შედეგი.....	64
აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თეიმურაზ II და	
ერეკლე II ღვანლი საქართველოს წინაშე	68
დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს	
შორის 1783 წ. ხელშეკრულებამდე.....	70
§ 1. რუსეთ-ოსმალეთის პირველი ომი ეკატერინე II დროს,	
საქართველოს ჩათრევა ამ ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ და	
ამის შედეგი.....	70
§ 2. აღმ. საქართველოს მდგომარეობა 1773-1783 წ.წ.	
ერეკლე II დამოუკიდებელი პოლიტიკის წყალობით.....	73
1783 წ. ხელშეკრულება	
რუსეთ-საქართველოს შორის	75
§ 1. მისი წარმოშობის ისტორია	75
§ 2. 1783 წ. ხელშეკრულების შინაარსი და მის მიერ	
დამყარებული უფლებრივი დამოკიდებულება.....	76
§ 3. 1783 წ. ხელშეკრულების შედეგი.....	81
რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს მდგომარეობა	83
აღა-მაჰმედ ხანის შემოსევა საქართველოში	85
რუსეთის გალაშქრება აღა-მაჰმედ ხანისა და	
სპარსეთის წინააღმდეგ 1796 წ.	87
მისი მოჩვენებითი და ნამდვილი მიზეზები და დასასრული	87
რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი	
დამოკიდებულების საფუძველი	90
საქართველოს შეერთება რუსეთთან	94

დამატება I	101
ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ	
В ГРУЗИИ В XIX В. (ПРЕДИСЛОВИЕ)	101
დამატება II	128
საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია	128
თავი I	128
მეფობის აღდგენის ისტორია და ქართული მოდგმის ტომთა შეერთება	128
თავი II	136
საქართველოს მეფეების სახელმწიფოს იდეალი: თვითმკაცრობა, მეფობის ღვთისნიერება და სახელმწიფოს გაღმერთება	136
თავი III	139
„პატრონყმობა“ საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წესწყობილების დამახასიათებელია	139
თავი IV	144
საქართველოს მეფის უფლება; რა საქმეები შეადგენენ მის „მართებასა“ და „განსაგებელს“	144
თავი V	149
საქართველოს მეფე თვითმკაცრობელი იყო თუ არა? ..	149
თავი VI	153
ბრძოლა აზნაურთა და საქართველოს მეფეებს შორის ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების გამო	153
თავი VII	161

დიდებას აზნაურთა პირველი პოლიტიკური გაფიცვა მთავრობის წინააღმდეგ.....	161
თავი VIII.....	166
პოლიტიკური მოქრაობა და მეფის უფლების უზღუდვა. პარლამენტის მსგავს დანესებულების დაარსების მოთხოვნილება	166
დამატება III	171
საქართველოს ეკონომიკური ისტორია თავი I.....	171
მინის მფლობელნი და მინის მოქმედნი — აზნაურები და გლეხები.....	171
თავი II.....	182
ვაჭრები და ხელოსნები. მრეწველობა და აღებ-მიცემა.....	182
თავი III.....	200
საქართველოს სამეფოს საზინანსო წესწყობილება.....	200
თავი IV.....	209
საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა	209
თავი V.....	227
საფასე და საზომი	227
1. საფასე.....	227
II. საზომი	234
* * *	239
დამატება IV.....	243

საქართველოს სამზღვრები ისტორიულად და	
თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული	243
შესავალი	243
თავი I	244
ჩრდილოეთის სამზღვარი	244
§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი	244
§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი	246
§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი	248
თავი II	251
აღმოსავლეთის სამზღვარი	251
§ 1. აღმოსავლეთის ხაზი ჰერეთი.	251
თავი III	254
სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი	254
§ 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია	254
§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის	
სამხრეთ-აღმოსავლეთი ხაზი	255
თავი IV	257
სამხრეთის სამზღვარი	257
ძვემო ქართლი. გაყოფილი ხაზი საქართველოსა	
და სომხეთს შორის	257
§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა	
ამ სამზღვრის გამო II ს. ქ. წ. — XI ს. ქ. შ.	257
§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა	
XI-XII საუკუნეებში	261
§ 3. საქართველოს ვითარება მფარველ და თავშესაფარ	
სახელმწიფოს მნიშვნელობა და	
მიმზიდველობა სომეხთათვის	263

§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები XVI-XVIII საუკუნეში	264
§ 5. ქვემო ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის	267
§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII-XVIII ს.ს. და სომეხთა გასახლება	268
§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII-XIX ს.-ში	269
§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით.....	272
თავი V	276
სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი	276
მესხეთი ანუ ზემო ქართლი.....	276
§ 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი.....	276
§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII-XII ს.ს.	277
§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედიღბალი.	277
XIII-XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება.....	277
§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.	278
§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში	279
§ 6. სომეხთა წამოდავება ჯავახეთის სომხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული	280
§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც	282
§ 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?	285

თავი VI.....286

საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი

სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი286

§ 1. კოლა-არტაანი, ტაო-თორთუმ-ისპირი 286

§ 2. ლაზისტანი..... 287

განმარტებები288